

Главни уредник
Зоран Хамовић

Уређивачки одбор
Душан Т. Батаковић
Душан Кораћ
Смиља Марјановић-Душанић (уредник)
Војислав Павловић
Даница Поповић

Ликовни уредник
Драгана Атанасовић

Наслов оригинала

An introduction to Russian history
edited by Robert Auty and Dimitri Obolensky
© Cambridge University Press 1976

ИСТОРИЈА РУСИЈЕ

приредили

Димитрије Оболенски
Роберт Оџи

превели с енглеског

Владимир Манчић
Ивана Пешић
Зорица Ђерговић-Јоксимовић
Александра Тодоровић
Нађаша Каранфиловић

1 ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ*

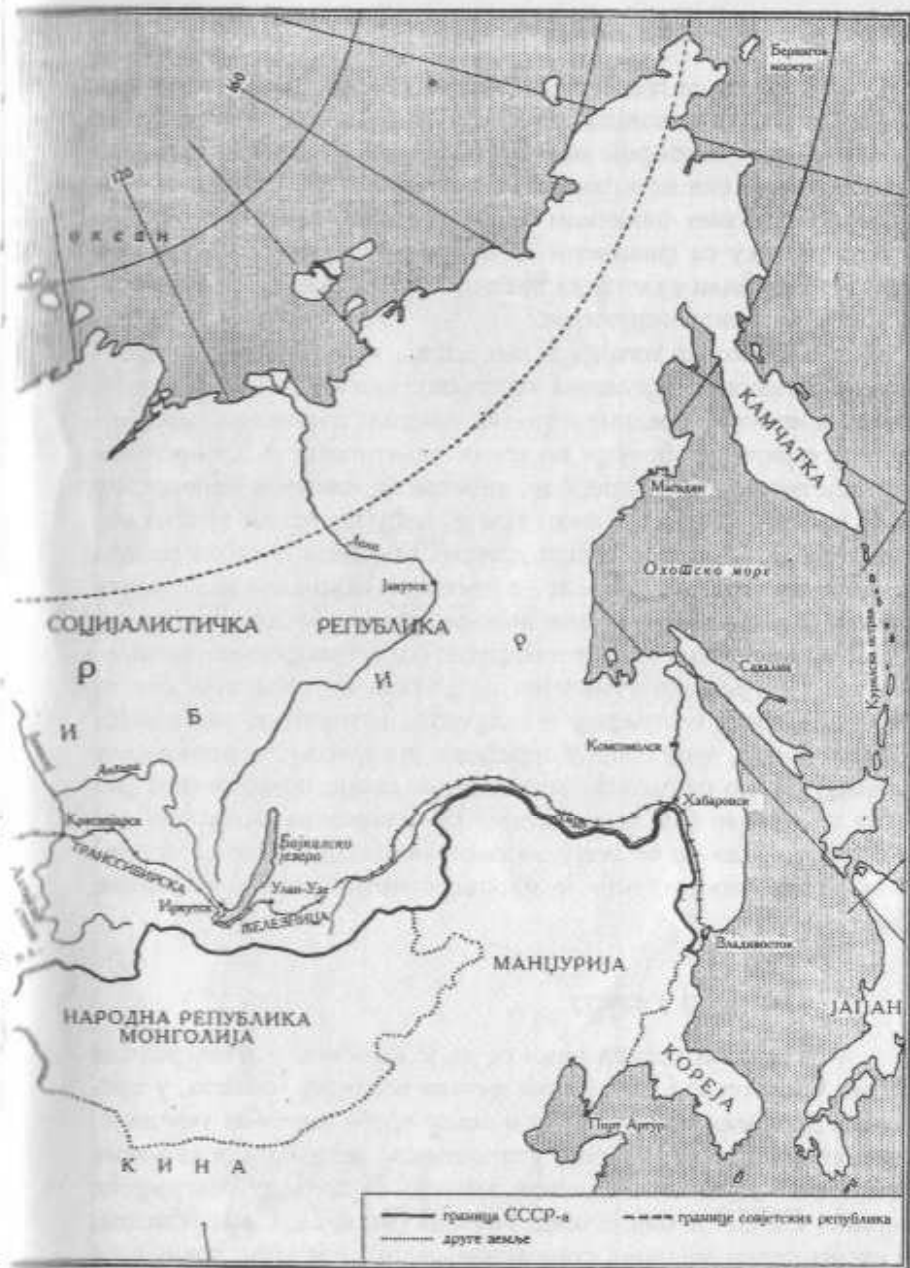
Д. Ц. М. Хусон

Увод

Као моћан наследник старог Руског царства, Совјетски Савез је географска појава изузетно значајна за савремени свет. Заузима двоструко већу површину од било које друге земље – па ипак, оно што је важније, мада мање признато, јесте да има већи распон главних природних и културних зона од ма које друге земље. Највећи део територије је најсличнији Северној Америци, како у погледу природних услова, скорости насељавања, прожимајућег духа „границе“, тако и у погледу несклада у односу броја становника, с једне, и ресурса и потенцијала, с друге стране. Све ове особине, осим европског порекла становника овог „америчког“ дела Совјетског Савеза (највећим делом Сибир), оштро га разграничавају од Азије, којој технички припада. Совјетска средња Азија (Туркестан) и Кавказ, који су присвојени као руске колоније у 19. веку, припадају Азији у сваком погледу. Ако погледамо на свет у целини, Русија је, као и Сједињене Америчке Државе, европска земља по преовладавајућим утицајима, пореклу и начинима коришћења земље.

* Неки делови текста из овог поглавља и већина мапа појавили су се у сличном облику у ауторској књизи *The Soviet Union – a systematic regional geography*, University of London Press, 1968. Мапа бр. 10 објављена је у ауторовом чланку „Industrial Growth – where next?“, *Survey*, бр. 57 (октобар 1965), 111–124. Издавач и аутор се захваљују на дозволи да репродукују мапе засноване на оригиналном материјалу, који је заштићен ауторским правом.

1. СССР, 1975. година

Географски приступ

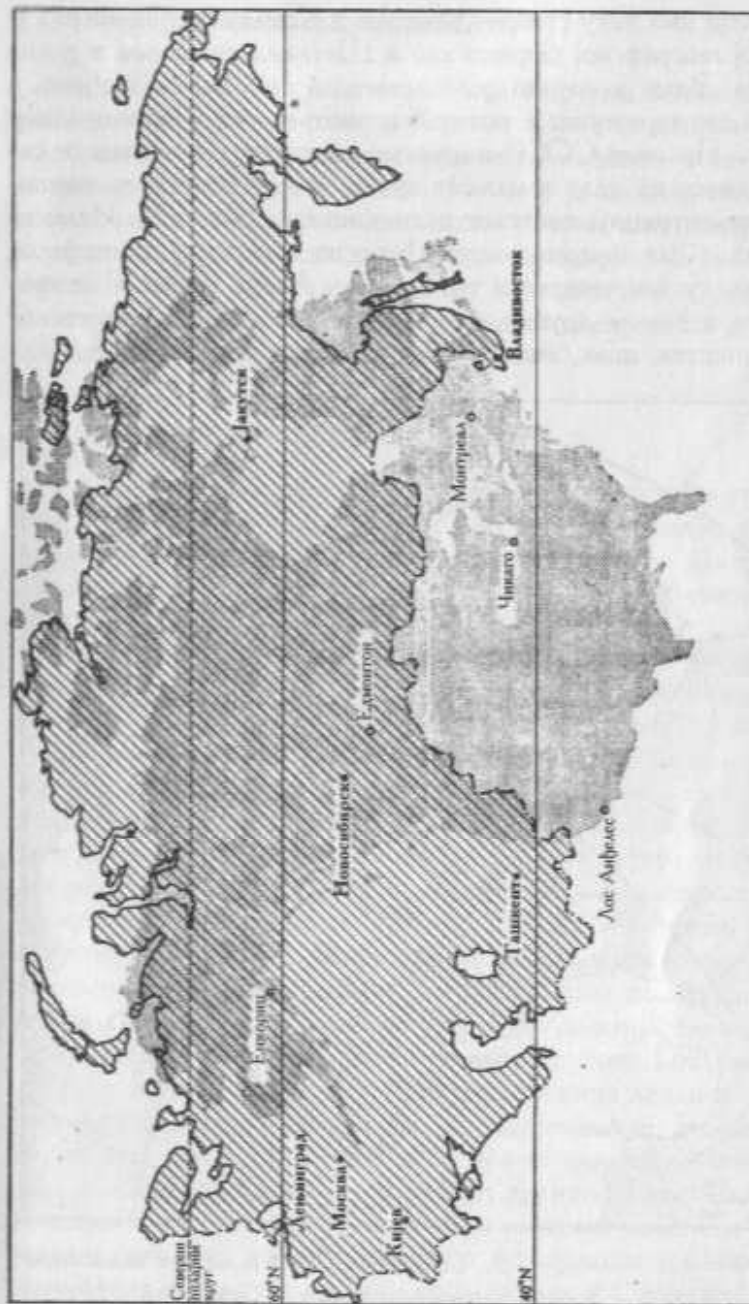
Пошто се географија бави мноштвом разноврсних појава из света, како човека тако и природе, правилно устројство и разумевање географије намећу заључак да је њена улога свакако важна. Неки историчари (и други) сматрали су да се географија бави само физичким окружењем и *географске* чиниоце изједначили су са физичким чиниоцима, а неки руски историчари дуго су били склони да пренагласе или сувише поједноставе улогу физичког окружења.

Далеко од тога да је географија усредсређена на проучавање природног окружења као таквог или на истицање детерминизма животне средине – главни предмет изучавања савремене географије су обрасци људских делатности. У дугорочном међудејству човека и природе, економски чиниоци непосредно имају пресудан значај. Самим тим је, међу посебним темама којима се овде бавимо на нивоу државе, обрађена посебна пажња на различите гране привреде, а треба се задржати и на расту градова и индустрије, појави која одражава оно што је данас у СССР-у најдинамичније и понајвише од међународног значаја.

Географско тумачење не долази до изражаја док се различите гране географије – природна, историјска, економска, политичка итд. – не споје у одређену, употребљиву, регионалну јединицу. Тако се следеће минијатурне скице појединачних региона те државе баве размештајем становништва, врхунцем дуге борбе народа да се вежу за посебан комад земље са специфичним положајем, што је и општи мотив који је у основи приче о Русији.

Положај у свету

На први поглед чини се да је најосновнија географска одлика Совјетског Савеза сама његова величина. Заиста, у тренутним поређењима на светском нивоу треба имати на уму да је, и по површини и по броју становника, већи од Сједињених Америчких Држава и Канаде заједно. У погледу географске ширине, СССР је најсличнији Канади (мапа 2). Сама Москва, са својих седам милиона становника, једва да је мало јужније од Единбурга и северније од Едмонта у Алберти, најсевернијег

2. Географски положај Совјетског Савеза
Поређење СССР-а и Северне Америке

града који има неку stvarnu важност у Канади, а Лењинград је на истој географској ширини као и Шетландска острва и јужна Аљаска. Зими је готово цело совјетско приобаље залеђено, а највећи део територије је потпуно неупотребљив за земљорадњу.

Положај СССР-а можемо разумети у потпуности само у односу на целу земаљску куглу, и то у контексту значајних концентрација светског становништва (мапа 3). Иако се чини да је равномерно распоређено по совјетској хемисфери, при чему су три четвртине територије у Азији, а СССР се граничи са већином других азијских земаља, већина совјетског становништва, ипак, живи у Европи (западно од Урала).

3. Совјетски Савез и његова хемисфера
Једнако удаљена пројекција са средиштем у Москви

Природно сјаниште

Пејсаж Русије је, више него у другим земљама, створила клима по свом облику. Када се борио да насели ову земљу, човеку су, од природних јединица, најважније биле шуме и пашњаци, а не брда и долине. Не постоји ниједан сличан комад земље на коме су се климатски услови тако стваралачки поиграли. Није ни чудо да су руски научници у 19. веку први открили систем у коме су узајамно повезани клима, земљиште и вегетација, и који је оличен у познатим „природним регијама“ као што су степа, тундра итд.

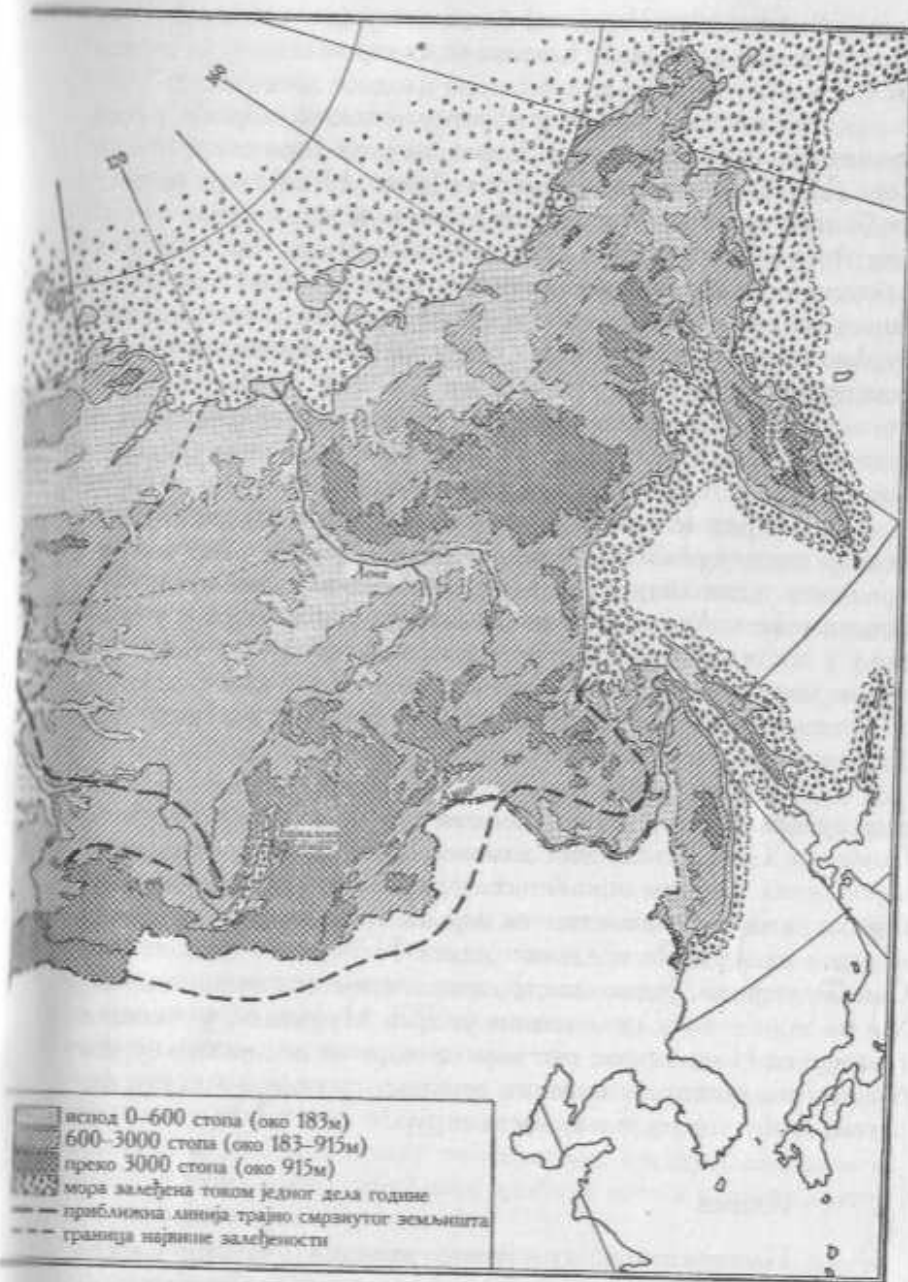
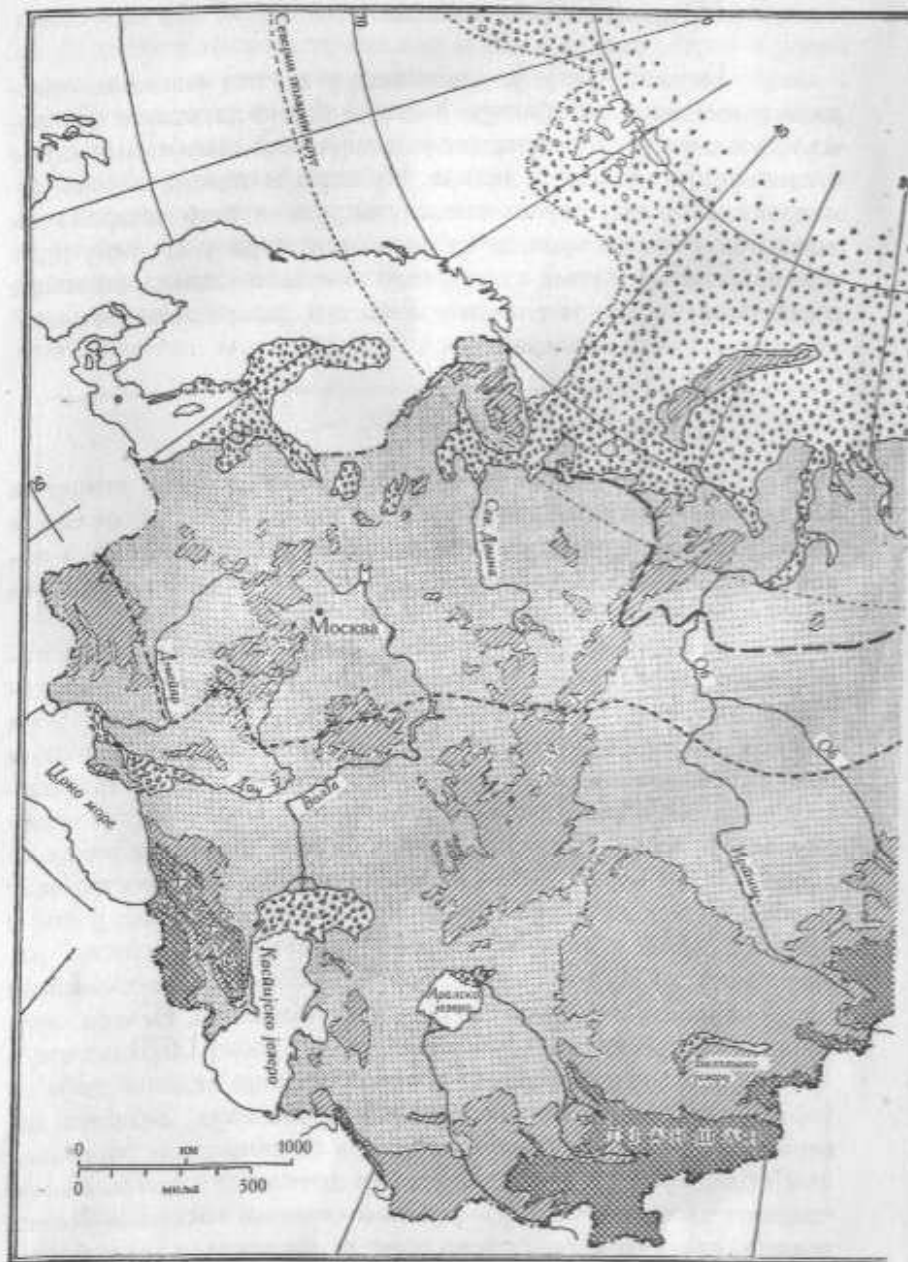
Границе воде и тла

Мада се подразумева да клима има највећи утицај на збир одлучујућих природних услова у једној земљи, рељеф и надморска висина земљишта ипак знатно утичу на климу, а понашају се и као скелет на коме су се, као ткиво, обликовали земљиште, биљке и животиње.

Линија која у Совјетском Савезу раздваја висију и низију прати реку Лену од извора до ушћа, а затим 480 километара иде паралелно са јужном границом земље све до Црног мора (мапа 4). Западно и северно од ове линије леже благи и сведени облици земљишта који покривају две трећине целокупне површине и где живи девет десетина становништва. Ова област је највећим делом испод надморске висине од 200 метара (и нигде не досеже 2.000 метара), што донекле оправдава распрострањену слику о Русији као земљи огромних равница. Међутим, јужно и источно, рељеф је потпуно другачији. Њега красе „неруска“ разноврсност и величанственост: оштри, Алпима налик, планински венци са појединим врховима достојним Хималаја, глечери, вулкани, земљотреси, као и Бајкалско језеро дубоко 1.620 метара.

У европском делу Русије последице леденог доба су узроци најважније, основне поделе површине тла. Залеђени северни део, који се углавном подударе са данашњом пошумљеном облашћу, поседује неодржаван дренажни систем, са мочварним тлом, плитким језерцима и великим насипима чеоних морена, као што је онај преко којег су марширали многобројни француски и немачки војници кроз Минск и Смоленск. На ју-

4. Границе воде и шла и утицај ледених климатских услова

гу је (углавном је то Украјина) бољи материјал, који су ветрови и кише спрале са леденог покривача, створио основу за дебеле наслагае користиве земље, а поготово плодног леса (лџсс).

Речни системи су у почетку и током ширења руске државе имали велики значај. Европске реке (пре свега Волга, Дон, Дњепар, Западна и Северна Двина, Нева), које из свог средишта у околини Москве отичу у четири мора, имале су одлучујућу улогу у коначној превласти овог града. Чак су и дуге сибирске реке арктичког слива (Об, Јенисеј, Лена), које су, у односу на своју дужину међу најмање пловним у свету, захваљујући својим притокама и могућностима лаког преноса, омогућиле првим трговцима крзном да пређу Сибир запањујућом брзином. Јенисеј је, једним делом због свог мирног и доброг пада речног тока, најкориснија река у сибирском речном систему, баш као што је то Волга у европској Русији.

На југу земље постоји природни слив величине САД-а, из кога ниједна река не стиже до океана. Највеће реке ове регије отичу у два хидрографска објекта ниског салинитета: Каспијско море и Аралско језеро. Ниво Каспијског мора је у опадању у последњих двадесетак година, углавном због смањења водене масе његове главне притоке Волге. То је имало далекосежне економске последице, и, мада су предложена многа амбициозна инжењерска решења, ниједно још није остварено.

Ниједна земља на свету није толико оштећена због свог приобаља, или одсечена сопственим морима, као што је то Совјетски Савез. Било због зимског леда, мањка добрих лука, заробљених, копном опкољених мора, или удаљености од економски развијених области, тек ниједна тачка на веома дугачкој морској обали нема вредност једног Њујорка, Лондона или Сан Франциска. Једино место са кога совјетско копно има излаз на море у току целе године је лука Мурманск, у близини границе са Норвешком, око које се море не леди захваљујући блажим ваздушним и морским струјама са севера Атлантског океана, међу којима је и голфска струја.

Клима

Планински руб дуж јужне границе Совјетског Савеза успешно затвара продор тропског ваздуха с Индијског океана,

док је на северу земља широм отворена према Арктику. Три су главне опште одлике совјетске климе – континенталност, једноликост и сушност.

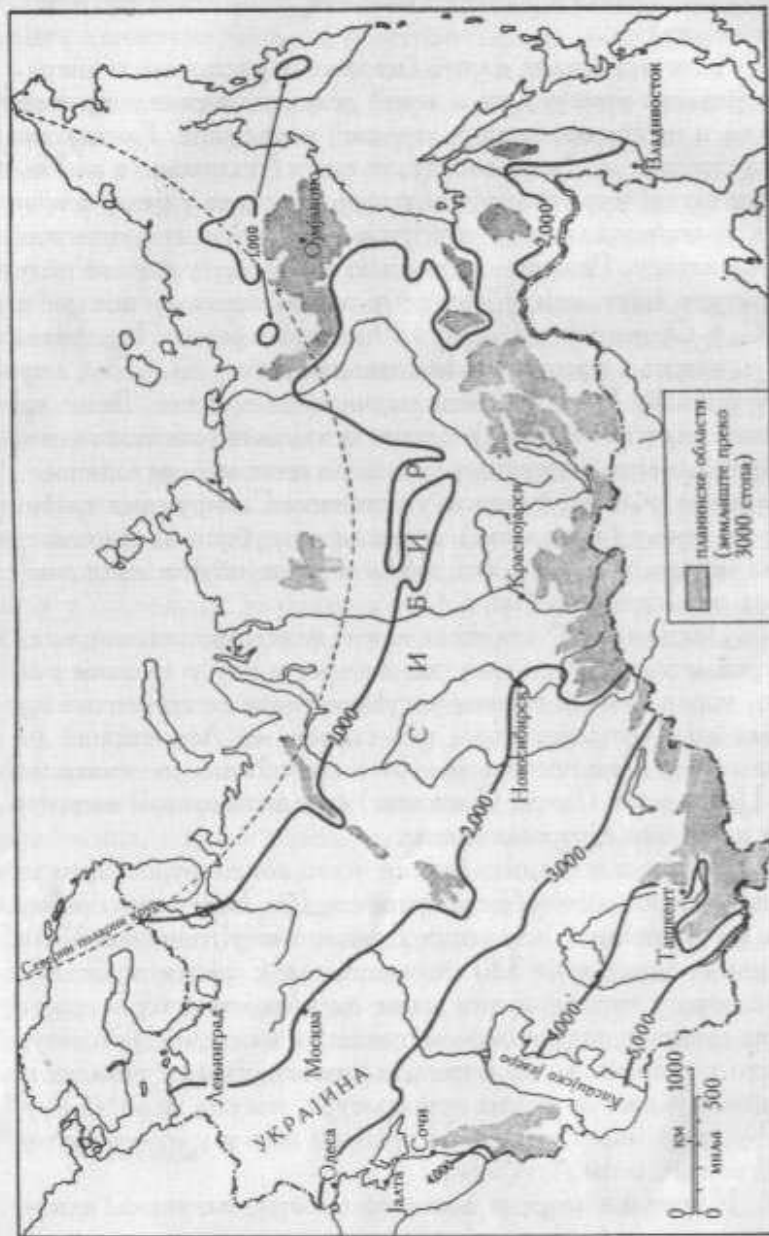
Континентална клима (изражена распоном температурних разлика између лета и зиме) резултат је саме површине те земље и њеног положаја у северној хемисфери. Главна ваздушна струја се креће ка западу, те стога Атлантски, а не Пацифички океан, има ублажујући утицај, због чега у целој земљи одлике континенталне климе постају изразитије од југозапада ка североистоку. Разлике се понајвише огледају у наглом паду температуре зими, које у јануару у просеку досежу поларних $-15,5^{\circ}\text{C}$, у Ојмјакону, на само 480 километара од Пацифика. Зима је, заправо, преовлађујуће годишње доба у СССР-у, а ту велику тешкоћу Руси су давно научили да подносе. Више од половине совјетске територије стално је изложено ниским температурама, а снегом је покривено више од шест месеци годишње. Ова огромна област, углавном у источном Сибиру, има трајно смрзнуту земљу (*мерзлота*), понекад до дубине од неколико стотина метара, што је велики проблем за све облике изградње, као и за пољопривреду (мапа 4).

„Једноликост“ совјетске климе илуструје чињеница да, док усред лета сви Руси могу задовољно да иду у кратким рукавима, усред зиме је сасвим могуће клизати се по рекама од Арктика до Каспијског мора, или санкати од Лењинграда до Владивостока, иако постоји неколико заштићених уточишта на обали Црног мора (Јалта, Сочи итд.) са једном врстом медитеранске или благо суптропске зиме.

Особина те климе, што се често занемарује, а што је не чини мање значајном, јесте сушност. Док Британска острва и више од половине Сједињених Држава имају годишњу висину падавина од најмање 320 милилитара, у Совјетском Савезу исту количину падавина има мање од четвртине територије. Ако још имамо у виду колебање падавина из године у годину, нарочито у граничним областима, и чињеницу да су области с падавинама у зонама нижих температура, постаје јасно да је у СССР-у суша много озбиљнији проблем него и у једној другој великој земљи, осим Аустралије.

У земљи која нема довољно топлоте, падавина, или и једног и другог, са људског (највећим делом пољопривредног)

5. Размештај акумулираних асиметрија
Дневне температуре, центрирани, преко 10°C

гlediшта клима се може сумирати имајући у виду: (а) акумулиране температуре у периоду раста усева и (б) користиу влагу, тј. разлику између падавина и испаравања. Највећа сличност је са Северном Америком.

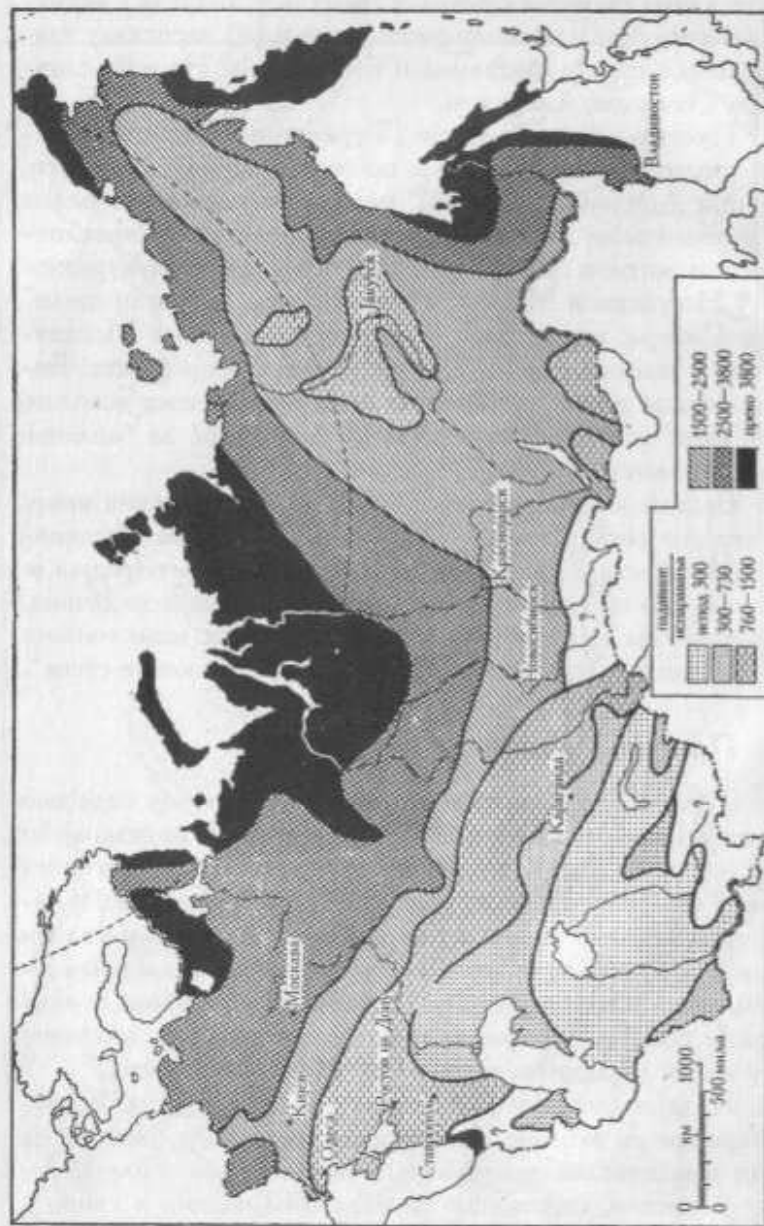
Пустиња средње Азије (Туркестан) је изузетан резервоар топлоте (мапа 5), који је по томе, као и по сушности, најсличнији Аризони. Међутим, најплоднија пољопривредна област у много већој Украјини има топлотне залихе веома сличне „зимском житном појасу“ у САД-у и деловима „кукурузног појаса“ у Небраски и Минесоти, док су „девичански предели“ западног Сибира, као и стара пољопривредна област Московске регије, у том погледу најсличније канадским преријама. Више од половине земље, северно од ових регија, нема довољно топлоте, нити одговарајући период за раст усева, за бављење нормалном пољопривредом.

Велика је невоља што највећи вишак падавина имају хладне северне регије (мапа 6). Насупрот томе, јужно од линије Одеса–Краснојарск, где има плодне земље, земљорадња је ограничена, ако не и потпуно онемогућена, мањком падавина. Тако је зона која има довољно поузданих залиха, како топлоте тако и падавина, уска и прати природну зону „шумовите степе“.

Природне регије

Топлота и влажност су чиниоци који стварају одређено земљиште, најпре разарајући матичне стене, а потом стварајући погодне услове за раст одговарајуће врсте вегетације, што опет доприноси стварању и промени својстава земљишта. На тај начин, проток времена и сразмерно стабилни климатски услови омогућавају настанак природних регија са посебним склопом особина земљишта и вегетације, које у сваком појединачном случају одражавају посебну равнотежу топлоте и влажности, и обично умањују значај различитог састава тла широм континента.

Када земљу поново поделимо линијом која иде од западне Украјине до околине Краснојарска на Јенисеју, северно од те линије има довољно влажности, али недовољно топлоте, земљиште је кисело, сиромашно растворивим солима и скоро у потпуности под дрвљем. Јужно од те линије, изузев малог Колхидског басена на Црном мору, има довољно топлоте, али нема

6. Разлици у ефикасној влази
падацине испаривања — равнотежа (према Иванову)

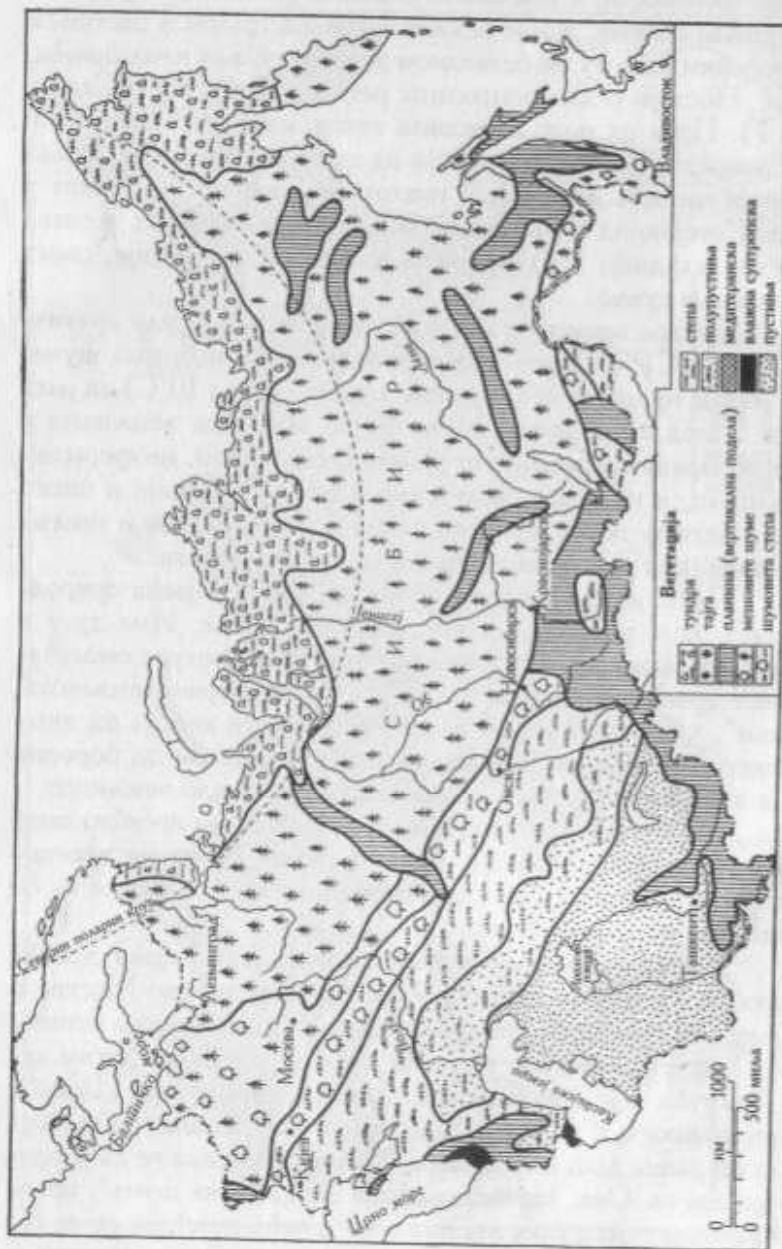
довољно влажности, а земљиште је богато (понекад и превише) растворивим солима, док је пејсаж покривен травом и растињем прилагођеним животу на безводном земљишту, али нема дрвећа.

Постоји седам природних регија у Совјетском Савезу (мапа 7). Прва од њих, шумовита степа, најгушће насељена и пољопривредно најпродуктивнија од природних регија, налази се у зони где има довољно и топлоте и влажности, и траве и дрвећа. Северно од ње протежу се три регије, од којих је свака редом све хладнија и влажнија, а јужно још три регије, свака све топлија и сувија.

Тундра заузима појас који се протеже уз целу арктичку обалу СССР-а. Само дуж њеног јужног обода има шума, јер су изнад те линије лета сувише хладна (испод 10°C) за раст дрвећа. Услед веома дугих зима, трајно залеђеног земљишта и слабог испаравања, земљиште је натопљено водом, неоформљено и кисело, и на њему расту само маховине, лишцаји и ниско жбуње. Лети ту живи мноштво птица и инсеката, као и многих крзнашица, али најважнија животиња тундре је ирвас.

Тајга, или четинарска шума, далеко је највећа природна регија, која покрива готово половину земље. Има дугу и оштру зиму, али сразмерно високе летње температуре омогућавају раст дрвећа. Међутим, трајно смрзнути слојеви земљишта, „тигањи“, често спречавају да се вишак влаге настао од зимског снега оцеди, што, заједно са slabим хумусом од борових иглица и шишарки, ствара веома влажно и кисело земљиште — подзол, које се обрађује само тамо где држава то посебно подстиче и потпомаже. Мале крзнене животиње су разлог човековог доласка у тајгу, али највредније од њих повлачиле су се све више на исток.

Блаже зиме су омогућиле продор листопадног дрвећа из европског језгра у европску Русију, у пределе око Москве и уз обалу Балтика, где се то дрвеће меша са северњачким четинарима. Присуство овог листопадног дрвећа, заједно са дугим летима, омогућило је стварање мрке земље у овој регији. И она је сразмерно кисела и неплодна, али, за разлику од земљишта тајге, још од раних дана насељавања Словена сматрало се да је вреди обрађивати. Ова, такозвана регија „мешовитих шума“, права је прелазна регија, а број листопадног дрвећа повећава се са севера ка југу. Таква је и, већ поменута, најважнија регија „шумо-

7. Природне регије
Подела на регионе која одликује вегетацију

вите степе". Она се састоји углавном од храстових честара, испресецаних травнатим пропљанцима или степом. Земља је углавном црница (чернозём), као и у самој степи, али ова регија има већу количину користиве влаге од степе, што објашњава присуство дрвећа и углавном поуздане услове за сазревање усева.

Сама степа једна је од основних и својеврсних природних регија ове земље. Пошто ништа није остало од првобитног биљног света, црница даје обележје тој регији. То је једно од најплоднијих земљишта на свету, а Совјетски Савез га има више од иједне друге земље. На њој је више од половине садашњих совјетских ораница. Црна боја земље је показатељ богате залихе хумуса, који је нагомилан вековним труљењем високих трава, а потом сачуван и обогаћен додавањем креча и других састојака из матичних стена. Пресудан је утицај већег испаравања од количине падавина, што изазива постепено нагомиланање довољне количине храњивих материја за биљке у горњем слоју земљишта. Ипак, клима која је створила тако плодно земљиште често му ускрађује довољно влаге за сазревање усева.

Јужни делови степе, односно регија „девичанских предела“ између Волге и централног Сибира, изложени су великим разликама у влажности, што је, ипак, довољно да охрабри на пољопривредне покушаје. Међутим, та пустоловина губи своју привлачност како клима постаје све сувља према Каспијско-аралској депресији, а црница и траве се претварају у мање плодно „мрко“ земљиште и ретко жбуње полупустиње. У самој средњоазијској пустињи површински слој земљишта је веома различит – од плодног леса у подножју планина до сланаче (испуцало слано земљиште—солончак), басена глине, плоча кречњачких стена или пешчаних дина. И вегетација се у зависности од тога разликује, али ниједна област није сасвим гола, већ има жбуња прилагођеног суши, које има одређену вредност као сточна храна.

Природне регије СССР-а истоветне су регијама у Северној Америци, али корисно је истаћи колику површину заузима сваки тип у оквиру сваке континенталне јединице. У односу на величину, Совјетски Савез има много више од Северне Америке тундре и четинарског дрвећа, и мало више травнатих површина са црницом и сушног земљишта. Мешовите шуме Московско-балтичке регије су у сразмери с истима на североистоку

Америке, а постоје и аналогне минијатуре Флориде и Калифорније на обали Црног мора. Међутим, у Совјетском Савезу не постоји еквивалент великим шумским подручјима, која имају довољно влаге, али и довољно топлоте, као што су то подручја у југоисточном квадранту Сједињених Америчких Држава.

Насељавање и раси руске државе

Својства, величина и положај природних регија су најважније одлике природних средина, па су имали велики утицај на историју насељавања у Русији. Међутим, у току тог процеса они су се и сами знатно променили, па су сваком следећем нараштају показивали своје ново, али ипак постојано лице. Тако у сваком прегледу географске саге о човековом заузимању одређених места увек треба имати у виду природне услове, иако њихов утицај не треба пренаглашавати или стављати на пиједестал, пошто утицај природе треба увек посматрати из угла процене културе, технике и степена развоја људске заједнице о којој је реч.

Совјетска држава је и стара и нова – она је спој Европе и Северне Америке у једној земљи. Руска национална свест произашла је из мешавине имигрантских народа, а географски се уобличила отприлике у исто време када и Енглеска. С друге стране, „граница“ је, много више са друштвеног него строго политичког становишта, била важна и трајна црта националног развоја, баш као и у Северној Америци.

Почеци

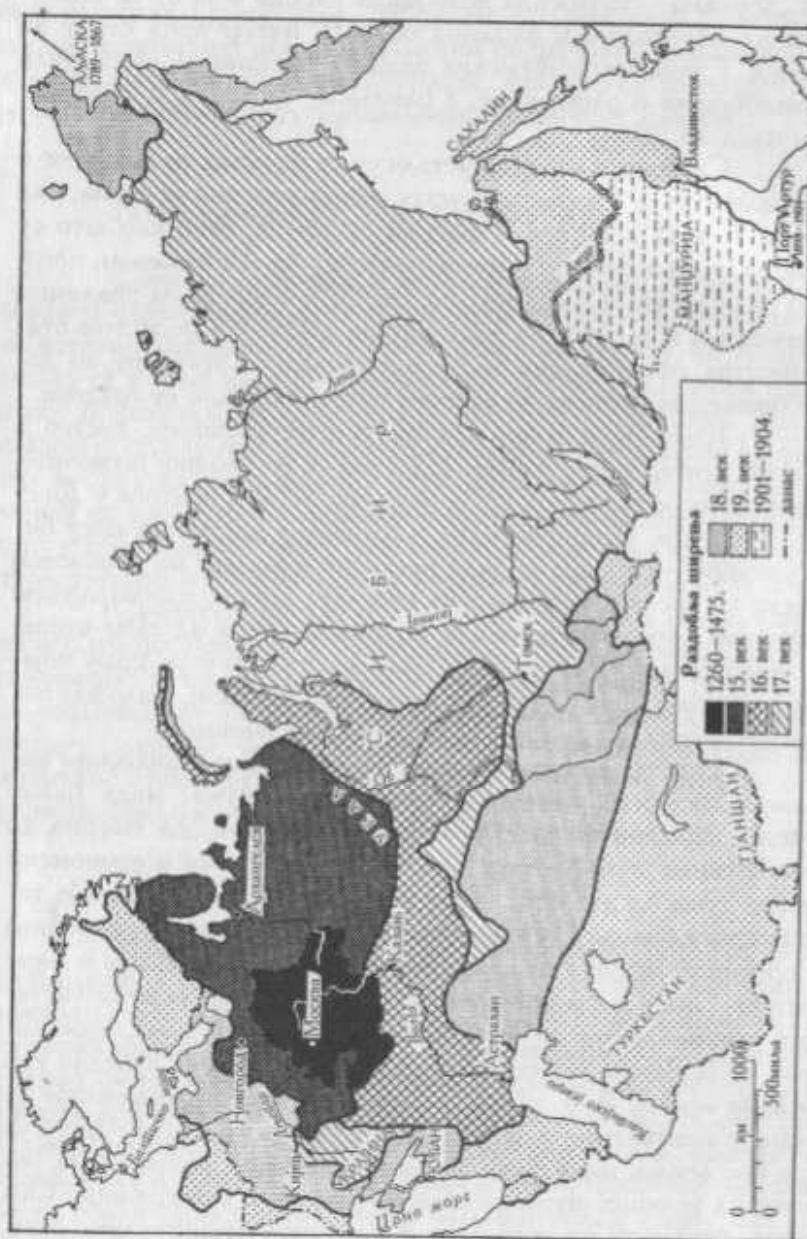
Насељавање пред-Русије, такво какво је било, треба разматрати у односу на касније етапе леденог доба, с којима се преклапа, као и у односу на постепено стварање сразмерно постојаних климатских режима у постглатијалном периоду и природних регија које су резултат тога. У другом или трећем миленијуму пре нове ере, на јужним ободима садашњег Совјетског Савеза, настала су нека добро организована насеља, као што су Самарканд и Хива у средњој Азији и грчке трговачке насеобине на обали Црног мора. Оне су имале повољну климу, али још је важније што су се налазиле на утабаним стазама античког

света. А показале су и своју изузетну рањивост пред различитим „хордама“ сточарских номадских народа који су се повлачили из Монголије и околних области путем кроз степу ка Европи. Становници шумских предела северно од степе били су малобројни и раштркани, а бавили су се ловом и сакупљањем плодова.

Словенски народи кретали су се на исток из источног и централног дела Европе ка руској регији мешовитих шума, бар све до 7. века нове ере. Пратили су токове река као што су Дњепар, горња Волга и њихове притоке, бавећи се ловом, поготово ради крзна, и примењујући систем плодореда на спаљеним крчевинама које су боље пропуштале влагу. Са порастом становништва, развојем организације и прилика за трговину, на добро брањеним местима на важним путевима никли су градови.

Кијев, који је био најстарији и најуспешнији, постао је стварни центар руске нације. Налазио се на плодној шумовитој степи, непосредно испод ушћа неколико мањих притока у Дњепар. Међутим, пољопривредне и трговачке предности нису биле довољне – одбрана је била пресудан чинилац, па је положај Кијева на високој стрмини која надгледа реку, с одговарајућом заштитом коју му је пружала шумовита степа од саме степе, изгледао добар. Ипак, притисак номада толико је на крају појачан да је овај привлачан, али прилично изложен, положај постао неодржив, па су град 1240. похарали Монголи.

Новгород, који се развио на много мање повољном положају, на ободу северних четинарских шума, мада близу почетка најважнијег воденог пута који је водио „од Варјага до Грка“, успео је да опстане као важан политички и економски центар дуже од два века после пада Кијева. Неизбежно је тежиште насељавања Словена померено даље ка северу, нарочито ка средишту мешовитих шума између горњег тока Волге и њене притоке Оке. Са својим мочварама и хаотичним речним системом, тежим каменитим земљиштем и гушћим шумама, избеглицама из Кијевске регије овај предео сигурно није изледао као обећана земља. Али, дотад је људима већ постало важније да пронађу заштићено уточиште ради голог опстанка него да тргују, а ова земља, мада сиромашна по кијевским мерилима, за разлику од великих шума на северу, није била ван граница. Ова регија, средиште из кога у свим правцима отичу велике реке,

8. Територијално ширење из Москве, од 1260. до 1904.

постепено је постала језгро модерне руске државе, а Москва је у њој учврстила превласт над осталим главним центрима.

У 13. и 14. веку Москва је била у самом средишту целокупног руског света и система комуникација тог времена. Њени кнежеви су свакако искористили већину могућности које им је њихов неубичајено повољан положај пружао. До краја 15. века Московити су учврстили свој положај и обезбедили спољну независност, као и превласт унутар својих граница. Од ове полазне тачке почели су да граде огромно континентално царство, баш као што је и неколико поморских држава Западне Европе правило прве кораке и спремало се да заплови преко океана.

Правци ширења империје

Преостаје нам да скицирамо главне фазе и правце ширења руске империје (мапа 8). До друге половине 15. века Московити су довољно ојачали да освоје Новгород и преузму његова шумска пространства на северу, као и да одбију да плате данак Татарима. Ово је довело до два најважнија успеха у 16. веку – оснивања Архангелска, прве руске морске луке, и доласка трговачких бродова енглеског посланства, као и заузећа Казања, упоришта волшких Татара, што је отворило пут брзом продору Руса низ реку до Астрахања, као и ка ниским прелазима преко Урала у Сибир. Међутим, иако је Русија добила излаз на Арктик и затворено Каспијско море, и даље су јој Швеђани затварали излаз на Балтичко море, Литванци на реку Дњепар, а Татари са Крима, уз помоћ Турака Османлија, излаз на Црно море.

Продор преко Сибира

До средине 17. века извешан број Руса је, у жељи да се обогати трговином крзном, користећи погодни распоређене речне сливове и деонице за копанени транспорт, продро до Пацифика, успут наилазећи на слаб отпор малобројног локалног становништва. Овај је подухват учинио Московско царство далеко највећим на свету, али је са собом донео врло мало у погледу трајног насељавања, јер је продор у целини био ограничен на тајгу. Царство Манџу препречило је излаз на долину реке Амур, а Татари

су још владали сибирским степама. Па ипак, Русе и даље није занимало насељавање Сибира ради пољопривреде.

До доласка на власт Петра Великог у позном 17. веку Русија је била окренута ка Азији, још је скоро у потпуности била ограничена на шуме и готово да није имала додира с Европом. Својим освајањима на Балтику, подизањем Санкт Петербурга, потпуно нове престонице, и модернизацијом коју је отпочео, Петар је извео оштар заокрет ка Западу. Ова окренутост Западу појачала се током 18. века, па се крајем Наполеонових ратова Царство простирало дубље у Европу него Совјетски Савез данас.

Најважнији и најхитнији правац ширења руске државе у 19. веку био је на југ, као што је у претходном веку био на запад, а у оном пре њега – на исток (мапа 8). Ово ширење на југ имало је две сразмерно нове пратеће последице: трајне сеобе и насељавање Руса ван шума и укључење староседелачких заједница несловенских народа у Царство.

Прво и највредније од тих проширења, после успостављања контроле над северном обалом Црног мора у другој половини 18. века, била је степа богата црницом у Украјини („Новој Русији“), која је обезбедила највећи део великих количина жита за извоз у 19. веку и постала колевка првог модерног развоја тешке индустрије. Коначан пораз кримских Татара, које су помагали Турци, окончао је, бар у европској Русији, борбу између земљорадника и номада, која је вековима чинила окосницу њене историје.

С овог повољног положаја на Црном мору, Русија је кренула да освоји област око Кавказа давно насељену Грузијцима, Јерменима и многим другим скупинама народа. Био је то пре подухват колонизације него насељавања, и то у планинским и суптропским срединама, које су Русима биле потпуно стране. У класичном колонијалном маниру покушали су да русификују народ и подигну плантаже чаја и других усева. Жилава планинска племена морали су да савладају на исти начин на који су покорена погранична племена са северозапада Индије.

Слична паралела колонизације и колонијализма одиграла се око пола века касније с друге стране Урала и Каспског мора. Неколико пробних насељеника је у 18. веку дошло у регију шумовите степе са плоднијом црницом западног Сибира,

а те капи су се претвориле у постојан прилив после укидања кметства 1861. године. Међутим, права бујица наступила је деvedесетих година истог века, када су се велика глад у европској Русији и превелик прилив сељака у Украјину и Кубањ подударили с изградњом транссибирске железнице и зачецима владине политике подстицања слободног насељавања Сибира.

Утврђивање упоришних тачака у сибирској степи на северу и Закавказје на западу олакшало је освајање средње Азије (Туркестана). Наводњавано лесно земљиште је било насељено вековима, али у регији Седморечја, северно од планинског венца Тјен-шан, доселио се изванредан број руских козака. „Посредна владавина“ преко локалних емира и канова и подстицање узгоја искључиво памука одликовали су руску окупацију ове регије.

Последње место на коме се водила борба за ширење Русије у 19. веку био је Далеки исток – област око реке Амур и оближња Манџурија. Русији је Кина два века бранила приступ у ову област, али око 1860. чинило се да је наступио повољан тренутак да Русија успостави свој утицај: кинеска моћ је опадала, Јапан се још није наметнуо као сила, а Руси су се спремали да предају своје положаје у Северној Америци. Иако тиме није добила много простора за насељавање и мада је, у пољопривредном смислу, земља била другоразредна, добијањем Владивостока, острва Сахалин и других стратешких тачака, знатно је учвршћен положај Русије као силе на Пацифику. Чинило се да та моћ врло брзо расте када је транссибирска железница стигла до реке Амур крајем тог века, а Руси добили концесију да искористе пречицу преко Манџурије и изађу на незалеђене воде Порт Артура. Дотле су и Монголија и други делови северозападне Кине практично пали под руски утицај.

Руско царство доживљава врхунац 1904. године, када је заузимало већу површину од данашњег Совјетског Савеза. Гледано у том контексту, и управо те године, ширење Русије у претходна четири века мора да је деловало злослутно. Међутим, „климаве ноге“ тог дива Јапан је грубо изложио руглу, због чега је Русија била приморана да се повуче из Манџурије иза реке Амур и да почне мукотрпну изградњу друге железничке пруге до Владивостока, а за тај подухват биће јој потребно десет година.

9. Најредовање и повлачење западне границе од 1914.

Померање у 20. веку

За ширење Русије рат са Јапаном 1905. значио је небележен корак уназад, што је довело до низа револуционар-

них побуна које су продубиле пукотине у основама царске власти. Млади Совјетски Савез се до 1921, после још седам горких година међународног и грађанског рата, и даље борио за опстанак. Географски је тада грубо окрњен, пошто је био приморан да напусти појасеве некадашње царске области у Источној Европи од Финске до Бесарабије, укупне површине две Велике Британије. Граница Русије на западу враћена је отприлике на потез који је заузимала у 18. веку (мапа 9).

Међутим, тридесетих година 20. века Совјетски Савез је развио нову снагу као светска сила, и између 1939. и 1945. повратио велики део, мада не и целокупну територију, бившег Руског царства, додавши две мале области, Закарпатје и кнежевину Кенигзберг, које никада нису припадале Русији. Поврх тога, у годинама непосредно после Другог светског рата Совјетски Савез је проширио своју власт дубље у Централну Европу него што је Руско царство икад успело. У дугачкој додирној зони са Кином Монголија је још у сфери утицаја Совјета, док су Манџурија и Синкјанг, где је руски утицај некада био јак, сада чврсто под кинеским окриљем. Кинези сада поново траже врховну власт над регијом Амур и охрабрују Јапанце у њиховим захтевима за враћање јужних Курилских острва. Тако се сада чини могуће да ће совјетска граница са Кином, иако привидно „природнија“, опстати краће од европске, обично најмање сигурне границе.

Распоред привредних делатности

Образац привредних делатности је најнепосреднија и најснажнија веза између размештаја становништва и суштинских особина земљишта (како у погледу природних ресурса, тако и климе и рељефа). То је образац који се брзо мења, али који је под јаким утицајем преживелих претходних образаца становништва и културних обичаја. На њега такође утичу техничка открића, као и открића ресурса, и, посебно у Совјетском Савезу, политика владе. Једино што бисмо могли да покушамо јесте да дамо груб приказ неких значајнијих образаца које налазимо у пољопривреди и индустрији, као и приказ веома важне транспортне мреже од које зависи специјализација неке области.

Пољопривреда

И поред тога што су протеклих година „девичански предели“ у великој мери претварани у оранице, под њивама је тек мало више од једне десетине обрадивих површина Совјетског Савеза. Преостала петина одређена је за пашњаке или ливаде за сено, што значи да је најмање две трећине земљишта непогодно за пољопривреду. Мада је засејана област и даље већа од земљишта под ораницама САД-а и Канаде заједно, у СССР-у су просечан квалитет земљишта и његова продуктивност (по јутру или по учинку човека на сат) знатно мањи. Ипак, нема сумње да би Совјетски Савез са високим нивоом организације и улагања (досад упадљиво неиспуњени услови) требало да буде у могућности да у блиској будућности прехране своје становништво са сопственог земљишта.

Више од две трећине обрадивог земљишта у СССР-у налази се у областима са црницом. Главни део најважнијег пољопривредног појаса прати линију шумовите степе од Украјине на западу до подножја планине Алтај, задирући на југ, у оне делове степе који имају одговарајућу влажност, и на север, у топлије и мање влажне делове мешовите шуме. Земљиште са црницом данас је најважнија област за образац совјетске пољопривреде. Оно је вековима лежало неискоришћено док су се рани руски земљорадници мучили да преживе на много сиромашнијем шумском земљишту северно од њега. Разлог томе је што су степа и сразмерно отворена шумовита степа биле под контролом сточарских номадских народа, и док је њихова власт трајала, јасно је да насељавање земљорадника у овој области није долазило у обзир.

До раног 18. века две трећине руског (скоро у потпуности сеоског) становништва још је живело у шумама са подзлом у околини Москве и на северозападу. Међутим, ова размера је до средине 19. века смањена на једну трећину становништва. Тако је у прелазном периоду дошло до великог померања руских сељака на југ, у области са црницом европске Русије, наниже ка Црном мору и северу Кавказа. Коначно, од краја 19. века кретање становништва одвијало се на исток, пратећи појас земље са црницом који се сужава ка централном Сибиру. Изгледа да последње поглавље ове дуге и развучене при-

че има наставак у преамбициозном подухвату проширивања „девичанских предела“ средином 20. века. Даља улагања у пољопривреду одсад ће вероватно бити мудрије усмерена на унапређење опробано поузданог и плодног земљишта, уместо на даље покушаје да се обраде „девичански предели“. У ствари, у будућности Совјетског Савеза, ако гледамо објективно, можемо предвидети напуштање неких тренутно претерано амбициозних пионирских подухвата, као што се то догодило са таквим подухватима у сличним областима у Северној Америци.

Руска пољопривреда одувек је била усредсређена на житарице, које и данас покривају две трећине засејаног земљишта. Међутим, 1913. тај однос је био девет десетина, а настоји се да се повећа узгој крмних усева, као и (у класи житарица) да се пређе с уобичајене пшенице и ражи на кукуруз – све ради увећања сточне компоненте у пољопривреди. Међутим, због сразмерног недостатка климатски погодног земљишта за ове усева, могућности су ограничене.

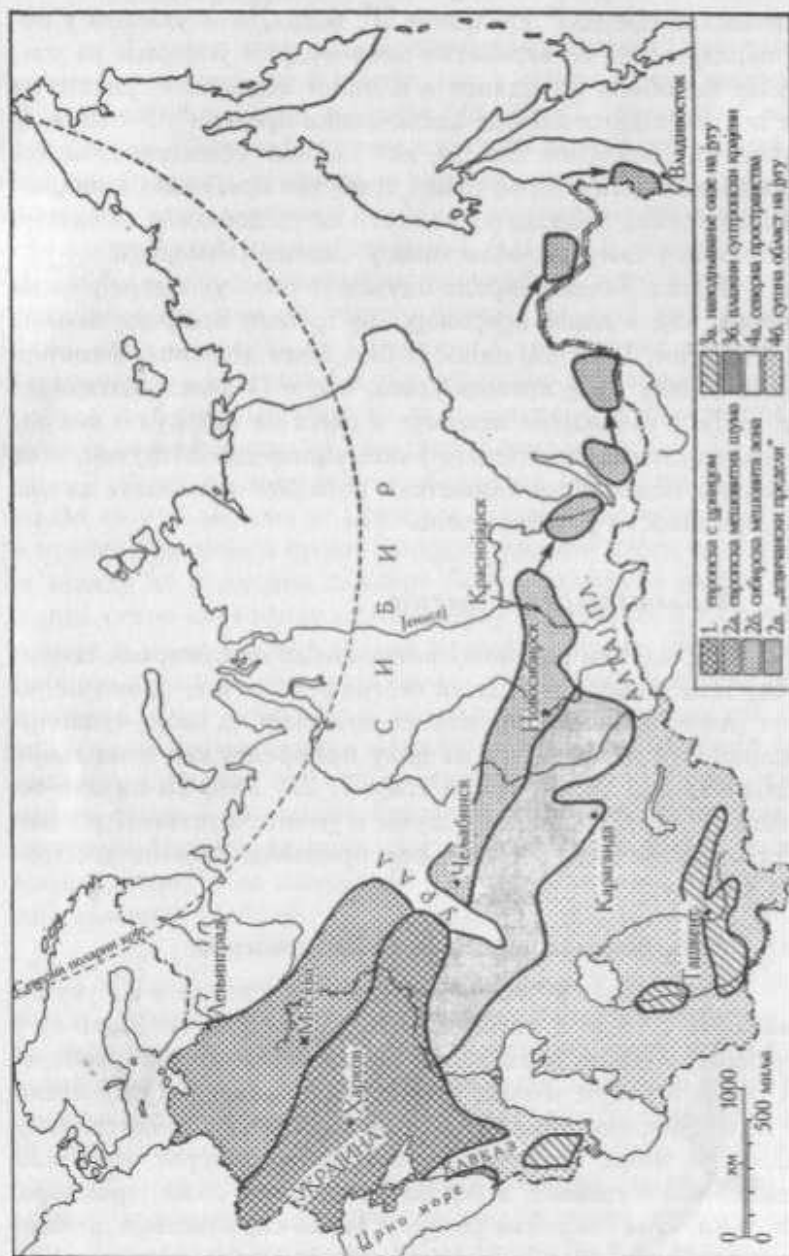
Пољопривредне регије

У следећем поглављу покушаћемо да сумирамо особине совјетске пољопривреде са географске тачке, преко међусобног разликовања регија које се издвајају по својој сразмерној плодности и важности за целу привреду, као и по својој специјализацији (мапа 10). Регије 1, 2а, 2б и 2в налазе се, укљештене између северних шума и јужних пустиња, у главном пољопривредном троуглу, који производи највећи део хране у СССР-у.

1. Евројска регија бољша црницом

Ова област је пољопривредно срце земље и од укупне производње СССР-а по вредности даје половину. Иако су у целој регији топлота и влажност веома неравномерно распоређене, регија поседује плодно земљиште и сразмерно јаку мешовиту пољопривреду. Она производи највећи део совјетске озиме пшенице, јечма, кукуруза као житарице, шећерне репе, воћа и вина, свиња и живине, а вероватно и већину стоке, кромпира, као и ражи. Ова совјетска регија је (иако сиромашнија даровима природе) најприближнија америчком средњем западу, и ну-

10. Пољопривредне регије

ди сигурност да ће у будућности увећати производњу хране за целу земљу.

2а Европска регија мешовитих шума

Иако су руски сељаци све до 17. века знали једино за ову област, данас знамо да је она другоразредног квалитета, мада се може користити за економичну пољопривреду. Уобичајен узгој ражи, овса, кромпира и лана у околини Москве и других растућих градских тржишта уступа место производњи млека и млечних производа и интензивном узгоју воћа и поврћа за продају на пијацама.

2б Сибирска регија са мешовитом земљорадњом

Иако је великим делом богат црницом, овај појас дуж транссибирске железнице, према својој укупној продуктивности, а захваљујући дугим и суровим зимама и хладним летима, сличнији је регији 2а него регији 1. Главне пољопривредне гране су производња млека и млечних производа и јаре пшенице. Источно од реке Јенисеј има тек неколико мањих површина тешко обрадиве земље, често на трајно смрзнутом земљишту.

2в „Девичански њредели“

Ова нова регија замишљена је највећим делом као произвођач монокултурне, јаре пшенице, али кратак период раста усева, заједно с упорном сушом и „песковитом“ особеношћу рељефа, довели су до ниске и нестабилне продуктивности. И поред тога, обрађивање ове регије допринело је да се појача земљорадња у регији 1.

3а Наводњавање оазе на југу

Ово су ограничене области првокласног земљишта са добром залихом топлоте, али зависе највећим делом од доступности воде за наводњавање. Од усева у оазама најважнији је памук, мада су и воће и детелина све значајнији.

3б Влажни сунтојски крајеви

Ове мале издвојене области једини су делови земље који немају редовно мраз, а који имају обилне падавине. Овде

се узгајају чај и агруми, али проширење узгоја воћа онемогућавају веома чести, по њих смртоносни мразеви.

4а Северна просторанства

Ова огромна област, која покрива скоро две трећине СССР-а, пољопривредна је дивљина и мало доприноси производњи хране. Може се рећи да су узгајање ирваса, лов, риболов и шумарство једине привредне делатности (осим рударства) које дозвољава природна средина. Наравно, постоје „имања“ у близини рударских насеља и сл. Она су богато потпомагана и задужена су за производњу свеже хране, при чему цена није битна. Међутим, влада мора да улаже велике напоре да би подстакла бављење пољопривредом у овој области са тешким условима за живот.

4б Сушна обласи на југу

У овој области, која се налази изван наводњаваних оаза и јужно од „девичанских предела“, налазе се само пашњаци са ретком травом који служе за номадско сточарство, за испашу оваца и камила.

Приближно троугаони облик распореда совјетских ораница (Лењинград–Јенисеј–Црно море), у коме се остварује највећа производња и у који ће се убудуће несумњиво највише улагати, са сваког становишта, укључујући и индустријско, заиста представља „користиву државну територију“ – што истиче трајну суштинску важност пољопривреде за размештај привреде и становништва. Совјетски Савез би можда могао и сам да произведе сву храну потребну свом становништву, али да ли ће, и да ли би требало, да настави да тежи том циљу – имајући у виду растући индустријски извоз СССР-а – или ће увозити ону храну која је знатно јефтинија на светском тржишту, у најмању руку остаје под знаком питања.

Индустрија

Лењин је индустријализацију поистоветио са комунизмом, па је она постала крајњи циљ већине махнитих напора и жртава поднетих под совјетском влашћу. Колективизација сео-

ских имања била је не само средство да се обезбеди храна за градове већ и почетно прикупљање капитала за индустријске пројекте. Научно-образовни полет, чаролија „електрификације“, изградња железнице, довођење страних стручњака, увоз основне опреме и сировог материјала – све ове и многе друге делатности биле су усмерене пре свега на покушај индустријализације. Штавише, ако занемаримо људске жртве, резултати ове одлучности Совјета да ојачају државу, као и да преобразе значај Совјетског Савеза у свету у последњих тридесет-четрдесет година, достојни су дивљења. Брзина индустријског развоја недавно је, по природи ствари, морала да опадне, али СССР је као велесила достигао „плафон“, а овај ниво мора да стоји у тесној вези са степеном успеха који је пратио напоре земље да се индустријализује.

Главни географски проблем у вези са руском индустријом јесу промене њеног размештаја. У протеклом веку, нарочито у ери Совјетског Савеза, постојала је преовлађујућа склоност ка постепеном размештању, бар у оквиру троугла са сразмерно обрадивим земљиштем. Може се рећи да је Петар Велики отпочео прво знатно размештање индустријских делатности изван граница Московске регије ка металима богатом Уралу и сопственој престоници на Балтику, изграђеној према новом обрасцу. Међутим, у 19. веку још далекосежније последице произвело је померање производње горива и савремене индустријске производње ка „новом југу“, пре свега ка пољима богатим угљем и гвожђем у источној Украјини и ка нафтним пољима Бакуа.

Размештање индустрије је после 1930. достигло нове размере. Те године, као и 1913, источно од Урала, или чак источно од Волге, индустрија која је имала државну важност није била бројна. Стаљинова одлука из 1930. да оснује такозвани Уралско-кузбашки комбинат значила је препород за уралску индустрију гвожђа разменом руде гвожђа и кокса са Кузњецким басеном (удаљеним 2.400 километара, у централном Сибиру) и покренула размештања индустрије у савременом добу. До највећег померања на исток дошло је тек после 1939. у ишчекивању рата, чега је у протеклих двадесетак година очигледно било све мање. Оно је по својим размерама јединствено у руској историји и, мада је његов замах до сада великим делом потрошен, између Волге и Бајкалског језера

створена је нова врста области, јединствено совјетска по својим особинама и степену развоја – индустријски највише пријемчива област у протеклих тридесет година. Међутим, не треба заборавити да, упркос томе што је размештање индустрије на исток вероватно била најизразитија тежња у 20. веку, чак и данас се око две трећине све совјетске индустрије налази у европској Русији (ако убрајамо и Урал).

Сировине и извори енергије

Ако имамо на уму овај оквир, неопходно је да се позабавимо неким од физичких чинилаца који утичу на положај индустрије. Међу њима се основни чинилац тиче извора енергије и лежи у основи тренутно спорног питања „исток–запад“ владине регионалне политике. Око четири петине процењених залиха енергије налази се у Сибиру, док се, као што смо истакли, главно потрошачко тржиште, како у погледу становништва тако и индустрије, налази у европском делу Русије. Међутим, значај овог географског неподударања лако се да преувеличати: најпре, велики део ових залиха, пре свега угља и воде као произвођача енергије, иако технички на располагању, у стварности је недоступно с економског становишта, због таквих препрека као што су удаљеност, клима или кршевито, трајно смрзнуто земљиште. Међутим, подједнако је важан податак да су у последње време нафта и гас постали фаворизовани извори енергије, као и да се, упркос приметном недавном развоју западног Сибира, садашње доступне залихе ових енергената налазе углавном у европском делу СССР-а.

Пошто су биле тако суштинске, брзе и закаснеле, на промене у равнотежи енергетских извора треба обратити пажњу. Иако је Русија почетком века била главни светски произвођач нафте, Совјетски Савез је под Стаљином постао изузетно зависан од дотад већ превазиђеног угља, што је Русе који су били у шкрипцу много коштало. Средином педесетих година 20. века нафта и гас коришћени су за производњу само четвртине енергије СССР-а, у поређењу са САД-ом, где се користе за производњу две трећине енергије. У епохи после Стаљина предузет је заједнички подухват да се до средине седамдесетих година достигне енергетска равнотежа Сједињених Америчких

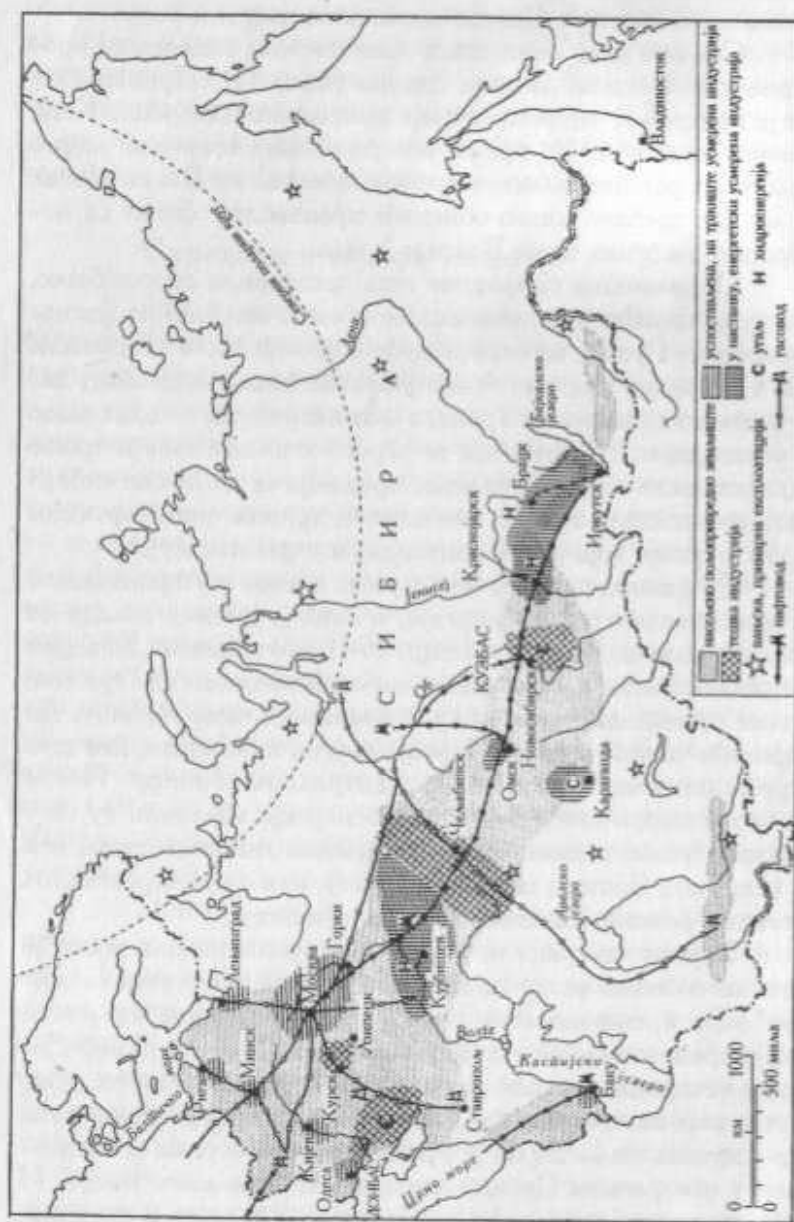
Држава, и већ се више од половине веома увећане енергетске производње Совјетског Савеза заснива на нафти и гасу.

Све ово види се на мапи кроз ширење енергетске производње у последњих десетак година (мапа 11). Производња нафте је претрпела најдраматичније географско померање. Када су Немци напали 1941, преко четири петине совјетске нафте стизало је из рањиве Кавкаске регије, посебно из Бакуа. Данас више од две трећине много обимније производње стиже са нових бројних нафтних поља Волге и Урала.

Производња природног гаса проширила се још брже, при чему је највећи део производње поново долазио из јужног дела европске Русије, од чега је велики део трошила Московска регија. С извора у средњој Азији још веће залихе одржавају ватру у високим пећима око Урала, а обимне резерве се однедавно црпе у западном Сибиру. Ако се европске залихе гаса истроше у следећих десет-двадесет година, предвиђа се да ће ове сибирске резерве постати главни снабдевачи државе овим јефтиним извором енергије који је све популарнији у целом свету.

До размештања је, после рата, дошло и у производњи угља и хидроелектричне енергије, и сада је више у складу са положајем залиха. Када су Немци 1941. опустошили Доњецки басен угља (Донбас) у Украјини, он је обезбеђивао две трећине совјетске производње угља, а сада производи само трећину. До ове промене дошло је услед развоја других налазишта, као што је Кузњецки басен (Кузбас) у централном Сибиру. После Стаљинове смрти сви извори хидроенергије налазили су се у европској Русији, а данас неке од највећих хидроелектрана већ раде (нпр. код Братска и Краснојарска), или су у изградњи, на стеновитим речним токовима Ангаре и Јенисеја.

Укупни географски учинак овог размештања довео је до оног што бисмо могли да назовемо новом „енергетском осовином“. За време немачке окупације две трећине совјетске енергије производило се у појасу који спаја Донбас и Баку. Данас три четвртине укупне производње стиже из много дуже области, која се протеже од Донбаса и оближњих извора гаса, преко нафтних поља Волге и Урала, до извора угља и хидроенергије у централном Сибиру, западно од Бајкалског језера. И мада се променио смер, већи део енергије и даље се и производи и троши западно од Урала и део је европске електричне

11. Индустијске области

мреже. Међутим, највеће складиште дугорочних енергената (каменог угља, лигнита и водених токова) остаје област између горњег тока реке Об и Бајкалског језера, која је недавно укључена у мрежу централног Сибира. Крајњи циљ је да се споје те две струјне мреже да би се у потпуности искористила много јефтинија сибirsка енергија. Када ово буде изведено, око четири петине употребљиве енергије СССР-а и преко три четвртине становништва биће спојено у застрашујуће делотворну државну територију.

На расположивом простору, што се тиче сировина, може се рећи само неколико ствари. Пре свега, иако је било веома озбиљних nestaшица сировина, не само тридесетих већ и почетком педесетих година 20. века, чини се да Совјетски Савез сада има надохват руке одговарајуће залихе дословно свих сировина потребних за савремену индустрију, што се не може рећи ни за једну другу земљу. Па ипак, неке од њих су мање вредности, или су непогодно размештене у односу на овај или онај чинилац са којим би требало да се ускладе.

Главни копови руде гвожђа налазе се у јужном и централном делу европског дела Русије, источном Уралу, као и у мањој области великих могућности у централном Сибиру, док је за руде других метала најважнија област од Урала до централног Сибира. Са порастом значаја деривата нафте и гаса као сировина у хемијској индустрији (петрохемија), дошло је до њиховог убрзаног размештања, на пример, у област средњег тока Волге, северног Кавказа, или у Московску регију, средиште из кога полази мрежа нафтовода.

Проблем физичких особина ресурса очигледно није једини значајан за положај индустрије. Становништво, како као радна снага тако и као потрошачи, има велики значај, управо као и транспортне везе. Оба ова питања размотрићемо касније. Међутим, јасно је да се осе размештаја доступне енергије и већине сировина приближно подударују с осам размештаја становништва и прихватљиво обрадивог земљишта у СССР-у. Индустијска специјализација је, наравно, веома изражена у овој радној зони, па ћемо сада покушати да, занемарујући ону свуда присутну индустрију која има искључиво локални значај, уочимо које су главне категорије међу индустријским регијама (мапа 11).

Прва категорија је и најстарија. Подразумева чврсто установљена средишта тржишно оријентисане индустрије усмерене на рад. Очигледно су међу њима најважнији Москва и Лењинград, умногоме зависни од политичке подршке, уложеног капитала и резерви – посебно битних у раном совјетском раздобљу – вештине и писмености. У случају Москве, некадашњи централни положај града у средишту речног система заменио је сличан положај у односу на железницу, а сада и у односу на нафтоводе, па производња артикала високе вредности, која зависи од занатског умећа и набавке различитих сировина, може да цвета. Рига, Кијев и Одеса имају сличне, мада нешто мање, предности, међу којима је и сигурност густо насељеног подручја, док Лењинград, без ове последње предности, мора више да се ослања на привилеговани положај који је имао у прошлости.

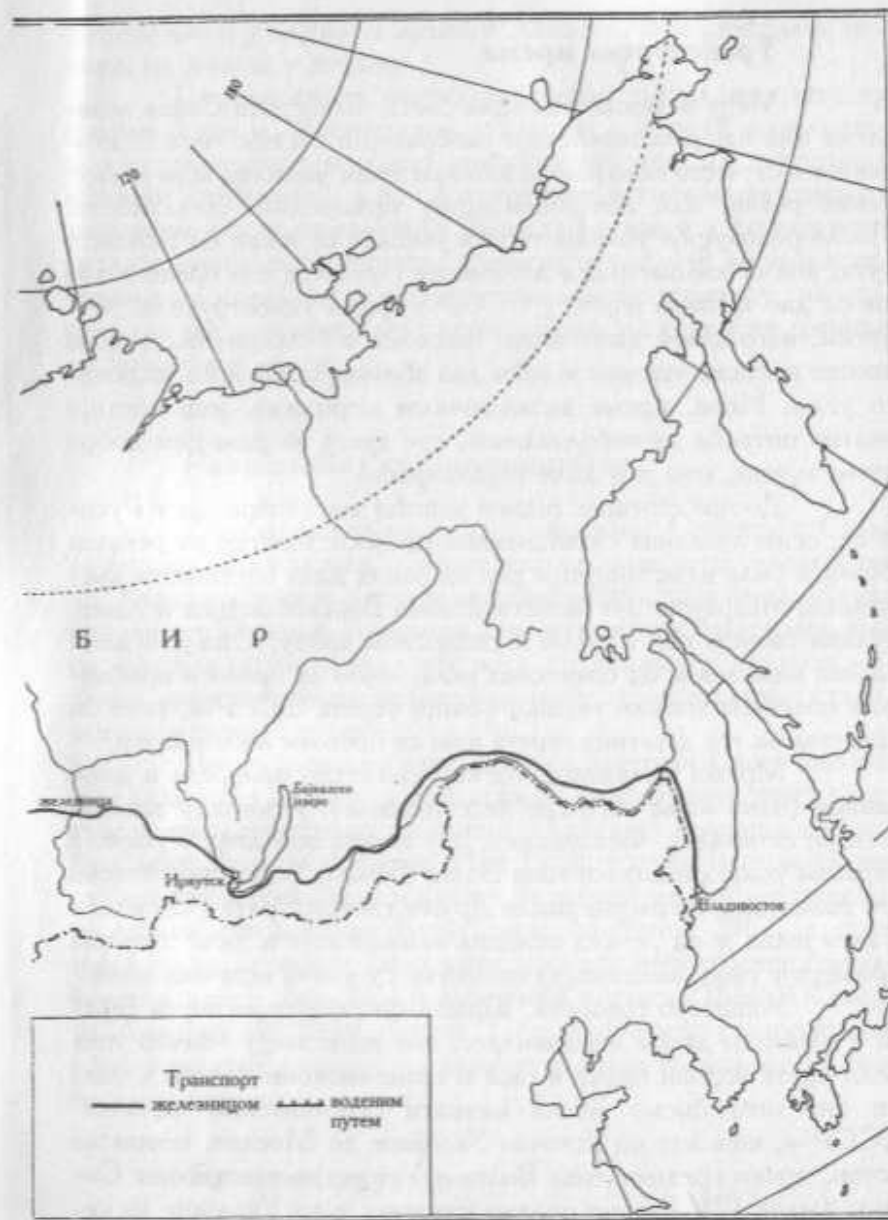
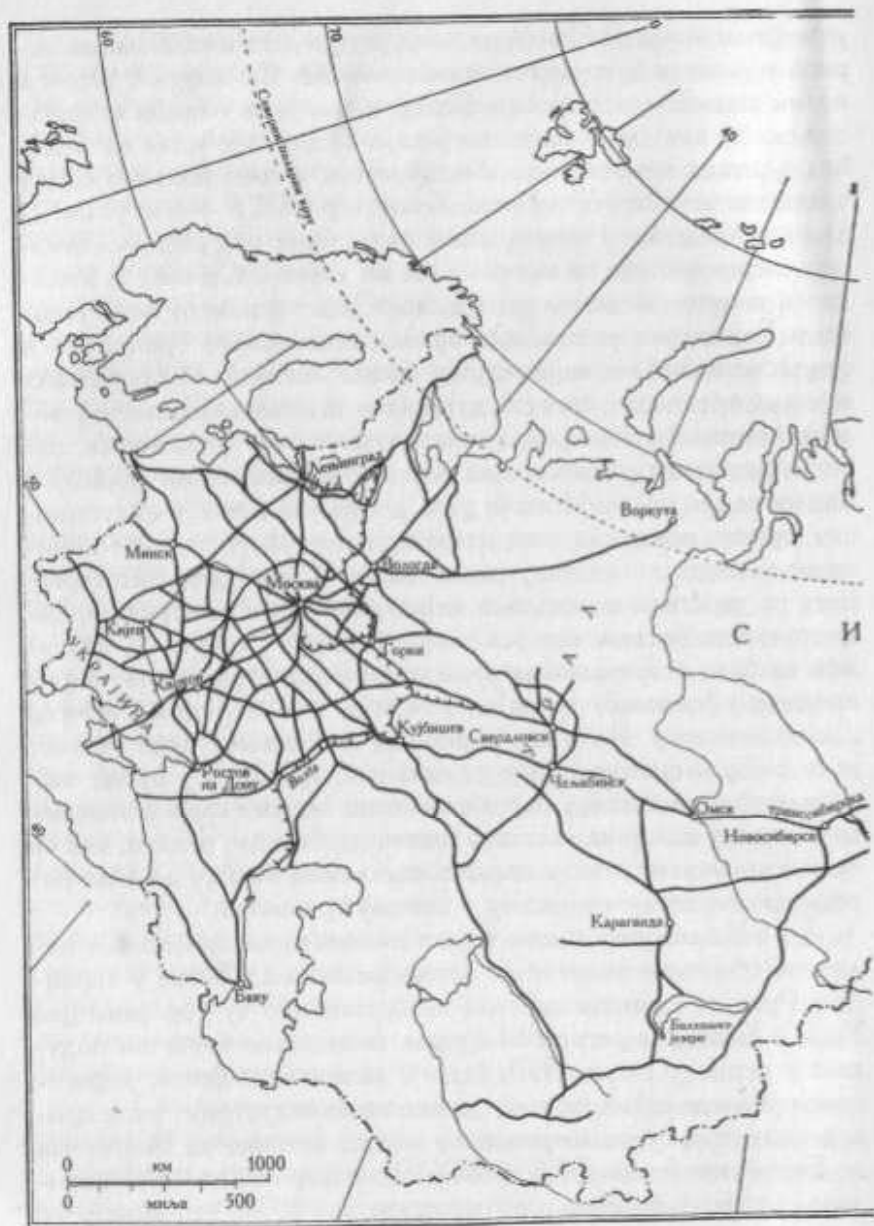
Регије које спадају у другу категорију – центри тешке индустрије – очигледно су према скором датуму свог настанка, историјском развоју и садашњем индустријском капацитету, веома другачије од оних првих, али за њих се може рећи да су, узете заједно, готово једнако важне. Оне су имале суштинску важност за брзи напредак индустријске револуције од касног 19. века наовамо. Источна Украјина (Донбас–Дњепар) најзаслужнија је како хронолошки, због развоја модерне производње челика, тако и данас, због садашње укупне производње. Превласт коју је ова регија имала у првим данима СССР-а умногоме је опала после 1930. с оживљавањем Уралске регије као произвођача челика и, игром случаја, Кузбаса, углавном као пропратне појаве потребе Урала за коксом. Недавно је у централном делу европске Русије створен комплекс челичана, који користи скоро неисцрпну залиху руде из „Курске магнетне аномалије“, за коју се знало, али која је сто година била технолошки недоступна. Ово очигледно има тржишних предности над централним Сибиrom, осим чињенице да кокс има већу вредност.

Све досад поменуте индустријске регије, осим Курске, основане су пре рата и, према свим мерилима, још одговарају за највећи део производње СССР-а. Међутим, постоји неколико других регија, чији је индустријски значај пре рата био незнатан, али које су се потом развиле у индустријске регије значајне за државу. У овој трећој општој категорији, у којој су пре свега регије повезане са богатим изворима енергије, најважнија

је нафтна регија Волга–Урал, која је пре рата имала мањак горива и само индустрију локалног значаја. Са нафтом, гасом и новим хидроелектранама на Волги, данас је то највећи енергетски снабдевач сваке совјетске регије. Постала је један од највећих центара петрохемијске индустрије, а њен положај близу средишта највеће густине насељености у СССР-у омогућава јој кључну предност у потрошачкој индустрији над регијама богатим енергијом које се налазе даље на истоку. Од њих је најважнија планинска регија централног Сибира, између реке Јенисеј и Бајкалског језера, где се налазе дивовске бране, као и совјетске највеће и најјефтиније залихе лигнита. И поред ових великих предности, њена будућност је неизвесна јер постоје велике потешкоће због раздаљина, оштре климе (суштински, непосредно изнад широко насељеног пољопривредног појаса) и мањка радне снаге. Ипак је цела регија укључена у индустријску мрежу, привукла неке гране које омогућају потпуно коришћење енергије и уштеду радне снаге. У последњу категорију могу се уврстити и неколико међусобно веома раштрканих индустријских насеља ван основног државног „троугла“. Углавном се баве ископавањем руда на северу, обрадом пољопривредних производа у средњој Азији, или обрадом рибе на Далеком истоку. Већи део радова на ископавању руда отпочет је са радном снагом која је радила под присилом у време најозбиљнијих несташица. Судбина неких од њих сада је неизвесна – радну снагу ваља подмићивати да би тамо радила, све се чешће проналазе руде у широко насељеном појасу, а влада постаје све неумољивија кад су у питању трошкови.

У закључку бисмо могли поновити да приближно половина совјетске индустрије остаје западно од Волге у европској Русији, односно око три четвртине ако ту убројимо цео Урал и Кавкаску регију. Међутим, подједнако изузетан подухват у периоду после 1930, када је за време совјетске дириговане привреде организовано размештање индустрије, јесте продор индустрије у пољопривредну област источно од Волге, чак до Бајкалског језера. Чак и ако је ово померање на исток окончано, оно је, у поређењу са периодом пре 1930, већ довело до трајног ширења индустријске основе СССР-а.

12. Главни обрасци ђокова транспортова шерења
 Засновани на недавним проценама, с изоловањем шоконима где је
 годишња тонажа мања од једног милиона

Транспортна мрежа

Међу великим земљама света, Совјетски Савез вероватно има најпреоптерећенији саобраћајни систем, чија се неадекватност често показивала као критичан чинилац који је спутавао развој или специјализацију привредних делатности. После револуције тонажа терета увећала се више од петнаест пута, док се километража железнице (којом се још преноси више од две трећине терета у СССР-у) једва удвостручила. Међутим, изградњом нафтовода, гасовода и електричних водова високе волтаже умањен је већи део обимнијих преноса, нарочито угља. Ипак, према западњачким мерилима, још постоји знатна потреба за побољшањем, пре свега за развојем добре путне мреже, која је и даље неразвијена.

До пре стотинак година највећи део саобраћаја у Русији се, осим локалних свакодневних преноса, одвијао на рекама. Волга је била најистакнутија још од раних дана Московске кнежевине, отварајући пут ка богатствима Блиског истока и Кине, рудама гвожђа под Уралом и сибирском крзну. Она је и даље далеко најважнија од совјетских река, којом се преноси приближно половина тонаже укупног речног терета СССР-а, иако он представља тек десетину терета који се превози железницом.

Мрежа железнице, од које совјетска привреда и даље зависи (иако мање него пре десет година), у погледу захтева који јој се намећу, најкориснија је у европском делу Русије, а најмања у новоразвијеној зони Волга-Бајкал. Услед тога, готово све железнице изграђене после Другог светског рата (Совјетски Савез једна је од ретких великих земаља које и даље активно проширују своју железницу) смештене су у овој источној зони.

Уопштено говорећи, највећа густина транспорта терета — највећим делом железничког, али железницу обично упоредо прате водови нафте и гаса и трансмисиони водови — следи оно што бисмо могли назвати „економском кичмом“ СССР-а, која иде од источне Украјине до Москве, потом на исток, преко средњег тока Волге и Урала, до централног Сибира (мапа 12). Главни правац кретања је из Украјине на север и из Сибира и Урала на запад, што открива Московску регију у њеној историјској улози средишта у које се уливају системи железнице, река, путева и ценовода. Из тог разлога

се, баш као и у случају Париза и Лондона, њен централни положај не доводи у питање.

Сам карактер таквих забачених регија, као што су средња Азија и Далеки исток, у блиској је вези са прикладношћу и удаљеношћу њихових транспортних веза од „ефективне државне територије“, и са противречним захтевима за специјализацијом и самодовољношћу. Можда ће, као и у случају привредних активности уопште, превагнути разлози за усредсређивање на идеал тесно интегрисане мреже у оквиру граница предложене државне електричне мреже, од европске границе до Бајкалског језера.

Размештај становништва

Становништво територије садашњег Совјетског Савеза (преко 240 милиона) у овом веку се више него удвостручило. Годишњи просек раста природног прираштаја веома је сличан оном у Северној Америци, али, због војних катастрофа које су задесиле руски народ у 20. веку, приближно је двадесет милиона жена више него мушкараца међу становништвом старијим од четрдесет година.

Веома је важно схватити да Совјетски Савез још доживљава муке коренитог преласка из сеоског друштва у градско, процеса практично окончаног у Северној Америци и највећем делу Западне Европе. Пре 1928. године четири од пет становника Русије било је везано за земљу, као што је то већина становништва јужне Азије данас. Међутим, 1962. је, први пут у руској историји, било више градског него сеоског становништва, што је ниво који је Британија достигла 1860, а Северна Америка око 1920. године. Пошто је сеоско становништво сада у просеку старије, у следећих десетак година његов број ће вероватно нагло опати.

Етничка структура

Званични извештаји о структури СССР-а као федерације истичу чињеницу да се становништво састоји од многих културних група. Међутим, иако је тачно да у Совјетском Са-

везу живе и људи који су пореклом Персијанци, Монголи, Финци, па чак и Индијанци, њихова народност се, насупротив њиховом локалном значају, лако може преувеличати. Кључни податак је да више од три четвртине становништва чини мешавина словенских народа која се проширила у већ помињани главни евроазијски троугао плодне земље над којим је успоставила надзор. На регионални карактер средње Азије (Туркестана), Закавказја и балтичких република несумњиво је веома утицало већинско несловенско становништво, али те регије су постале споредне, како економски тако и по свом положају, те руска мањина има несразмерну власт и утицај.

Правци сеоба

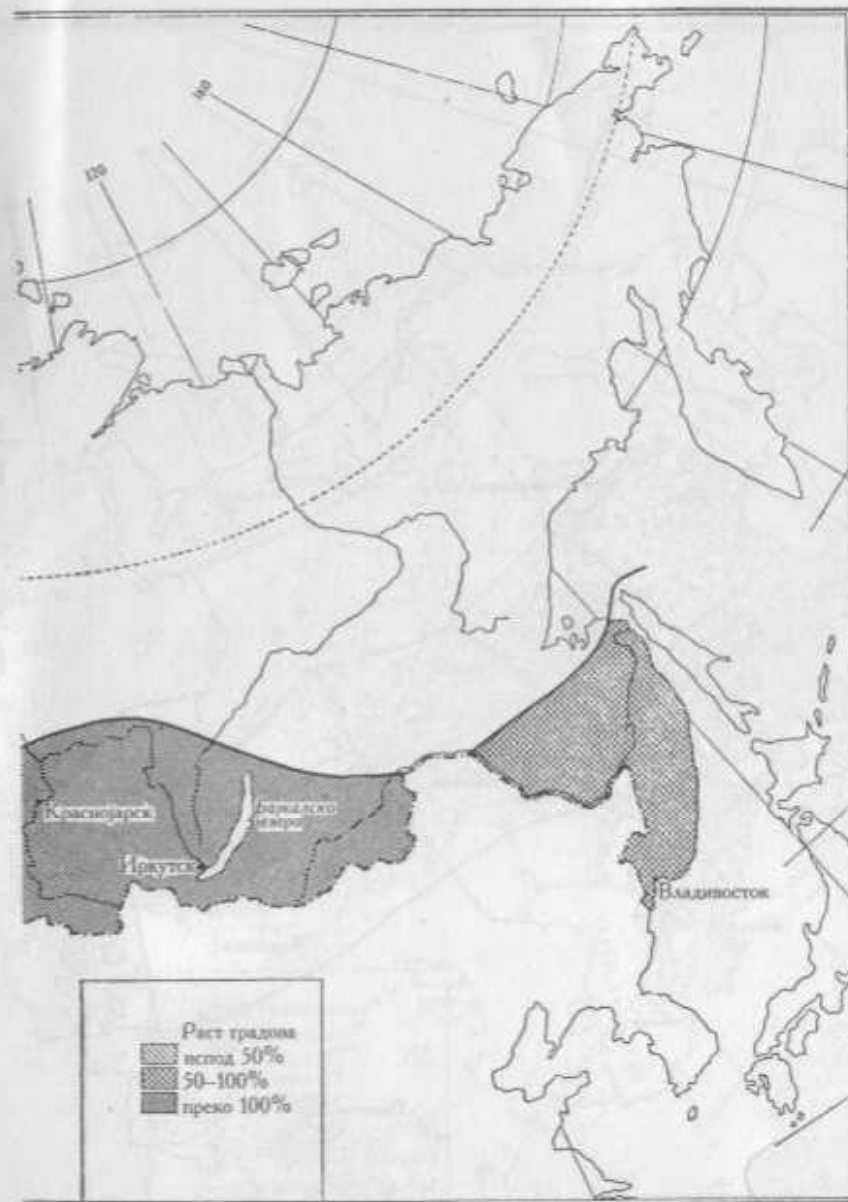
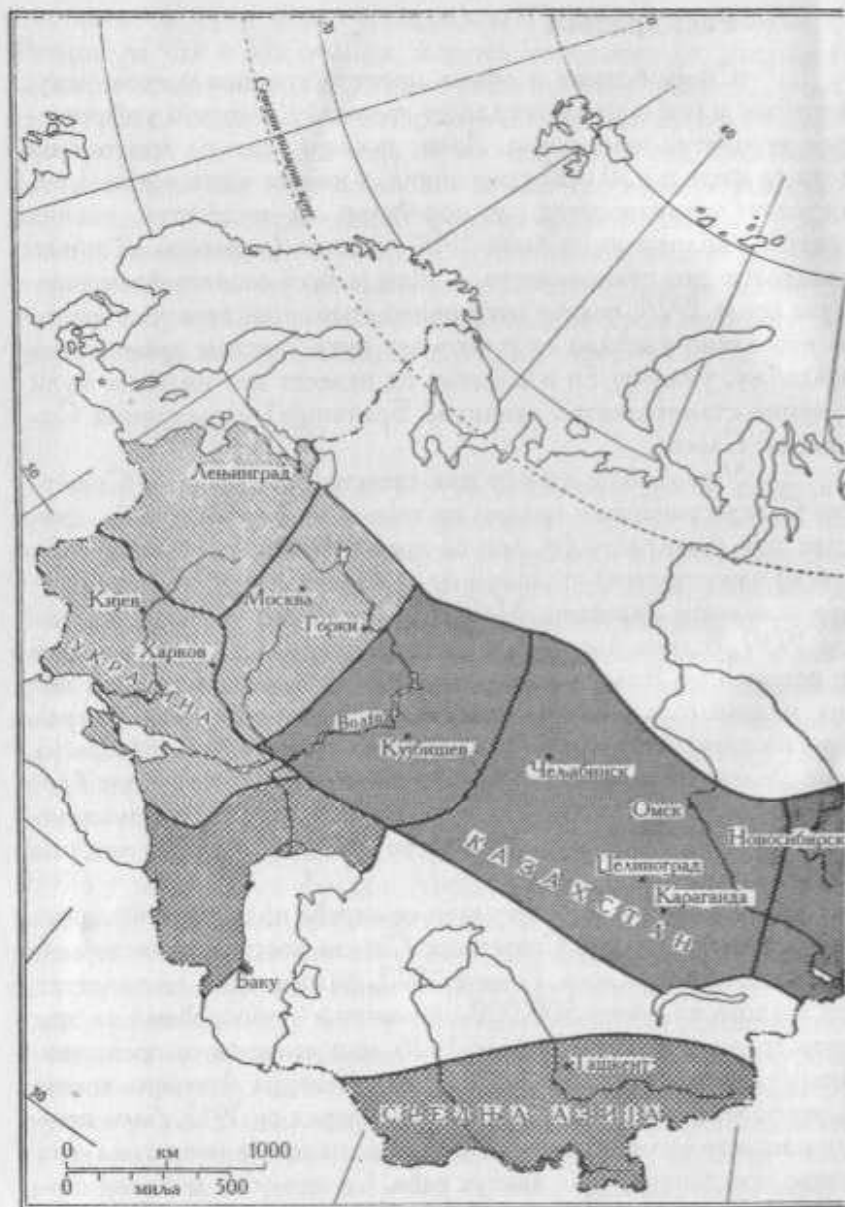
Већ смо истакли да је у 18. и 19. веку дошло до великог померања Руса са њихових прастарих шумских станишта на много боље земљиште са црницом у Украјини и оближњим регијама на југу. Већина совјетског народа још живи западно од Волге, иако је у овом веку досад најочљивија географска појава било померање становништва на исток. Његове размере и разлике у односу на претходна кретања могу се грубо приказати ако упоредимо европску Русију (северно од Кавказа и западно од Волге) и главну „област пресељења“ на истоку, између Волге и Бајкалског језера. Током педесет година пре 1911. становништво европске области порасло је за око четрдесет милиона, у поређењу са десет милиона (од тога приближно пола после 1897) у зони Волга–Бајкал. Међутим, током педесет година између 1911. и 1961. број становника области Волга–Бајкал повећао се за двадесет пет милиона људи, што је двоструко више од прираштаја европске зоне. Наравно, ратови, који су се веома одразили на европску зону и изазвали потоњу сеобу дела становништва на исток, највећим су делом проузроковали ужурбаност ове промене, што и даље не умањује запањујуће размере укупног размештања, имајући у виду да је 1911. европска зона имала око четири пута више становништва од области Волга–Бајкал. Самим тим, чак и ако се, како изгледа, овом размештању ближи крај, оно је суштински утицало на мапу популације и практично је окончало причу о руском насељавању трајно настањивог троугла у оквиру њиховог огромног поседа.

Раст градова

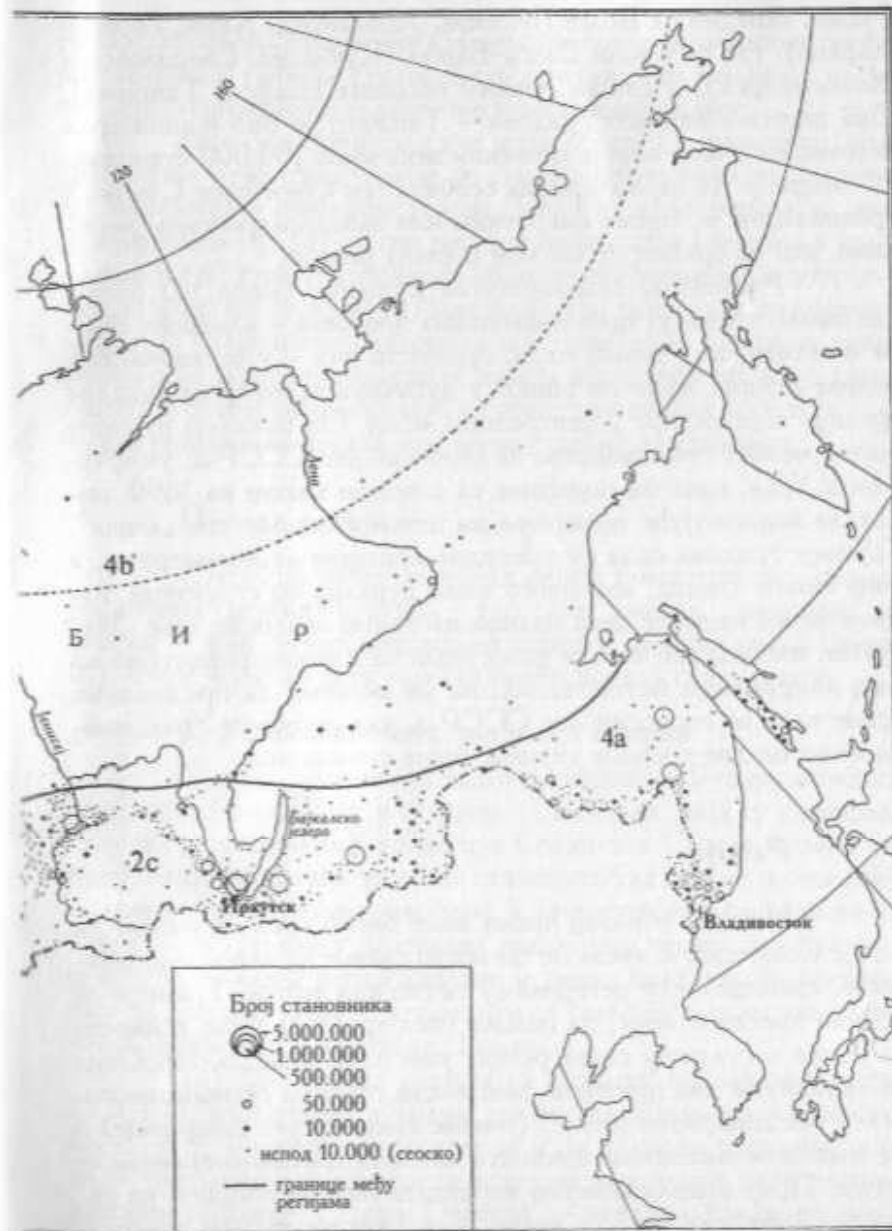
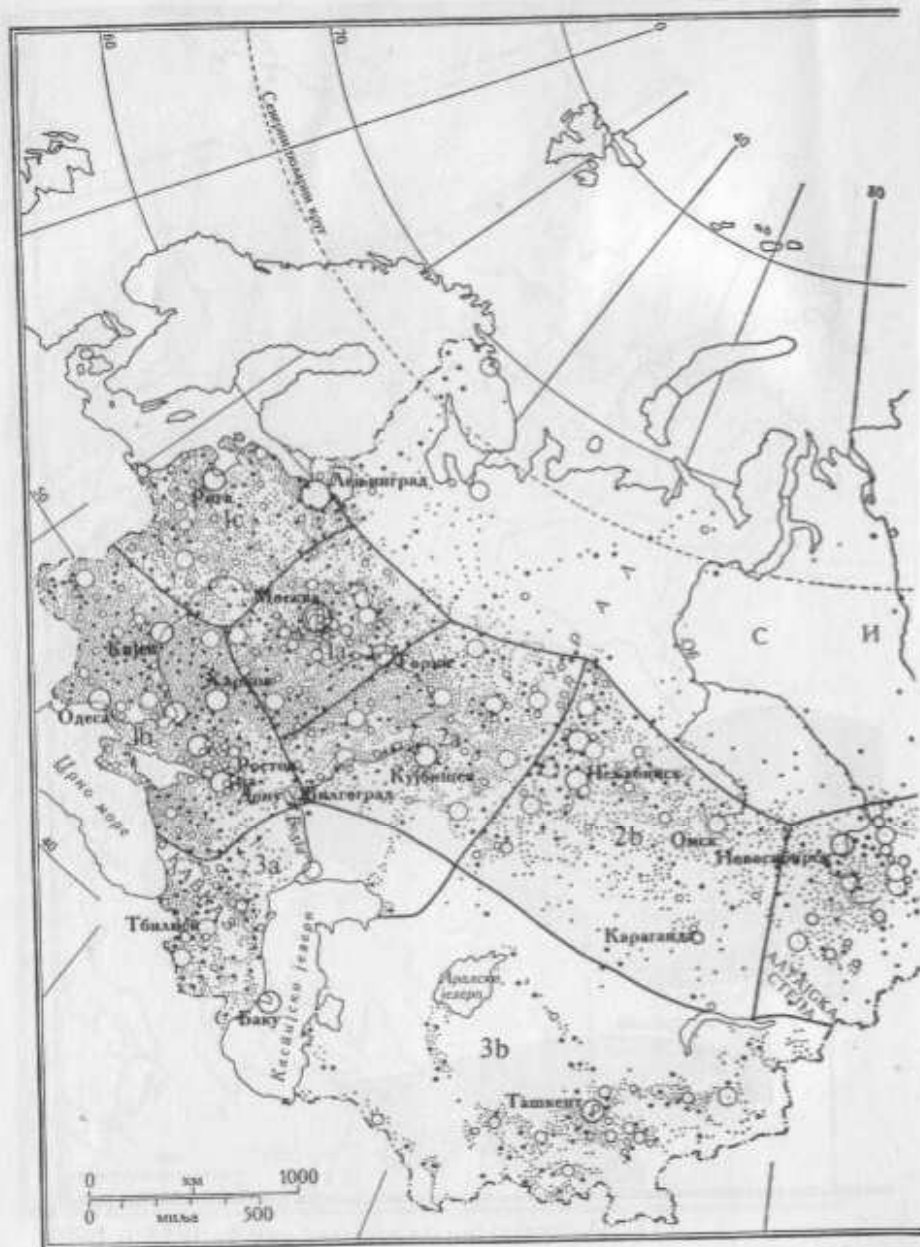
Споју брзине и обима пораста градова у овом веку, поготово у последњих четрдесет година, у историји урбанизације вероватно нема равна. Данас постоји више од триста градова са више од 50.000 становника, у којима живи трећина совјетског становништва, у поређењу са педесетак таквих градова, колико их је било 1900. године (у којима је живео двадесети део становништва). Док је број сеоског становништва после 1926. године несумњиво опао, становништво градова као такво увећало се преко пет пута у истом временском раздобљу, укључујући и додатак од педесет пет милиона људи (укупно становништво данашње Британије) у градовима Совјетског Савеза.

У раздобљу између два светска рата, када се Совјетски Савез суштински градио на темељима царске Русије, градови који брзо расту (тј. они са преко 50.000 становника, чији је број удвостручен) углавном су се налазили у Московској регији и великој Украјини. Међутим, током двадесет година после 1939. године две трећине таквих градова у развоју нашло се источно од Волге – преко половине градова, и то оних већих, налазило се у зони Волга–Бајкал. Мапа степена раста градова по регијама (мапа 13) показује да су све групе градова из зоне Волга–Бајкал, мада ниједна изван ње, удвостручиле број укупног становништва, што је занимљива појава коју можемо да упоредимо с оним што се у исто време дешавало у многим градовима у Калифорнији.

Као и свуда у свету који се окреће индустријализацији, преовлађујућа одлика Совјетског Савеза постало је постојање заиста великих градова. Године 1972. било је више од тридесет пет градова са преко 500.000 становника – у поређењу са три таква града, колико их је било 1926, или дванаест са преко милион становника, колико их је имала Северна Америка током Другог светског рата. Москва и Лењинград су 1913. били приближно исте величине, али Москва је, пошто је повратила свој статус престонице, сада двапут већа. Са око осам милиона становника, она заузима најсевернији положај од шест мамутских градова у свету. Од градова Совјетског Савеза са најмање милион становника, пет се налази у старијим деловима европске

13. Рост труда по республ. између 1939. и 1961. Шездесетих година раст је био равномерније распоређен, али су најбржи пораст доживљали Казахстан и средња Азија

14. Размештај становништва и регионалних јединица онако како су одређене у овом поглављу

Русије, западно од Волге (Москва, Лењинград, Кијев, Горки и Харков), три су у зони Волга–Бајкал (Кујбишев, Свердловск и Новосибирск), а два на јужним ободима (Баку и Ташкент). Ово ширење великих градова – Ташкент је био једини град источно од Волге који је почетком века имао 100.000 становника – једна је од најзначајнијих особина ере Совјетског Савеза, а урбанизација је, према америчким или западноевропским мерилима, још на сразмерно ниском степену развоја.

Размештај становништва у целини (мапа 14) оштро одсликава трајне утицаје климатских препрека – хладноће севера и истока, и, у мањој мери, сушности југа – у ограничавању велике већине људи на живот у дугачком троуглу са западне границе који задира у централни Сибир. Он показује и трајну опредељеност становништва за европски део СССР-а, укључујући и Урал, иако би поређење са сличном мапом из 1890. показало задивљујуће померање на исток у оквиру тог „левка“. Групице градова сада су пресудне локације за посматрање, а зона Волга–Бајкал, као много мање рурална по структури, издваја се од највећег дела одавно насељене европске зоне. Међутим, изгледа да је сада успостављена извесна равнотежа на овој клацкалицы исток–запад, па не можемо да предвидимо време када ће европски део СССР-а, укључујући и Урал, имати мање од две трећине укупног броја становника.

Регије

Ниједан образац према коме бисмо вршили поделу на регије Совјетског Савеза не би могао сваког да задовољи; штавише, границе међу регијама су ретко кад оштре. Границе су обично прелазне зоне, па пажња увек треба да буде усмерена на језгро и суштину сваке регије, уместо на њене ободне. Овде су коришћена два прилично шаблонска обрасца регионалне поделе – на „природне регије“ (онакве какве су већ скициране) и на данашње званично признате административно-економске регије. Прву поделу можемо оправдати њеним утицајем на руску историју, али како се значај градова и индустрије повећава у односу на пољопривреду, такве „природне“ области се све мање подударују са данашњим, за становништво значајним ре-

гијама. Употреба званичних административно-економских регија омогућава тачнији статистички приказ, али многе од ових области, географски гледано, нису сасвим оправдане.

Зато смо скицирали још један образац – практично, поделе регија Совјетског Савеза по становништву, иако она, наравно, одражава и природне услове. Неки од критеријума за ово разграничење су: (а) степен раста становништва (посебно у градовима); (б) степен доприноса националној привреди и утврђених *доспуйних* ресурса; (в) преовлађујућа привредна специјализација; (г) заједничке историјске и етничке везе. Да би се тако разноврсне појаве прилагодили једном доследном обрасцу, очигледно је потребан компромис и субјективност, али због тога добијена регионална подела није мање стварна или значајна.

Подела регија

Следећих десет засебних регија смештене су у оквир уопштених светских култура – европске, азијске, „америчке“ и северне – које су наговештене на почетку овог поглавља (мапа 14). Овде можемо дати само најкраћи приказ сваке регије.

1. Успостављена европска основа

У добро насељеном подручју европске Русије, западно од средњег тока Волге и северно од Кавказа, чија су данашња својства установљена у време пре Совјетског Савеза, налази се приближно половина укупног становништва земље и оно даје половину њене пољопривредне и индустријске производње. Иако је посустајала у протеклих двадесетак година, и више није водећа државна регија као што је некад била, још је, по значају за државу, можемо упоредити са североисточним квадрантом Сједињених Америчких Држава.

(а) Московска регија, за разлику од већине регија СССР-а, свој значај и облик дугује завештањима из далеке прошлости. Сиромашна ресурсима и по природи прелазна, оно мало унутрашње доследности коју она има дугује свом господарском положају у „срцу Царства“ – некада у средишту речног слива, а касније мреже железнице, гасовода и нафтовода. У оквиру ове регије река Ока раздваја два изразита пејсажа: на северу, индустријски градови велике вредности у којима је за-

послена стручна радна снага, борове шуме и оскудна пољопривреда коју потпомажу градови; на југу, боље тле и клима, густо насељена сеоска подручја и, донедавно, мало непољопривредне индустрије. Метропола још чвршће спаја ове две области и да је им оперативно јединство.

(6) Велика Украјина, узета у целини, од свих регија СССР-а има највеће природно богатство, производњу и број становника. Са чак преко педесет милиона становника, Украјина поседује ниво и индустријску моћ Западне Немачке и површину под ораницама и густину становништва једне Француске, а повољно је смештена климатски и у односу на друге европске регије. Она је, као главна пољопривредна и индустријска база СССР-а, представљала главну мету немачког напада 1941, па је неко време била сасвим опустошена. Међутим, у ери Совјетског Савеза њен удео у укупном становништву земље и производњи постепено је опадао.

Украјина је на неки начин природно и културно хомогена, пошто је скоро у целини под плодном црницом, а већина становника се изјашњава као Украјинци. Међутим, знатна област остаје издвојена, приближно по линији Одеса-Харков. На северу се налази прилично добро наводњавана шумовита степа, пренасељена сеоска земља, још највећим делом неиндустријска, са неким старим насеобинама, пре свега Кијевом. Јужно и источно налази се степа, веома индустријализована зона (пре свега у појасу Донбас-Дњепар), која се развила тек у 19. веку, са проблемом сушности терена и много мањом густином насељености на селу. Недавни развој пољопривреде узгојем кукуруза и стоке и велике залихе природног гаса указују на то да је Украјина добро опремљена да се прилагоди новим појавама које у привреди имају првенство.

(в) Балтичка регија, у поређењу са прве две регије, мала је и споредна по свом доприносу државној привреди, као и по свом положају у односу на главне токове привредног развоја СССР-а. Највећи део Балтичке регије обухвата Естонију, Летонију, Литванију и Белорусију. Она по традицији припада и оном европском појасу који је био изложен потресима, стешњен између великог броја експанзионистичких царстава, па данас има веома сложену етничку структуру. Наслеђене вештине и занати, и престоница Лењинград и неколико балтич-

ких градова, одржали су ову регију као важног произвођача прецизних машина, иако на много нижем нивоу од Московске регије. То је подручје вода, испресецано рекама (сада мање важним него у данима Новгорода и Санкт Петербурга) и мочварама, где хладна лета спутавају степен и размере пољопривредног развоја. Њена будућност могла би у великој мери зависити од степена развоја прекоморске трговине СССР-а.

2. Зона Волга-Бајкал

Она је ефективни део огромних „источних просторана“ и, за разлику од европске области, великим је делом производ ере СССР-а. Ова зона богата је изворима енергије и индустријским сировинама, а бележи и необично висок степен раста градова у последњих неколико деценија. Међутим, у њој се и даље налазе мање од трећине совјетског становништва и индустрије, што се вероватно неће променити у скорој будућности.

(а) Волга-Урал покрива регију богату нафтом и гасом, који су је, заједно са великим хидроелектранама, после рата претворили, у овом погледу, од енергетски сиромашне у најбогатију регију у земљи. Са своје традиционалне улоге „границе“ између Азије и Европе, пустињског и обрађеног тла, она је после 19. века заузела положај који је ближи средишту највеће густине становништва и добро повезан комуникацијама са важним областима Совјетског Савеза. Самим тим, за њену садашњу петрохемијску и енергетску индустрију постоји добро тржиште, као и основна залиха ресурса. Ова регија има одличан положај за даљи раст. Кујбишев је постао најважнији град у овој недавној фази развоја.

(б) Урал-Об обухвата источне обоне Урала и климатски насељив део западносибирских равница све до реке Об. Суштински, то је нова регија, пољопривредно насељена у исто време и под истим условима као и канадске и америчке прерије, која је и до данас остала у оквиру подухвата обрађивања „девичанских предела“. Њена индустрија заснива се углавном на челику и негвозденим рудама, а савремени развој ове области почиње од 1930, с обновом некада веома истакнуте уралске индустрије гвожђа, коју је помрачила Украјина крајем 19. века. Њени градови и индустрија порасли су током Другог светског рата незабележеном брзином, када је Урал био главна област

пресељавања и арсенал, и касније, са још постојећом политиком охрабривања несразмерних улагања у „источне регије“. По производњи челика и пшенице – та два главна производа који су већ уобичајени показатељи совјетске привреде – веома је слична Украјини, која је, у овом погледу, пре рата била без такмаца. И поред тога, регији Урал–Об све је теже да у прилично непримамљивом окружењу задржи квалификовану радну снагу, и њен степен раста је неизбежно почео да опада.

(в) Централни Сибир, регија планина и побрђа, где извиру све велике реке Сибира, поседује највеће залихе доступне енергије Совјетског Савеза. Ово је довољно да је раздвоји од њених суседа, пре свега од области Далеког истока, упркос њиховим многим историјским, климатским и етничким везама. Два упоредна језгра ове регије су Кузњецки басен угља и област Јенисеј–Ангара–Бајкал, ризница хидроенергије, који, на изглед, међусобно срастају и постају све више узајамно зависни. Алтајска степа, на западној ивици регије, завршни је крак пространог руског пољопривредног троугла. Стога је највећи део регије, што се тиче пољопривреде, већ дуго у потпуно занемареном положају, и свакако је најпроменљивија од великих граничних области Совјетског Савеза. Развој енергије, као и железнице и путне мреже, како би се то олакшало, и даље је брз, али извесно је да ће непрликe са радном снагом и удаљеношћу од других тржишта ограничити будући развој ове области.

3. Јужне пограничне области

Кавкаско-каспијска и Средњеазијска регија, мада на много начина различите, имају много заједничког. Обе представљају области насељене у далекој прошлости, чије је становништво било у додиру са цивилизованим светом много дуже од руског, и обе су у 19. веку покорили исти ти Руси. Несловенски народи су и даље у великој већини, а национална и верска опредељеност су још видљиве. И физички се ове регије веома разликују од руско-сибирских предела, како због великих супротности између алпских венаца, суптропских шума и пешчаних пустиња, тако и због одсуства сурових зима, које су основна особина руског поднебља. Обе регије, такође, у суштини су и даље пољопривредне и више сеоске по структури од остатка СССР-а, а њихова главна улога данас, осим туристичке, јесте

да за руско тржиште узгајају усеве као што су памук и чај. Обе су, у суштини, споредне у оквиру совјетског обрасца.

(а) Кавкаско-каспијска област тешко да је пре или за време Другог светског рата сматрана привредно споредном, пошто је целокупна привреда Совјетског Савеза зависила од нафте из Бакуа. Међутим, данас се нафта чак увози у ову регију. Каспијско море, које је задовољавало највећи део руске потражње за рибом, сада је сразмерно неважно, а ниво самог језера је у опадању. Чак су и екзотични усеви, као агруми или чај, мање заступљени и распрострањени него што се чини на први поглед, а туризам ће се, због планина, обале мора налик на ривијеру, топлих сунчаних зима и етно-историјског шаренила, на дуже стазе вероватно показати као најуноснија специјализација за ову регију.

(б) Средња Азија, која је велика као Канада, одвојена од осталих области широком пустињом, највише је изолована у СССР-у. Њен главни проблем је сушност, а највећи део становништва налази се на пресеку два природна пејсажа – планинског и пустињског – на наводњаваном лесном тлу, где је главни усев памук. Природни гас недавно је откривен у великим количинама, али углавном се спроводи цевима до високих пећи под Уралом. У самој регији, осим обрађивања пољопривредних производа, нема много индустрије. Она ће и даље бити пољопривредна област, иако тек треба да се нађе решење за противречне захтеве за специјализацијом и самодовољношћу, као и за производњу памука, воћа и поврћа за државно тржиште.

4. Северне граничне земље

Ове области су оптерећење у општем пољопривредном и индустријском смислу, али доприносе привреди државе основним производима – рибом, дрвеном грађом и нарасе рудама – а имају и незанемарљив стратешки значај.

(а) Далеки исток је регија са четири милиона становника који живе у непосредној близини са четвртином светског становништва у Кини и Јапану, а удаљени су седам или осам хиљада километара од сопственог центра власти и већине својих сународника. Политички став Кине пресудан је за развој природних ресурса и трговине совјетског Далеког истока, а садашње непријатељство Кинеза, заједно са њиховим територи-

јалним претензијама на читаву област, у последњих неколико година зауставило је развој ове области. Иако је земљорадња на неким местима могућа, регија је стално зависна од увоза жита (данас највећим делом из Канаде). Једини велики привредни допринос ове области јесте индустрија прераде рибе – а рибарење се недавно проширило преко целог северног Пацифика. Међутим, као руски излаз на Пацифик, она је од очигледног стратешког значаја.

(6) Север је регија која, ван ефективног насељеног појаса, заузима скоро половину укупне површине СССР-а, али у којој живи само два одсто укупног становништва. Како она у целини лежи у тајги и тундри, и како је њено земљиште највећим делом трајно смрзнуто, земљорадња тешко да би постојала без помоћи државе. Раздаљине, опасности транспорта и мањак обучене радне снаге (са смањивањем присилне радне снаге) увећавају потешкоће и трошкове сваког подухвата. На дуже стазе, осим рибарских база и радова у шумама на доступним ивицама регије, тек ретке и посебно вредне руде – север је сада главни рудник злата и дијаманата – могу да се исплате. У овим подухватима, север Европе, осим што има прилично блажу климу, има и одлучујућу предност над севером Сибира. Али север никако не треба потпуно отписати. У раним данима Московске кнежевине он је углавном пунио државну благајну, а и даље знатно обогаћује Совјетски Савез као резервна банка (поготово руда), стратешки изолациони појас, а такође и као нераздвојан део националне слике, симбол предузимљивости, снаге и могућности ширења.

Неколико закључака

Укратко, у СССР-у је могуће уочити „економску кичму“ или „ефективну државну територију“. Ови појмови у суштини означавају најзначајнију област у земљи која доследно производи вишкове у односу на своје становништво и која, прећутно, чини се, бар једним делом издржава остатак земље. Што се тиче производње хране, енергије и индустријских сировина, ова кичма пролази кроз Украјину, право до средишње Волге, и даље, ка Уралу и централном Сибиру, пратећи највећи део пута област са црницом. Међутим, ако погледамо мапу 12, биће нам

јасно да таква кичма на путу скреће ка Московској регији, која по сваком објективном резонувању треба да буде у њу укључена. Стога, област Украјина–Москва–Байкал, са пет од десет поменутих регија, одговара за три четвртине градског становништва Совјетског Савеза (скоро целокупно је словенског порекла), као и за његову пољопривредну и индустријску производњу, и чак још већи део доступних индустријских ресурса.

Изван ове „кичме“, остале регије обухватају 70% површине СССР-а, али је њихов утицај на привреду земље другоразредан и сразмерно занемарљив. Оне су или веома руралне и несловенске по саставу, провинцијске по карактеру, или су то пионирске рударске заједнице које често раде под тешким условима и стога су често привремене.

У оквиру привредне „кичме“ прави се основна разлика између давно утемељеног европског језгра и недавних продора између Волге и Байкалског језера. Још се не зна који ће од ова два дела у будућности однети превагу у погледу становништва и привредног развоја, пошто се политичке одлуке о енергији, тржишту, квалификованој радној снази, сировинама, транспорту итд. стално мењају. Вероватно ће постојати период међусобне равнотеже, на веома проширеној основи, што би нарочито одговарало регији Волга–Урал, која поседује неке од особина и предности, како истока тако и запада.

Очигледно ће успех са којим Совјетски Савез користи своје заиста употребљиво земљиште (приближно величине Сједињених Америчких Држава) и употребљава своје ресурсе и радну снагу бити кључни чинилац у непрекидном „такмичењу“ СССР-а са САД-ом. Као и САД, али за разлику од Кине или Индије, Совјетски Савез у односу на своја средства за живот није пренасељена земља. Сједињене Државе имају знатно бољу пољопривредну основу, али Совјетски Савез поседује већи распон индустријских ресурса, а иако заостаје у погледу укупне продуктивности и животног стандарда, он поседује неопходно богатство – људско, природно и просторно – да би заузимао дугорочни положај „велесиле“. Не постоји уверљив разлог због чега садашњи јаз између СССР-а и САД-а – делом је то питање историјско-економског заостатка (раст Совјетског Савеза после 1930. пореди се са растом Америке између 1880. и 1914) – није постепено премощен током овог века. Чињени-

ца да се то у годинама после Хрушчова није десило – јаз се можда чак и продубио – истиче суштинску важност реформе институција која би омогућила да се у потпуности искористе богати физички и људски ресурси Совјетског Савеза.

2 | КИЈЕВСКА РУСИЈА

А. Д. Сџоукс

У најранијем периоду руске историје могу се уочити четири различите етапе. Најстарија, праисторијска етапа, тиче се искључиво Источних Словена а не Руса, јер се тек на самом њеном завршетку, у 9. веку н. е., у историјским изворима појављује име Рус, које ће постати заједничко за Источне Словене, њихову територију и њихову политичку организацију. Руска историја, заправо, почиње у другој фази, обухватајући време од средине 9. века до доласка на кијевски престо Владимира I 978, а печат су јој дали рађање и оснивање Кијевске Русије. Она ће врхунац своје снаге и развоја достићи у трећој етапи (мапа 15), током владавине Владимира I (око 980–1015) и Јарослава Мудрог (1019–1054), док је четврта етапа обележена њеним опадањем, заустављеним само током владавине Владимира Мономаха (1113–1125) и његових непосредних наследника, а завршена је инвазијом Монгола 1237. године.

Рана историја

Наше знање о раној историји Источних Словена посебно, а Словена уопште, непотпуно је и непрецизно. Спорно је и даље тачно одредиште словенске прапостојбине. Оно је сасвим извесно обухватило област Источне Европе северно од Карпата, а могло се заиста простирати од Лабе до Дњепра. Међутим, недостају кључни археолошки и филолошки докази, а рани Словени слабо су шта чинили да побуде интересовање савремених писаца. Чини се да је њихова улога током периода велике сеобе била прилично пасивна. Док су нападачи с истока и севера –

15. Київська Русія у 11. веку

Кимери, Скити, Сармати, Готи, Хуни и Авари – у непрекидним таласима заузимали или прелазили јужне руске степе, Словени који су потпадали под њихову власт спољном свету нису били познати, осим по имену својих освајача. Иако је сигурну идентификацију тешко утврдити, археолошки и други посредни докази упућују на чињеницу да су Словени могли да чине велики део становништва западне Русије већ у прехришћанско доба. До првог века наше ере извори их називају Венедима, али из анонимности излазе тек у 5. веку, када су, померивши се јужно према Црном мору у празнину насталу преласком Хуна на запад, дошли у непосредан додир с Источним римским царством. Писци 6. века разликују три најзначајније групе Словена, давши им, уз име Венеди, још два нова – Анти и Склавени. Изгледа да су ово прво Словенима дали њихови суседи, вероватно Келти, а користили су га Готи и Грци да именују словенска племена без помена Анта и Склавена, о којима нису имали непосредна сазнања.

Историчари Русије поклањали су посебан значај антском племенском савезу. Иако њихово име није словенско, а сматра се да оно указује да су у почетку били уједначени потчињавањем аланским Асима, сигурно је да су били Словени. Простор који су насељавали у 6. веку, омеђен приближно Црним морем и Дунавом на југу, Дњестром на западу и Дњепром или можда Доном на истоку, указује на чињеницу да су то Источни Словени. Било је, међутим, покушаја да се докаже постојање везе између историје Анта и Кијевске Русије, да се савез Анта, „војне демократије“, поистовети са првим степеном у развоју руске Кијевске државе. Анти су, међутим, нестали из историјских извора пошто су њихов савез растурили алтајски Авари 602. године. Будући да су археолошки извори оскудни и противречни, ова претпоставка, која нарочито привлачи присталице марксистичке интерпретације руске историје, остаје за сада само претпоставка. Заправо, свака реконструкција историје Источних Словена између 7. и 9. века остаје само претпоставка.

Повећани притисак с истока, истовремено са побунама потчињених народа, ослабио је власт Авара у јужној Русији. Крај аварске власти – што је био значајан догађај за историју других словенских народа – коју је 796. окончао Карло Велики, донео је изгледа само промену господара над Источним Словенима. Бугарска је владала над племенима на југозападу, док су

она између средњег тока Дњепра и Дона убрзо почела да дају данак туркичким Хазарима, који су, ширећи се на запад, допринели паду Авара. Хазари су се, међутим, показали способни да створе трајнију и економски способнију државу од својих претходника, и њихова власт била је релативно блага. Из пера руских летописаца није нам остало забележено ниједно горко предање, као што су она по којима памтимо Аваре. Њихово царство почивало је на трговини више него на израбљивању потчињених народа. Са политичким средиштем у делти Волге у раном 8. веку, били су способни да искористе промену у начину трговине између Истока и Запада, која је убрзана арапским освајањем Средоземља. Ово је имало за последицу да су велики водени токови Русије – нарочито Волга и Дон – постали значајне везе у споредном путу за Азију. Тако је превласт Хазара, коју су можда над Словенима спроводили Хазарима данком потчињени Мађари, донела сразмерну постојаност јужној Русији, наметнувши потчињеним источнословенским племенима јединство којим су се, потом, они и њихова област разликовали од остатка Кијевске Русије.

Могућност за трговину с Истоком коју су пружале реке Русије вероватно су, такође у 8. веку, открили шведски Викинзи или Варјази. Када су започели да истражују према истоку, дуж тока Западне Двине и Волге, имали су мали утицај на Источне Словене; али им је у 9. веку Цариград постао циљ, док их је ток Дњепра који су следили водио кроз средиште земље Источних Словена. Промена правца продора Варјага подудара се са настанком Кијевске државе и неизбежно се намеће питање односа ове две појаве, што је предмет старог „норманско-антинорманског“ спора.

Норманско њишање

Оно што се чини очигледно као „нормански“ одговор на то питање налази се у *Првом руском летопису (Повесть временных лет)*^{*}, из 12. века, који је једини и најзначајнији

^{*} *Повесть временных лет* – *Повесть о древним временима* у научној литератури назива се *Први руски летопис* (прим. прев.).

историјски извор за тај период. Он смешта почетак руске историје у време окупљања новгородских Словена око тројице браће Варјага – Рјурика, Синеуса и Трувора. Они и њихови људи били су, према овом летопису, исконски Руси од којих су Руси преузели име, први руски кнежеви, који су Источним Словенима донели ред и стабилност које сами нису могли да успоставе. Каживање које следи чини се да упућује на то како је Кијевска Русија дело потомака Рјурика (Синеус и Трувор преминули су ускоро после доласка у Русију, не оставивши наследнике), као и на то како су кнежеви Рјуриковичи били једини легитимни владари Русије. Неки историчари 18. века, позивајући се на ауторитет *Лейбоиса* као ослонац, описивали су Источне Словене као варваре којима су Варјази донели културу, цивилизацију и политичку организацију; други су, одговарајући оштро на оно што су сматрали ниподаштавањем своје земље, тврдили да Варјази, који су били на nižем културном степену и малобројни, нису имали шта да понуде Источним Словенима осим своје најамничке службе.

Проширена сазнања о овом раздобљу довела су до напуштања екстремних ставова. Сада је јасно да Варјази нису оставили онако неизбрисив печат на руску културу какав бисмо очекивали на основу тврдњи раних норманиста; да у руском праву, политичким институцијама, друштвеној организацији, религиозним уверењима, језику или литератури нема много значајних трагова варјашког утицаја; да се, стога, њихов културни утицај на развој Кијевске државе мора умањити. Не може се одржати ни тврдња да је сам *Први руски летопис* пружао безрезервну подршку тези норманиста. Управо је противречна природа његових теза подстакла А. А. Шахматова да се упусти у детаљно проучавање *Лейбоиса*, и да установи да га је, заправо, писало више аутора током периода од око сто година. Пошто је сваки поједини писац имао своје становиште (неки су били више летописци него историчари, незаинтересовани за шире проблеме порекла и узрочних веза), видљиви су разлози његове недоследности и противречности; али они и даље дају аргументе, како за, тако и против норманског становишта.

У последње време расправа се посебно усредредила на идентитет Руса и порекло њиховог имена. Изгледа да је у томе одлучујуће сведочанство Константина Порфирогенита у спису

De administrando Imperio, где су наведена „руска“ и словенска имена дњепарских брзака. Показало се да су „руска“ имена несумњиво скандинавска; стога је тешко избећи закључак да су најстарији Руси били Варјази. Порекло њиховог имена теже је објаснити, јер су сви покушаји да се оно повеже са Скандинавијом били неуверљиви. Мора бити да су га Варјази прихватили после свог доласка у Русију; најшире прихваћен став је да оно потиче од првог члана речи *Rōpsmenn*, локалног термина који још налазимо у имену шведске области Рослаген, и од *ruotsi*, финског имена за Швеђане. Ово је филолошки оправдано решење, али га историја унеколико доводи у питање. Чињеница да се термин односи на област јужне Русије (док су се Варјази најпре сместили на северу) наводи неке научнике да посумњају у ову претпоставку, али прихватљивије решење тек треба наћи. Покушај Г. В. Вернадског да помири норманско и антинорманско становиште претпоставком о алано-словенском пореклу Руса и заједничком аланско-тохарском пореклу Руса и Скандинаваца далеко пре викингског доба чини се сувише хипотетичним да би био прихваћен. Совјетски историчари, са друге стране, углавном су антинорманске оријентације и, стога, име Рус траже међу Источним Словенима, али су у прилог својој претпоставци навели само слична имена река. Могуће је да ово упућује на то да су се источнословенски Руси налазили у областима о којима је реч пре доласка Варјага, али нема разлога за позитивну идентификацију самог племена. О осталим доказима које износе може се расправљати, зависно од односа према првобитном норманском или антинорманском ставу.

Порекло Кијевске државе

Иза норманског спора крије се већи проблем који се односи на порекло Кијевске државе. Првобитна норманска претпоставка сматра да је делатност сразмерно малог броја варјашких трговаца-авантуриста од примитивног друштва створила државу у кратком временском року; тиме је оспорено првенство друштвено-економских чинилаца у оваквом процесу. Лако је разумети да је у основи антимајоритарна природа овог модела изазивала критику совјетских историчара; али је тачно и то да

се велики напор и даље улаже у оспоравање ставова који су давни пре тога напуштени. Веровање у скандинавско порекло Руса у данашње време није део наивног става историјског процеса раних норманиста. У том смислу су придеви „норманист“ и „антинорманист“ застарели, а совјетски историчар Б. Д. Греков изражава опште мишљење када тврди да су „предуслови за стварање државе sazрели и дали позитивне резултате у Русији давни пре 9. века“¹. Ови предуслови били су распадање племенског облика организације, раслојавање друштва које је уследило, као и сабирање богатства и моћи у рукама локалног племства. Опште је мишљење да је, захваљујући друштвеном и привредном развоју Источних Словена, ширење нових облика политичке организације било само питање времена; јасно је, ипак, да су у овом случају Варјази послужили као катализатор.

Прича о доласку Варјага, како је преноси *Први руски летопис*, мора се, међутим, примити с извесним опрезом. Рјурик, Синеус и Трувор су можда само митски ликови, стилизовани симболи незабележених догађаја услед којих је до средине 9. века установљена власт варјашких владара у Новгороду и Кијеву, у два најзначајнија града на великом воденом путу „од Варјага до Грка“. Забележена руска историја почиње, заправо, Асколдом и Диrom, који су, зауевши Кијев, припремили напад на Цариград 860; док су политички основи Кијевске државе постављени 882, када је Олег, супарнички варјашки владар Новгорода, уједино север и југ победом над Асколдом и Диrom и проглашавањем Кијева за престоницу.

Спољна трговина, која је у почетку и довела Варјаге у Русију, истакнута је тема у извештајима руских и неруских извора о делатности кијевских великих кнежева – Олега (око 882–913), Игора (913–945) и Свјатослава (964–972). Константин Порфирогенит описује њихове годишње зимске походе да би обезбедили робу за трговину – крзна, восак и мед, као и робове, које су, у виду данка, узимали од потчињеног народа – сакупљање и опремање велике флоте моноксила (издубљених кануа) у Кијеву током априла и маја, и ризично путовање Дњепром и дуж обале Бугарске до тржница Цариграда. *Летопис*

¹ Б. Д. Греков, *Кијевская Русь, Избранные труды II*, Москва 1959, 359.

бележи походе на Цариград 907, 941. и 944, којима су стекли право да продају своју робу у граду и да, заузврат, купују луксузне производе, као што су свила и вино, а садржи текстове руско-византијских уговора из 911. и 944, који су потврдили и одредили ова права и уредили односе између двеју држава. Прва брига руских кнежева била је трговина, што се јасно видело током догађаја 944, када је понуда закључивања трговинског уговора била довољна да задржи Игорovu војску на њеном путу ка Цариграду, иако су одредбе биле за Русе мање повољне него оне из ранијег уговора из 911. Трговачки потенцијал Преслава на Дунаву подстакао је 969. Свјатослава на неуспешан подухват да од њега направи нову руску престоницу.

Ипак, ни источни трговачки пут није био запостављен. Међутим, како су били више заокупљени Византијом и југом, власт Хазара на доњем току Волге представљала је препреку руском ширењу да би Олег и Игор предузели такав подухват. Они су, међутим, покушали да заобиђу Хазаре и стекну упоришта иза њих у три похода на Азовско и Каспијско море, које помињу оријентални извори. Први напад, 909/910, био је извиђачки и није донео никакве видне резултате; други напад, 913, био је захтевнији и при повратку су Русе Хазари издајнички напали и до ногу потукли. Ипак, Руси су успели да при повлачењу створе упориште у Тмутараканју, на источној обали Керчког мореуза, који ће постати центар значајне руске кнежевине. Отуда је 943. покренут трећи, копини поход, у намери да се у Бардаји у Азербејџану створи још једно упориште за продор према истоку. Овај опасан подухват завршио се неуспехом и Тмутараканј је остао најудаљеније руско упориште на овом правцу. Нису искористили ни прилику која се указала када је Свјатослав срушио Хазарско царство 965/966.

Спољну трговину у писаним изворима наглашавали су многи историчари, посебно В. Кључевски, да би са довољном прецизношћу указали на економске основе Кијевске државе. Према њиховом схватању, већину становништва нису чинили земљорадници већ они који су живели у шумама као ловци, риболовци и пчелари; управо је развој трговине непољопривредним производима из шуме довео до раста тржница и градова. Временом су утврђивани најзначајнији центри међународне трговине на главним воденим путевима да би се заштитило њихо-

во све веће богатство, домаћа аристократија трговаца-војника постајала је све бројнија, а градови су тада постали господари над околином из које су израсли. Овај процес увелико је окончан до времена када су се у 9. веку појавили Варјази. Затекли су Русију коју су већ чинили утврђени градови и околне области и нису унели новине у економски начин живота, измешавши се, на крају, са домаћом властелом, која је имала исте интересе и активности.

Супротно мишљење најбоље је представљено у делу Б. Д. Грекова и других совјетских историчара, чији се концепт Кијевске Русије као феудалног друштва своди на затворену економију са претежно пољопривредном основом. Они доказују да је пољопривреда, којом су се Источни Словени бавили вековима, била главно занимање становништва кијевског периода. Градови су ницали са појавом сталежа, услед побољшања пољопривредне технике. Развијали су се из племенских центара и постали су утврђења локалних велможа, да би тек касније прерасли у градове у правом смислу речи – трајна насеља са трговачким предграђима која су створили трговци и занатлије – када је напредак пољопривреде произвео вишкове који су побољшали, како домаћу трговину тако и потребу за специјализованим пословима. Овај степен Кијев, најнапреднији град, достигао је не раније од 9–10. века. Спољна трговина била је додатни чинилац који објашњава изузетан напредак ограниченог броја градова са повољним географским положајем, док је просечан кијевски град почивао на основама натуралне привреде, а његови занатлије и трговци покривали су потребе околне пољопривредне области која није имала велике потребе за увозном робом. У таквим условима земља је била главни извор богатства и стога су богатство и снага домаће аристократије морали почивати на поседовању земље и искоришћавању оних који је обрађују.

За већи део претпоставки Грекова постоји ослонац у најновијим археолошким и другим истраживањима, која несумњиво пружају вернију слику економског живота Кијевске Русије. Пољопривреда је била њена главна потпора; трговина са другим земљама била је углавном забран кнежева и њихове пратње, док су непољопривредни производи чинили највећи део извозне робе, што је и разумљиво, јер су на страном тржишту имали бољу прођу. Интересовање страних извора за трговину

која је њихове земље довела у додир са Русима не треба много објашњавати, док се истицање трговине у руским летописима објашњава њиховом усредсређеношћу на активности кнежева.

Мање је убедљив закључак Грекова да је владајућа класа своју економску снагу црпила из земље још у временима пре кијевског доба. За тако нешто нема непосредног и неспорног доказа за период пре 11. века. У 10. веку данак, плен и трговина били су основни извор прихода кнежева и њихове пратње, али је могуће увидети клицу поседовања земље у додељивању права појединцима у извесним областима. Свенелду, војводи или старешини кнежеве дружине, за владавине Игора и Свјатослава, додељен је данак сакупљен од племена Древљана и Уљича у две различите прилике. Олга, Игорова удовица, која је била на трону Кијевске Русије током малолетства свог сина Свјатослава (945–964), оставила је себи забран за лов на птице и шумску дивљач и, организовањем систематичнијег сакупљања данка, установила локалне центре управе. Ово је претпостављало постојање сталних чиновника који су се издржавали на рачун локалног становништва.

Поседовање већих површина земље од стране владајуће класе указује бар на организовану контролу сеоских подручја него што је то био случај у 10. веку. Она се развијала трајним насељавањем, развојем постојанијих органа власти и управе, пошто су *дружинници* (чланови кнежеве дружине или пратње) добили државну службу која их је одвела из градова у сеоско окружење. Међутим, како у другом добу руске историје није било устаљене државне територије, сâм појам „државе“ може се употребити само у свом најслободнијем значењу. Током владавине Олега и Игора чврста власт одржала се у ужем простору *древне Русије* (Кијеву, Черњигову и Перејаслављу с околним областима), у Новгороду и у главним градовима на воденим токовима између њих. Ипак, за Свјатослава, *древна Русија* је и даље била темељ за ширење пре него сталан центар његове власти, на шта нам указује његова спремност да Кијев напусти ради нове престонице на Дунаву. Током његовог одсуства проведеног у Бугарској, Кијев није могао да сакупи снаге довољне за одбрану града од опсаде номадских Печенега, јер су, ван утврђених градова, Русијом владале бунтовничке вође и кнежеви, који су били приморани на верност само после повремених војних похода. Зе-

мља је уједињена грубом силом, и то само у том смислу што је сав њен народ давао данак варјашким освајачима и снабдевао је трупама за походе на удаљеније крајеве.

У овим условима било би непотребно тражити више од основног облика власти. Велики кнез, као што његова титула казује, био је надређен бројним кнежевима који су удруживали снаге за спољне походе и доносили заједничке одлуке о стварима од општег значаја, као што су преговори о уговорима са Византијом. Други утицајни чинилац у већима великог кнеза била је *дружина*, само језгро његове личне моћи. На њен наговор Игор је одустао од похода на Цариград 944. и прихватио византијске услове мира; умро је 945. покушавајући да задовољи њихове захтеве за бољом одећом и опремом; док је његов син Свјатослав одбио да прихвати хришћанство из страха да ће га *дружина* исмејати. Такви примери утицаја *дружине* на велике кнежеве указују да је веза међу њима лако могла да се прекине вољом појединог *дружиника* (*дружинник*) и сведоче о лабавом устројству раних кијевских установа. Посао управљања био је ограничен готово искључиво на организовање годишњих трговачких каравана ка Византији и на сакупљање данка, али је и то чињено на потпуно произвољан начин све док Игорови изнуђивачки захтеви нису натерали Древљане да га убију. Његова смрт била је као поука његовој удовици Олги, најпромућурнијем од раних кијевских владара, да наметне данак утврђене вредности и да изгради упоришта кијевске власти у земљи Древљана и кнежевини Новгород.

Почеци хришћанства у Русији

Олгина подршка ширењу хришћанства није ништа мање значајна за потоње стварно уједињење земље. Вероватно је било појединих хришћана међу Источним Словенима још од времена њиховог најранијег додира с Источним римским царством, али се прво знатније преобраћање Руса у хришћанство догодило у 9. веку, у време веома успешне византијске мисионарске делатности међу Словенима уопште. Нову победу Византијске цркве објавио је цариградски патријарх Фотије 867. седам година после првог руског напада Асколда и Дира на

царски град. Уобичајена је претпоставка да постоји непосредна веза између ова два догађаја – да су Асколд и Дир били први руски кнежеви који су крштени и да је у Кијеву прво дочекан из Цариграда епископ, а касније архиепископ. Ови почети, који су обећавали, у великој мери су поништени када је паганин Олег заузео Кијев 882. Црквена хијерархија нестала је без трага, али су поједини хришћани преживели и створили језгро хришћанске заједнице која се оснажила током 10. века. Обновљене везе са Византијом и Бугарском, покрштеном 864, увећале су њихов број, а паганска држава је, послујући са другим државама, открила значај писмених хришћана. Око 944. добили су могућност да врше службу божју у својој цркви Свети Илија у Кијеву, а имали су значајну улогу у преговорима око уговора са Византијом, закљученим исте године.

Када је после Игорове смрти Олга постала регенткиња, положај хришћана у Кијеву још више је побољшан, јер је она прихватила хришћанство у Цариграду 957. Руски и византијски извори не слажу се око датума њеног крштења, али се предност мора дати сведочанству Константина Порфирогенита, владајућег цара у време Олгине посете, из чијег се описа њеног пријема у *De cerimoniis aulae byzantinae* може закључити да се то догодило 957. Пошто су у Кијеву већ постојали и црква и свештеници (свештеника Григорија Константин помиње као члана Олгине пратње), разлог за њен дуг и опасан пут у Цариград, када је већ имала више од шездесет година, није одмах уочљив. Највероватније објашњење је да је желела да за њеним личним примером уследи покрштавање њене земље. Да би испунила овај циљ, требало је да убеди пагане у Кијеву, који су и даље били у већини, да увођење хришћанства неће значити покорно предавање византијском утицају. Несумњиво је пример Бугарске, словенске земље са сопственом националном црквом и словенском литургијом, наговештавао решење, јер су свештеници у Кијеву били готово сигурно Бугари. У том случају, Олга је путовала у Цариград у нади да ће од Византије стећи сличну независност за руску националну цркву и можда је рачунала да ће свечано исповедање вере пред царем допринети успеху њеног подухвата. Премда је јасно да том приликом није постигла успех, ову претпоставку подржавају догађаји који су уследили. Руско изасланство Отону I тражило је 959. да се

пошаљу епископ и свештеници у Кијев, а закључак мора бити да је Олга поново следила пример Бугарске, тражећи од западне цркве оно што су јој одбили у Цариграду. Пошто Византија није имала разлога да одбије захтев за помесним епископом, може се претпоставити да је Олга тражила од Отона I епископа или архиепископа с овлашћењима да оснују руску цркву као аутономну дијецезу. Отон можда намерно није разумео предлог, и у Кијев је две године касније послао бискупа с ограниченим овлашћењима. У сваком случају, он је у руској престоници наишао на непријатељски пријем и брже-боље је отишао одатле. Цареви и Истока и Запада нису увиђали да су политичке последице отвореног опредељивања за византијско или латинско хришћанство допринеле да та вера постане неприхватљива за руске пагане. Олга, чији је утицај слабио што се Свјатослав више приближавао узрасту у којем је могао да преузме престо, одустала је од намере да у Русији изгради националну цркву и покрсти свој народ, а Русија је морала да чека још четврт века на своје покрштавање.

Свјатослав

Није забележен ниједан допринос Свјатослављеве владавине унутрашњем развоју Русије. Заинтересовао више за ратовање него за владање, проводио је мало времена у земљи, а после Олгине смрти (969) поделио је овлашћења својим синовима. Овом првом поделом Русије међу члановима владарске породице, Ярополк је требало да влада Кијевом, а Олег земљом Древљана. Чуђење изазива то што се, према *Првом руском летопису*, ниједна одредба није односила на Новгород, и поред његове удаљености од престонице и његовог пресудног значаја за трговачки пут Днепром. Становници Новгорода сами су морали да замоле Свјатослава да им додели кнеза и послат им је Владимир, најмлађи син. Ова прича можда није само легенда, али се чини типичном за Свјатослављев недостатак промућурности и бриге за своју земљу, а тај недостатак су му с огорчењем пребацивали грађани Кијева. У осврту на оба рата која је водио може се уочити извесна унутрашња логика, али су од самог почетка били импулсивни и опортунистички. Стратегија и циљеви

утврђивани су у ходу, а Русији су ови ратови донели мало користи. Разарање Хазарског царства (965/966) последица је открића да су им источнословенски Вјатићи и даље плаћали данак, али је затим та освојена земља остављена а да није заузета, да би је у 11. веку заузели Половци, нови и опаснији непријатељ. Предлог за поход преко Дунава (967–971) дао је византијски цар Нићифор Фока, који је очигледно осетио да је пораз Хазара довео Русе у близину опасну за византијске поседе на Црном мору, и зато је скренуо њихову пажњу с ове изложене области узимајући их за најамнике у нападу на Бугарску. Процена плана била је лоша, јер је Свјатослав одмах увидео прилику за трајније руске добитке на Балканском полуострву него што је то била намера цара. Тек касније је, међутим, рат прерастао у превише амбициозан покушај да се створи огромно царство Јужних и Источних Словена, са престоницом у Преславу на Дунаву. За лако извојеваном победом над слабом и подељеном Бугарском уследио је изазов упућен Византији и коначан неуспех. Цар Јован Цимискије надмудрио је и поразио 971. Свјатослава, који је био приморан да прихвати византијске услове мира и одрекне се свега што је освојио. Из Бугарске се повукао са снагама недовољним да одбије напад Печенега који су га очекивали на брзацима Дњепра и умро је од њихове руке у пролеће следеће године, када је покушао да се пробије до Кијева.

И поред свега тога, ратови су имали неке позитивне, иако неочекиване резултате. Најпре, несумњиво су помогли ширењу хришћанства у Русији, упркос противљењу Свјатослава да прихвати веру своје мајке. Његови људи, углавном Словени, провели су четири године у Бугарској, хришћанској земљи у којој је народ говорио језик сличан њиховом, али земљи са вишим степеном културе и цивилизације, која је пружала стварне доказе материјалне користи од преобраћења. Штавише, бугарски и грчки хришћани доведени су у Русију као заробљеници или су у њу добровољно дошли као избеглице да би избегли кажњавање због подршке Русима у рату против Византије. Једна од тих затвореница, бивша грчка монахиња, постала је жена Свјатослављевог сина и наследика Јарополка; други су вероватно узети због својих занатских способности, јер су нове вештине, као што је прављење стакла, глеђосање и производња глеђосане керамике, почеле да се примењују у Кијеву у време око балканских похода.

Све ове вештине цветале су у Преславу, престоници Бугарске. Затим, Свјатослављеви истраживачки походи установили су бар природне границе Русије. Од тада су се руски кнежеви ограничили на простор насељен Источним Словенима. У трајној међусобној борби за власт све су се више усредсређивали на унутрашње проблеме владања и на сталну претњу од номада из Азије – прво Печенега, касније Половаца и, најзад, Монгола.

Јарополк

У време Свјатослављеве смрти, његов син Јарополк био је, по очевој заповести, већ владар у Кијеву, јер је Свјатослав очекивао да ће остати на Дунаву; стога је Јарополк преузео титулу свог оца. Међутим, нема сведочанстава о томе да су његова млађа браћа признала или прихватила право првородства. Та ће се појава понављати током историје Кијева, а решаваће се сукобима и уклањањем супарника, пре него законом и осећањем породичног заједништва и оданости. Овом приликом је сâм Јарополк проузроковао смрт свог брата Олега, у уверењу да је предухитрио планове потоњег да га збаца. Када су вести о Олеговој судбини стигле до Владимира у Новгороду, он је отпутовао у Скандинавију да сакупи војску за наставак борбе, оставивши Јарополка као јединог владара Русије.

Јарополкову владавину би, можда, прецизније било сместити у почетак следећег периода руске историје, јер оно мало што је познато о његовој политици и делатности указује да је показао бригу за добробит и безбедност своје земље, што је пре обележје његових наследника него његових претходника. Кренуо је у рат против Печенега, уместо да сачека њихове нападе на Кијев и на трговачке караване на Дњепру; био је, при том, и први који је употребио потом често коришћену и успешну политику узимања номада у службу, њиховог насељавања у пограничним областима као првим линијама одбране против њиховог народа. Пријатељски односи са Византијом и Римом, ојачани изасланствима у и из руске престонице, могу да посведоче о Јарополковој вољи да се Русија преобрати, али таква идеја није имала времена да sazри. Његова власт насилно је окончана 978 (980, према *Првом руском летопису*, али има разлога да се претпо-

стави ранији датум) повратком Владимира из Скандинавије. Владимирови успеси на положају великог кнеза Кијева утицали су на то да руски летописи забораве или занемаре да помену могуће заслуге његовог брата кога је свргао са трона и убио.

Владимир I и преобраћање Русије

Владимирови поступци су од почетка били поступци владара који брине о будућности земље. Његов став према Кијеву знатно се разликовао од става његових варјашких најамника. После заузећа града дали су себи право да пљачкају и траже откуп од становништва. За Владимира је то била његова престоница и осећао се довољно сигурно у њој да одбије захтеве Варјага и да већину њих пошаље да нађу службу у Византији. Мали број оних које је задржао охрабрио је додељивањем земље. Кијев је, затим, заштићен изградњом обруча који су чинили нови градови, упоришта против Печенега, који су настали Источним Словенима са севера.

Управни апарат који је Владимир створио био је једноставан и састојао се од мреже провинцијских центара, на чије чело је поставио своје синове. Њихова основна дужност била је да убиру данак од локалног становништва, задржавајући трећину за себе и своју пратњу, као и да испоруче преостале две трећине Кијеву. То је био довољно успешан систем – захваљујући бројности Владимирове породице – да учини да политичко јединство Русије буде стварно током већег дела Владимирове владавине, али је касније непостојање ма каквог централизованог тела било извор сталних слабости. Ово је омогућило јачање посебних и све независнијих кнежевина које су сасвим слабо биле повезане са центром у Кијеву. Јединство Русије зависило је од породичне оданости, заједничког економског интереса, личности и војне снаге кијевског великог кнеза. Чак је и Владимиров ауторитет довео у питање у последњој години његовог живота његов син Јарослав, кнез Новгород, а њихов међусобни рат спречила је Владимирова смрт. Како се владарска кућа увећавала и разгранавала, оданост породици замениле су породичне заваде и љубоморе. Заједнички интерес било је све теже наћи што је трговина Дњепром била мања, захваљујући напа-

дима Половаца и променама у светској трговини. Кнежевине су развиле сопствени начин економског живота, док су њихови кнежеви и бојари пронашли нови извор прихода ближе своме дому, поставши земљопоседници. Коначно је остала само лична моћ великих кнежева. Током наредних година било је само неколико великих кнежева који су могли да сакупе неопходна средства и личну снагу да би се Русија одржала заједно.

Много веће последице од непостојаног политичог устројства које је створио Владимир оставило је његово преобраћање Русије у хришћанство. Његова владавина почела је обновом паганства у Кијеву и градњом пантеона источнословенским боговима. Иако је то, заправо, био корак уназад за Русију, јасно је одражавало Владимирово схватање значаја религије као снаге која повезује и која може да повеже Источне Словене. Убрзо је пажњу усмерио према религијама околног цивилизованог света – источном и западном хришћанству, јудаизму и исламу. Сваку је проучавала и о њој расправљала дружина са великим кнезом, иако је претходна дуга историја источног православног хришћанства у Русији утицала да коначни избор буде скоро неминован. Повест о преобраћању у руским летописима има многе легендарне елементе и празнине, али је из неруских извора очигледно да је захтев византијског цара Василија II за војну помоћ довео ствари до врхунца. Цару је помоћ била неопходна, и стога је Владимир могао да затражи велику цену за своју службу – руку Василијеве сестре Ане, али су хришћанство морали да прихвате и он и народ. Под овим условима варјашке трупе послате су у Цариград, где су стигле у пролеће 988, на време да омогуће цару да угуши побуну која му је угрожавала престо. *Први руски летопис* наводи да је Владимир крштен у византијском граду Херсону на Криму 989, али су убедљивији остали извори који наводе ранији датум. Владимиру је сигурно јасно стављено до зања да византијски цар не би ни под којим условима послао своју сестру да се уда за паганина и да је само пуко обећање паганина да ће прихватити хришћанство после доласка своје будуће невесте било недовољна гаранција под овако осетљивим околностима. Стога се чини вероватнијим да је Владимир прво доказао своју веру примајући крштење у присуству византијских изасланика у време закључивања договора, тј. у зиму 987. По

свој прилици, ово се догодило у близини Кијева у Владимировом селу Васиљево, јер је Василије хришћанско име које је примио приликом крштења у част свог будућег шурака. Преобраћање Русије одложено је, међутим, неспремношћу Василија II да испуни свој део договора. Следеће године Владимир је узалуд чекао своју невесту на брзацима Дњепра, месту на коме су се могле очекивати заседе Печенег. Тек када је у пролеће 989. Владимир II заузео Херсон и угрозио Цариград сличном судбином, Ана, у сузама и против своје воље, прешла је Црно море. После обреда венчања Херсон је враћен Византији, а свештеници тога града испратили су Владимира и нову велику кнегињу Ану натраг у Кијев, у којем је пантеон разрушен и масовно преобраћање руског народа започело.

Скоро да руски летописи потпуно занемарују рану историју Руске цркве. У једном одломку из око године 1039. *Први руски летопис* први пут помиње руског митрополита, Грка Теопемта, што сведочи да је до тог времена Руска црква била под јурисдикцијом Цариградске патријаршије, али нема извора о њеном положају током првих педесет година њеног постојања. Изложено је много теорија не би ли се објаснило ово зачуђујуће ћутање, при чему многе од њих почивају на претпоставци да су монаси-летописци скривали чињенице о положају Цркве који су сматрали увредљивим. Сходно томе, предложено је да је она у почетку била потчињена једној од бројних суседних архиепископија – Охриду у Бугарској, Тмутаракану или Херсону; да је Владимир поставио свог првосвештеника, без сагласности Цариграда; да је Рим био одговоран за организацију Цркве у почетку. Последњих година, међутим, дошло се до закључка да је Руску митрополију основао цариградски патријарх убрзо после Владимировог преобраћења, као и да је први митрополит стигао у Русију из Византије негде између 989. и 992. Према томе, нема околности из времена ране Цркве којима би се објаснило то што су руски летописци избегавали тему која је за њих значајна. Могуће је да се решење налази пре у борби за власт после Владимирове смрти. Има основа да се верује да је он уздигао Перејаслављ, а не Кијев, у прву руску митрополију, али да је седиште митрополије пренето у Кијев 1036, када се, после дугог периода борби међу Владимировим наследницима, његов син Јарослав коначно појавио као једини владар

Русије. Ако је Јарослављев значај у овом нестабилном периоду био мањи него што летописац жели да нагласи, ако је заправо он био насилник а не осветник, празнине у летописној црквеној историји могле би се сматрати споредном последицом прикривања чињеница које би башиле љагу на претка свих потоњих великих кнежева Кијева и Москве. Ово је и даље претпоставка, али задовољавајуће решење тек треба пронаћи.

Источно православно хришћанство донело је у Русију богато византијско наслеђе које је оставило трага у свим облицима кијевске цивилизације. Оно је, такође, издвојило Русе од њихових суседа – Јевреја, муслимана и пагана на истоку, римокатолика на западу – тако да је име *Рус* почело да означава земљу, њен народ и њену религију. Подударње етничких, политичких и религиозних граница потхрањивало је у свести појединих Руса свест о припадности широј заједници коју нису могле уништити ни раздорне заваде, ни ратови руских кнежева, ни двовековна монголска владавина. Штавише, Руска црква је од оснивања подржавала и оправдавала власт великих кнежева, дајући нове подстицаје кијевским захтевима за превласт међу руским кнежевинама. Као седиште митрополије, престоница није била само седиште огромне централизоване институције која је покривала целу земљу и знатно утицала на живот свих становника већ и, захваљујући таквим центрима учености и књижевности као што су Кијево-печерска лавра, надахнуће полетном руском културном животу. У ствари, црквени и културни значај Кијева надживео је опадање његове политичке моћи. Ова чињеница одражава сразмерну постојаност Владимирових достигнућа као што су, са једне стране, крштавање Русије и, са друге стране, стварање политичке организације.

Јарослав

После Владимирове смрти, 1015, прошла је двадесет једна година пре него што је кијевски велики кнез поново управљао целом Русијом. Током прве четири године на престолу се налазио Владимиров најстарији преживели син Свјатополк (1015–1019), али се он очигледно осећао сувише несигурним, те је наредио да се погубе његова три брата. Двојица од њих,

Борис и Гљеб, постали су први руски светитељи, јер хришћански понизно нису пружали никакав отпор брату који је намеравао да их убије и кога су слободно признали за очевог пуноправног наследника – што отежава разумевање зашто их је кијевски велики кнез Свјатополк погубио, те их је осветио новгородски кнез Јарослав, који је Свјатополка поразио и наследио 1019. године. Јарослава је, са своје стране, неуспешно изазвао његов нећак, кнез Полоцка, кнежевине која је требало да остане ван оквира кијевског савеза, као и 1024. његов брат Мстислав Тмутаракански. У овој борби победио је Мстислав, али га је одбијање Кијевљана да га прихвате за свог кнеза нагнало на договор са Јарославом 1026. Они су међу собом поделили Русију дуж Дњепра: Мстислав је држао леву обалу са значајним градовима Черњиговом и Перејаслављем, а Јарослав десну обалу и Кијев. Подела је трајала до 1036, када је смрћу Мстислава Јарославу припала поново уједињена Русија.

Ако се изостави јединствена епизода о убиству Бориса и Гљеба, руски летописи пружају само обресе овог крвавог рата, остављајући мотиве главних учесника недовољно јасним. Свјатополка приказују као зликовца овог доба, Јарослава као хероја-осветника, кога ка освајању кијевског трона води само праведно огорчење. Требало би, међутим, имати у виду да је овај део летописа готово сигурно написан у време Јарослављеве владавине; да је само грађански рат могао да му утре пут ка власти; као и да је 1036, када је коначно постао неспорни владар Русије, десеторица од његове једанаесторице браће била убијена. Судислава, јединог дреживелог брата, Јарослав је затворио исте године и он је остао затвореник током преосталог дела његове владавине. Када се присетимо других примера Јарослављеве амбиције и окрутности, као што је побуна против његовог оца 1014, сумња у тачност *Првој руској летописи*, који необично штуро сведочи о овим годинама, изгледа оправдана.

Поред тога, Јарослав је био достојан Владимиров наследник. Премда ни у чему није био иноватор, он је енергију и циљ усмерио ка основама које је поставио његов отац и довео је Русију у једнак положај с осталим европским државама. Савремени европски владари признали су њену снагу и утицај остварен брачним везама, којима су руске кнегиње постале краљице Пољске, Мађарске, Норвешке и Француске, а стране

принцезе супруге тројице Јарослављевих синова. Русија је остала уједињена и није нападана током његове владавине. На југу су Печенези претрпели коначан пораз, чиме су окончани њихови напади на Кијев, а руским трговцима на Дњепру осигуран је безбедан пролаз. На северу и западу Јарослав је кренуо у напад против Финаца, Литванаца и Пољака, али су му ови последњи постали савезници после удаје његове сестре за пољског кнеза Казимира 1043. године.

Са Византијом су односи били блиски и културно плодни, иако подређен положај Руске цркве није ограничавао слободу земље у односу на Царство. Заправо, после смрти митрополита Теопемта Јарослав је покушао да потврди независност Руске цркве.² Сабор руских епископа је 1051. за наследника митрополита Теопомпа изабрао руског свештеника Илариона, једног од најученијих и најталентованијих писаца целог кијевског периода. Он је био први Рус који је добио ово звање, али је то учињено без потврде цариградског патријарха. Убрзо потом Јарослав је очигледно пристао да га уклони у корист Грка Јефрема, који се као митрополит помиње у *Првом руском летопису* око године 1055. Женидба Јарослављевог сина Всеволода византијском принцезом царског рода 1052. или 1053. свакако је значила да се до тог времена Руска црква поново вратила у заједницу; то је вероватно цена коју је цар Константин IX платио да би му се Црква потчинила. Жучнија расправа изазвала је четврти и последњи руски напад на Цариград 1043. Још нису коначно утврђене појединости, али се чини да је напад морао бити у вези са погибијом извесног броја Руса у свађи између грчких и руских трговаца у Цариграду претходне године. Несумњиво, неслагање је првобитно изазвано погоршањем неких услова за трговину које су Руси уживали; Јарослав се надао да ће војни поход довести до уговора који би обновио изгубљене повластице. Напад је био потпуни промашај, али он потврђује трајни значај који је трговина са Царством имала за Русију у овом периоду.

Али, Јарослав је свој назив „мудри“ заслужио на другом пољу. Он је заслужан за састављање првог руског закони-

² Сви историчари не прихватају тврдњу да је Јарослав покушао да Руску цркву учини независном од Византије.

ка *Правда русская*. Законик је вероватно почињао повељом додељеном народу Новгорода 1016. због подршке коју је пружио Јарославу у рату против Свјатослава. Повеља им је гарантовала задовољење у случају да су на неки начин претрпели прогон претходне године од стране Јарослављевих варјашкијх одреда. У том случају њихов једини излаз био је устанак, због којег их је њихов кнез окрутно казнио. Сада је требало да добију обештећење, уместо крвне освете, за убиство грађана раних сталежа, као и за напад и увреду части. Остале одредбе донете су 1036, када је Јарослав поставио свог сина Владимира за кнеза у Новгороду, а касније је цела повеља примењена на Кијев и остатак Русије. До тог времена првобитно плаћање обештећења прерасло је у глобе које је требало платити кнезу, које су садржавале појам о казни због нарушавања владаревог мира, што је водило стварању судства и наименовању судских чиновника. Будући да је *Руска правда* пре збирка закона објављених током извесног времена и као одговор на извесне догађаје и околности пре него општи законик, вредан је, мада чудан и насумичан, извор информација о кијевском друштву; приликом тумачења додатне тешкоће стварају језик и терминологија, тако да је могуће наводити ове законе као подршку за веома различита схватања кијевске историје.

Трајан споменик Јарослављеве владавине плод су његовог покровитељства уметности и науке, као и многих културних делатности које су оживеле или биле подстицане увођењем хришћанства. Највише користи имао је Кијев. Пошто је Јарослав дошао до потпуне власти 1036, Кијев је поново постао неспорна престоница Русије и, највероватније, први пут седиште митрополије. Уз помоћ умешности Византије, Јарослав је настојао да Кијев учини једнако достојним његовог новог положаја, другог Цариграда. Широ се брзо: изграђени су нови зидови и ново утврђење, чувена Златна врата, а међу многим новим црквама и величанствени саборни храм Света Софија. Овде је Јарослав, и сам библиофил, сакупљао списе и окупљао преводиоце да би створио библиотеку и центар учености, што је омогућило брз процват домаће руске књижевности.

Јарослављеви наследници

Кијевска држава доживела је врхунац развоја у време Јарослављеве владавине, а њено опадање започело је његовом смрћу 1054. Кључевски и други млађи историчари тврдили су како је Јарослав покушао да предузме неке мере ради трајног јединства Русије успостављањем тзв. „лествице“ или „списка имена“ у систему наслеђивања. Према њиховом мишљењу, Јарослављеви синови требало је да Русијом владају као породица: Изјаслав, Свјатослав и Всеволод, тројица најстаријих, чинили су прву генерацију која је имала власт над осталима, млађи синови сматрани су другом генерацијом и били су изједначени са братанцима. Као појединци, чланови породице, према овом систему, не би имали посебну област коју би могли завештати својим наследницима, али током свог живота имали би право да држе део земље, одређен према релативној хијерархији у породици. Када би смрћу кнеза престо остао упражњен, није га заузимао његов најстарији син већ следећи најстарији члан породице. Систем предвиђа непрекидно кретање од кнежевине до кнежевине и, у теорији, непрекинуто јединство земље као целине: јер би сваки кнез признавао да је у његовом интересу да сачува јединство од кога је и он могао да очекује корист када би током времена дошао на сениорски престо Кијева. У пракси, систем је могао да успе само у породици ограничене величине, и то оној чији би чланови умирали строго по редоследу старости. Заправо, ни тзв. Јарослављев „тестамент“ нити било који други извор не потврђују став да је он осмислио такав систем наслеђа за своје потомство. Истина је да списак поседника кијевског трона између 1054. и 1113. доба о којем је реч, указује да је редослед наслеђа био заснован на „списку имена“: Изјаслав (1054–1068, 1069–1073, 1077–1078), Свјатослав (1073–1076) и Всеволод (1078–1093) према старости су наслеђивали један другог на положају великог кнеза Кијева; када је Всеволод умро, најстарији Изјаслављев син, Свјатополк II (1093–1113), најстарији кнез друге генерације, дошао је на власт. Када, међутим, подробније размотримо како и зашто су се ове промене на кијевском престолу догодиле, постаје очигледно да је систем „списка имена“ мит. То је теорија створена *post factum*, која је требало да објасни очигледан образац, а не принцип који је

осмислио Јарослав и који су прихватили његови синови да би се спречило распарчавање земље. Уобичајени породични закон одлучивао је о судбини Русије 1054: неподељено власништво било је неопходно само у случају неподељене породице коју су чинили отац и бројни синови; смрт оца изазивала би поделу међу наследницима и потпуно одвајање. Заправо, то се и догодило после Јарослављеве смрти. Његов најстарији син Изјаслав именован је за његовог наследника у Кијеву, али су Русију као целину између себе поделили као наслеђе сви његови синови. У свом „тестаменту“ Јарослав их просто нагони да прихвате да Изјаслав наследи његово место и да подрже један другог.

Оваква подела Русије онемогућила је кнезу какав је био Изјаслав да задржи ону моћ и власт коју је имао његов отац. Скоро двадесет година су, ипак, он и његова браћа Свјатослав и Всеволод, који су добили кнежевине Черњигов и Перејаслављ, деловали сложено на основу добровољно склопљеног договора. Они су заједно држали *древну Русију*, Новгород и друге значајне територије. Њихова заједничка снага омогућила им је да већину својих одлука наметну млађим кнежевима. Њихов међусобни савез заснован на доброј вољи био је сувише слаб да би се одржао. Свјатослав је, уз помоћ Всеволода, збацио Изјаслава 1073. и поставио своје синове у свим знатнијим кнежевинама осим Черњигова, који је припао његовом саучеснику Всеволоду. Чинило се још једном да би се политичко јединство Русије могло силом обновити, али је Свјатослав умро три године касније и, упркос великој подршци коју је Всеволоду пружио његов син Владимир Мономах, земља је прошла кроз период жестоке и крваве борбе, која се завршила тек када је Владимир ступио на кијевски престо 1113. године.

Покушај кнежева да се међу собом договоре наглашава одсуство било каквог јединственог центра власти током ових година. Било је и сувише јасно да је неопходно окончати сукобе, јер кнежеви нису само пустошили своју земљу већ су је оставили отвореном за нападе Половаца, нових номадских пљачкаша, који су се први пут појавили на југоисточним границама 1061. Било је, заправо, кнежева до те мере незаинтересованих за добробит Русије да су искористили Половце да би повећали војску за своје породичне заваде. Први сабор кнежева одржан је у Лубечу 1097, када су се договорили да ће се о

руској земљи старати „као једно срце“ и да ће се повинovati првобитној подели земље коју је учинио Јарослав. Потврдили су, заправо, да су области које су наследили Јарослављеви синови баштине њихових потомака. Међутим, мир који је закључен није трајао ни годину дана. Велики кнез Свјатополк II, на подстицај Давида из Владимира у Волињу, ухватио је и ослепео кнеза Васиљка из Теребовоља. Измењен положај великог кнеза одсликава наставак ове епизоде. Свјатополк II племићи су позвали да одговара за злочин и био је приморан да казни своје саучеснике. Узалуд је покушавао да оправда своје дело позивајући се на то да је вероватно Васиљко ковао заверу против њега; међутим, изричито му је саопштено да он не треба да дела само на основу сопствених побуда и пуке сумње. Требало је прво доказати Васиљкову кривицу и у то убедити његову браћу кнежеве који су се окупили.

Појединачну и заједничку слабост руских кнежева пратило је јачање моћи унутрашњих снага у кнежевинама и, посебно, у градовима. У престоницама кнежевина жижа у којој се одражавала народна воља било је веће (градска скупштина). Ова установа имала је порекло у прекијевском периоду, али је имала мале могућности да утиче на дешавања у данима најмоћнијих кијевских владара. Све старешине породица имале су право да учествују и звоно већа позивало их је да донесу једногласну одлуку о значајним проблемима од општег интереса. Кијевско веће подигло је устанак 1068, када је велики кнез Изјаслав, кога су са браћом поразили Половци, одбио да кијевској милицији да ново оружје да настави битку. Изјаслав је збачен и заменио га је његов заробљеник, кнез Всеслав Полоцки, кога је гомила ослободила. У исто време, под опсадом су држали дом Изјаслављевог војводе, који је вероватно био на челу градске управе, и ослободили суграђане које је велики кнез претходно затворио. Чини се да ово указује на то да је постојала ранија историја сукоба и противљења владавини великог кнеза, као и то да је победа Половаца ово изнела на видело. Део *Руске управе*, који је познат као *Правда Јарославича (Закон Јарослављевих синова)* и који удвостручује казну за убиство кнежеве пратње и официра, тумачи се као непосредан одговор на ово друштвено превирање.

Владимир Мономах

Кијевско веће решило је и питање наслеђа 1113, када је, после смрти неславног Свјатополка II, избила побуна у граду. Поново су кнежеви чиновници – начелник градске управе (сада са звањем тисућник или хиљарх) и његови потчињени (сотник или стотник) – заједно са богатим јеврејским трговцима и зајмодавцима, били узрок незадовољства већа. Веће је послало хитну поруку Владимиру Мономаху, позивајући га да преузме престо. Он је то одбио – вероватно јер је Кијев био баштина потомака његовог стрица Изајаслава, али га је поновљени позив натерао да промени мишљење. Позив је садржао упозорење да би следеће жртве насиља пука могле бити Свјатополкова удовица, бојари, манастири, а одговорност за њихову судбину свађена је на Мономаха. *Први руски летопис* бележи да је побуна почела после, и то као последица, одрицања Мономаха од престола, али пошто је напад био усмерен против службеника кнежеве управе и зајмодаваца, јасно је да су друштвени проблеми били прави узрок побуне. Мономаху су позвали после избијања побуне јер су сматрали да је он једини човек који је својом славом и снагом могао да утиче на њих. Ову претпоставку потврђује закон који је Владимир донео одмах после свог ступања на власт, на састанку са својом дружином и хиљарсима Кијева, Перејаславља и Белгорода. Његове допуне *Руској правди*, познате као *Устав* или *Судби* Владимира Мономаха, односе се на ствари као што су изнуђивачке каматне стопе дужника, обавезивање дужника и њихово претварање у робове, а те притужбе су и покренуле побуну.

Када се у обзир узме сабирање снаге центрифугалних сила које су деловале у Кијевској Русији, успех Владимира Мономаха да обнови привремено јединство земље треба сматрати већим од успеха његовог деде Јарослава Мудрог или његовог прадеде Владимира I. Истина је да је своју владавину започео захваљујући угледу који је стекао у дане свог оца Всеволода и свог рођака Свјатополка II, што је навело становнике Кијева да га слободно изаберу за свог кнеза. Он је, такође, био у прилици да управља великим бројем главних кнежевина непосредно преко синова, али се земља поново држала на окупу углавном захваљујући личности и снази појединца. Битно је то да у време

Мономахове власти није било потребе да се сазивају сабори кнежева да би се постигао договор о заједничкој политици. Ово не треба да значи да је његов углед био довољан да сачува ред и јединство. Сав живот, и пре и после ступања на престо, провео је у дугом низу ратова, којима је сломио борбени дух Половаца и ставио завађеним кнежевинама до знања да би им нарушавање мира донело брзу освету. Услед његове спремности да одговори на сваки изазов, начело надређености великог кнеза добило је нову снагу и значење. Руски кнежеви морали су да се помире са тим да је њихово право на део руске земље носило собом и обавезу да подрже великог кнеза кад год би он то од њих могао да затражи, као и да ће бити кажњени, а њихова земља одузета, ако не испуне његове наредбе. Мономаховој вештини ратовања и његовој способности да предводи људе мора се додати ширина визије која му је омогућила да Русију види као целину, да покаже бригу, на пример, за њен углед у иностранству, као и његово разумевање политичке стварности, захваљујући чему је увидео потребу за подршком народа. Ове особине очигледне су у његовим *Поукама (Поучение)*, написаним као упутство његовим синовима и наследницима и сачуваним у *Првом руском летопису* око године 1096.

Опадање Кијева

Име Мономаха поштовано је и даље и имало је утицаја дуго после његове смрти. Његов син Мстислав успео је да га наследи као кијевски велики кнез 1125. без икаквог отпора, а после његове смрти 1132. престо је са једнаком лакоћом преузео Мстислављев млађи брат Јарополк II (1132–1139). Међутим, Мономах и његови синови само су одложили распарчавање Кијевске Русије. После 1139. овај процес се наставио с обновљеном снагом. Борба за кијевски престо током следећих тридесет година сведочила је бар о томе да је он и даље сматран највећим добитком; збуњује, међутим, брзина са којом су се кијевски кнежеви смењивали, што недвосмислено сведочи да је првенство које је поседовао Кијев било сећање на прохујалу славу пре него израз тренутне војне и економске снаге. Током два и по столећа постојања Кијевске Русије пре 1139. било је

само четрнаест кијевских великих кнежева, док је између 1139. и 1169. то звање прелазило из руке у руку седамнаест пута.

И ове брзе промене биле су, наравно, знак личне слабости супарника. Како се ширила, кнежева породица се гранала на бројне породице, делећи и везујући политичку снагу за поједине области. У време Мономахове смрти постојале су две главне групе, Мономаховичи, потомци самог Мономаха, и Олговичи, потомци Олега Свјатославича из Черњигова. Убрзо су се појавили волињски, смоленски и суздаљски Мономаховичи, док су се Олговичи међу собом поделили на черњиговске и новгород-северске огранке. Огранци су се затим удаљавали и постајали све више зависни од локалне моћи, од снага које је главни град кнежевине могао да окупи, а те снаге биле су верније граду него кнезу. Када је кнез Свјатослав Всеволодович морао да бежи из Новгород-Северска, део његове *дружине*, вероватно његове личне пратње, отишао је са њим, али је остатак његових људи, који су чинили локалне снаге, напустио његову службу. Кнежеви су схватили да не могу више само наредбом да натерају своју војску на послушност. Кнез Давид из Смоленска желео је да 1185. поведе своје људе из Трепоља, близу Кијева, да ослободи Перејаславља, који је био под опсадом Половаца. Трупe су сазвале састанак већа и предлог одбиле, говорећи да су спремне да помогну одбрану Кијева, али да су уморне после похода на југ и да не желе да напредују даље. Очигледно је да су сада градови могли више да преговарају у односима са кнежевима, и постала је уобичајена пракса у њиховим односима да буду формално потврђени уговорима који су гарантовали права грађана и тиме ограничавали власт кнежева. Као што је Кључевски указао, летописац који описује управни систем у кнежевинама средином 12. века не сматра да је потребно да истакне значај кнеза. Он бележи да одлуке доносе грађани већих градова, окупљени на већу, које мањи градови у кнежевинама обавезно прихватају.

Новгород је изузетан, али упадљив, пример независности ових градова-држава. Његов географски положај пружао је многе природне предности, које су његови енергични грађани у потпуности искористили. У почетку су га лак приступ воденим токовима Русије, уз близину постојбини Варјага, учинили природном базом за освајање остатка земље. Одатле је Олег преду-

зео свој успешни поход 882; Владимир I и Јарослав Мудри су сваки у своје време успевали да безбедно окупе војску са којом су свргавали своју браћу. За подршку Јарославу грађанима Новгорода додељена је повеља – *језгро Руске управе* – која је била њихов први корак према независности. Према томе, великом кнезу била је потребна контрола над Новгородом, како због политичких тако и због економских разлога. Новгород, међутим, будући да није зависио од трговачког пута Дњепром, није имао исту потребу за блиским везама са Кијевом. Када су упади Половаца, повећан значај Средоземља у трговини између Истока и Запада и, на крају, крсташко освајање Цариграда 1204, лишили Дњепар међународне трговине, Новгород је и даље био успешан трговачки центар. Управо су у 12. веку његови трговци постали веома активни. Моћна трговачка гилда Св. Јован створена је убрзо после 1130. и брзо је себи обезбедила монопол у вагању, мерењу и опорезивању робе која је доношена и продавана у граду. Предузимљивошћу ових трговаца Новгород је постао најзначајнији центар руског извоза у Западну Европу, док новгородске повеље из раног 12. века јасно указују да роба из Кијева и са југа није била значајан чинилац ове трговине. Новгородски трговци преносили су до острва Готланд и балтичких лука, са којима су закључени међусобни трговачки уговори, производе којима су обиловали Полоцк, Смоленск, Суздаљ и његове простране области – дрвну грађу из северних шума. Потреба кнежевине да увози жито била је свакако могућа слабост, али се она могла испољити само у случају да се прекине снабдевање и преко Кијева и преко Суздаља, најзначајнијих извозника жита. Када Кијев више није могао да условљава политику Суздаља, могућност да се такав економски притисак примени на Новгород постајала је све слабија. Новгород, тако, није имао користи од одлагања распарчавања Кијевске Русије. Сам град мало је страдао од крвавих борби у удаљеним јужним кнежевинама и, користећи снагу моћних кнежева, смањено могућност спољног утицаја на своје послове. Јака Кијевска држава, са друге стране, пружала би му трајну политичку потчињеност без економске добити.

Већ у време владавине Свјатополка II (1093–1113) град је два пута показао спремност да искористи слабост центра у Кијеву, одбијајући да прихвати кнеза наименованог да њиме

влада. После смрти Владимира Мономаха моћ је убрзо почела да прелази са кнеза на веће и његове представнике. Најзначајнија места у администрацији, место *исадника* (градоначелника) и *писјачника* (хилијарха), престала су да буду положаји за које је именовање вршио кнез и постала су изборне функције. Од 1156. веће је предлагало по три кандидата од којих би се бирао епископ (касније архиепископ) Новгорода, личност од знатног утицаја у животу кнежевине. Кнез је и даље био потребан као војсковођа и као човек споља од кога се могло очекивати да суди са већом непристрасношћу од домаћег судије, али је постепено његов значај сведен на место плаћеног чиновника.

Прекретница је 1136. година, када су Новгородљани збацили и утамничили кнеза Всеволода Мстиславича. Током следећих шест година збило се осам промена на новгородском престолу, које су подстакли сами грађани, а које нису последица уобичајених кретања кнежева из једне кнежевине у другу. Кнежеви Новгорода сада су преузимали престо на позив већа, које је могло и да их разреши. Том приликом били су у обавези да са кнежевином потпишу уговоре којима је њихова власт била ограничена, грађанима су гарантована права, обезбеђено је да администрација града и кнежевине остане чврсто у рукама Новгородљана, а настојали су и да спрече кнеза од било какве могућности да стекне упориште на територији којом је номинално владао. Најранији постојећи уговор ове врсте потиче из 1264, али је обичај несумњиво постојао од првог стварног испољавања снаге новгородског већа 1136.

На другим местима у Русији веће није стекло сличну превласт и Новгород је остао једина „републиканска кнежевина“ све до 14. века. Међутим, свуда су се кнежевине развијале на начин који је старе везе са центром у Кијеву чинио анахроним. Није више било чак ни заједничког непријатеља. Галицију и Волињску кнежевину бранили су Мађари и Пољаци; Полоцк-Литванци; Новгород-Финци, а касније витезови *швјитонци*; Суздаљ-Бугари; *древну Русију* – Кијев, Черњигов и Перејаслављ – Половци. Кијевски велики кнез позвао је Мађаре у помоћ у рату који је водио против Суздаља и Черњигова; његови непријатељи ослонили су се на Половце. *Древна Русија* (*Древняя Русь*) је била поприште непрекидне борбе, али је имала све мање вредности да понуди својим освајачима. Кнез Свјатослав Ольго-

вич описује свој посед као „Черњигов и седам празних градова настањених Половцима и људима који живе у шталама“.

Мит о превласти Кијева коначно је уништио унук Владимира Мономаха, кнез Андреј Богољубски из Суздаља. За његовог оца, Јурија Долгоруког, *древна Русија* и даље је била добитак; 1139. био је спреман да замени Ростов и Суздаљ за Перејаслављ. Његов син Андреј био је реалнији и увиђао је веће могућности Суздаља. Пошто је Јуриј претрпео пораз 1151. у *древној Русији*, Андреј га је натерао да напусти средњи ток Дњепра, где „нису ратовали нити имали ма каква посла“. Наследивши оца 1157, он за своје седиште није изабрао ни Ростов ни Суздаљ, два најмоћнија и најстарија града у кнежевини, већ релативно млађи Владимир, у коме није било снажног и неумољивог бојарског племства које би тражило удела у вођењу послова. Намеравао је да у Владимиру изгради величанствену нову престоницу која би заменила Кијев. Стога, када је Кијев заузела Андрејева војска 1169, сам Андреј се није преместио на југ, већ је град уступио свом млађем брату Гљебу, пошто је град био похаран и пљачкан током два дана.

Кијев се никада није опоравио од овог удара. Номинално су његови кнежеви остали „велики кнежеви“, али су то звање сада преузели и владимирско-суздаљски владари. Током владавине Андрејевих наследника, нарочито Всеволода III (1176–1212), Владимир-Суздаљ је задржао и ојачао свој положај најјаче кнежевине у Русији. Заправо, ако је и имао такмача у годинама пре продора Монгола, то није био Кијев, већ кнежевине југа и запада, Галиција и Волињска кнежевина, које је ујединио кнез Роман 1199. Владимир-Суздаљ је веза између ранијег Кијева и касније Москве; али, слично Галицији-Волињској, била је то у основи обласна кнежевина, која је следила своје обласне захтеве, а не жижа покрета за ново уједињење Русије или уједињитељ њених снага против многих спољних непријатеља. Распарчана Русија могла је још да се носи са променљивим успехом са појединачним изазовима Половаца, Мађара, Пољака, Литванаца и витезова *швјитонаца*, али није имала могућности да се одупре монголској најезди 1237.

3 РУСИЈА У ДОБА АПАНАЖНОГ СИСТЕМА И МОСКОВСКЕ КНЕЖЕВИНЕ

Николај Андрејев

Продор Монгола

Продор Монгола (или Татара)¹ – у оквиру кога су главни догађаји били сукоб Руса и Татара на реци Калки у близини Азовског мора 1222. или 1223, затим продор у североисточну Русију 1237, као и пустошење Кијева 1240. године – створио је нове политичке прилике у Источној Европи: Русија је пала под власт наследника Џингис-кана (око 1155–1227), који су владали огромним царством, те је тако, заправо, постала северозападна покрајина тог царства. Златна хорда је управљала Русијом из Сараја, своје престонице на доњем току Волге, а тај град је касније постао независна држава. Такво стање задао је много недаћа руској политици, јер су интереси земље морали да буду усклађени са тежњама монголских освајача. Русија је постепено постајала европска држава окренута Азији (та чињеница ће дуго утицати на њену будућност), те је доживела прве нападе са Запада, који су подједнако утицали на ток њене историје.

Освајачи нису променили руски управни систем, али су велики кнежеви морали од „великог кана“ да добију повељу (јарлык), којом се потврђује њихов положај, а ту су повељу могли добити само после обавезног путовања у Сарај и Монголи-

¹ Војске монголских освајача састојале су се, у великој мери, од припадника туркичких номадских народа које су Монголи потчинили. На територијама под влашћу Златне хорде Монголи су се знатно мешали са својим туркичким поданицима, а њихов званични језик био је један облик туркичког (Чангај). Термин „Татарин“ употребљава се да означи различите туркичке народе, те стога у руској историографији постоји извесна забуна у употреби термина „Татарин“ и „Монгол“.

ју, где су морали да искажу понизно поштовање и донесу богато уздарје. Монголске власти извршиле су попис руског становништва и свима, изузев свештенству, наметнуле плаћање данка, који су сакупљали татарски представници под надзором монголских заступника (баскак). Понекад су локални канови, као што се десило 1257–1259, захтевали да се руски војни одреди придруже њиховим ради појачања. Руси су све то примаали с љутњом и доживљавали као понижење. У многим градовима дошло је до побуна и устанака, који су свирепо угушени. Међутим, касније је њихов положај донекле олакшан, јер су одређени руски кнежеви добили право да сакупљају данак.

После пада великог кнеза Јурија (сина Всеволода II) 1238, у бици на реци Сит, његов брат Јарослав прешао је из Кијева у Владимир, а Бату-кан га је 1243. најзад признао за владара. Три године касније умро је у Монголији. Убрзо је његов брат Свјатослав (1247–1248) наследио престо великог кнеза, а њега је наследио његов син Андреј (1249–1252).

Кнез Андреј, који се 1250. оженио ћерком галичког кнеза Данила, сањао је, као и његов таст, да уједини северну и јужну Русију и збаци монголски јарам. После вишегодишње истрајне борбе са сопственим племством, Данило је постао врховни владар Волиња и Галиције, надајући се да ће са суседним западним државама успети да склопи савез против Монгола. Међутим, преговори са Пољском и Угарском нису успели. Године 1245. морао је да се потчини Бату-кану. Преко посредника Плана Карпинија, папиног изасланика за Монголију, успоставио је везу са папом Инокентијем IV, коме је обећао да ће спровести поновно уједињење са Римокатоличком црквом. Папа му је послао краљевску круну и Данило је 1255. крунисан у Дорогичину. Међутим, са Запада му није стигла никаква стварна помоћ, мада је он сам дао делотворан допринос збивањима у средњоевропским државама. Данило је својеврсну подршку за своје намере против Монгола добио од литванског кнеза Мендовига (умро 1264), првог кнеза који је литванске територије објединио у једну државу. И поред тога, суочен са претњом оружане одмазде Монгола, Данило је 1260. био приморан да уклони своја утврђења и да се одрекне својих антимонголских планова. Галиција је, и поред тога, доживела процват за време његове владавине, а он је уживао велик углед.

Међутим, његови наследници нису успели ни да задрже, а камоли да повећају, наслеђену очевину, те су, до средине 14. века, Галичку кнежевину прогутале Литванија и Пољска.

Александар Невски

Јарослављев други син, Александар (1219–1263), познат је као Александар Невски због своје победе на обаји реке Неве на дан Светог Владимира, 15. јула 1240, када је, предводећи новгородску војску, поразио шведску војску којом је заповедао Биргер, који је угрожавао поседе Новгорода. Савременици су тај догађај доживели као победу православља над католичанством. Међутим, „слободни град“ Новгород, који се бојао да ће та победа увећати кнежеву моћ, пустио га је да се врати у своју престоницу Перејаслављ. Следећа опасност, оличена у витезовима *швџионцима*, владарима балтичких земаља (који су, после освајања Изборска и Пскова, плачкали трговце подно самих зидина Новгорода), приморала је Новгород да преклиње Александра да се врати. Годину дана касније он се заиста вратио, ослободио руске градове, и априла 1242. поразио многобројну *швџионску* војску на залеђеном Чудском језеру. Између 1242. и 1245. успео је да заштити територију Новгорода и Пскова од даљих напада Литванаца, задавши им неколико пораза, како на руском тако и на литванском тлу.

Сви ти оружани сукоби са западним руским суседима чврсто су уверили Александра Невског да према Монголима мора да води изузетно обазриву политику – Русија није могла себи да дозволи борбу на два фронта. Стога се Александар Невски 1252, када су Татари силом свргнули Андреја и на положај великог кнеза довели њега, потпуно потчинио кану, а кан је, потом, зауставио казнени поход који су Монголи спремали против Русије. После тога он им је био беспоговорно одан. Кан је 1261, изгледа у знак признања за такво држање, одобрио оснивање сарајске православне дијецезе, а тамошњи епископ добио је право да покрштава невернике. Александар је 1262/1263. успео да убеди кана да заустави још један казнени поход на Русију, где је спонтано почео да се развија јак покрет против монголских „неверника“ и њихових руских следбеника.

Александар је умро 17. новембра 1263, на повратку из посете Хорди, а на самртничкој постељи примио је монашки завет. Црква га је, 117 година касније, прогласила за свеца, а у историји се његово име велича јер је био изузетан војни стратег, далековид политичар и страствен борац за заштиту православља.

„Апанажни систем“

На унутрашњем плану, животом у Русији тога доба преовладавао је процес јачања апанажног система. Према том систему, у току 13. и 14. и почетком 15. века, у складу с успостављеном традицијом, право да наследе престо Владимирске кнежевине имали су припадници владајуће династије. Друге кнежевине припадале су појединим кнежевима, који су располагали њима према сопственом нахођењу. Свака кнежевина била је често дељена међу наследницима и свака је имала своју династију, која се, са многобројним другим кнежевима, обично надметала за титулу великог кнеза. Тај апанажни систем наслеђивања довео је до бескрајне крваве борбе. У таквим околностима, Руска православна црква, која није учествовала у тој борби, стекла је изузетан значај као национална установа неукаљана политиком. Управо у то доба она је у потпуности постала црква народа, црква народних маса, изгубивши превасходно урбана обележја која је имала раније.

Седиште митрополије пресељено је 1299. из Кијева, који је био потпуно уништен, у Владимир, чиме је премештање руског духовног средишта ка североистоку постало још очигледније. Владимир је, међутим, само номинално био званични управни центар великог кнеза. Од 1263. до 1375, када је постало јасно да је Москва прерасла у национално средиште, борбе за политичку превласт у североисточној Русији нису престајале.

Усион Московске кнежевине

Осамдесетих и деведесетих година 13. века избио је сукоб између два старија сина Александра Невског – Димитрија Перејаслављског и Андреја Городецког. Обојица су за-

16. Русија око 1396. и усійон Московске кнежевине од 1300. до 1584.

тражили подршку од Монгола, који су искористили прилику да немилосрдно опустоше руске територије. У таквим околностима Твер је постао изузетно важан. Твер се убрзано развијао у 13. веку, привлачећи велики број људи пребеглих из крајева које су похарали Монголи, па се у том тренутку чинило да је пред њим велика будућност. Међутим, деведесет година касније вођство је припало Москви.

Понуђено је више образложења за такав преокрет (мапа 16). Н. М. Карамзин је успех који је Москва остварила приписао „помоћи коју је добила од канова“, јер „Москва дугује свој процват кановима“. М. П. Погодин је сматрао да је одлучујућу улогу одиграо њен географски положај. С. М. Соловјев је истакао да је Москва имала „повољан кључни положај“ као „раскршће важних путева“. У потпуности свестан значаја географског положаја, В. О. Кључевски је истакао трговачке предности које је Москва имала, као и њено ширење, које се може уочити на примеру економског искоришћавања кнежевских патримонијалних поседа, из чега се развила идеја самодржавља, преузета из византијске политичке и црквене литературе. Исте тврдње изнели су П. Н. Миљуков, А. А. Кизеветер и С. Ф. Платонов. И. Вишњаков је напоменуо да је значајно и то какви су као личности били московски кнежеви. А. Е. Пресњаков је, као још један важан елемент, томе додао „централизацију власти“ у току развоја руске државе. М. К. Љубавски сматрао је да је главна снага Москве потицала од њеног становништва – прилив досељеника са других руских територија био је подстицан на све могуће начине, а те мере допринеле су настанку руске нације. Н. А. Рошков је веровао да је до успона Москве дошло захваљујући напуштању земљорадње и преласку на новчану размену. М. Н. Покровски је сматрао да је одлучујућу улогу одиграо „трговачки капитал“, који је, концентрисан у рукама великог московског кнеза, материјално искоришћавао друге руске територије, доносећи „трговинске повластице“ Москви. Велики број совјетских научника, у потпуности или делимично, одбацује теорије својих претходника и објашњава успон Москве „почетком укидања феудалног уситњавања поседа“.

Чини се да би се успон Москве најбоље могао објаснити заједничким дејством одређеног броја чинилаца – географског положаја, унутрашњих мера, спољне политике, привреде, као и

личним особинама способних кнежева из породице Даниловича, којима је пошло за руком да споје одлучност и прилагодљивост и који су умели да донесу праве одлуке када је реч о мерама за до-сељавање становништва, али и да заузму мудар став према Цркви, тој изузетно важној установи у средњем веку.

Москва се у летописима први пут помиње 1147. У то доба она је била тек једно утврђење на јужном ободу суздаљске територије, а по значају се ни у ком случају није могла поредити са таквим руским градским средиштима као што су били Владимир на Кљазми, Новгород, Велики Ростов, Суздаљ, Рјазањ, Черњигов, Нижњи Новгород, или са кнежевинам Галиција-Волињ. Тадашња безначајна Московска кнежевина налазила се на средњем току реке Москве и није обухватала ни њен извор ни њено ушће. Поред тог финског имена, Москва је била позната и као Кучково (према имену бојара Кучке, који је био власник поседа где се, касније, развио тај град). То име сачувало се у области познатој као Кучкова поља, која је, потом, преименована у Лубјанку. Тешко би се могло рећи да је та малена општина заузимала повољан географски положај, те се он не може сматрати главним разлогом успона Москве. Године 1263, када је Александар Невски умро, град је припао његовом најмлађем сину Данилу (1261-1303), који није имао неповољно мишљење о будућности Москве. Он је 1300. заузео Коломну, посед рјазањског кнеза, где се Москва улива у Оку. Перејаслављски кнез, који није имао деце, завештао је 1302. Данилу своју кнежевину, богату рибом, дрвном грађом и, поврх свега, налазиштима сбли (а со је била веома важна у трговини тога доба). Иако је покушао, Данилов брат није успео да му преотме кнежевину. Данилов син Јуриј (1303-1325) заробио је можајског кнеза и тако је завладао читавим током реке Москве. После смрти свог стрица Андреја, Јуриј је, упркос савету митрополита Максима (умро 1305), покушао да постане велики кнез Владимирске кнежевине, али је кан повељу подарио Андрејевом рођаку, Михаилу Јарославичу, тверском кнезу (1304-1317), јер је Михаил кану обећао богаће „уударје“. Због мера које је спровео да би повећао данак који је Русија плаћала Хорди, Михаил је постао изузетно омражен. Он је увидео колики значај има положај митрополита, па је покушао да издејствује да његов представник буде изабран за владимирског митрополита, а то је иза-

звало непријатељство митрополита Петра, кога је наименовао цариградски патријарх. Иако је рођен у Галичкој кнежевини, Петар је постао поборник Москве, где је одлазио у дуге посете. Он је предсказао да ће Москва објединити све руске територије и изразио жељу да тамо буде сахрањен. Његов наследник Теогност званично је преселио седиште митрополије у Москву, што је била изузетно значајна мера, јер је за руски народ Москва тако постала средиште црквене управе и нешто попут духовне престонице „све Русије“.

Оба митрополита добила су сагласност канова, који су ослободили плаћања данка монашко и црквено свештенство и њихове породице, као и све оне који су на било који начин били повезани са манастирима и испосницама. Црквени судови којима је председавао митрополит једини су имали јурисдикцију над свештенством и над свима који су били њима потчињени, а митрополит је имао моћ да „свакоме ко жели да следи пут молитве“ омогући приступ верској заједници. Разумљиво, овакав повлашћен положај Цркве знатно је допринео повећању њеног угледа. У историји није забележен ниједан сукоб између Цркве и Монгола, чак и после проглашења ислама за званичну религију Златне хорде, за време владавине Узбека (1313-1341). Кад год је долазило до кршења права Цркве, виновници су увек били кнежеви, бојари, или веће (скупштина грађана) република Новгород и Псков.

У Москви је Јуриј наставио очеву предузимљиву, динамичну и не претерано избирљиву политику. Искористивши смењу канова у Златној хорди, он је постао кнез Новгорода, једног од најбогатијих центара у Русији, од кога је добио новчану подршку. Истог тренутка избио је сукоб између Јурија и Михаила, те је овај други морао да посети Хорду, где је остао две године, вративши се са повељом великог кнеза, коју му је даривао кан Узбек. Јуриј се и ородио са каном, оженивши се његовом рођаком Кончаком, која је на крштењу добила име Агата. Крајем 1317. дошло је до оружаног сукоба између двојице великих кнежева, а Михаил је победио, и поред војне помоћи коју су Јурију пружили Монголи, и Јуријеву жену одвео у заробљеништво у Твери, где је умрла. Оба кнеза позвана су пред Хорду. Михаил је оптужен за деловање против Хорде и 1319. је погубљен. Јуриј је остао велики кнез све до 1322. када га је Михаилов син Ди-

митрије оптужио да је утајио део данка намењеног великом кану. Као награду за ту оптужбу Димитрије је добио повељу којом је проглашен за великог кнеза. Године 1327. двојица кнежева су срела су се пред Хордом, где је Димитрије убио Јурија, осветивши тако смрт свог оца. Потом је Узбек наредио да се Димитрије погуби јер је правду узео у своје руке, а његов млађи брат Александар је постао кнез. У Твери је 1327. избио устанак против монголских харачлија, а Узбек је, затим, наредио Јуријевом брату Ивану Калити да „казни“ становнике Твери и послао му је бројну монголску војску. Александар је побегао у Псков, а одакле у Литванију, а његов брат Константин је постао тверски кнез. Године 1328. Иван Калита је добио повељу великог кнеза. Надимак Калита, што значи „кеса с новцем“, добио је јер је био великодушан према сиротињи, којој је делио бакарне новчиће из своје кесе. Он је породичним особинама својственим кнежевима из лозе Даниловича придодао и изузетну финансијску и административну умешност, а то је била основа његове политичке моћи. Од Монгола је затражио подршку, приљезно је сакупио данак за кана, веома вешто управљајући својим приходима. Задобио је три града (Углич, Белоозеро и Галич), а Ростовска кнежевина била је у великој мери зависна од њега. Заправо, целокупна територија, укључујући и Велики Новгород, морала је да се потчини вољи великог кнеза, који је тежио да ограничи или потпуно угуши независност појединих кнежевина, а при томе је често примењивао присилу. Истовремено, он је допринео побољшању административног уређења у земљи и искорењивању хајдучије, а – поврх свега – спречио је ужасне казнене походе Татара.

Као и Михаил Тверски, и Иван Калита се прогласио великим кнезом Владимира и „све Русије“. Од његовог доба па надаље, са само неколико изузетака, титула великог кнеза била је у рукама кнежева из лозе Даниловича. Њихова власт није била само формална већ је имала и стварни значај под татарским јармом: велики кнез владимирски био је једини који је „познавао Хорду“ – једино је он имао право да одржава непосредне везе са каном и да „заступа руску земљу“. Кнежеви су морали да плаћају данак за своје кнежевине, као и посебан намет за повељу великог кнеза. Увођењем обичаја „постављања кнежева“ смањена је улога већа, односно градских скупштина. Понекад би апанажиу повељу од покровитеља откупио богатији кнез. Када је 1340.

умро Иван Калита, његовом сину Симеону Гордом (1340–1353) било је само шеснаест година, „али сви руски кнежеви били су му потчињени, а он је био устоличен у Владимиру“. Посетио је Хорду пет пута и обично је успевао да добије оно што жели. Присајединио је и неколико области – у писму упућеном Новгородјанима себе назива „великим кнезом све Русије“. Међутим, кнежевина Суздаљ–Нижињи Новгород постала је нови супарник Москве, а озбиљна опасност јој је запретила и од Литваније, чији је велики кнез Олгерд (1345–1377) покушао да убеди кана да му се придружи у нападу на Москву и тако оствари своју упорну тежњу да се прошири на исток. У међувремену су Симеон и митрополит Теогност умрли од куге. Симеона је наследио његов брат Иван Красни (1353–1359), а митрополита Алексеј (из бојарске породице Плешчејев), један од истакнутијих политичара тога доба. Олгерд је желео да у западној Русији (која је готово у потпуности била под његовом влашћу) створи седиште митрополије које би било независно од Москве. Стога је 1358. Алексеј отишао у Литванију не би ли одбранио своја права, а Олгерд га је тамо задржао две године. У складу с одредбама завештања Ивана Красног, Алексеј је постављен *de facto* за намесника до пунолетства деветогодишњег великог кнеза Димитрија (будући Донски, 1359–1389). Хорда је најпре одлучила да положиј великог кнеза припадне Димитрију Константиновичу, кнезу Суздаља и Нижињег Новгорода, али, захваљујући залагању митрополита Алексеја и великој политичкој пометњи која је захватила Хорду, повеља великог кнеза је 1362. припала Димитрију Донском. Димитрије Константинович је два пута покушао да подигне оружану побуну, али сплетке које је ширио у редовима Хорде нису успеле, и он се 1365. званично одрекао свих претензија на положај великог кнеза. Године 1371. Москва је поразила рјезањског кнеза Олега.

Москва, Литва и Твер

Борба са Литвом и Твери била је много мукотрпнија. Године 1361. Олгерд је заузео Кијев, прогласио свог сина за кнеза, а потом је заузео и остале територије некадашње Кијевске државе, те је тако постао први сусед Москве. Његове је-

динице стигле су 1368. пред зидине Москве, али нису успеле да се пробију кроз камена утврђења, саграђена претходне године. И следећи поход, 1370, био је неуспешан, а када је, 1372, поново кренуо на Москву, поражен је код Љубутска, те је морао да затражи примирје и одустане од намера да преотме североисточну Русију.

Године 1368. тверски кнез Михаил Александрович склопио је савез с Олгердом, а 1370. је од монголског владара Мамај-кана при Хорди добио повељу великог кнеза. Међутим, кнез Димитрије није му допустио да уђе у град Владимир. Узалуд је Михаил од Олгерда тражио помоћ. Михаил је 1375. поново од кана добио повељу великог кнеза, али је Димитрије на Твер послао бројну војску, коју су чиниле јединице регрутоване из готово свих североисточних кнежевина, укључујући чак и неколико мањих наследних посела унутар Тверске кнежевине. Увидевши да се читава руска земља дигла на оружје против њега, Михаил је пожурио да закључи мир и призна Димитрија за свог „најстаријег брата“. Тај сукоб, значајан због оданости коју је Димитрију указала већина кнежева, јасно је показао важност Москве. Испоставило се да је погрешно што се поуздао у то да би се Твер могао окренути Литванији. Олгерд је умро 1377, а његовог сина Јагајла (Јагјела) нису признала старија полубраћа Андреј Полоцки и Димитрије Брјански, јер су се придружили Москви, која се спремала за отворени раскид са Хордом. Већ неколико година у пограничној области између руских и монголских одреда долазило је до оружаних сукоба са различитим исходом. Године 1378. Татари су спалили Нижњи Новгород, али је један од одреда који је послао кан поражен на реци Вожи. Мамај, који је владао уместо марионетског кана Мехмеда Булака, одлучио је да савлада Москву и потчини Русију. Склопио је војни савез са Јагјелом и рјазањским кнезом Олегом, а 1380. је сакупио војску од око 200.000 војника, међу којима су били и плаћеници са северног Кавказа и Крима (придружио им се чак и одређени број тамошњих италијанских досељеника). Димитрије је имао око 150.000 војника, али у том сукобу нису учествовали ни тверски кнез ни кнез Суздаља–Нижњег Новгорода, а ни становништво републике Новгород, иако су Андреј Полоцки и Димитрије Брјански довели своје одреде. Велики кнез први је повукао потез и ударио на монголску војску у зале-

ђу Дона, пре него што су Литванци успели да јој се придруже, и стога је, 18. септембра 1380, на пољу званом Куликово задао одлучујући ударац Мамају. Јагјело се повукао, а Олег Рјазањски није ни успео да стигне.

Битка на Куликовом пољу има непроцењив морални значај – Хорда је изгубила ореол непобедивости. Кључевски је устврдио да је „јединство Русије поникло на пољу Куликову“. Мамај је убрзо убијен у борби са Тохтамишем, каном Беле хорде (чије су се територије налазиле у залеђу Волге и обухватале део западног Сибира), који се дочепао врховне власти у Сарају. Тохтамиш је обавестио руске кнежеве да је „победио Мамаја, свог супарника и њиховог злотвора“. Велики кнез Димитрије и други кнежеви послали су му скупocene дарове, али се сами нису појавили у Сарају, показавши тиме да више не признају потчињеност Хорди. Тохтамиш је у потаји припремао напад на Москву. Године 1382. спалио је град и немилосрдно похарао руске територије, које се још нису биле опоравиле од сукоба на Куликову. Иако је отишао у северне покрајине да би сакупио војску, Димитрије се није сусрео на бојном пољу са Тохтамишем, већ је морао опет да призна превласт Хорде. Једино што је могао да учини било је да у својим рукама задржи повељу великог кнеза. Твер и Рјазањ поново су оживели, а Димитрије и његови саветници остали су одани Хорди, одредивши се да мудро чекају прави тренутак уместо да подигну устанак који би довео до даљих војних сукоба. Све до краја живота Димитрије је своје владарске напоре усмеравао ка економском опоравку територија изгубљених 1380. и 1382.

Територија Москве увећана је присаједињењем Владимирске кнежевине са њеним поседима, као и припајањем Галиције (северно од Костроме) и Туле, која се у то време налазила на јужној граници Русије. Такву политику следио је и Василије I (1389–1425), Димитријев најстарији син. Први пут после монголског продора један велики кнез одредио је свог наследника, а кан је то одобрио. Годину дана касније Василије је посетио Хорду и тамо купио повељу кнежевине Суздаљ–Нижњи Новгород, области коју је на крају владавине најзад успео да присаједини. Тим територијама придодео је и Муром, Мешчеру и Тарусу. Покушао је, али безуспешно, да припоји и новгородске поседе на Северној Двини.

Односи Хорде и Литваније били су сложени. Тохтамиша, са којим је Василије, као и његов отац, био у добрим односима, избацио је из Златне хорде нови монголски освајач Тимур или Тамирлан (1336–1405), чије су трупе продрле у Русију и опустошиле Јелец. Василије је са бројном војском чекао Монголе на обали реке Оке, али је Тимур изненада скренуо на југ, ка Азову и северном Кавказу. Руси су то приписали чуду – посредовању Богородице, чија је древна икона, названа Богородица Владимирска, управо тог дана била донета у Москву, где је и остала све до данашњих дана. И поред тога, персијски историчар Шариф ал Дин описао је измишљену победу Тимура над Василијем и, на тај начин, довео у заблуду неколицину западних историчара.

Златном хордом је у то време владао Едигеј у име Тимура-Кутлуга. Изнудио је тежак данак од Руса, али је, између 1395. и 1404. Москва потпуно прекинула везе са Хордом, иако је и даље користила њену помоћ у борби са Литванијом. Године 1408. Едигеј, са својим јединицама, изненада се појавио пред зидинама Москве, али није успео да заузме град. Задовољно се тиме да изнуди „откуп“ и похара суседне области и неколико других градова. Нижињем Новгороду „подарио“ је независност под управом кнеза кога је он поставио. Године 1411. Едигеј је изгубио власт над Златном хордом, а да није успео да сломи моћ Москве.

За време владавине Гедимина (1316–1341) и Олгерда (1345–1377) кнежевина Литванија постала је изразито руска – око 90 одсто становништва били су православни, а званични језик био је руски (а тако је било све до краја 16. века) – али владајући staleж био је литванског порекла и противио се русификацији. Срж проблема био је који ће облик хришћанства прихватити још претежно паганска литавска елита. Лудвик Анжујски, краљ Пољске, умро је 1382, оставивши малолетну кћер Јадвигу. Између ње и литавског великог кнеза Јагјела, који је покатоличен (што је учинила и већина припадника литавског паганског племства), склопљен је брак, а Јагјело је постао краљ Пољске. У Литванији је, после борбе, Витолд (1392–1430) постао велики кнез. Он је у оквиру Литваније објединио све територије од Балтика до Црног мора, а намеравао је да под своју власт стави и читаву Русију. Године 1395. заузео је Смоленску

кнежевину и град Љубутск на Оки. Тохтамишу је после пада пружио уточиште у Литванији, а против Хорде је кренуо у рат желећи да Тохтамиша поново врати на положај, али су његову војску 1399. поразили Монголи на реци Ворскла, а Руси су преузели Смоленск. Срећом по Москву, Витолдову пажњу је на запад преусмерио немачки *Drang nach Osten*, који је окончан 1410. потпуним поразом витезова *тевтонца* код Таненберга, а после тога је питање уједињења Пољске и Литваније приморало Витолда да привремено обустави своје планове везане за исток.

Василије II

После пада Едигеја 1411. Василије је обновио односе са Златном хордом, којом је владао Тохтамишев син Џалал ал Дин. Василија је наследио његов син, десетогодишњи Василије II (1425–1462). Његово право на престо је одмах довео у питање његов стриц Јуриј Галички, који је сматрао да, према одредбама завештања Димитрија Донског, право на титулу великог кнеза припада њему, јер је Димитрије прогласио да, у случају смрти његовог сина Василија, московска апанажа треба да припадне његовом најстаријем брату. Међутим, то завештање је написано у тренутку када Василије I није имао директног наследника. Василија II су подржавали митрополит Фотије, четворица стричева – међу којима су били Андреј Можајски и Петар Димитровски – целокупно становништво Москве и, поврх свега, његов заштитник Витолд, велики кнез Литве, коме се његова ћерка Софија, мајка Василија II, обратила за помоћ. Страхујући од Витолда, Јуриј се једно време притајио, а Витолду је та прилика да се умеша у руска збивања била добродошла, мада није много марио за стварне интересе Москве. Године 1427. склопио је савез са тверским кнезом, а 1429. је рјазањски кнез Иван Фјодорович ступио у његову службу и тако постао литавски вазал. Витолд је опет опколио Москву и са севера и са југа. Желео је да раскине савез са Пољском, те је предузео мере да га свети римски цар призна за краља Литваније.

Одмах после Витолдове смрти, 1430, Јуриј је поново покренуо питање свог права на титулу великог кнеза. Године 1432. повељу је добио Василије II, али је Јуриј, заједно са сво-

јим синовима Василијем Косим, Димитријем Шемјаком и Димитријем Лепим, отпочео борбу за велику кнежевину, која је трајала две деценије и била изузетно свирепа. Василије II ослепео је Василија Косог 1436, а затим је њега 1446. ослепео Димитрије Шемјака. За то време Москва је неколико пута прелазила из руке у руку, али је коначну победу однео Василије, који је имао подршку већине становника. Тиме је коначну превагу однело начело наслеђивања према коме је титула преношена с оца на сина, за разлику од ранијег правила наслеђивања (према коме је предност давана стричевима, а не њиховим синовцима). На тај начин припремљен је пут ка централизацији политичке моћи, што је, очигледно, у то време наишло на одобравање у земљи.

За време тих преокрета Монголи су непрестано заузимали руске територије. Међутим, Златна хорда почела је да се распада, а прву половину 15. века обележила је појава Казањског краљевства, које је убрзо постало стална претња североисточној Русији. Покушавајући да се одупре једном од упада, и сам Василије II био је заробљен (7. јула 1445), али је 1. октобра ослобођен пошто је платио знатну суму за свој откуп. Велики број монголских кнежева са својом оружаном пратњом кренуо је са Василијем у Москву да преузме откуп, а неки од њих су касније остали и ступили у службу, што је био први случај да су се Монголи заклели на верност једном руском кнезу. Године 1452. Василије је Касиму, брату казањског кана, дао градић Мешчерск на реци Оки, који је у руској историји постао познат као Касимов, а Монголи у руској служби су, стога, називани „касимовитима“. Касим је повео љуту борбу против Казања. Истовремено, настао је посебан Кримски канат, независан од Златне хорде. Међутим, он је у трећој четвртини 15. века постао турски вазал. Између 1450. и 1461, у Астрахану на рукавцу Волге, настао је још један канат. На територијама источно од Волге па све до сибирске реке Иртиш појавила се још једна монголска држава – Ногајска хорда. Упориште Златне хорде је још неколико година било у Сарају, али, иако је 1451, 1455. и 1456. кан Ахмед покренуо походе на Москву, Хорда је већ почела да показује сигурне знаке слабости.

Иван III и хегемонија Москве

Василија II је наследио Иван III (1462–1505), кога су каснији историчари називали „Великим“, мада је мишљење његових савременика било подељено. Он је још као дете био пион у политичкој игри свог оца – тај седмогодишњи дечак заручен је са Маријом, петогодишњом ћерком кнеза Бориса Александровича Тверског, којом се и оженио пет година касније. Како је био слеп, Василије је био принуђен да свог сина именује за савладара на положају великог кнеза. Када је Иван III преузео титулу, око његовихседа налазиле су се многе независне руске територије, као што су република Новгород и кнежевине Твер, Ростов, Јарослављ и друге. На крају његове владавине само су Псков и Рјазань задржали привид самоуправе – Москва је постала предводница свих осталих руских територија. Политичка слика потпуно се променила: Иван III је постао прави владар североисточне Русије. Развој руске националне државе, који је отпочео за време Димитрија Донског, сада је био окончан.

Политички циљеви Москве претрпели су многе измене. Намера Ивана III била је да укине старе апанаже, чак и оне које су припадале његовим рођацима. Од браће је захтевао безусловну послушност, а у свом завештању сопственој млађој деци наменио је судбину пуких чиновника у служби свог најстаријег сина. Увећао је централни управни апарат, у дворски живот је унео корените промене, а да би истакао величанственост и достојанство моћи великог кнеза, увео је званично опхођење. И заиста, управо за време Ивана III велики кнез Москве постао је „самодржац“. Уместо тежње да се успостави складан однос са бојарима, што је било својствено већини претходних владара, појавило се начело апсолутне власти. Падом Византије 1453. Москва је, на одређен начин, постала браник православља. Та идеја провејава у писму Ивана III упућеном Новгородјанима средином 15. века, а њу је, деведесетих година 15. века, прихватио и у потпуности разрадио митрополит Зосим, који је упоредио Ивана са византијским царем Константином Великим, говорећи о Москви као о Новом Цариграду. У особеним околностима с краја века то схватање је још снажније оправдано у делима псковског монаха Филотеја. Могуће је да је та идеја одиграла улогу у изменама које је Иван III увео својим каснијим мерама.

Иван III морао је да се суочи са неколико важних проблема који су били од суштинског значаја за Русију. Први такав проблем био је Новгород – сви московски кнежеви покушали су да ту област ставе под своју власт, именујући потчињене кнежеве за виценамеснике Москве. Много пута је московска војска кретала на Новгород за одмазду због непослушности њеном великом кнезу и обично је наметала порез, поново успостављајући московску власт на тај начин. Василије II приморао је Новгородљане да 1456. закључе мир, чиме је самоуправа њиховог града била ограничена. Новгород је наставио да плаћа данак Москви „као у стара времена“, али је његово веће изгубило право да доноси правне одлуке, печат града замењен је печатом московског великог кнеза, а градови Вологда, Волоколамск и Бежетски Врх потпали су под московску власт. Вође Новгорода размишљале су о склапању савеза са Литванијом и Пољском и затражиле су подршку од пољског краља Казимира, али је народ стао на страну Московљана. Иван III је одлучио да поведе својеврсни крсташки рат против Новгорода и да га сместа нападне – новгородска војска је поражена 14. јуна 1471. на реци Шелоњ. Новгороду је остављен привид независности, али је у мировном уговору који је потписан он први пут назван патримонијалним поседом великог московског кнеза, забрањено му је да има непосредне односе са Литванијом и приморан је да плати огроман данак, као и да Москви уступи неке од својих територија. Незадовољни и увређени Новгородљани почели су да се обраћају Ивану за помоћ, молећи га да дође у Новгород да пресуди о њиховом случају, а понекад су и сами одлазили у Москву да затраже обештећење. Једном приликом, 1477, два новгородска званичника ословила су Ивана III речју „государь“ („владар“) уместо уобичајеном титулом „господин“ („господар“). Иван је искористио прилику да Новгороду наметне блокаду, у чему су му помогли Псковљани, захтевајући да на свим територијама Новгорода буде признат за сувереног господара. Јануара 1478. Новгород је пристао на његове захтеве да укине и *йосадника* (изабраног градоначелника слободног града) и веће, да градом управља московски губернатор, као и да се том граду одузму посебне повластице. Осим тога, десет новгородских области, половина земље у власништву шест најбогатијих црквених властелинстава, као и град Торжок са својим поседима, постали су лично власништво великог кне-

за. Многе бојарске и трговачке породице, међу њима и Борецки, на челу са Мартом, удовицом последњег *йосадника*, који су постали симбол борбе за слободу Новгорода, депортирани су у различите градове у Московској кнежевини, а на њихово место доведени су Московљани. Збогом већа пресељено је у Москву, а све територије које је Новгород имао потчињене су великом кнезу. Град Вјатка пружио је отпор, али је савладан 1489. Иван III је, за себе лично, 1498/1499. конфисковао огромне површине манастирских посела на новгородској територији, а тај чин подстакао је Филотеја Старијег да створи теорију о „Москви, Трећем Риму“. Иван је тежак ударац задао и главном извору новгородског богатства, трговини, и затворио представништва Ханзе у граду.

Твер је дуго био супарник Москве, а независност је изгубио 1485. Његов кнез, Михаил Борисович, учествовао је у походу Москве на Новгород, али је 1483. са Казимиром IV, краљем Пољске, закључио уговор о међусобној помоћи, а Иван III је послао своју војску да похара његове поседе. Михаил је тада признао Ивана за свог „најстаријег брата“ и пристао да прекине везе са Пољском и Литванијом. Међутим, 1485. је поново отпочео тајне преговоре са Литванијом, после чега је Иван III започео опсаду Твери, а када су тверски бојари почели да дезертирају, Михаил је побегао у Литванију. Рјазањска кнежевина, којом је у то време практично владао московски велики кнез преко својих синоваца Ивана и Фјодора, припојена је Москви. Кнежеви Јарославља и Ростова „погнули су главе“ пред Иваном, преневши у његово власништво своја имања, али су остали на свом поседу. Иван III успео је да укине апанажни систем.

За време владавине Ивана III дошло је до корените промене политичког става Москве према монголским државама: иако је и даље водила прилагодљиву политику, више није била попустљива већ надмена. Москва је према Казању примењивала убеђивање и принуду, повремено предузимајући походе на тај град, иако је понекад тежила да постави себи наклоњене владаре и охрабривала проруски настројене групе и појединце. Иван је склопио савез са Кримом, којим је владала династија Гиреј, а војни фанатизам Крима окренуо је према Златној хорди, Пољској и Литванији. Златна хорда је, под вођством кана Ахмеда (који је склопио савез са пољским краљем Казимиром IV), по-

следњи пут покушала да ток историје промени војном силом – 1472. и 1480. напори Монгола неславно су се окончали. Руска и монголска војска среле су се на реци Угри 1480. године. То, такозвано „стајање на Угри“, које је изазвало велику забринутост у Москви и Ивану III донело јетке замерке да је кукавица, завршило се повлачењем обе војске. Прекинути су већ започети преговори с Ахмедом, а самог Ахмеда убили су ногајски Монголи. Године 1502. кримски кан Менгли-Гиреј потпуно је уништио Златну хорду. Већина руских историчара сматра 1480. годином у којој се Русија ослободила монголског јарма.

Све веће јачање Москве и незадовољство прокатоличком политиком Литваније нагнали су припаднике литавске владајуће куће и кнежеве Черњигова–Северског да се приклоне Москви. Мировним уговором из 1494. Александар, велики кнез Литве, признао је нови *status quo*, приставши да Вјазма и део региона Смоленск припадне Москви. Мир је потврђен и женидбом Александра Јеленом, ћерком Ивана III. И поред тога, сеобе у Москву су се појачале услед јачања католичких делатности у Литванији. Године 1500. избио је нови рат са Литванијом, који је окончан 1503. уговором о удржавању од непријатељстава у наредних шест година. Москви је припао део басен Оке, читав ток Десне са притокама, део доњег тока Сожа и горњи ток Дњепра.

Исте године Иван III је закључио примирје са ливонским редом, који је, под вођством великог мајстора Плетенберга, покушао да заузме Псков. Према одредбама мировног уговора, ред је морао да плаћа годишњи данак Москви за област Јурјева (Тарту), која је некада припадала Русима. Да би обезбедио новгородске територије, Иван III је, наспрам ливонског града Нарве, на стрмој обали реке Нарове, саградио јако утврђење које је назвао Ивангород. Био је то почетак упорне руске борбе за излазак на Балтик, борбе која ће трајати у 16. и 17. веку, и која ће бити окончана тек за време владавине Петра Великог. У последњој четвртини 15. века Иван III је својој титули великог московског кнеза додао још само три речи – „и све Русије“ – и тиме себи дао право да завлада свим оним руским територијама које су у прошлости биле део Кијевске државе којом су владали потомци династије Рјуриковича.

Свето римско царство помно је пратило јачање Москве и, преко свог изасланика Николаса фон Попела, понудило

Ивану титулу краља, надајући се да ће моћи да искористи његову војску за борбу против Пољске, која је покушавала да Царству преотме Чешку и Мађарску. Иван III је то одбио рекавши: „Ми смо, милошћу божјом, били владари своје земље од самога почетка, као непосредни потомци својих предака, те, као што оци наши посед свој добише из руку Господа, таквим га и ми држимо... и као што никада пре не пожелесмо ни од кога ништа, тако ни сада не желимо.“ Уместо тога, предложио је да склопе савез. За време његове владавине закључени су политички и трговински споразуми са Млетачком републиком, Данском, која је у то време била у рату са Швеђанима, и са градовима Ханзе. Дипломатски односи успостављени су с Грузијом, Турском и Персијом.

Иван III био је опседнут сталним „окупљањем руских територија“ и питањима спољне политике, али се питањима унутрашњег преуређења мање бавио. Он је, међутим, ипак реформисао бојарску думу (веће) – у његово време њу су чинили представници племства којима је велики кнез подарио највишу титулу, титулу бојара. Одмах иза њих били су *околничие*, а у 16. веку створене су и друге племићке титуле. Дума је за управљање земљом именовала *приказе* (управе). За време Ивана III додатно је унапређен систем комуникација, који је већ био делотворан. Упоредо са повећавањем државе, велики кнез је повећавао и број чиновника (*дјак*, *поддјачий* и *писец*). Градовима и областима и даље су управљали наименовани губернатори, али се Иван побринуо да ограничи њихову моћ и да надгледа њихову делатност. Године 1497. написан је законик (вероватно дело Б. Гусева, *дјак-а* племенитог порекла), којим је у целој земљи уведен јединствен правни и административни систем.

У том раздобљу дошло је до процвата унутрашње трговине јер је укинута већина граница између кнежевина. Спољна трговина је, међутим, опала, јер суседи Русије нису допуштали њеним трговцима да прелазе на њихову територију и тако изађу на море. Ипак, спољна трговина се обављала, мада у веома ограниченом обиму, преко италијанских досељеника на Криму. Иван III отпочео је амбициозну изградњу Москве, у шта су биле укључене многобројне архитекте, мајстори и занатлије из Западне Европе.

Црква

Од самог почетка монголске окупације Руска црква је била средиште тежњи за остварењем националног идентитета. Црква је пре доласка Монгола била претежно усмерена на градско становништво и образоване припаднике друштва, али је у међувремену постала црква целог народа и израз његових тежњи – дошло је до новог духовног препорода у Русији. Манастири су све више подизани у шумовитим пределима, јер се јавила потреба за тихом духовном молитвом, као и за потпунијим одрицањем од света него што је то био случај у време Кијевске Русије. Та нова стремљења најочљивија су на примеру блаженог Сергија Радонежског и његових ученика (зна се бар за једанаесторицу), који су одиграли главну улогу у развоју руског монашког живота. Свети Сергије знатно је допринео и оснивању руске државе, као и развоју блиске сарадње између високих достојанственика Руске цркве и владара, која је обележила овај период.

Године 1448. Руска црква је постала аутокефална. Митрополит Фотије, поглавар Руске цркве, умро је у Москви 1431, а на његово место је дошао Исидор Грк, изасланик Византије, који је учествовао на Сабору у Фиренци (1439), где је договорена унија између Православне и Католичке цркве. Када се Исидор вратио у Москву, Василије II га је сменио и послао у затвор – Москва се жестоко противила договору са западним католицизмом. Ипак, Исидору је допуштено да пребегне на Запад. Године 1448. синод руских епископа за митрополита је изабрао Јону, рјезањског епископа, не затраживши претходно одобрење васељенског патријарха, као што је раније био обичај.

Толерантан став Монгола према Православној цркви омогућио јој је да све више земље узима под закуп. У световним и црквеним круговима јавила су се у 15. веку два супротстављена гледишта о будућности Цркве и њеном односу према световној моћи. „Беземљаше“, познате и као „прековолшки старци“, предводио је један монах из манастира Свети Кирило Белоозерски, Нил Сорски (из бојарске породице Мајков). Они су се противили томе да Црква поседује земљу и залагали се за једноставан живот пустињака или испосника. Следбеници

другог мишљења, „поседници“, названи и јосифовци, према свом вођи Јосифу Волоцком, подржавали су идеју да Црква треба да поседује велике површине земље, као и да игумани управљају строго уређеним манастирским животом. Одлучујући сукоб између ова два покрета десио се на црквеном сабору 1503, када су победу однели „поседници“. Заправо, тада је потврђена потреба блиске сарадње између званичне Цркве и великог кнеза. Иван III је пре сабора благонаклоно гледао на „беземљаше“, али је увидео какве предности његовом владарском положају доносе теорије Јосифа Волоцког о теократском апсолутизму и божанском пореклу власти.

Одједи предреформације стигли су са Запада и у Русију и, како би се и могло очекивати, прве последице осетиле су се у Новгороду, граду који је више од свих руских градова био отворен према Западу. Тамо се у 14. веку јавила рационалистичка јерес *стригољници* (стригољничество), а седамдесетих година 15. века настала је „јудејствујушча“ јерес. Изгледа да је то био покрет сличан протестантизму на Западу – следбеници ове јереси одбацили су многе обреде, монаштво и обожавање икона и моштију. Године 1490. црквени сабор бацно је анатему на њих, а 1504. та јерес била је по други пут осуђена.

Василије III

Ивана III наследио је његов најстарији син из брака са Софијом Палеолог, Василије III (1505–1533), али је његовом ступању на престо претходила „династичка криза“, која је трајала од 1497. до 1499. године. Са првом женом, Маријом Тверском (умрла 1467), Иван III је имао сина, Ивана Млађег (1458–1490), чије се име јављало на свим документима заједно с очевим, чиме је истицана чињеница да је власт великог кнеза наследна. Из другог брака, склопљеног 1472. са Софијом Палеолог, Иван III је имао шест синова и пет кћери, али је 1497. изненада удаљио Софију и 1498, очигледно сумњајући да се спрема завера, свечано крунисао Димитрија, свог унука из првог брака, прогласивши га за великог кнеза. Шесторо људи је погубљено, а Василије, његов најстарији син, пао је у немилост. Међутим, после извесног времена Иван III је променио став

према Софији и она је 1503. враћена на положај, а Василије је поново добио титулу владара и великог кнеза. Димитрије и његова мајка умрли су у затвору. Историчари су понудили неколико хипотеза не би ли објаснили ове ненадане промене. Сам Иван III дао је своје објашњење. Када га је један псковски изасланик упитао зашто је његов унук пао у немилост, он му је одговорио: „Нисам ли ја, велики кнез, слободан да располажем својим синовима и својим престолом? Чинићу оно што ми је воља.“ Према одредбама Ивановог тестамена, Василије III је проглашен за великог кнеза, чиме је истакнута његова предност у односу на браћу. Од тада начело јединодршца (*единодержец*) више није довођено у питање.

Василије III је наставио очеву политику. Године 1510. приморао је Псков да укине своје веће, а власт је од тада припадала намеснику; три стотине најугледнијих градских породица је расељено, а уместо њих су доведени Московљани. Оронула Рјазањска кнежевина потчинила се Москви 1517. Много година је Москва водила борбу око Смоленска са Литванијом и Пољском и још неколико кнежевина, укључујући и Стародуб и Черњигов–Северск. Москва је анектирала Смоленск 1514, иако је примирје закључено тек 1522, јер се „вечито“ чекало потписивање мировног уговора, што је, заправо, учињено тек један век касније. Пријатељство с кримским каном пало је у заборав, те је сваке године на јужну границу требало слати војску да спречи изненадни напад кримских Татара. Истовремено је изграђено и неколико камених утврђења (Калуга, Тула, Зарајск). Односи са Казањом често су се мењали и, као по правилу, руске пограничне области биле су непрестано изложене опасности. Москва је и даље развијала дипломатске односе с иностранством – са папом, турским султаном Сулејманом I Величанственим, па чак и са Бабуром, оснивачем Могулског царства у Индији.

Премда се Василије III деспотски опходио према потомцима независних руских кнежева и племића, угледне руске породице и даље су се из Литваније досељавале у Москву, а међу њима су били и кнежеви из породице Глински. Међутим, одлазак из Москве сматран је издајом, а такав чин кажњаван је смртном казном. За време Василија III насеобина слободних немачких трговаца у предграђу Москве, основана за време

Ивана III, знатно је напредовала. Тамошњи странци (углавном занатлије) могли су да живе у складу са сопственим обичајима.

Руско друштво

Неки историчари поредили су друштвену структуру руског друштва са пирамидом. На врху се налазио велики кнез или цар, како се у последње време све чешће називао (та реч је настала од латинске речи *caesar*). Испод њега су били потомци некадашњих кнежева из доба апанажног система, који су понекад називани „кнежевићима“. Они су себе сматрали вреднијим чак и од најугледнијих бојара, те је између њих често долазило до расправа и зађевица. Често су свађе избијале и међу самим „кнежевићима“, јер није било јасно да ли предност имају потомци Рјурика, наводног оснивача руске династије, или потомци Гедимина, великог кнеза Литве, као што није било јасно ни какав је тачан положај потомака литавких и руских кнежева, с једне стране, и татарских канова, с друге. Ствар је била још замршенија и зато што је на статус утицала и служба коју су у прошлости обављали чланови кнежевске или бојарске породице. То *местничество* (редослед првенства) често је ометало управљање државом. За време рата велики кнез је често наређивао „одузимање места“, односно служење без обзира на титулу или порекло. Ипак, расправе проистекле из овог система у целини су одговарале великом кнезу, јер су спречавале настаanak организованог отпора племства његовој власти. Иако „кнежевићи“ нису више били политички независни, имали су велике поседе, који су понекад заузимали читаву област која им је некада припадала према апанажном систему. Имали су многобројне „слуге“ (вазале), који су били слободни или под уговором, или су били, заправо, робови. Њихов број стално се смањивао, али се, с друге стране, појавила нова врста робова – *кабалњие люди* (људи под обавезом), који су на уговорен рок продавали своју слободу за новац. Упоредо с тим, мада без неких друштвених претензија, увећавао се број манастирских поседа са тамошњим сељацима.

Становништво се делило у две групе: *служилые люди* (властела) и *тягло* (тежаци). Првој групи, осим кнежевића и

бојара, припадали су и дворяне (ситно племство), који су имали доживотну обавезу војне службе, за шта су, за узврат, добијали земљу на коју су имали право све док су у служби. Од њих се захтевало да у владареву службу ступе наоружани и опскрбљени коњем и да са собом доведу наоружану пратњу. Војну обавезу имали су и земљопоседници с правом наслеђа — кнежевићи и бојари. Ситно племство било је заинтересовано за добијање земљопоседа, а њих је, управо због тога, било све мање. Међутим, земља је без пољопривредних радника била безвредна, те се отуд јавила стална потреба и тежња да се сељаци вежу за земљу. И поред тога, сељаци су могли слободно да се крећу према сопственом нахођењу. Законом из 1497 (одредба 57) одређен је период у коме је сељацима било дозвољено да напусте имање, а тај период био је везан за дан Обновљења храма светог Георгија (16. новембар). Сељак је могао да оде с имања на коме је радио у току недеље која претходи, као и у току оне која пада после тог датума. Пре 1497. до таквих сеоба могло је да дође у било које доба, што је обично обустављало послове на имању. Другу категорију друштва — *тягло* — чинили су углавном ти пољопривредни радници са села и градски трговци и занатлије.

Како је Василијев брак са Соломонијом Субуров био неплодан, а с обзиром на то да он није био рад да престо остави својој браћи Јурију и Андреју, Василије је одлучио да, уз благослов митрополита Данила, отера своју жену и пошаље је у манастир. Потом се оженио Јеленом Васиљевном Глинском. Умро је децембра 1533. године. Његов трогодишњи син Иван IV (1533–1584), који је касније постао познат под именом „Грозни“ (што се на енглески често, мада не и сасвим тачно, преводи као „the Terrible“), проглашен је за великог кнеза. Јелена Глинска, која је по мајчиној страни водила порекло из чувене *супске* породице, постала је намесница. Намесничко веће чинили су њен стриц, кнез М. Н. Глински, и представници угледнијих бојара. Брат Василија III, Јуриј Дмитровски, који је сматран за опасног претендента на престо, бачен је у тамницу, где је и умро. Убрзо је Јеленин миљеник постао кнез Иван Овчина-Телешев-Оболенски. Он је отерао кнеза Глинског (који је касније умро у затвору) и добио највиши положај у земљи, јер је сва моћ била у његовим рукама. Године 1537. угушен је

покушај дизања оружане побуне коју је повео Андреј Старицин, брат Василија III, надајући се да ће подстаћи Новгородјане да се дигну на устанак. Он је утамничен, а тридесеторо његових следбеника обешено је дуж пута за Новгород. Јелена је умрла 1538, када је вероватно отрована.

Иван IV: Московско царство

Жестока борба за моћ водила се између седмогодишњег великог кнеза Ивана и његовог болешљивог брата Јурија. Од 1538. до 1546. земљом су у име Ивана IV владали многобројни кнежеви и бојари, а сваки је покушавао да одстрани утицај својих супарника или да их потпуно уништи. Глави такмаци били су кнежеви Шујски (најистакнутији међу московским племством, потомци суздаљске кнежевске куће) и рођак Василија III, кнез Иван Бељски, са својим рођацима; нешто касније и кнежеви Глински, ујаци младог владара, придружили су се том сукобу. Сви су они затражили помоћ разних митрополита који су имали различита виђења: Данило и Јоасаф подржавали су Бељског, док Макарије, иако су га именовали Шујски, није желео да се непосредно укључи у ту борбу.

Крајем 1546. млади Иван показао је куражност. Под утицајем митрополита Макарија, просвећеног и ватреног заговорника самодржавља, одлучио је да преузме титулу цара и 16. јануара 1547. крунисан је на свечаној церемонији, чиме је наглашена узвишеност његове моћи, као и значај руске државе. Оженио се Анастасијом Захарином-Кошкином, из бојарске породице која се истакла у време Димитрија Донског и која је била потомак династије Романов. Био је то срећан брак, иако је Иван био осуђиван јер се оженио „скоројевићком“.

Многи историчари покушали су да оцене владавину Ивана IV, али нису сви имали успеха у томе. До тога је дошло не толико због сложености доступних података већ зато што су многа документа из тог времена изгорела у великом пожару који је захватио Москву 1626. године. Прве мере младог цара донесене су под непосредним утицајем схватања митрополита Макарија о неопходности самодржавља, а у њима је очигледна његова тежња да земљи подари правду у складу с идејом о

хришћанској држави која је била заступљена у византијским црквеним круговима. Макарије је најпре сазвао два црквена сабора (1547. и 1549), на којима је направљен црквени календар руских светаца („сви свеци што сијаху на руској земљи“) и уређено богослужење у локалним црквама. Такозвани *Стоглав* (канонска књига од стотину поглавља) усвојен је 1551; циљ тог законика било је обједињавање свих аспеката црквеног живота и њиме је, најзад, после много расправа на сабору, унет ред у област црквеног поседовања земље.

Јуна 1550. објављен је нов *судебник* (законик), који је уместо шездесет осам одредби, колико је имао законик из 1497, имао сто одредби. Био је брижљиво сручен, а његов главни циљ био је да ограничи самовољу намесника и њихових помоћника. Према том законнику, представници локалног становништва требало је да присуствују заседањима двора; установљен је поступак за жалбе против губернатора; разбојништво је требало да истражују посебни магистрати бирани из редова ситног племства; подмићивање је оштро кажњавано; смртна казна ограничена је на неколико озбиљних злочина, иако је, с друге стране, мучење било дозвољено у случају убиства и крађе; земљопоседници су стављени под јурисдикцију централних судова, али су сами могли да суде и пресуђују својим сељацима, осим за најтеже злочине; потврђено је и право сељака да се селе на дан Обновљења храма светог Георгија. Законик из 1550. потврђен је 1551. на сабору на ком је усвојен *Стоглав*, а коме су присуствовала и свештена и световна лица.

Према мишљењу већине историчара, такозвано *Избрано веће* (*Избранная рада*) имало је улогу у овим реформама из педесетих година 16. века. То веће је очигледно било незванична група државника, на чијем су челу били цареве најпријатељи, Алексеј Адашев и свештеник Силвестар, који су били надахнути идејом стварања праве хришћанске државе. Њима су се придружили митрополит Макарије и многи други, мада тачан састав већа није познат, а званичну власт је, у сваком случају, имала *Ближняя дума* (крунски савет), која је сарађивала са царем.

Године 1550. остварене су значајне реформе које су објављене у повељи, према којој су тачно наведене обавезе становништва и утврђене законите цене и трошкови. Већина исто-

ричара сматра да је та повеља израђена за добробит слободних сељака и градског становништва. Обичај плаћања услуга губернаторима и њиховим помоћницима укинута је 1555. године. Дељење правде и убирање пореза прешло је у руке месних представника, које су бирали *тягло*. Звање судије и судских секретара постало је изборно. Ове мере дале су довољно самоуправе *земствима* (изабрана тела сеоске самоуправе). Једини представници власти у провинцијама биле су војводе (војни заповедници) задужене за гарнизоне, као и „градски заступници“ који су управљали државним власништвом у градовима. Месна управа и судство били су у рукама изабраних чиновника, осим у изузетно озбиљним случајевима, који су прослеђивани Москви. Целокупно сеоско становништво плаћало је државној благајни утврђене порезе или дажбине, а владар је од тог новца исплаћивао плате својим чиновницима.

Иван IV посветио је посебну пажњу војним службеницима. Године 1550. наредио је да се из редова ситног племства и бојара изабере 1.071 „најбољи слуга“, што је наведено у посебној књизи (*Тысячная книга*). Од тих „најбољих слугу“ створен је посебан пук „московских племића“, од којих се очекивало да буду спремни за војну службу у сваком тренутку. Године 1555 (или 1556) „статутом о служби“ прецизно су утврђене обавезе војног племства у односу на величину поседа који им је додељен. После смрти корисника, његов посед (*поместье*) припадао је његовом најстаријем сину, који је ступао у службу у петнаестој години. За сваких стотину *десятины* (једна *десятина* износи 2,7 јутара) обрадиве земље требало је обезбедити по једног наоружаног војника опскрбљеног коњем, јер би у супротном случају *поместье* било одузето, а корисник кажњен. Осим што су добијали земљу, припадници тог војног племства добијали су и плату (која је могла бити од четири до 1.200 рубаља), која није исплаћивана годишње већ су је добијали пре почетка војног похода. Да би се стекао увид у бројно стање оружаних снага, ситно племство је сваке године постројавано и пребројавано у областима под влашћу Москве. Оружане снаге су преуређене и подељене на стотине, којима су командовале „главенине“. Године 1550. од 3.000 „одабраних стрелаца“ створен је корпус мускетара који су примали четири рубље годишње. Унапређена је војна техника и створена јака артиљерија.

За време цара Ивана IV повећан је број управних одељења. Године 1549. створен је *Посољский приказ* (Управа за спољње послове), али је тек педесетих година 16. века Иван предузео прве кораке у преображају московске државе у царство тако што јој је прикључио стране државе. Казањ, који је дуго био три у оку Русије, освојен је 1552, а његови знатни територијални поседи су постепено припајани. Године 1556. Астрахан се предао царској војсци без борбе. Читав ток Волге сада је припадао Русији; источне регије ове земље најзад су могле да одахну; отворен је директан пут до Урала; а нова плодна земља могла се обрађивати. Савременици су ове прве победе тумачили као победу хришћанства над исламом. Иван IV је постао епископски јунак руских народних песама. Ти успеси одразили су се чак и на иконописање (на пример, на чувеној икони „Војујуће цркве“).

Цареви саветници заговарали су рат против Крима, а у томе их је подржавала Црква. Међутим, Иван се определио да све снаге и средства своје земље искористи у борби за излаз на Балтик, чему је Москва упорно тежила још од доба Ивана III, јер огромно московско залеђе није имало ниједну луку. Рат за Ливонију отпочео је 1558. и трајао је, с променљивим успехом, двадесет четири године. До 1561, пред налетом руско-татарских снага, Ливонија се распала: Естонија се потчиниола Шведској, а Летонија Литванији. Године 1566. Литванија је Ивану понудила мир, уступивши му Полоцк, али је *Земский собор* (државна сталешка скупштина) одлучио да настави с ратом не би ли остварио своје циљеве. Походи из 1572/1573. и 1576, које је предводио Иван, били су веома успешни. Ипак, рат је већ предуго трајао; руске војне резерве биле су исцрпљене, а земља је била на ивици снаге. Иванов супарник, Стефан Батори, краљ Пољске од 1576, напао је руску територију, али није успео да заузме ни Псков ни Псковско-печерски манастир, нити је разбио руску војску. И поред тога, царева војска није могла да савлада уједињене снаге тог савеза и показало се да су храброст и огромне жртве народа били узалудни. Године 1582, уз посредовање папиног изасланика Антонија Посевина, у Запољском Јаму потписано је десетогодишње примирје, којим је Иван IV изгубио све што је стекао у ранијим победама. Трогодишње примирје потписано је са

Швеђанима 1583, а цена тога било је уступање руских градова Копорја, Јама, Ивангорода и Кореле (Кекшолма). Неуспех Русије да оствари своје војне и политичке циљеве многи историчари приписали су недостатку унутрашње стабилности изазване *опричнином*. Сам Иван је у свом *Синодику* (око 1583) набројао 3.300 недужних жртава које је осудио на смрт.

Крајем 1564. Иван је поделио руску државу на традиционалне *земшчине* (државне територије) и нове *ојричнине* (поседе који су припадали цару, а који су иронично називани „прђијама“), које је могао да употреби да би заштитио себе и своје интересе. Од *ојричника* (слугу на прђијама) створен је корпус посебне полиције с изузетним овлашћењима, која су често злоупотребљавана. Многи сматрају да је до ове поделе дошло због цареве преке нарави и окрутности, али други тврде да су такве мере биле корак ка увођењу апсолутне монархије. У то доба се у многим државама водила љута борба између монарха и племства, док је у Ивановој Русији идеал била византијска идеја божанског права на престо.

Није познато да је пре почетка рата за Ливонију постојало неслагање између цара и његових саветника. За време цареве озбиљне болести 1553. постало је јасно да се неки чланови Бојарског већа прибојавају увођења нове намесничке управе, као и да би више волели да његов наследник буде кнез Владимир Старицин, последњи апанажни кнез у Русији, него Иванов млади син Димитрије. Цар је отишао толико далеко да је пристао на уступак да за случај таквог исхода створи намеснички савет, чији би члан био и кнез Владимир. На цареву нову политику утицале су разне ствари: озбиљна грешка коју је починио Алексеј Адашев када је предложио закључивање примирја с ливонским редом 1559/1560, смрт царице Анастасије 1561, довођење нових саветника уместо Силвестра и Адашева, смрт митрополита Макарија 1563, као и Иванове политичке побуде које су га нагнале да склопи брак са кавкаском принцезом Маријом Темрјуковном од Кабарде. Када је кнез Курбски, царев некадашњи најприснији пријатељ, пребегао у Литванију априла 1564, и следећег септембра се придружио рату против Москве, код цара се пробудила сумња у оданост племства у целини, како њему самом тако и у погледу рата за Ливонију. Иван је децембра 1564. напустио Москву отишавши у

предграђе Александровско, оптужујући кнежевине и бојаре за издају и запретио је да ће абдицирати. Криза је превазиђена захваљујући Цркви и грађанима Москве, али је цар спровео своју одлуку да царство подели на два дела. *Опричници* (којих је било мање од 6.000) су у Ивановим рукама постали моћно оружје против оних који су се залагали за долазак кнеза Владимира на престо. Године 1567. сам Владимир и кнез Иван Милославски признали су својевољно цару да је заиста постојала таква завера. У том тренутку Иван је размишљао да пребегне у Енглеску, те је започео преговоре са краљицом Елизабетом I, али је њен одговор био неодређен. Читав талас погубљења окончан је 1569, када је отрован кнез Владимир, а наредне године цар је опустошио Новгород јер је наслутио да гаји наклоност према Литванији. Међутим, 1571. *опричници* су направили пропуст и допустили кримским Татарима да се пробију безмало до зидина Москве, те су годину дана касније званично распуштени.

Измена земљопоседничких права епископија и манастира спроведена је седамдесетих година 16. века. Године 1575. Иван је поставио кнеза Симеона Бекбулатовича из Касимова за великог кнеза Русије, али је годину дана касније повукао ту одлуку. Могуће је да је то учинио да би могао да спроведе прераспodelу црквених имања: Црква је предала многе поседе који су постали поседи круне. Можда је Иван сматрао да није мудро да тако нешто учини сам с обзиром на то да је био крунисани православни монарх, али његов опуномоћеник је тек недавно примио хришћанство и његови поданици нису га сматрали много бољим од неверника (иако се кнез касније замонашио).

Економски потреси изазвани променама које је Иван увео били су веома озбиљни. Томе се мора додати и катастрофално пустошење села и поседа изазвано непрестаним одвођењем мушког становништва због потреба рата. У другој половини седамдесетих година 16. века Московска кнежевина запала је у велику економску кризу – велики број незадовољних Руса пребегло је у козачка насеља на Дону и у Украјину, а Иван се суочио са потпуним неуспехом своје политике. Тиме се може објаснити његова спремност да пристане на неповољне услове мира са Пољском и Литванијом.

Године 1580. одржан је црквени сабор с намером да се превазиђе та криза. Тада је одлучено да се цару препусте велики делови манастирске земље, а управа над тим поседима је углавном поопштена. Исте године уведене су „године забране“, када је дан Обновљења храма светог Георгија био привремено укинут да би се спречио одлив пољопривредних радника.

Повољне стране почетка владавине Ивана IV укаљане су његовим потоњим неуспесима. Пријатељски односи с Енглеском, која је „открила“ Московску кнежевину 1553, довели су до тога да је Иван подарио многобројне повластице енглеским трговцима, а те мере биле су омражене у Русији. „Ваш енглески цар је мртав“, узвикнуо је Шчелкалов, један од начелника у Управи за спољне послове, енглеском изасланику када је Иван умро. Једина утеха био је пораз који су сибирском канату задали Јермакови козаци, мада је борба за ту територију настављена до краја 16. века. (Јермака су 1581. позвали Строганови, утицајна руска трговачка породица, да би одбранили и увећали своје огромне територијалне и трговачке добитке иза Урала.)

Иван IV, који је умро 18. марта 1584, био је човек „чудесно великог разумевања“, изузетно даровит и необуздано плаховит. Његов син миљеник, Иван, умро је 1582, када га је отац смртно ранио за време узавреле расправе о будућности рата за Ливонију. Ивана је наследио његов син Фјодор (1584–1598), човек благе нарави, осредњег здравља, веома одан цркви, који је, као и његов отац, био композитор црквене музике. За време његове владавине створен је привид намесничког савета, који су чинили његов ујак Н. Р. Захарин-Јурјев, кнез И. Ф. Милославски, кнез И. П. Шујски, кнез В. Ј. Бељски и зет новог цара Борис Годунов. Прво што је савет учинио било је да протера у Углич најмлађег сина Ивана IV Димитрија, његову мајку Марију Нагају (Иванову седму жену) и њене рођаке. Димитрије није имао право да наследи престо, али породица Нагај је била позната по сплеткама, те је требало предупредити могуће недаће.

Борис Годунов је врло брзо постао царев једини саветник. Бојарска дума га је 1588/1589. овластила да преговара са страним земљама, а он је постао највиши достојанственик у земљи; Енглези су га с правом називали „намесником“. После смрти Стефана Баторија (1587) литавски магнати предложили

су Фјодора за пољског краља, али је круну добио Швеђанин Зигмунт Ваза. Примирје с Пољском продужено је за још петнаест година, а после кратког и успешног рата са Шведском градови које је Иван IV изгубио 1595. опет су враћени Москви. Јужна граница Русије и даље је била добро брањена у читавом том периоду. Кримљани су се последњи пут појавили пред зидинама Москве покушавајући да је заузму, али их је пресрела војска на чијем је челу био Борис Годунов и они су се повукли.

Године 1589. Борис Годунов је основао патријаршију и тиме остварио вековни сан Руске цркве. Иако је после пада Цариграда Православна црква и морално и материјално зависила од Москве, она није желела да, поред четири постојеће патријаршије у Јерусалиму, Антиохији, Александрији и Цариграду, успостави и пету. Годунов је од Јеремије, цариградског патријарха, успео да добије „патријаршију све Русије“. Руски свештеници изабрали су Јова, тадашњег московског митрополита, за првог патријарха, а његово наименовање потврђено је на Сабору у Цариграду 1590, на ком су учествовали сви патријарси.

Власт је покушала да ограничи „сеобу“ сељака с имања на којима су радили, као и њихову склоност да се везују за богатије земљопоседнике. И даље су примењиване „године забране“, а 1597. земљопоседници су добили законско право да им се поново на пет година врате сељаци који су их напустили после 1592. године.

Смрћу цара Фјодора, јануара 1598, угасила се лоза Даниловича династије Рјуриковича. Престо је понуђен његовој удовици Ирени, али се она замонашила. Патријарх Јов и влада којом је он управљао су затим понудили круну Борису Годунову, што је он одбио. Тада је сазвана народна скупштина која га је, фебруара 1598, изабрала и поред његовог одбијања; он је био омиљен у редовима војног племства, које је имало већину у скупштини. Међутим, Борис је одложио крунисање до септембра, тражећи потврду да је његов избор заиста прихватљив за народ. Годуновљевим коначним крунисањем задат је тежак ударац крупном племству, које се већим делом противило новом цару. Њихов вођа био је Фјодоров рођак, Фјодор Романов, рођак прве жене Ивана IV. Године 1601. Борис је свих петоро браће Романов извео пред суд; они су прогнани, а Фјодор и његова жена приморани су да се замонаше. Борис није

имао поверења у племство, а систем потказивања, у коме су се посебно истицале слуге, процветао је за време његове владавине. Он је, свакако, желео да буде омиљен владар, али су глад и куга 1601–1603. нагло погоршале друштвене недаће те земље. Борис је у Москви делио храну гладнима и почео изградњу великих размера да би становницима обезбедио запослење, али су сељаци и даље бежали у Украјину, а разбојништво је цветало. Године 1603. маса незадовољних људи, предвођена козачким атаманом Клопком, покушала је да заузме Москву.

Борис се дивно западном образовању. Позвао је странце – техничаре и докторе – да дођу у Русију, а његов син Фјодор стекао је веома темељно образовање. Послао је велики број младих људи на Запад да тамо стекну целовито образовање, надајући се да ће касније, уз њихову помоћ, моћи у Москви да отвори школе по угледу на европске. У редовну војску увео је пукове састављене од странаца и подстицао трговину са Западом.

„Смућено време“

Године 1603. појавила се нова опасност – у Пољској се појавио претендент на руски престо. Царевих Димитрије, најмлађи син Ивана IV, умро је 1591. у Угличу. Истражни суд, којим је председавао кнез Василије Шујски, утврдио је да је царевих Димитрије, који је имао честе епилептичне нападе, сам себи нанео смртну рану док се играо ножем. У народу се, међутим, причало да су га убили Годуновљеви агенти. Самозванцац је тврдио да је само чудом избегао нож убице. Здушну подршку пружило му је пољско племство, краљ Зигмунт III и папски нунције Рангони. Октобра 1604. он је започео војни поход против „узурпатора Годунова“. У Москви је објављено да је самозванцац извесни Григорије Отрепјев, одбегли монах, син припадника војног племства. Мишљења историчара се разликују, али је јасно да је самозванцац био родом из Москве и да је искрено веровао у своје краљевско порекло.

Борис Годунов је изненада умро 13. априла 1605. године. Шеснаестогодишњег цара Фјодора (Годунов) II и његову мајку издали су готово сви поданици и они су убијени. Самозванцац је 20. јуна 1605. свечано ушао у Москву предводећи

своје јединице. Патријарх је свргнут и доведен је нови, а у јулу је самозванац крунисан за цара. Према речима савременика, кнеза Катирева-Ростовског, „био је то веома промућуран човек, учен, речит и смео“. Док је био у Пољској давао је велика обећања, посебно језуитима, али је по доласку на престо оклевао да их испуни. Вратио је из изгнанства све које је Годунов протерао. Мајка царевића Димитрија, монахиња Марта, чије је световно име било Марија Нагаја, признала је самозванца за свог сина. „Лажни Димитрије“ тежио је да постане омиљен, али се окружио са превише Пољака и Литванаца да би му то пошло за руком. Његово склапање брака са Марином Мнишек, Полакињом која је одбила да пређе у православље, прослављено је – супротно православном обреду – уочи дана Светог Николе, што је изазвало велико огорчење. Црква се прибојавала језуитског утицаја у московској држави. У таквим је околностима кнез Василије Шујски, који је неколико пута променио исказ о смрти царевића Димитрија у Угличу и био осуђен на смрт, а затим помилован, повео устанак против цара. Самозванац је убијен 17. маја 1606, његово тело је спаљено, а прах расут из топа у смеру запада, одакле је и дошао.

Бојари и грађани Москве, окупљени на Црвеном тргу, прогласили су 19. маја Василија Шујског за новог цара. Први пут у руској историји владар се заклео да ће заједно са својим бојарима делити правду, да неће одузимати имања или поседе наследницима осуђених на смрт и да неће признавати лажна сведочења. За патријарха је постављен казањски митрополит Хермоген, а Шујски је журно крунисан 1. јуна. Тело правог царевића Димитрија, које је проглашено за реликвију, донесено је 3. јуна из Углича и Димитрије је проглашен за свеца. У име цара и монахиње Марте широм земље разаслат је проглас којим се објашњава да је покојни самозванац био узурпатор и јеретик, наглашава династичка предност Шујских и проглашава канонизација моштинију светог Димитрија из Углича, „Годуновљеве невинне жртве“. Цар Василије Шујски се надао да ће тим мерама окончати немире у земљи, али у јесен је избио грађански рат и готово половина становништва побунила се против њега.

Раздобље између 1606. и 1612. било је веома сложено. Појавио се снажан сеоски покрет, на чијем је челу био предузимљиви и храбри Иван Болотњиков, који се борио не

само против Шујског и земљопоседника већ и против целокупног система ограничавања слободе сељака. Извесно време с њим је било и ситно племство; војска Шујског није лако могла да га порази, а сељаци су и после његове смрти остали бунтовни. Јуна 1607. појавио се нови бунтовни покрет, а на његовом челу био је други самозванац, „лажни Димитрије II“, који је наводно побегао из Москве. Он је деловао у селу Тушину, дванаест миља од Москве, где му се придружила његова „жена“ Марина Мнишек, као и цареви противници и велики број козачких одреда из Украјине и са Дона. Ростовски митрополит Филарет (који је у световном животу био бојар Фјодор Романов) постао је патријарх у Тушину, где је самозванац имао свој „двор“ и своју бојарску думу. Уз помоћ Литванаца и Пољака, снаге из Тушина покушале су да блокирају Москву и заузеле су неколико градова. Анархија је завладала у неколико региона у земљи – на северу, дуж Волге и у западном Сибиру.

Власт Шујског спасли су Швеђани, који су му помогли, јер су претходно, 1583, добили велики број градова од Ивана IV. Синовцу Шујског, кнезу Михаилу Скопин-Шујском, послали су своје пукове који су, заједно с руским трупама из Новгорода, ослободили север од војске из Тушина и приморали другог лажног Димитрија да побегне у Калугу. Кнез Скопин-Шујски и шведски генерал Де ла Гарди свечано су ушли у Москву 12. марта 1610. године.

Септембра 1609. Пољска је отворено ушла у сукоб око престола. Зигмунт III је започео опсаду Смоленска, а делегација из Тушина, коју је предводио Салтиков, дошла је у Смоленск да замоли Зигмунта да допусти свом сину Владиславу да преузме московски престо. Уговором потписаним 14. фебруара 1610. било је предвиђено да Владислав влада целом земљом уз помоћ бојара, тј. уз помоћ *Земског сабора*. Једном одредбом заштићени су интереси војног племства, али не и племства уопште. Православље је требало да буде заштићено од утицаја католичанства, али је дозвољена изградња католичке цркве у Москви. Пољске трупе су 24. јула 1610. код Клушина поразиле војску којом је командовао Димитрије Шујски, царев брат. Пољски хетман Жулјевски кренуо је на Москву, коју је истовремено напао и други лажни Димитрије. Де ла Гарди се повукао у Новгород (Скопин-Шујски је умро месец дана по-

сле ослобођења Москве). Московљани су се 17. јула 1610. побунили против цара Шујског, који је приморан да се замонаши, а касније је протеран у Пољску заједно са браћом, која су умрла у заточеништву.

У Москви су почеле расправе о круни. У августу је потписан нов уговор са Жулјевским, а варод Москве закleo се на верност Владиславу, сину пољског краља. Зигмунту је послато „велико изасланство“ од 1.200 људи, међу којима је било неколико угледних бојара, укључујући и кнеза В. В. Голицина и митрополита Филарета, чије је присуство у Русији можда било опасно за Владимира. У Смоленску су изасланици сазнали да сам Зигмунт жели да заузме руски престо. Жулјевски није могао да га уразуми и поднео је оставку. У Кремљу је неколицина бојара владала у Владислављево име, али су они, заправо, наређења добијали од Гонсевског, човека који је заузео место Жулјевског и због чијег су понашања Руси били веома огорчени. Лажног Димитрија II убио је један од његових сарадника 11. децембра 1610. То је дало пуну слободу онима који су, бојећи се ширења анархије, оклевали да започну отворену борбу против Зигмунта. Нови покрет предводио је патријарх Хермоген, који је у Божићној посланици отворено позвао руски народ да се супротстави Зигмунту. Гонсевски је ухапсио патријарха, али се патријархов сан остварио: један за другим руски градови дизали су се на устанак. Прва војска састављена од добровољаца (*ополчение*), под командом П. С. Лапунова, кнеза Д. Трубецког и козачког атамана Заруцког, кренула је на Москву, где је 19. марта 1611. избио устанак против Пољака. Гонсевски се са својим пољским јединицама забарикадирао у Кремљу и Китај-Городу, који су били под опсадом.

Земљом су за време тог грађанског рата владале вође добровољаца, али су између њих избиле несугласице; Лапунов је убијен, а следеће јесени корпус се распао. Од отприлике 100.000 људи остало је око 10.000 козака који су и даље држали Пољаке под опсадом. Политичка анархија била је на врхунцу. Кнез Милославски је са неколицином бојара позвао народ да се потчини Владиславу. Пољаци су после двогодишње опсаде и даље били у Москви; заузели су и Смоленск и спремали су се за наставак рата. Швеђани, који су својвременно помогли Владиславу, заузели су отворено непријатељски став и окупирали

Новгород. Трубецки и Заруцки заклели су се на верност Марини Јурјевној (Марини Мнишек), „царици све Русије“, и њеном малолетном сину Ивану, из брака са другим самозванцем.

У том тренутку потпуне пометње, глас Цркве био је одлучујући – народ је позван да устане у одбрану своје земље и своје вере. Такве прогласе послали су игуман Дионисије и Аврамије Палицин, економ манастира Света Тројица, као и Хермоген из затвора. Покрет надахнут патриотизмом настао је септембра 1611, када је трговац из Нижињег Новгорода, Кузма Мињин, изузетан организатор и даровит политичар, подстакао становништво у северном подручју и у области Волге да оснује нову добровољачку војску и успео да обезбеди неопходна средства; грађани Нижињег Новгорода су, на пример, даровали третињу свог иметка. Кнез Д. Пожарски, који се већ истакао на бојном пољу и био рањен у Москви у боју с Пољацима, одређен је да предводи војску. У добровољачке корпусе били су укључени људи из многих области, па чак и Татари и припадници финских племена са Волге. Једним прогласом војска је осудила сина другог самозванца и „литванског краља“ (Зигмунта) и предложила да се, „после заједничког похода на Пољаке и Литванце“, на скупштини изабере „цар кога ће нам Господ одабрати“. Септембра 1612. друга војска добровољаца пришла је Москви и 22. октобра на пречац заузела Китај-Город. Покушај пољске војске да спасе свој гарнизон није уродио плодом. Пољаци у Кремљу били су принуђени да се предају.

Династија Романов

Одмах су отпочеле припреме за одржавање народне скупштине, која је започела рад јуна 1613. и у којој су били заступљени представници свих друштвених staleжа, укључујући и сељаке. Одбијени су страни кандидати за престо, а расправа чланова скупштине о подобности руских кандидата окончана је избором шеснаестогодишњег Михаила Романова (1613–1645), сина Фјодора Романова (митрополита Филарета), који је још био заробљен у Пољској са другим припадницима „великог изасланства“. Одређено време Михаилова мајка одбијала је да да пристанак за синовљево именовање, али је на крају пристала

под условом да „му помогне цела земља“. Један од разлога зашто је он изабран било је сродство Романових с Анастасијом, првом женом Ивана IV. Тај избор подржали су и козаци, јер су међу њима Романови били омиљени.

Парадоксално је да је први цар из династије Романов, прећутним споразумом који није забележен ни у једном документу, стекао право да влада на основу општенодрожног избора. Заиста, народна скупштина заседала је без прекида у првих десет година Михаилове владавине. Тешкоће с којима се суочила влада новог цара биле су многобројне и озбиљне. Требало је повести одлучан рат против банди пустолова које су наставиле да пљачкају становништво, а Швеђани су и даље били у рату с Русијом. Тим поводом Енглеска се понудила да посредује и 1617. потписан је мир у Столбову. Новгород и његове територије враћени су Русији, али је целокупна обала Финског залива остала у рукама Швеђана.

Зигмунт III и његов син одбили су да признају Михаила за цара Русије. Године 1618. Владислав је покренуо напад и стигао до Москве, али није успео да оствари свој циљ. У Деблину је закључено примирје на четрнаест и по година; Смоленск и територије Новгорода-Северског уступљене су Пољској. Пољаци се нису одрекли претензија на руски престо, али су пристали на размену заробљеника. Митрополит Филарет вратио се 1619. у Москву и постао патријарх све Русије, понавша исту титулу као и цар – велики господар (велики владар). Све до своје смрти 1633. митрополит је управљао земљом, као и својим сином, царом Михаилом.

Године 1632. настављен је рат с Пољацима, који је окончан предајом Руса под зидинама Смоленска, који су покушавали да заузму. Тај пораз умртвио је руску спољну политику у наредних двадесет година. Године 1634. закључен је „вечни мир“ у Пољановки: Владислав се одрекао претензија на руски престо, али су све руске територије које су Пољаци заузели припале Пољској.

Козаци са Дона и Дњепра (Запорожје), који су престано пљачкали Крим, заузели су 1637. турско утврђење Азов на ушћу Дона јер су Турци бранили козачким бродовима приступ мору. Турска војска започела је опсаду Азова 1641, али није успела да протера козаке, који су молили цара да град

узме у своју заштиту – што би Русији омогућило излаз на Црно море. Међутим, народна скупштина закључила је да је економско стање земље сувише неповољно да би таква експанзионистичка политика била могућа.

Односи са Западом добро су се развијали. Енглески краљ Џејмс I дао је руској влади позајмицу од 20.000 рубаља, Свето римско царство посредовало је у мировним преговорима с Пољском, а дански престолонаследник Валдемар желео је да се ожени Ирином, најстаријом царевом ћерком (иако до склапања брака није дошло због верских разлика).

Михилова унутрашња политика била је првенствено одређена лошим финансијским и економским стањем у земљи. Стране и домаће позајмице помогле су влади да успостави солвентност. Требало је преуредити пољопривредни систем, који је био основа руске привреде. Према земљишњим књигама из тог доба, двадесетих година 17. века седамдесет одсто пољопривредних поседа било је запуштено. Влада је предузела многобројне мере да би побољшала такво стање: до 1627. стотине хиљада јутара крунских поседа прерасподељено је војном племству; време у току ког су сељаци који су напустили имање на коме су радили могли бити приморани да се врате продужено је са пет на десет, а затим и на петнаест година; порез више није био зарачунаван на основу обрадиве површине већ је наметнут свим појединачним пољопривредним имањима, без обзира на то колика је површина била обрађивана. Међутим, нормално стање у земљорадњи успостављено је тек тридесетих година 17. века. Трговина је подстицана на сваки начин. Године 1614. Михаило је изузео енглеске трговце од плаћања пореза на читавој територији земље, а данским трговцима је смањено порез на најмању могућу меру. Ангажован је велики број западних стручњака, а страни лекари су лечили цареву породицу и бојаре. Циљ уведених административних реформи било је јачање централизације и бирократског апарата. Власт губернатора је поново ојачана у провинцијама, а месна самоуправа постепено је ограничена на убирање пореза.

Патријарх Филарет је био снажна личност и свесно је умањено значај народне скупштине, што је допринело стварању ауторитарне управе. За време Михаилове владавине, као и за време његовог наследника, моћ цара била је ограничена одлу-

кама скупштине, али како је њена моћ копнила, полууставна власт првих Романова постепено је замењивана апсолутном монархијом, која се, као и у прошлости, угледала на византијску традицију „великог василевса“ и која се, у Русији 17. века, ослањала на војно племство и градско становништво.

Цар Алексеј

Цар Алексеј (1645–1676) је имао шеснаест година када је ступио на престо. Звали су га *тишайшиј* (најблажи); иако је био прек, благост и интелигенција – како тврде његови савременици – биле су његове главне особине. Оженио се Маријом Милославском. Његов учитељ и старатељ, бојар Морозов, сместа се оженио другом ћерком из те племићке породице и тако повећао свој углед на двору, поставши практично владар целе земље.

Године 1646. извршен је попис становништва да би се утврдило какво је економско стање становништва у целини и да би се изашло у сусрет непрестаним захтевима земљопоседника, а циљ свега тога био је да се заустави одлазак сељака са имања својих газда. Још 1640. покушало се с увођењем пореза на со, али је седам година касније та мера морала бити укинута јер је само довела до повећања кријумчарења. Власт је покушала и да смањи плате војног племства, што је изазвало велико незадовољство. Административни апарат је постао толико подмитљив да је то већ била јавна тајна. Јуна 1648. у Москви и многим другим градовима дошло је до жестоких немира усмерених углавном против Морозова и његових сарадника. Побито је неколико припадника владајуће клике. Цар је Морозову спасао живот, али га је уклонио с положаја, који је тада заузео кнез Никита Одојевски, изузетно mudar човек великог државничког дара. Њему је поверено да састави нови законик (*уложение*). Народна скупштина, састављена углавном од представника ситног племства из провинција и градског становништва, сазвана је да размотри тај предлог.

Тај нови скуп закона коначно је усвојен 1649, када је објављен у 2.000 примерака, што је био изузетно велики број за то време. Законик је означио победу средњег staleжа: према

његовим одредбама, свештенству је било забрањено да стиче нове земљишне поседе и изгубило је неке правне повластице; свештенство и бојари више нису смели да имају робове (стр. 115), а укинут је и временски рок за повратак сељака одбеглих с имања; спољна трговина је постала искључиво право Архангелска, на задовољство руских трговаца; сељаци су везани за земљу на којој раде, а укинута им је и право да на дан Обновљења храма светог Георгија промене место запослења. Законик је садржао и нове одредбе о злочинима против државе, међу којима су били и злочини против Православне цркве, за шта је била предвиђена смртна казна. И највиши и најнижи друштвени слојеви били су изузетно незадовољни новим закоником, а сељаци су бежали с имања својих господара више него икада.

Године 1650. избиле су насилне побуне у Пскову и Новгороду због неслагања с извозом жита и новца у Шведску, у складу с одредбама мировног уговора из 1617. године. Псков су опколиле војне јединице и цар је морао да сазове народну скупштину јер је желео да избегне крвопролиће. Псковљанима је послата посебна делегација народне скупштине не би ли их убедила да се предају и како би им објаснила да извоз није издаја већ примена државних уговора. Куга је 1654/1655. опустошила земљу, привремено парализујући целокупан живот у земљи, а убрзо потом дошло је до велике новчане кризе због смањења прилива сребра из иностранства услед увођења заштитних мера. Уместо сребрне *којејке* и *дење*, власти су од 1656. почеле да кују бакарне новчиће који су званично вредели колико и сребрни. Вредност тих бакарних новчића почела је готово сместа да опада, а велика инфлација натерала је становништво да 1662. узме учешће у такозваној „бакарној“ побуни, што је власти приморало да 1663. повуку бакарне новчиће и у промет ставе резерве сребрњака.

Због увођења мера везивања сељака за земљу, козачке територије, посебно на Дону, вреле су од избеглица, које више нису прихватане као слободни чланови те војне козачке републике. Азов је спречавао излаз на ушће Дона. Стога су сви ти несрећни набеђени козаци одлазили даље ка регији Волге, а одатле на Каспијско море, пљачкајући персијске територије. Изабрали су даровитог Стењку Разина за свог вођу. Борили се 1668/1669. против Персијанаца, он је стекао велики

углед и uspeo je da stвори kozачку војску. Године 1670. повео је на Волги устанак против московске администрације и земљопоседника. Побуна се брзо проширила јер су побуњеници забили наклоност сељака и сиромашнијих припадника војног племства и градског становништва. Истовремено је избио и антируски покрет међу финским племенима у басену Волге. Разин је објавио да није против цара већ само против ситног племства и да је побуна изазвана претварањем сељака у кметове. Устанак је угушен уз помоћ пукова страних плаћеника, а Разин је погубљен 1671, мада друштвени проблем који је довео до побуне није био решен.

За време владавине цара Алексеја у Руској цркви избила је криза (стр. 342 и даље), изазвана питањем формалних грешака или нетачности у православним обредима и богослужбеним књигама. Поборници „дрвног обреда“ одлучно су одбили увођење било каквих измена или преправки, сматрајући то јеретичким ставом. Руски црквени сабор, одржан 1654, ипак је одобрио предложене измене. И васељенски патријарси су их одобрили, најпре 1655, а затим и 1666/1667. на Великом сабору одржаном у Москви. Отпадници, међутим, нису одустајали од одлучног одбацивања сваког удаљавања од традиционалног или ритуалног обреда. Драже им је било да се суоче с мукама, најокрутнијим одмаздама, па чак и да се жртвују на ломачама него да „изгубе душу“ прихватањем реформе. Братство Соловецког манастира на острвима Белог мора, који је био богат и имао велику монашку заједницу, отишло је 1668/1676, толико далеко да је пружало оружани отпор царској војсци. Тај раскол ослабио је Руску цркву и поделио руско друштво: расколници или „староверци“ на крају су се, немајући своје епископе, поделили на многобројне секте, од којих неке нису имале ни свештенство, а власт их је, донекле, сматрала грађанима другог реда.

Црквени раскол подударно се с кризом око избора патријарха. Године 1652. новгородски митрополит Никон изабран је за патријарха. Он је уживао посебну наклоност и поверење цара. Никон је желео да улога патријарха буде утицајна и јака као што је била у доба Филарета. Добио је звање „великог владара“ и тиме је практично постао Алексејев савладар, сматрајући себе једнаким цару. Истовремено је покушао и да на-

метне превласт духовног начела над световним. Међутим, он је преценио своје могућности, заборављајући да је Филарет био царев отац, док је он сам био само даровити сељак из области Нижњег Новгорода. Цара је почела да угрожава његова снажна личност и Никон је 1658, разљућен поругама које су му упућивали цареви дворани, напустио Москву, не затраживши претходно одобрење, али није поднео оставку на свој положај. Тако је настала изузетно сложена ситуација у црквеним круговима. Године 1660. на синоду руског свештенства већином гласова одлучено је да му буде одузето звање патријарха, али је мањина сматрала да локални сабор нема овлашћења да доноси такве одлуке. Цар се сложио с мањином. Најзад, 1667/1668. у Москви је одржан Велики сабор, коме су, уз руске јерархе, присуствовали и патријарси Александрије и Антиохије, као и представници Цариградске и Јерусалимске патријаршије. На том сабору Никону је одузето свештеничко звање и звање патријарха, а он је послат у мировину у манастир Ферапонтов. Године 1681. он је ослобођен и умро је у чамцу на Волги, на путу за Воскресенски манастир који је основао.

За време Алексеја спољни послови били су обележени припајањем руској држави „Мале Русије“ (Украјине), која је раније припадала Пољској. Тамошње становништво било је огорчено због пољског начина живота, као и зато што је 1596. створена унија између Римокатоличке и Православне цркве (у складу с Брестовским споразумом), према којој је Православна црква задржала своју литургију и обреде, али је признала подређеност папи. Козаци су одиграли главну улогу у дизању устанка и стекли су велику подршку у народу. Заштићени брзацима, на речним острвима Дњепра основали су своју војну заједницу – Сеч. Постојала је и квазивојна организација „редовних козака“, који су живели као слободни сељаци у Украјини, а били су под административном управом пољских власти. До краја 16. века козаци су непрестано дизали побуне, а када се Зигмунт III умешао у унутрашња питања Русије, пошло им је за руком да од Пољака добију одређена права, а у Кијеву је чак обновљена и православна митрополија. Систематично увођење пољског утицаја у Украјину заустављено је од 1630. козачким устанцима, који су сви, као и они у прошлости, били окрутно угушени. Многи козаци и други православни Украјин-

ци пребегли су у Русију. Године 1638. краљ Владислав укинуо је „редовним козацима“ самоуправу, ограничивши њихов број на само 6.000 људи и поставивши Пољаке за заповеднике козачких јединица. У разне градове послате су пољске војне јединице, а ширење пољске културе је појачано. Козаци су 1648. подигли устанак дотад невиђених размера, у коме је учествовало целокупно становништво Украјине. Устанак је предводио изузетно способан вођа, Богдан Хмељницки (умро 1657), који је, после многих промена, 1648. затражио помоћ од Москве. Козаци су остварили свој циљ 1654. године. Цар Алексеј и народна скупштина одлучили су да Московској држави припоје „Малу Русију“, иако је то означило крај мирољубивих односа са Пољском и најавило мукотрпан рат. Борбе су трајале све до 1667, када су, према миру закљученом у Андрушову, територије на десној обали Дњепра припале Русији, иако су територије на левој обали, изузев Кијева, остале у рукама Пољака, а тамошње становништво наставило је да се бори против њих. Године 1672. хетман Дорошенко затражио је помоћ од Турака. Султан је, затим, покушао да добије и пољске и руске територије у Украјини. Москва је 1681. Турској признала право на леву обалу Дњепра, изузев града Кијева.

Алексеј је 1656–1659. био приморан да ратује против Шведске, која се умешала у пољско питање, али није остварио велики успех. У Сибиру се настављало ширење према истоку. Руси су избили на Пацифик за време цара Михаила. Године 1648. козак Дежњев означао је као линију разграничења између Азије и Америке област која је данас позната под називом Берингов мореуз. Козаци су, предвођени Хабаровом, 1649. стигли до реке Амур и дошли у додир с Кинезима, са којима је, после многих неслагања, успостављена граница (Нерчинским уговором из 1689). Истовремено су западни Сибир насељавали сељаци који су тамо стицали слободу и иметак. Тако је створена основа за потоњу руску асимилацију ове огромне и потенцијално богате области.

Фјодор III (1676–1682) је имао четрнаест година када је дошао на престо. Он је био Алексејев најстарији преживели син из брака с првом женом Маријом Милославском, која му је родила и другог сина, Ивана. Из другог брака, с Наталијом Нарискином, Алексеј је имао још једног сина, Пе-

тра, с којим се нови млади цар добро слагао. Одмах после Алексејеве смрти две групе његових рођака су се завадиле. Цару Фјодору најближи су били Јазиков и Лихачев (који су припадали вишим круговима ситног племства) и млади кнез Василије Голицин. Њихов утицај је био благотворан: тежили су да повећају делотворност администрације, да спроведу обележавање граница поседа и наследних територија, као и да преуреде порески систем обједињавањем служби за убирање пореза. Покренуто је и питање осавремењивања војске. На захтев племства, *местничество* је званично укинута на посебној скупштини бојара и црквених великодостојника, а *местнически књиге* (књиге рангова) су спаљене (на ужас каснијих историчара).

Одлучено је да се у Москви оснује грчко-латинско-словенска академија, а разматран је и предлог да се отвори школа за децу припадника сиромашнијих сталежа, слично онима на Западу. Да је цар Фјодор поживео дуже, вероватно би поприличан број одлика живота у Русији био измењен по угледу на европске моделе, мада уз употребу другачијих метода од оних које је касније применио Петар Велики. Међутим, Фјодор је умро не оставивши наследника. Женио се два пута: његова прва жена, Агата Грушецка, била је пољског порекла и умрла је заједно са својим малим сином 1681; сам Фјодор поживео је само два месеца после склапања брака са другом женом, Марфом Апраксином, а престо су заједно наследили његов брат Иван V (1682–1696) и Петар.

Владавина царева Алексеја и Фјодора подударила се с временом далекосежних културних промена. Утицај Европе осећао се, како непосредно тако и посредно, у многим областима, у чему су значајну улогу одиграли украјински учењаци, а развила су се два стремљења – прво засновано на грчкој и друго засновано на латинској учености. Појавили су се први преводи научних дела и изведени су први позоришни комади и поред противљења Цркве. Чак је и иконописање, срж руске културе, почело да поприма дотад непознате особине. Западни барок продро је у Московску Русију преко Украјине и Белорусије. Црквена музика постепено је од унисоне постајала вишегласна. Чини се да све то потврђује да је Московска Русија после четири дуга века отуђености превазишла специфично

традиционалне облике и била спремна за своје наредно раздобље, када ће домаћа култура, плод стваралачких напора свих њених синова, прихватити оно што јој се нуди са Запада.

4 ЦАРСКА РУСИЈА

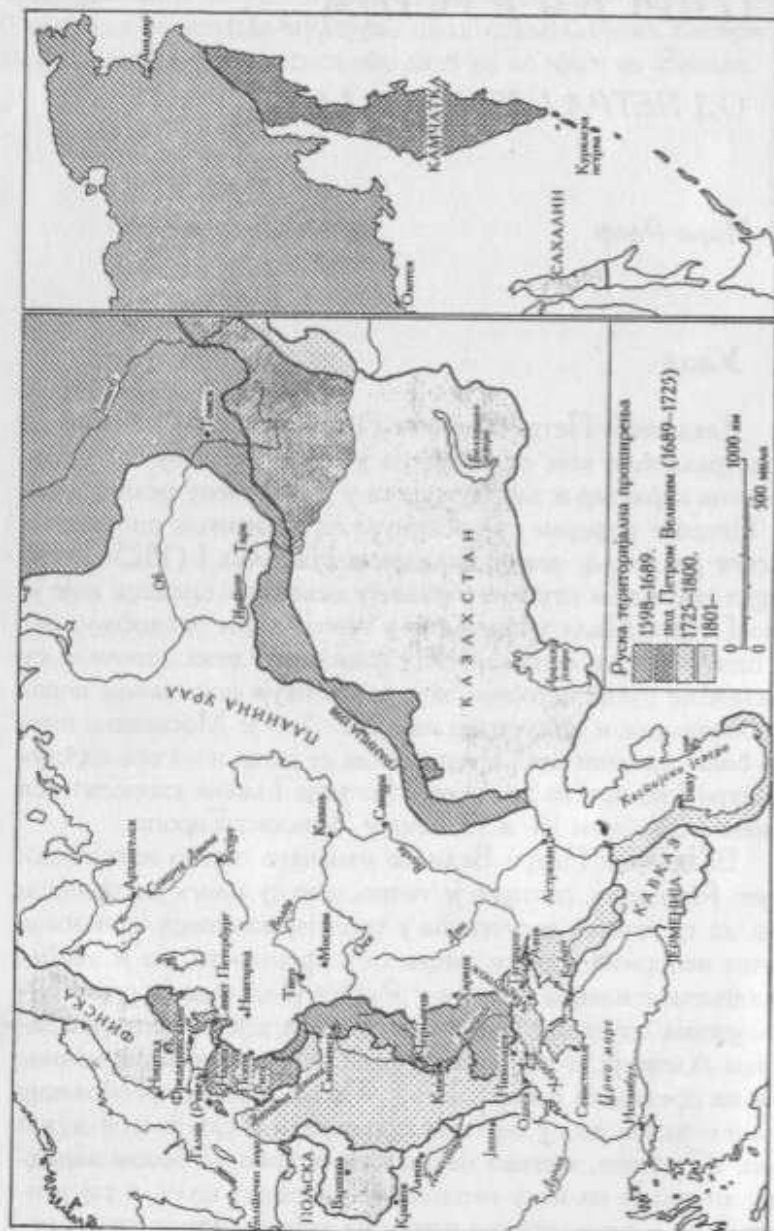
ОД ПЕТРА I ДО НИКОЛАЈА I

Марк Раеф

Увод

Владавина Петра Великог (1682[9]–1725) не само да започиње раздобље које се разматра у овом поглављу већ одређује и његов карактер и заокружује га у јединствену целину (мапа 17). Петрове реформе су раскинуле са политиком претходног московског раздобља, док је владавина Николаја I (1825–1855) врхунац и последњи ступањ у развоју основних праваца које је одредио Петар. Мада укорењене у претходном раздобљу, реформе шездесетих и седамдесетих година 19. века започеле су ново раздобље руске историје, које се одликује постојаним порастом урбанизације и индустријализације. Ако је Московска кнежевина била „средњи век“ Русије, онда се један и по век од ступања Петра I на престо до смрти Николаја I може упоредити са прелазним раздобљем 16. и 17. века у Западној Европи.

Владавина Петра Великог означава општар историјски преокрет. Разуме се, потпуно је тачно, што су многи историчари истакли, да су његова достигнућа у спољној политици крунисана успешним напорима који су започети у прошлости, да је увођење западњачког начина живота у Русији (бар када је реч о вишим слојевима друштва) почело да се осећа већ за време владавине цара Алексеја, а да су чак и неке институционалне новине потекле из претходне праксе. Ипак, Петар је овом преображају дао толики замах да су се тиме променили и сам његов дух и својство. Штавише, његова неумољива тежња ка брзом западњачењу личила је на неку неодољиву природну силу, а тај утисак потврђује и немилосрдан начин на који је сламао сваки отпор. Његови савременици, као и генерације непосредно после

17. Ширење Русије, 17-19. век
 Олишти аријел руској ширења, са зраковима и насељима важним за раздобља о којима је реч.

његове владавине, имали су осећање да живе у времену револуционарног преображаја и коренитих промена. Ово субјективно осећање постало је већ и само по себи значајан чинилац у обликовању институција, друштва и руске културе овог раздобља.

Најоштрији раскид са наслеђем Московске кнежевине испољио се у циљевима и методама државног делања. Петар је увео начело делатне, стваралачке државе, окренуте јасним циљевима. Као што је то био случај и са централизованим апсолутистичким монархијама Западне Европе, државни апарат који је Петар уобличио требало је да врши јасно одређене функције у животу земље: да руководи организовањем коришћења природних богатстава, да живо учествује у међународним односима и да у том смислу одржава делотворним војно устројство и унапређује спољну трговину. Циљ је био да се државна моћ у највећој мери увећа, што би довело до пораста благостања нације. У конкретном случају Русије, постојао је још један циљ – да се uvede и чврсто укорени западна култура и цивилизација, што је, такође, подразумевало оно што, у недостатку бољег термина, називамо „модернизацијом“ руског друштва. Ови циљеви, које је Петрова управа отворено заступала, преобразили су административне методе: у Московској кнежевини управна улога састојала се углавном у одржавању реда и поретка, као и одбране од спољног непријатеља. Ови задаци испуњавани су у оквирима наслеђених обичаја и начина који су омогућавали да се многе области личног и националног живота одвијају ван државног делокруга (упркос сразмерно високом степену политичке централизације). Насупрот томе, државни апарат који је установио Петар Велики тежио је да државне циљеве постигне на разуман начин. Централним државним установама додељени су јасно одређени задаци и обезбеђена искључива овлашћења у готово свим областима живота у Русији. Остављено је мало простора за самосталну иницијативу и делање појединца и новонасталих група.

Ово је за последицу имало не само висок степен централизације – као и проширење и снажење владарева аутократске моћи – већ и тежњу за контролом институција и једнообразношћу у целом Царству. Поврх тога, резултат нове улоге коју је Петрова држава имала у европској политици било је територијално ширење Русије које је превазилазило ограничења која

су постављале наслеђене историјске претензије, или национална, језичка и верска мерила. Русија је постала истински вишенационална царевина, са положајем и улогом светске силе која је уплетена у дипломатско и војно клупко, отворена за утицаје са Запада. Крајњи исход овог новог правца који је за руску заједницу одредио Петар I био је, дакле, да се земља одлучно и делотворно усмери на пут културног и материјалног западњачења. У току раздобља којим се ово поглавље бави западњачење је имало одређеног успеха само код једног издвојеног дела становништва – махом код виших сталежа – али проблеми које је оно произвело погодили су целокупно друштво. Нови политички циљеви и методе изискивали су велике трошкове, и у том смислу држава је живо учествовала и у економском преображају земље.

Установе које су се појавиле као последица Петрових реформи – било новонастале или потекле од већ постојећих – односиле су се према људима и земљи као према средству да се постигну државни циљеви, а не као према предмету државног старања. Из овог разлога друштвени оквир се није много променио од 17. века, мада је уложен напор да се наслеђене навике народа подреде вољи и циљевима Петрове државе. Како се друштвена стварност и обичајни обрасци живота и мишљења једног народа мењају споро и није их лако преобразити указом власти, нове административне установе и културни обрасци владајуће класе нашли су се у раскораку са начином живота и обичајима народа. То је проузроковало несклад између старог и новог, народа и елите, обичајног и оног новог, разумског у руском животу, што представља праву особеност тих отприлике сто педесет година од доласка Петра I на престо до смрти Николаја I. Учешће Русије у Кримском рату одсликало је на драматичан начин овај несклад, што је и оне најограниченије владине службенике уверило у то да ће, ако потраје, овај несклад угрозити и сам опстанак државе.

Као последица размимоилажења између економског, политичког и културног живота елите и традиционалног начина живота народа, ово раздобље у Русији било је растрзано затегнутим односима и сукобима. Први су били они које је изазвала неусаглашеност између старих друштвених оквира и нове државне динамике. Поред тога, искрсле су нове напетости, као

непосредан исход новог правца који је узела власт и увођења западњачких идеја и обичаја. Ма колико то чудно звучало, из далекосежније перспективе, Петрова држава је створила баш оне силе које су подриле и уништиле царски режим. Ово се одиграло највише зато што је владавина Петра Великог унела у политичко тело Русије суштински расцеп између циљева и средстава за њихово остваривање. Свакако, и раније је било несклада између друштвених циљева и политичких средстава – ниједно живо политичко тело не може бити у потпуности лишено такве противречности, јер разни друштвени чиниоци мењају начин мишљења и делања у различито време различитом брзином. Међутим, у случају савремене Русије противречности су биле много отвореније и оптерећене озбиљним проблемима који су настали због силовите природе Петрових реформи.

Централизација и установе

Неке двосмислености и противречности могу да послуже као смернице при описивању главних одлика Русије и њених најважнијих уснова између 1689. и 1855. Као прво, највећи и драматични недостатак равнотеже појавио се и одржавао у односу између тежње ка централизацији и једнообразности, с једне стране, и потребе и захтева за независним делањем и самосталношћу на нивоу појединца, групе или области, с друге стране. На политичком плану, опречност између ослањања на централизацију и једнообразност и захтева за самосталним делањем обезбедила је основну динамику административне историје Царства. Петар је био толико обузет сакупљањем свих расположивих средстава за остваривање нових војних и политичких државних циљева да је пажњу усредсредити само на обликовање централне управе. Одложио је реформе у локалној управи које су биле неопходне да би се обезбедио склад са начином деловања и захтевима нових уснова централне власти; а када је коначно предузео извесне мере, оне су биле спровођене насумце, имале су пробно и привремено обележје, као да их се касно сетио. На овај начин Царство је било оптерећено главном административном слабошћу: неделотворном локалном управом, која није могла на одговарајући начин да испуњава све бројније задатке које је пред њу стављала централна управа.

Петрови наследници преузели су његово централистичко опредељење и недостатак разумевања за локалне потребе, тако да је овај провизорни образац опстао још више од пола века, изазвавши злоупотребе, неделотворност, корупцију и запарложеност, које је било немогуће искоренити. Катарина II (1762–1796) предузела је кораке да се локалној управи да известан облик, и уложила озбиљне напоре да јој повери довољно самосталности и моћи одлучивања да би растеретила централне установе. Али, већ разрађена пракса није се могла превазићи. Поврх тога, пошто ни сама Катарина није желела да се одрекне водећих улога у држави, неодлучно је спроводила промене. Њени наследници су показали још мање занимање за унапређивање иницијативе локалне управе и исто тако су усредсредили пажњу на централне установе. Александар I готово да није ништа урадио на овом пољу, мада је допустио да се испитају извесни огледни начини деловања (нпр. намесништво генерала Балашова). Николај I је веровао да ће се проблем најбоље решити тако што ће он лично надгледати све видове живота у Царству. Да би то остварио, основао је „Треће одељење“ Канцеларије његовог царског величанства, као и Жандармеријски корпус, који је требало да делују као *missi dominici* и да одржава ред у име сувереног цара. Ово враћање на, у основи, средњовековни образац краљевске владавине било је у другој четвртини 19. века на несрећу застарело и доживело је тужну судбину, као што то у својим ремек-делима описују велики руски романописци попут Гогоља, Тургенјева и Салтиков-Шчедрина.

Још једна страна политичко-управне слике земље била је противречност проистекла из модела Русије као уједињене државе и отежавајуће околности да је то била многонационална царевина састављена од веома разноликих подручја задобијених у различито време и под различитим околностима. Иако је Московска кнежевина превазилазила оквири етничких граница руског народа, ово ширење није у великој мери нарушило његову структуру и живот, делимично зато што је становништво новоосвојених области било малобројно, а Руси су те области брзо насељавали. Петар Велики је, међутим, освојио за Русију потпуно страна подручја и дозволио им да задрже своје посебне законе и установе. Катарина II је касније присајединила и друге земље, чији су народи имали развијено друштвено устројство, сопствену

културу на високом нивоу и живо политичко наслеђе. Руска управа је тежила да ублажи разлике између традиционалних политичких облика деловања и административних и законских структура нових провинција и оних у средишњој Русији. Очигледно, таква политика је постала извор несугласица и затегнутих односа између руске управе и локалног становништва. Они су наговештавали још већа сучељавања, која је изазвала политика активне русификације у другој половини 19. века. Александар I се надао да ће се невоље решити личним савезом који ће руског цара учинитим краљем Пољске и великим војводом Финске. Али ово решење, које се за Финску испоставило као сасвим добро, за Пољску није било делотворно. Тамо су националне страсти, као и захтеви за уставним слободама, довеле до отворене побуне, коју је Николај I сурово угушио.

Знатним територијалним ширењем на југу и истоку освојен је велики број неевропских и нехришћанских народа. Тежња за централизацијом и управном једнообразношћу одвијала се овде истовремено са мерама које су подстицале друштвену и политичку русификацију водећих месних структура. Иако су ове мере биле углавном успешне, гледано на дуже стазе, одбијање власти да дозволи управу која ће бити заиста прилагођена обласним потребама и условима било је камен спотицања не само за месно становништво већ и за Царевину у целини, озбиљно осујетивши економски напредак удаљених провинција. У првој четвртини 19. века обласне посебности добиле су више права и била је могућа већа прилагодљивост у управи, као што је, рецимо, случај у Сибиру. Ипак, крајњи циљ ових промена био је унапређивање друштвене и управне једнообразности у целом Царству. Обласна самоуправа никада није добила праву прилику да се оствари. Смрћу Николаја I стање је доведено до мртве тачке: управна једнообразност спутала је друштвени и економски напредак и тако подрала војну и политичку снагу Царства.

Сличан сукоб постојао је и између владине политике да се унапреди и усмери економски развој и жеље да се поспешу приватно предузетништво у циљу искоришћавања свих могућих ресурса. Петар је активно користио економске ресурсе земље да би задовољио потребе војске и морнарице, у оквирима тада владајућих начела меркантилизма. Не само да је државна управа била носилац највећег дела куповне моћи и капитала за улагање

veћ je, takođe, postavljala stroga pravila proizvodnje, određivala način izrade i obezbeđivala veliki deo radne snage postavljanjem kmetova za rad u rudnicima i fabrikaма. Катарина II je, међутим, желела да смањи економску превласт државе у корист приватне иницијативе, и њено законодавство тежило је да заштити права личног власништва и искоришћавање свих минералних сировина, као и доњег слоја земљишта. Она се надала да ће створити слој активних предузетника, углавном из редова земљопоседничког племства. Али, опет се традиција државне превласти и контроле показала јачом, утолико пре што грађанству није дата одговарајућа друштвена самосталност и слобода делања, док је племство и даље тежило себи да обезбеди државну службу. Поред тога, највећи део племства није могао да са својих поседа прикупи довољно капитала који би уложио у индустријске и трговачке послове. Александар I је предузео наредне кораке у правцу који је одредила Катарина II. Ипак, и даље је било неопходно да државна управа усмерава капитал, обезбеђује његов највећи део или пружа посебне повластице да би ма који од великих економских подухвата био вредан труда. Исто тако, на пољу економије, централна власт је строго надзирала и предводила економски живот, и тако ограничавала самостално предузетништво. У оваквим условима највећи значај свакако је имала чињеница да је кметство још постојало: оно је ограничавало радну снагу расположиву за непољопривредне делатности, спутавао највећи део богатства које се састојало из земље и кметова и сводило предузетничке делатности на сасвим мали део становништва. Растућа потреба за чвршћим економским основама коначно је у првој половини 19. века довела до тога да се покаже неопходним да власт прећутно пређе преко *de facto* постојања једног броја кметовских предузећа, што је дало подстрека новом индустријском развоју (нпр. текстилној индустрији).

Стање у сталежима (*сословия, Stände*) било је тесно повезано са супротношћу између дириговане економије и самосталног предузетништва. И заиста, све док је правни и друштвени положај удружења кадрих да штите појединца и поједину област од надмоћне контроле власти био неодговарајући, за Русију је било тешко да иде у корак са друштвеним, економским и политичким цивилизацијским развојем Западне Европе. Ипак, у 18. и раном 19. веку, идеја о руским сталежима – у

смислу група људи с одређеним правима и повластима, као и с обавезама и дужностима – размимоилазила се са руским националним историјским наслеђем. Конкретно, за њих се сматрало да су супротни јединству политичке самосталности, чије су стицање претходне генерације скупо платиле. Опстанак царске аутократске моћи, заједно с ослањањем државе на централизацију и једнообразност, створили су услове који су били неповољни за развој сталежа. Петар Велики је на нов начин уобличио образац општих обавеза државне службе тако што је установио Табелу рангова (1722), чиме је свачији статус довео у зависност од његовог положаја и улоге у државној служби, без обзира на породично порекло и личне везе. Катарина II је желела да ову традицију преокрене тако што би допустила образовање законом признатих племићких и грађанских титула, али, пошто није била рада да на локалном нивоу носиоцима ових титула да било какву озбиљнију власт или својство, све се завршило као мртво слово на папиру. Николај I је оснажио традиционално антисталешко усмерење тако што је наглашавао аутократску и бирократску природу власти у Русији и, уз помоћ Трећег одељења, строго надгледао све видове националног живота.

Западњачење и руско друштво

Ако је супротност између потреба централизације и аутономије обележила живот установа у Русији, онда је супротност између културног западњачења и институционалног традиционализма била одлика друштвеног и интелектуалног живота. Традиционалну класну структуру, каква је она била, сачувао је још Петар Велики. Али, као последица промена које је установио, нови тип човека почео је да се помаља унутар старих класних оквира. Ово се свакако посебно односило на виши сталеж, али је утицало и на живот нижег сталежа. Важно је истаћи да је Петровом владавином довршен – а потом замрзнут – процес којим је традиционални сеоски роб (везан за земљу) постао кмет (везан за власника), који је у ствари – мада не сасвим по слову закона – био ништа друго до жива покретна имовина. Овакав развој ствари није представљао само економско, правно и физичко понижење велике већине руског народа већ је за собом повлачио и озбиљне духовне последице. Сеља-

ку је претила опасност да буде лишен људских особина и да се према њему односе као према предмету; у исто време, обрасци људских односа у оквиру заједница, који су дотад били светиња – било да је реч о односима у породици или у селу – подривени су и претила им је опасност да се угасе. Селак се нашао на беспућу, издвојен и остављен на милост и немилост земљопоседника и институција власти, чије намере није могао да разуме, чијег се понашања плашио и чији језик више није говорио. У потпуности се отуђио од општеважећег начина деловања институција, као и од културе виших класа.

На супротном крају друштвене лествице, племство и државни службеници – тј. образовани слој – држани су у оквирима основних дужности своје службе и у стању зависности у односу на државу. Али, сада су били приморани да прихвате образовање засновано на знањима и култури Западне Европе тога времена. Образовани Рус је тако био приморан да прихвати систем вредности сасвим различит од система његових московских предака, и развио се у новог човека, поносног на своје успешно стицање западне културе, свесног свог достојанства, просвећеног појединца коме је мрска контрола над његовим животом и његовим мислима којој су га подвргле ускогруда бирократија и крута аутократија. Напослетку се овај „истински син отаџбине“ отргао из окриља државе у чијој је служби био формиран. Ово отуђење произвело је затегнуто стање, које се накратко претворило у отворен сукоб у побуну декабриста 1825.

У исто време, овај просвећени и осетљиви појединац све више је био свестан своје одвојености од обичаја и мишљења обичног народа, са чијом културом није делио западњачење које је Петар наметнуо вишим слојевима. Ова свест, као и новостечени западњачки идеали о човечности и социјалној правди, изазвали су у њему жељу да буде користан својим ближњима и да им помогне да превазиђу оно што је сматрао њиховим културним отуђењем. Тако су се они напреднији и просвећенији из редова вишег staleжа одвојили од свог спахијског племена и образовали засебну друштвену групу, која је убрзо постала истинска класа – интелигенцију. Интелигенција је заузимала најистакнутије место у процесу стварања савремене руске цивилизације, достигавши свој најпотпунији израз у књижевности друге и треће деценије 19. века и одредивши дух

и идеале за све образоване Русе који су живели за владавине Николаја I, а и касније. Међутим, она се тиме потпуно одвојила од власти и раскинула везе са државом и постојећим друштвеним системом. Будући да су били немоћни да себи обезбеде значајну активну улогу у руском друштву, јер их је власт прогањала а цензура ограничавала, интелектуалци су коначно били приморани да се отисну у револуционарне воде.

За време Московске кнежевине, национално осећање је, у мери у којој можемо да говоримо о њему у овом раном раздобљу, било тесно повезано са вером – односно животом у Руској православној цркви – и с историјским сећањем које је установило везу између човека и суверене власти његовог владара. Међутим, нова Петрова држава била је у суштини световна, упркос неким спољашњим обележјима. Ово је само продубио јаз између обичног народа, који се држао старог верског модела националног идентитета, и позападњачене световне власти и образованих слојева. За ове друге, победа иностране политике и ширења Царства, понос што се Русија придружила западно-европском државном и културном кругу, произвели су једну нову националну свест, која више није била уобличена на традиционалан начин. У извесном смислу, то је била вештачка творевина, ограничена на образовану елиту, код које је највећим делом постојала свест о зависности од Запада и која је националне вредности процењивала на западњачки начин. Држава Николаја I трудила се да смисли формулу руског национализма тако што је на вештачки начин повезала Петрово западно наслеђе са средњовековном и верском „традицијом“, која је била њихов сопствени изум – такозвано „тројство“ грофа С. С. Уварова: православље, самодржавље, нација. Интелигенција је са презиром одговорила на та званична настојања и још више се удаљила од власти; и словенофили и прозападњаци заснивали су своје теорије и аргументе на њиховом потпуном одбацавању.

Однос између народа и суверена, извора политичке моћи, такође се променио и, у извесној мери, збуњивао савременике. Још од Петровог времена владар је од нових сложених бирократских установа, сачињених по западном узору, саградио бедем који га је још више одвојио од народа. Током целе његове владавине ове су установе, наводно створене ради веће деловности државе, представљале препреку у односима између

владара и његових поданика. Размена и проток информација између њих били су готово немогући, што је довело до међусобног непознавања, сумњичавости и, коначно, до драматичног раскида. Однос између владара и поданика био је исто толико лош и кад је реч о вишим слојевима друштва. Петар Велики и његови наследници тежили су томе да створе државу којој би елита била лојална. Али, било је тешко одрећи се традиционалних личних односа између владара и његових службеника, утолико пре што се самодржавље није угасило већ је владар и даље делио награде и повластице. Напослетку, извор целокупне власти, као и свих повластица, остала је својевољна и неприкосновена лична моћ самодршца. Такве прилике само су допринеле томе да се подрије и сам *raison d'être* правног и бирократског поретка. Оне су се, такође, налазиле у корену свих неуспешних покушаја да се спроведе темељна политичка реформа, као и настојања да се успостави *Rechtsstaat*.

Најзад, ваљало би указати на последњи парадокс пре него што пређемо на опис главних особености овог раздобља. Владавина Петра Великог усмерила је руску државу и руско друштво (бар његове освешћене делове) у правцу развоја материјалних добара и моћи. У политичкој, економској, као и културној области, то подразумева строг прагматички и материјалистички поглед. Ипак, сама ова тежња за материјалним напретком и моћи била је тесно повезана са развојем нових интелектуалних и психолошких ставова. Нови Рус, а посебно онај из редова елите, морао је да пронађе нове идеале да би развио систем вредности који би истицао служење земљи, посвећеност подизању економског и културног нивоа народа и истинску саображеност с оним најбољим што је Западна Европа у том тренутку могла да понуди. Међутим, крајем 18. и у првим деценијама 19. века, на Западу је владала интелектуална мода давања значаја духовности, идеализму и суштински нематеријалним вредностима, што је отворено противречило економском развоју у Енглеској и Француској. Ова противречност између идеалистичких вредности и тежње ка материјалном напретку још више се повећала због чињенице да су баш те особине које су могле да изнедре материјални напредак биле у супротности са гледиштима која су долазила са врха државе, као и са статичним гледиштима бирократије.

Царство

Ако изузмемо 16. век, раздобље између 1689. и 1855. је време највећег територијалног ширења Русије. Оно симболички започиње Нерчинским уговором (1689), када су се учврстиле територије Московске кнежевине освојене у Сибиру, а завршава се Ајгунским уговором (1858), којим су ударени темељи економској експлоатацији у областима Далеког истока. На западу ширење је започело само неколико година раније присвајањем протектората над облашћу запорошких козака (1654), а доживело је врхунац деобом Пољске. Најзначајнија територијална освајања одиграла су се у две етапе, у првој и последњој четвртини 18. века. Деветнаести век је донео опште учвршћивање позиције на западу и осигурање руске превласти на Кавказу, као и прве кораке да се осигурају позиције у степским пространимвима источно од Каспијског мора. Париским уговором (1856), који је као такав представљао ударац руском поносу, нису изгубљене неке знатније територије, већ су утврђене границе Царства, које су углавном опстале колико и овај режим, при чему је једини значајнији изузетак заузимање средње Азије у другој половини века.

На југу и југоистоку ширење се несумњиво одиграло агресивно (мада је могуће да је започело одбрамбеним ставом). На југу се тежило унапређењу руских земљорадничких насеља, а на југоистоку се више тежило стицању колонија за експлоатацију, мада су се и ту напослетку оснивала руска насеља, иако се она махом доводе у везу са индустријализацијом у другој половини 19. века. Али, ако су на ове догађаје највећим делом утицали домаћи чиниоци и интереси, ширење ка западу зависило је од владајућих дипломатских потреба и могућности. Начин освајања територија свакако се разликовао од једног до другог случаја, као и природа потешкоћа у вези са здруживањем новостечених области са Царством. Овим разликама се, несумњиво, могу објаснити и различита психолошка реаговања поводом ове експанзије у руском друштву.

Ширење према Балтику

Ово раздобље почиње Петровим скретањем са традиционалног руског ширења према југу, иако је заузео Азов

1696. и задржао га све до 1711. Новонастале okolnosti усмерile су његову пажњу и енергију у новем смеру, и то с успехом који је достигао велики замањ, обезбедивши земљи потпуно нов међународни, војни и поморски положај. Велики северни рат окончан је 1721. уговором у Ништату, чиме се Русија снажно учврстила на источној обали Балтика. Русија је тако постала балтичка држава, поморска сила и главни изилац моћи у северној Европи. Петар је на драматичан начин обележио промену царског политичког средишта тако што је своју престоницу преселио у новоосновани Санкт Петербург у Финском заливу. Ипак су значајније биле последице које су се тичале домаће организације и живота у Царству. Први пут у његовој историји, неколико провинција са дугорочним правним, политичким и друштвеним повластицама које су биле заштићене и зајемчене актима о здруживању, доспеле су под владавину руског самодржавља. Њихова политичка и друштвена елита не само да је имала културу, језик и веру потпуно различиту од руске, већ је и ступањ њиховог културног, политичког и економског развоја био виши. Укратко, како су то и сами Руси говорили, балтичке провинције су представљале „Европу“ – а то је било ово присаједињено парченце Европе; као је, онда, било могуће, питали су се, да се ова област са својим становништвом интегрише у Петрово царство?

Руске власти се нису ни трудиле да промене политички систем који је постојао у балтичким провинцијама: тамошњем немачком племству остављен је надзор над локалном управом, као и над пољопривредним богатствима, што је било могуће остварити захваљујући кметству, док је немачко грађанство задржало управу у градовима, посебно оним од виталне важности, као што су Рига и Ревел (Талин). На тај начин друштвени и административни поредак, усобинем немачком колонизацијом, феудализмом и протестантизмом, постао је саставни део руске стварности. Царска управа трудила се да немачко балтичко племство уврсти у редове оружаних снага, као и администрацију, и многи су искористили пољубену прилику и остварили значајне каријере, мада се не може рећи да је њихов удео у највишој власти био несразмерно велик, као што се то некада тврдило. Тако се створила група енергичних и способних официра и чиновника оданих Царству, који су, међутим,

задржали своју веру, језик и посебна законска права унутар својих родних провинција. Током времена, како је модерна руска култура попримала облик, ови људи су постали „бикултурални“, као и билингвални. У 18. веку представљали су везу са Западом, посебно Немачком, и повезивали су Русију са западноевропском цивилизацијом и знањем. У области економије исто се односило на трговце у Риги и другим балтичким градовима: својом трговином брзо су постајали део руске економије, велико тржиште за западну робу, као и драгоцен извор извозних сировина. Власт је, истини за вољу, била наклоњена Петрограду, али све до средине 19. века удео балтичких лука био је довољно велик да задовољи своје трговце.

Однос царске управе и друштвених обичаја и традиција локалне управе немачког племства био је, у извесној мери, замршен и неуједначен. Током целог 18. века, ако се има у виду општа слика, главна брига балтичког племства била је да сачува свој повлашћени положај (углавном захваљујући својој потпуној власти над кметовима). Међутим, њихова локална власт се постепено смањивала. Није више било мешања у управљање њиховим имањима, које су чак и Руси спахије сматрали свирепим, као што готово није било ни мешања у послове који се односе на *Kirchspiel*, најнижи ступањ територијалне потподеле. Али, руска управа је продужила власт својих намесника како би имала утицаја на управу у областима (*Kreis*), провинцијама, као и апелационом правосудју, и ограничила права племства на самоуправу све док, углавном, нису постала важећа само на папиру. На тај начин балтичке провинције су се до краја 18. века асимиловале у редовну руску управу у провинцијама.

Руска власт је, истини за вољу, платила цех због ове управне једнообразности тако што је пристала да испоштује економске интересе балтичког племства. Ово је довело до ослобађања кметова беземљаша, што је трајало од 1816. до 1819. године. Настао је сеоски пролетаријат, који је био остављен на милост и немилост земљопоседника, као што је то раније био случај са кметовима. Ово је, за узврат, створило политику русификације месног живља и њиховог покрштавања у православље. Природни исход оваквог стања био је отворени сукоб балтичких виших слојева и руске власти током шездесетих година 19. века.

Ширење на југ

Циљеви и последице руског продирања на југ били су потпуно различити од ширења према Балтику. Постојале су две етапе овог освајања – оне које се односе на војни надзор и земљорадничко насељавање – и две области које су посебно биле обухваћене – Украјина и обала Црног мора. Област позната као „Мала Русија“ или Украјина постала је део руске државе у 17. веку тако што је Москва преузела протекторат (1654) над Запорошким козачким упориштем (Сеч) и заузела Кијев на основу споразума са Пољском (1667, 1686). Али ова област је стварно припојена тек у 18. веку, и то превасходно земљорадничким и војним насељавањем које је спроводила власт Јелисавете (1741–1762) и Катарије II. Први корак у правцу овог циља било је понављање, уз извесне промене, обрасца који су применила козачка погранична насеља – стварање војних јединица чији би се чланови бавили пољопривредом (и било би им допуштено да запошљавају додатну радну снагу у те сврхе), под условом да су у било које време били у стању војне приправности. Њихова управна организација такође се руководила војним одредницама. Ово је био начин на који су се разни православни и словенски народи из Аустријске и Турске царевине – звани Срби – досељавали у Украјину. Њихове пуковније су образовале језгро нових провинција са средиштем у Јелисаветград и доприносиле побољшању услова за развој пољопривреде у овој области. Међутим, истини за вољу, истовремено се да су ове мере веома скупе, посебно зато што су се војничке и земљорадничке способности ових досељеника показале сасвим осредњим. Успешнији официри из ових редова добили су дозволу да користе локалну радну снагу на својим имањима и на тај начин су учествовали у процесу у коме су локални становници постајали кметови. Друштвени услови у Украјини постали су више налик на оне у централним провинцијама, а сви људи, који су највише добили овим током догађаја, били су посебно привржени Царству.

У извесном смислу ови „српски“ досељеници доживели су исти развојни пут као и изабрани козачки официри (старшини) после присаједињавања Сечке области Московској кнежевини. Они су се голико предали задацима своје службе у Москви да су се постепено русификовали: постали су ре-

довни војници и власници имања и кметова, попут било ког просечног руског племића. Напослетку, и сами руски племићи су стицали имања заједно са страним досељеницима, доводећи са собом своје кметове, или су им додељивани месни сељаци. Ово је допринело друштвеној русификацији области, која је на крају омогућила великим пољопривредним добрима да се у 19. веку пласирају на извозном тржишту. Украјина је тако постала примамљиво подручје економске експанзије и поновног насељавања сељака. Поврх тога, царска влада је охрабривала насељавања било ког појединца или групе за коју се веровало да може да унапреди економски развој области. Заједнице Немаца, Швеђања и Руса разних категорија, па чак и Јевреја, подстицале су да долазе и насељавају се у Украјини.

Природно је да су границе подручја насељавања и даље биле лоше одређене све док је јужни обод степе био ничија земља, отворена за пљачкање од стране козака одметника, хајдумака, номадских племена и Татара са базом на Криму. Такође је природно да је руска држава желела да заштити ову јужну границу и да отвори пут за насељавање преосталог плодног земљишта. То је био основни циљ ратова против Турске у 18. веку, и тај циљ је постигнут уговором у Кучук-Кајнарџију (1774), учвршћен анексијом Крима (1793) и потврђен уговорима у Јашју (1791, по ст. кал.) и у Једрену (1829). Обезбеђивање међународне политичке самосталности било је само први корак, а важнији задатак био је да се ове празне области укључе у економију Царства.

Брзо и, у целини гледано, успешно припајање јужне Украјине Царству било је дело Г. А Потемкина (1739–1791). Искористивши ауторитет који је имао захваљујући свом особеном односу са царицом и применивши традиционалне поступке Московске кнежевине, Потемкин није само одлучно установио централну управну власт над новим областима већ је и дао почетни подстрек економском развоју тако што је у руско друштво уврстио групе и народе који су са њима били само у лабавој вези. Област донских козака претворена је у провинцију у оквиру губерније Таганрог, под управом губернатора ове „Нове Русије“. Ипак, на најнижем нивоу *станица* (логора или села), обични козачки војници могли су да сачувају своје традиционалне обичаје и бирају своје званичнике и судије. Супротно томе, офи-

шири чији су се чиновници асимилovali с овима у редовној руској војсци и у складу са Табелом ратова (установљеном указом од 24. јануара 1722) постали су саставни део племства у Царевини. Ово им је омогућило да стижу нова имања и да на њима насељавају сељаке и кметове. На тај начин област донских козака била је отворена за пољопривредне делатности, а и даље је била место где се регрутовала добро обучена коњица, као и војна база према руским суседима на југу и истоку. Козаци на Црном мору, као и касније они око Кубана и Терека, организовали су се на сличним основама. На тај начин могли су да предводе руско продирање на Кавказ, као и његово освајање.

У случају Крима, Потемкин је користио стари начин да се противник ослаби тако што му је одвлачио најактивније и најкорисније људе. Подстицао је Грке, Јермене и Украјинце да живе на Криму, да се селе и насељавају дуж новоосвојеног приобалног појаса Црног мора и у новооснованим лукама и градовима (Таганрог, Маријупол, Херсон, Одеса). Непосредни успех ових сеоба може се довести у питање, мада су, гледано на дуже стање, Грци заиста помогли развој главних градских центара на Црном мору. Али, способност Крима да се одупире утицајима била је већ подривена и Руси су освојили ово полуострво без потешкоћа 1783. године. Потемкинова управа се трудила да локалне вође привуче у руску орбиту тако што их је наградама у виду економских повластица и чиновних подстицала да порусе свој јавни живот и учествују у локалној управи. Земља коју су напустили они хришћани који су већ раније отишли у Русију, и они муслимани којима је више одговарало да оду за време освајања, додељени су руским официрима и чиновницима. На тај начин руски земљопоседници су дошли на Крим и касније довели своје руске кметове и сеоску радну снагу. За кратко време полуострво је постао саставни део Царства.

На преласку са 18. на 19. век и у први деценијама 19. века стварање градских и сеоских насеља јужног дела степе, као и стварање пристаништа, бродоградилшта, поморских база и трговачких лука (Николајев, Херсон, Одеса, Севастопол) наставило се брзим темпом под одлучним руководством Потемкина и његових помоћника и настављача. Странице, посебно оне са Балкана и Медитерана, привлачило је да долазе у луке и трговачка средишта. Сељаци из централне Русије,

Пољске, балтичких провинција, као и из централне Европе и Балкана, довођени су и насељавани под повољним условима. За кратко време, упркос потешкоћама, „Нова Русија“ је постала битан део Царства. Јужна област почела је да се бави производњом вишка жита које је могло да се извезе и које се бродовима преко мореуза превозило до Западне Европе. Овако је Русија за узврат добила могућност да живо учествује у оном делу „источног питања“ који се односио на дипломатске и војне активности, чиме је допринела да се у 19. веку створи нов непријатељски став према Енглеској. Треба још напоменути да је велики број Грка који су се населили у јужној Русији такође веома живо учествовао у новогрчком културном препороду и у припремама за борбу за националну независност у својој домовини. Њихове делатности утицале су да се руска влада укључи у решавање националних и верских спорова међу балканским народима, који су попримили међународне размере.

Освајање Кавказа

На истоку земље новостечене области јужне Русије непосредно су се граничиле са Кавказом, облашћу у чијем је животу Русија живо учествовала још од 17. века. Водили су се ратови са Персијом и њеним кавкаским вазалима око безбедности и превласти над доњим током Волге и северном и западном обалом Каспијског мора. Када је Русија постала водећа сила, разни хришћански народи – пре свега Грузијци и Јермени – притиснути од стране својих муслиманских суседа (Персије и Турске), почели су да полажу наде и интересовања у ову област. У 18. веку Грузијци су затражили руску заштиту, али тек 1801. Александар I коначно је присајединио Грузију. Тако Кавказ више није био област од споредног значаја, већ је на најбољи начин препуштен предузимљивости и вештини својственим козачким војним и пољопривредним насељима (што је имало за исход руску превласт над северним брдима и над подножјем кавкаског планинског венца). Ради заштите новостечене области, они су непрестано учествовали у племенским борбама и редовно ратовали против Персије и Турске. После завршетка ратова против Наполеона, руске власти су коначно одлучиле да заведу потпуну превласт и да ову област начине саставним де-

лом Царства. Ова активна политика, коју је спретно спроводио генерал А. П. Јермолов, изазвала је верску и националну реакцију – муридизам – који је у Шамилу пронашао даровитог и одлучног вођу. Рат за смиривање стања и завођење руске власти на Кавказу трајао је до средине века, завршивши се Шамиловом предајом 1859. године. Напоредо са војним освајањем, Руси су појачавали насељавање пољопривредника на Кавказ тако што су доводили руске сељацима и друге националне групе да би унапредили области у подручју долине. Козаци су и даље насељавали стратешки важне локалитете, где су обављали војничке заједно са земљорадничким обавезама.

Као у случају свих освајања колонијалног типа, какво је кавкаско несумњиво и било, Руси су искоришћавали национално и племенско супарништво. Тежили су томе да привуку локалне вође у своју службу тако што су их награђивали поклонима, чиновима и, напослетку, руским племићким титулама. Ипак основна верска и етничка толеранција Руса допринела је благом односу према верским и националним мањинама. И тако је, изузимајући Шамилово планинско упориште, царска превласт над Кавказом била обезбеђена доста лако. До средине 19. века економски развој ових области под руском управом добио је на замаху, а нови подстрек, неколико година касније, дала су новопронађена богата налазишта нафте.

Сибир

На Далеком истоку није било знатнијег ширења све док гроф Н. Н. Муравјов-Амурски (1809–1880) није постао намесник источног Сибира. Постојале су извесне преправке граница, посебно дуж неодређене линије која је раздвајала Сибир од номадских народа који су лутали степима Казахстана. Такве „преправке“ обично су се сводиле на привлачење најближег номадског племена да се припоји Царству тако што су његовим поглаварима додељиване посебне почести, а племену обећавана заштита и економска корист. Руски поседи на Тихом океану допуњени су истраживањем Камчатке и завођењем власти над њом. За овим је уследио продор на Алеутска острва, а преко Беринговог мореуза продор на Аљаску. Иницијативу за ово ширење преузела је морнарица као део својих истра-

живања североисточног обилазног пута око Евроазије. За поморским експедицијама стигли су и сибирски трговци са намером да експлоатишу становништво и природна богатства, односно фоке, моржеве кљове и рибу. Напослетку, основана је Руско-америчка компанија са циљем да поспешу економски развој – углавном трговину – руских територија у Америци и на обалама Тихог океана, и да врши неке управне послове. Међутим, њена управа се показала погубном за локално становништво; изузетно висока стопа смртности одражавала је истинску претњу самом опстанку читавих националних групација. Да би заштитила домородачко становништво, као и своје војне и трговачке интересе, влада је морала да се умеша и да овласти морнарицу да управља Камчатком и суседним острвима и обалом под врховним надзором генерал-намесника Сибира.

Ово раздобље сведочи и о постављању делотворније управе у удаљеним провинцијама Сибира. Тамошњи главни проблем био је обезбеђивање делотворног надзирања локалних власти и посебних услова и потреба овог огромног потконтинента. Још од Петровог доба према Сибиру се односило као према матичној руској земљи; тако се Катарина II није двоумила када је било у питању проширивање одредаба Закона о провинцијама из 1775. на Сибир. Међутим, није узета у обзир чињеница да је чак и руско становништво у Сибиру имало своју друштвену структуру: то се посебно односи на чињеницу да тамо није постојало кметство, па није било ни локалног племства. Трговци су, стога, образовали друштвену елиту, док су управне задатке извршавали чиновници које је именовао Петербург. Ако се има у виду ретка насељеност, као и раздаљина и потешкоће које су се односиле на транспорт и комуникације, могло се очекивати да наметање руског друштвеног обрасца има за последицу тежак и незграпан административни апарат, чији су високи трошкови били у нескладу са коришћу коју је требало да донесе.

Пошто није било делотворног надзора над сибирском управом, злоупотребе и изнуђивања били су свеprisутни, а највише су трпели трговци и сељаци. Економски развој оне огромне области био је сасечен у корену, а напори да се унапреди пољопривреда и да се домаће номадско становништво приволи да живи на одређен начин били су неуспешни. За вре-

ме свог намесништва М. М. Сперански (1819–1822), бивши државни секретар Александра I, реорганизовао је управни апарат да би искоренио злоупотребе и обезбедио чврсту основу за развој Сибира. Промене које је увео нису у потпуности успеле, највећим делом зато што се још превише ослањао на бирократију и њену водећу улогу. Међутим, Сперански је углавном успео да успостави делотворнији надзор над локалном управом и да организује њене дужности у складу са јасно одређеним циљевима. Такође је ослободио управу од непосредног надзора и мешања у економске послове домаћег становништва. На тај начин сељаци су стекли извесну слободу делања и одређени степен заштићености од намета; трговци су могли да уживају слободу у пословању, а домаће становништво било је ослобођено сталног бирократског надзора и мешања, које је обично било изговор за изнуђивање и искоришћавање. Управни оквир који је увео Сперански дозвољавао је пуни развој локалне привреде и несметану интеграцију придошлог становништва, као што је штитио и интересе домаћег становништва и сељака. Укратко, обезбедио је полазну тачку са које су сибирско друштво и привреда могли да крену на свој пут развоја, припремивши пут за потпуну интеграцију Сибира са Русијом, што се догодило крајем 19. века.

Пољска, Финска, Бесарабија

Постојале су три области које су биле део Царства, али се никада нису у потпуности интегрисале у њега: Пољска, Финска и Бесарабија. Слабост пољске државне заједнице довела је до њеног распарчавања. Русија је добила источни део (углавном земље бившег Литванског великог војводства), на шта је полагала право на основу историјске, језичке и верске сличности Русије са највећим делом тамошњег становништва. Русија је на Бечком конгресу 1815. такође стекла бивше Варшавско велико војводство. С изузетком источних провинција, које су се стопиле са руским провинцијама, од остатка пољских територија образована је Краљевина Пољска (такозвана „Конгресна Пољска“). Ова краљевина била је везана за Царство преко личности руског цара – који је био и краљ Пољске. Александар I је земљи дао право на свој устав и мање-више само-

сталној пољској управи било је омогућено да делује све до 1830, али, због побуне која се одиграла те године, овај посебни договор је пропао. Пољска је изгубила своје уставне повластице, али је остала посебна целина и није била сједињена с осталим царским провинцијама све до побуне 1863. године. Међутим, источни делови су били присаједињени под условима прве две поделе (1772. и 1793) и према њима се односило као према старим руским земљама које су враћене својој матици и којима су додељени исто устројство и исте установе као и у другим руским провинцијама. Истини за вољу, задржане су поједине локалне посебности – на пример, правне норме Литванског статута и Магдебуршког закона; али током њихове кодификације у другој и трећој деценији 19. века и оне су русификоване.

Међутим, ове бивше литванске земље заиста нису ни биле руске. Виши слојеви су колонизовани, најмање половина становништва била је католичка, а постојала је веома велика јеврејска мањина. Интегрисање и тежња да се становништво русификује довели су до суревњивости и отпора, што је распламсало тек зачети национализам. Штавише, праве пољске земље, које су биле припојене по условима треће поделе (1795) и по одребама Бечког конгреса, нису никако могле да подлегну русификацији. Страни чинилац у руском политичком телу, у овом случају, није могао и није желео да се стопи са њим. Штавише, судбина Пољске – због уговора о подели – постала је брига међународне дипломатије и њено припајање је на тај начин оптеретило власт многим непожељним дужностима, које руска бирократија, како се показало, није могла да изврши. Због тога је долазило до сталних напетости и сучељавања, што је послужило као изговор за непрекидне полицијске мере притиска по целом Царству, а посебно када је реч о интелигенцији.

Године 1809. Русија је такође дошла у посед Велике финске грофовије у виду персоналне уније, а руски монарх постао је велики војвода Финске. Према одредбама уговора у Фредериксхамну, у складу са царским одобрењем, војводство је требало да задржи своје традиционалне институције, укључујући и представничку скупштину, као и да сачува своје законе и унутрашњу самосталност, што је био договор који се у највећој мери одржао све до друге половине 19. века.

Најзад, 1812. Русија је присајединила Бесарабију. И њој су додељени посебна управа и статут, а либералне законске одредбе утрле су пут интеграцији провинције у Царство — што је довршено до половине 19. века без иједног спољашњег знака отпора.

У условима постепене русификације, која је била приметна у свим областима до којих је Царство дошло у посед, неопходно је разјаснити две основне претпоставке у вези са руском влашћу. Као и већини западноевропских апсолутистичких монархија 18. века, и њој је недостајало разумевање за национално осећање других. И Русија је веровала да је једнообразност кључ успеха делотворне управе и економског развоја. Ово објашњава њено потпуно непознавање и пренебрегавање националних разлика и осећања. Ово пренебрегавање нам се можда чини бездушно и неразумљиво само зато што смо наследници великих националних покрета и препорода у 19. веку, који су се — такорећи сваки од њих — одиграли тек када је политика експанзије и интеграције коју је водила руска власт била на издисају.

Војска у Руском царству

Још од владавине Петра Великог модерна руска војска и морнарица биле су, као средство и као последица ширења Царства и његових успеха на спољнополитичком пољу, главни чиниоци царске власти. Војска и морнарица које је створио Петар Велики доказале су своју способност код Полтаве (1709), а морнарица се доказала у поморским биткама на Балтику. Висок ниво спремности представника војне власти био је углавном ујединачен у раздобљу између битке код Полтаве и Кримског рата. За време Кримског рата војне способности су и даље биле на високом нивоу а оно што је недостајало — због чега је и дошло до пораза — био је одговарајући степен управне способности и економске покретљивости. Недостајала је основа, као и друштвени, економски и управни оквир. Тај недостатак постао је трајан и, гледано на дуже стазе, кобан терет, који је допринео догађањима 1905. и 1917. године. Више него било где у Европи тог времена, војна власт постала је водећа „рационална“ институција у Русији. Служила је и као узор савременог, западњач-

ког и разборитог обрасца понашања и друштвеног устројства, као и полигон на коме су се они увежбавали. За време своје војне службе, руски племић (а у мањој мери и обичан војник) упознао се са овим новим западњачким представама, које је касније пренео и на друге послове, којима се можда бавио као цивил. На пример, многе одлике руске цивилне администрације створене су угледањем на војне узоре и на војно особље. Међутим, истини за вољу, постојала је и друга страна медаље. Одржавање овакве висококвалитетне војне власти, која је ишла корак испред свих у земљи у погледу савремености и рационалности, захтевало је знатна средства. Лавовски део државног буџета земље и буџета за индустријску производњу и економски развој издвајан је за војску и морнарицу. Понекад је то пружало подстицај да се осавремени и повећа продуктивност, али, гледано у целини, у 18. веку, па чак и у другој четвртини 19. века, то је ретко био случај и није ни надокнадило отицање средстава из заиста ограниченог буџета Русије. Штавише, у многим случајевима — нпр. у новоосвојеним јужним областима пред крај 18. века — ставови и предрасуде у војсци показали су се као одлучујући чиниоци у обликовању понекад погубне административне политике. Са презиром се гледало на појединачне локалне потребе и услове, као и на спремност да се жртвује добробит народа само ради фиктивних захтева војске. Овакав став изазвао је критику и противљење, чак и у редовима војног устројства, као што је био случај са декабристима.

Управа

У својој раној историји Московска кнежевина постала је унитарна држава са високим степеном централизације. Али, та централизација била је заснована више на политичкој власти него на управној улози. Цар је, уз помоћ своје бојарске думе, представљао институционализован облик централне политичке власти. Све већа сложеност управе у 17. веку нашла је израз у повећаном броју извршних управа (*приказы*) и њиховом постепеном специјализовању, пре свега у областима одбране, иностраних послова и пореске администрације. Ипак, Московска кнежевина није далеко одмакла с овим развојем зато што је

улога власти била схваћена тако да јој је углавном припао негативан задатак: да обезбеди одбрану против спољних непријатеља и осигура ред и поредак у земљи.

Ова слика се коренито променила када је Петар Велики управи поверио позитивну улогу. Она се, пре свега, састојала из брзог осавремењивања војне и морнаричке власти, за коју је требало створити нове установе и утврдити нове задатке. Ово је, наравно, било праћено многим неуспелим покушајима, али оно до чега се на крају дошло у корену се разликовало од обраца који је важио у Московској кнежевини. Петар је искористио постојећи оквир, тако да у првој деценији своје владавине, када је био једини монарх (после пада регента, његове сестре Софије, 1689. године), није основао никакве суштински нове установе, па су још постојали, чак и у време кад је умро, неки поступци и службе преузети из времена Московске кнежевине. Али, у поређењу са мноштвом нових задатака, посебно оних везаних за војну и спољну политику, који су подразумевали осавремењивање и западњачење земље, наслеђе Московске кнежевине било је застарело.

Задаци управе били су расподељени у складу са прилично функционалним смерницама, и то на десет „колегијума“ (назад, крајем 18. века, тај број се попео на шеснаест), а њихови опсежни циљеви били су исказани „општим упутством“ (*генералный регламент*) које је издато 28. фебруара 1720. У суштини, њихова улога била је да се старају о управним функцијама, чији се број увећао, што је било последица војних потреба, живог учешћа у међународној политици и брзог западњачења. Ово начело колегијума које је Петар увео указује на још један вид управне политике. Без обзира на то зашто постоји и како је настао на Западу, у Русији је усвојен највећим делом да би се осигурало успешно извршавање бројних нових управних задатака. Штавише, Петар је сматрао да ће се на тај начин ограничити опасност од злоупотребе власти тако што ће главешине мотрити један на другог. Тако је повећао број обавештајних канала који су монарху били доступни. Тиме се могу објаснити подробна и крута правила установљена да уреде јавне послове, као и непрестано настојање да се сви послови обављају само у окриљу одговарајућих служби и под сталним надзором.

У време њиховог оснивања колегијуми су извршавали свој задатак онолико колико се могло очекивати у датим околностима. Међутим, на самом почетку искрсао је велики проблем. Систем је захтевао делотворан надзор и координацију, и све док је он владао, Петар је највећим делом сам био координатор. Али, чак ни његова необузdana енергија није могла да се носи с огромним задатком надзора. У Московској кнежевини сличну улогу, мада на много скромнијем нивоу, имала је цела бојарска дума. Међутим, Петар се ослободио традиционалне бојарске групе. Истини за вољу, многи бојари и бројни потомци старих племићких породица верно су служили Петру, понекад и веома успешно, али су то чинили као појединци, захваљујући својој заслуги, а не на основу наслеђеног права. Крајем 17. века бојарска дума престала је да постоји, мада то никад није потврђено правоснажним актом.

Године 1711, пре него што је напустио престоницу да би се придружио војсци на Пруту, Петар је основао Руски сенат, са девет чланова. Ово тело, састављено од високих званичника, требало је да делује здружено и да помаже цару, доносећи рутинске политичке одлуке и надзирајући органе извршне власти. Ипак, овлашћења Сената нису била ни јасно дефинисана нити су могла да природно израсту из потреба датих прилика. У почетку, када је био састављен од Петрових главних поверљивих људи, Сенат је деловао као саветодавно тело када је било посреди доношење политичких одлука; али његова саветодавна и координаторска улога била је снажно осујећена када је установљено звање врховног прокуратора Сената. Ово звање је испрва било намењено обичном гардијском официру, чији је задатак био да се стара о томе да се сенатори редовно састају и да се послови обављају брзо и ваљано. Било је природно што у овим околностима Сенат није могао да се развије у делотворан и ауторитативан државни орган и, напослетку, прокуратор је сам вршио надзорну улогу, задатак који је превазилазио способности појединца. Није било чудно што је овакав развој околности умногоме лишио Сенат угледа.

Како су се потребе државе за дохотком увећавале, а и учешће власти у економским пословима, непоштење службеника постало је горући проблем. Петар је себе сматрао првим подаником државе, лично одговорним за све и, као такав, желео

је да непосредно надзире и проверава све своје службенике. Задатак прокуратора састојао се у томе да му помаже у пословима централних установа, али је за послове локалне управе основао фискални корпус (*фискалы*). Њихов посебан задатак био је да пронађу, пријаве и одстране случајеве злоупотребе и примања мита. Фискали су постали корпус владиних шпијуна и агената са добро дефинисаним положајем у званичној хијерархији, али ипак изван редовног наредбодавног ланца, одговорни само врховном фискалу и Сенату. За сврху општег надгледања и надзирања нације установљен је *Преображенский приказ*, политичка полиција и суд, који је требало да проналази, суди и кажњава све осумњичене за политичку субверзију. Постао је озлоглашен због своје немилосрдности и суровости, и земља је роптала под његовим притиском. *Преображенский приказ* није надживео свог оснивача, мада је његова улога настављена у окриљу сличних служби, али под различитим именима (нпр. *Тайная экспедиция*, *Тайная канцелярия*). Треће одељење и Жандармеријски корпус Николаја I имали су, у извесном смислу, сличну улогу.

После Петра Великог

Петар Велики је званично укинуо традиционалне одредбе о наслеђивању престола. Статутом из фебруара 1722. године осигурао је да се наследник одређује самосталним избором сваког владара појединачно. Он је умро а да није обелоданио своју жељу, и 1725. принц А. Д. Мењшиков наметнуо је, уз помоћ гардијског пука, решење у корист Петрове удовице, Катарине I. Две године касније иста група изабрала је Петровог сина из првог брака, Петра II, који је тада био дете. Ово раздобље карактерисали су чести дворски преврати, који су извођени уз помоћ гарде, и оно се окончало тек 1762. ступањем Катарине II на престо. Тек је 1797. цар Павле (Катариинин син) прогласио „Статут о царској породици и наслеђивању престола“, који је уредио след ступања на престо и положај чланова царске породице. Статутом је јасно утврђено да држава више није у поседу ни под покровитељством једне особе или породице; обезбеђене су правне санкције за оно што је читав век раније био Петров циљ.

После смрти Петра Великог нарасла је потреба за координационим механизмом, пошто његови наследници уопште нису били способни владари. *Верховный тайный совет* (Врховни државни савет), основан 1726. са циљем да смањи утицај Мењшикова, постао је средиште свих политичких и управних одлука. Такође је успешно вршио надзор спровођења своје политике, и то преко непосредних веза са подређеним чиновницима. Пошто лична природа политичке власти Петровим реформама није била у потпуности уклоњена, Савет је владао здружено. Међутим, допринео је томе да Сенат постане обична другоразредна бирократска институција, која је имала удела у разматрању административних одлука и извештаја, али сама није имала никакву власт.

Анин долазак на престо (1730–1740) није у основи променио природу административног и политичког живота Русије. Она је највећим делом владала преко свог миљеника Ериста Бирона (Bühren), кога је произвела у војводу од Курландије, као и преко још неколицине својих балтичких пријатеља. Бирон није био толико неспособан, нити је био баш тако свиреп тиранин као што су га понекад описивали. Улога политичке координације припала је трочланом министарском кабинету (Остерман, Черкаски, А. Волински) који је тесно сарађивао са Бироном. Међутим, када је Волински желео да од њега направи право делотворно оруђе власти, односно сталио царско веће са широком саветодавном и извршном улогом, осрамоћен је и погубљен (1740). Са смрћу царице Ане и свргавањем с престола дечака наследника Ивана VI (1740–1741), и овај министарски кабинет сишао је са сцене.

Царица Јелисавета (1741–1762), која је настојала да оживи систем свог оца, Петра Великог, покушала је да Сенату врати његову првобитну улогу и власт, али испоставило се да је овај задатак немогућ. Не само да су се њени миљеници мешали и спречавали да се уреду управни послови, већ ни сам Сенат није био у положају да оправда високе захтеве који су пред њега постављени. Његови чланови били су осредњих способности и, што је најважније, нису имали званичне везе са колегијумима. Неподесност Сената испољила се за време Седмогодишњег рата, када је било неопходно да се уведу посебно веће које би планирало, усклађивало и надзирало одлуке које се односе на

ток рата. Катарина II је касније прибегла истој замисли користећи Царско веће, по *ad hoc* принципу, са циљем да се уобличи и ускладе одлуке у ратно доба.

Иако Сенат није успео да оствари своју улогу координационог тела, његов председавајући је заиста обављао поједине надзорне послове. Већина правосудних нацрта и извршних докумената достављани су Сенату ради њихове припреме, разматрања или завођења у архиву. Уживајући највише звање у канцеларији Сената, уз помоћ месних представника, прокуратор је био у добром положају да надзире и надгледа редовне административне послове. Под условом да је био одважан, способан и да је уживао пуно поверење владара, могао је да постане главни извршни министар по свему сем по титули. Ово је био случај са кнезом А. А. Вјаземским за време владавине Катарине II. Али пошто је царица љубоморно чувала своју власт, он није могао да постане истински премијер који би и сâм учествовао у уобличавању политике. Ову улогу Катарина је једино допустила свом миљенику Г. А. Потемкину. На почетку Катаринине владавине, њен утицајни саветодавац, гроф Н. И. Панин, покушао је да царске саветнике обједини неком институцијом како би спречио царичине миљенике да се мешају и, напослетку, поднео је на увид пројекат за Царско веће. Катарина га је одбила, јер јој је била мрска помисао да се одрекне власти, као и зато што дворани и високи чиновници нису желели да им стална институција пресече непосредни приступ владару. Лична аутократска власт владара морала је да се сачува да би се одржала делотворност бирократије.

Неуспели покушај да се бирократији обезбеди чврст институционални оквир повукао је за собом опасност, која је постала болно јасна за време владавине Катарининог сина Павла I (1796–1801). И заиста, Павле се вратио на својевољни, лични начин владања, који је у Петровом случају био толико користан за земљу. Али, за разлику од свог великог претходника, Павле је био ђудљив и неуравнотежен; његова лична владавина изопачила се, доневши са собом злоупотребе и несигурност међу службеним племством, а укинуте су и личне и имовинске гаранције које је Катарина II покушала да утемељи у руском народном животу. Ма колико добре биле Павлове намере, његова самовоља, свирепост и ђудљивост уништиле би

их. Његова владавина показала је на делу вапај Русије за личном и имовинском сигурношћу, као и за стабилношћу и континуитетом управне политике. Његовим убиством руском друштву пружена је нова нада да ће добити оно што му недостаје. И заиста, нови цар, његов син Александар I (1801–1825), није могао лако да пренебрегне лична осећања, која су се тако згодно подударила с објективним материјалним потребама земље. Знао је да је немогуће сачувати руску војну моћ и унапредити економски развој све док у власти не постоји *esprit de suite*, као ни сигурност за припаднике водећег staleжа.

Начело здруженог владања које је увео Петар I више није имало задовољавајући учинак, пошто су извршни сектори морали да усмеравају, проверавају и надзиру широке области живота нације у огромном Царству. Овај проблем се заострио Катарининим реформама у локалној управи, којима је одговарајућим колегијумима – а не Сенату – поверена непосредна одговорност за различите видове управе у провинцијама. Такође, треба имати на уму да је на Западу крајем 18. века самодржавни начин спровођења извршне управе постао правило. Године 1802, по савету својих сарадника у такозваном „Незваничном комитету“, Александар I укинуо је преостале колегијуме и уместо њих основао централна министарства. Неколико година касније, на предлог М. М. Сперанског, министарства су организована тако што је министар имао потпуну контролу, а саветодавна улога већа била је јасно дефинисана. Министри су, посебно, располагали делотворним средствима за усаглашавање и надгледање делатности одговарајућих месних власти које су им биле подређене.

Проблем око дугорочног усклађивања и планирања политике није био решен једноставним оснивањем министарстава. Не само да је сваког министра наименовао цар и да је само њему био одговоран, већ је само с њим и радио. Александар I није се ни најмање трудио да сакупи у редовни кабинет или веће појединце са сличним идејама и циљевима у ширем смислу речи. Највише што је учинио било је оснивање Министарског комитета, што је значило *ad hoc* састанак неколицине министара ради разматрања питања која су спадала у надлежност сваког од њих. Па чак ни овај комитет није прерастао у редовну институцију. Године 1809. Сперански је својим опсежним реформским

планом предложио решење оснивањем „државног већа“; мада план није у целини примењен, такво веће основано је 1810. Замишљено да делује као централни орган за планирање, као и припремни комитет који усаглашава све значајне нове законе и саветује цара у вези с њима, оно, нажалост, није добило пуну организациону слободу коју је Сперански предложио. На пример, министри нису постали чланови *ex officio*, мада су главне административне области биле заступљене (оружане снаге, унутрашњи послови, економија, законодавство). С енергичним вођом, а поготово ако ужива поверење цара (као што је био случај са А. Аракчејевим у војним пословима), министарство је могло делотворно да усклађује, планира и надзире главне секторе јавног живота. Међутим, овакве повољне околности биле су ствар случаја кад је реч о одређеној личности, а не последица неког битног својства институције. И убрзо се веће свело на обичан уређивачки одбор и комитет за израду нацрта важних закона, који је повремено имао улогу административног апелационог суда. У међувремену, Сенат је у основи постао правосудни одбор за ревизије. Овај процес је довршен за време владавине Александра I, иако су постојали покушаји да се обнове неки од ранијих облика управне власти: на пример, декретом од 8. септембра 1802. године Сенату је додељен ограничени *droit de remontrance*; али прва проба у пракси показала је да цар није дозволио знатнију примену овог права.

Једна врста централних административних институција које су оформљене за време владавине Александра I преживела је до 1905, а, уз неке измене, до 1917. Систем је био сасвим успешан када је била у питању редовна администрација, али недостатак одговарајуће координације, као и уређеног облика планирања, представљао је отежавајућу околност. Појединац који има потребну радну енергију и ужива поверење владара могао је много да допринесе спровођењу политике, и стога је било природно да владар, када би одређени проблем захтевао опсежније и подробније решење, окупи официре од поверења, и то обично иза затворених врата. Александар I је први увео ову праксу, али ју је тек његов брат Николај I искористио на веома доследан начин. Он се одлично уклапао у његово уверење да се личној природи политичке власти мора вратити средишња улога у јавном животу Русије. Овакав став, који је толико

подсећао на онај из времена Петра Великог, није било лако помирити са степеном зрелости који је достигла руска елита, као ни са друштвеним захтевима земље.

Да би отелотворио свој концепт владара самодршца, Николај I је створио две врсте установа. Прва се састојала од нових одељења царево канцеларије, који су установљени да би надзирали важне области управне делатности, као што је писање закона. Најпознатије и најважније од њих било је Треће одељење (као и Жандармеријски корпус, са којим се спојило), које је требало да има улогу отелотворене царево личне свеprisутности – да сакупља податке, прима жалбе и молбе, делује као лична политичка полиција и обавештајна служба. Али, оно је убрзо постало држава унутар државе, која се мешала у нормални административни поступак. Ма колико Николајеве намере биле добре, његова присутност у средишту добро развијеног бирократског система створила је расуло. Достављајући цару нове податке и обезбеђујући околности за непосредне интервенције, Треће одељење није нимало унапредило делотворност система и само је подигло нове препреке између владара и поданика.

Друга врста институција које је Николај створио били су тајни комитети који су наименовани *ad hoc* да би истраживали услове и разрађивали планове за посебне реформе. Такви комитети су основани да би се узимала сведочења од декабриста, припремале реформе за државне сељаке, расправљало о ослобађању кметова, реорганизовању градских управа, грађењу железнице и слично. Највећи број комитета радио је савесно и подробно, али узалудно. Осујећивала их је бирократија и непоуздани подаци, као и немогућност да убеди цара да усвоји њихове препоруке и успешно их оствари. Међутим, искуство ових комитета имало је и неке позитивне стране: захваљујући њима, сакупљено је доста жељених података и спојене су институције које никада не би сарађивале на другом месту. И, напослетку, у неколико случајева, упркос њиховом тајном карактеру, комитети су успели да, ради консултације, доведу људе изван званичног устројства; на тај начин створено је неколико ситних и тананих, али ипак неопходних, спона између све живљих и немирнијих друштвених чинилаца и бирократије власти.

Црква и држава

Секуларизацију руске државе пратио је Петров преображај институционалног облика односа између Цркве и државе. Петар је увео корениту промену у црквеном устројству тако што није ни наименовао новог патријарха, нити је допустио избор његовог наследника после смрти патријарха Адријана 1700. године. Напослетку, 1721. Црква је добила заједничку управу. Свети синод, тело слично оним у другим битним областима државне управе. Био је састављен од владика, игумана и калуђера и имао је, попут Сената, високог прокуратора, световно лице, које је на крају постало стварни поглавар црквене управе. Стога морамо нагласити да је Црква не само на папиру већ и стварно била стављена под световну контролу: под контролу цара и његовог наименованог заступника, високог прокуратора. Овај концепт Цркве као превасходно државног тела, чија је сврха да надзире понашање народа и да их образује тако да буду послушни поданици, изложен је у „Духовном правилнику“ (*Духовный регламент*) од 2. јануара 1721, који је постао основни устав Цркве и свештенства, правоснажан све до пропасти Царства.

И економска независност Цркве окончана је у 18. веку. Постојао је читав низ декрета који се завршио секуларизацијом манастирске и црквене земље, што је одређено Манифестом од 26. фебруара 1764. У ствари, Црква није изгубила све своје поседе – задржала је нешто имовине стечене личним поклонима, као и доходак једног броја црквених установа – али та средства нису била ни приближно довољна за покривање редовних црквених делатности. Свештеници су постали плаћени службеници државе, од чије су финансијске подршке зависиле све њихове духовне и образовне активности. Ово је довело до све нижег положаја свештенства. Власт га је користила као оруђе за политичке притиске и контролу, што је подрило моралну и духовну улогу свештеника. Ниске плате и слаба новчана накнада за обављање богослужења осудила их је на сиромаштво и сразмерну необавештеност. На тај начин њихов морални и духовни углед опао је и није чудо што често нису имали успеха у борби против раскола и јереси. Верски живот је, тако, често ишао личним, мистичним током. Крајем 19. века Русија је била сведок

снажне обнове верског осећања, али то се одиграло ван окриља Цркве. Чак је и Александар I, када се окренуо вери, учинио то у оквиру одређених група и организација изван црквеног устројства (Библијско друштво и разни мистични кругови). Ово објашњава и зашто су слободни зидари наишли на такво разумевање у Русији, као и језуити и друге верске секте.

Припадници црквене хијерархије – владике, игумани, теолози – двоструко више су се отуђили од своје пастве. У почетку, то је било зато што су се владике традиционално регрутовале из редова калуђера и тако се одвојиле од практичних брига које је друштво имало, а повремено нису ни биле упућене у његове потребе. Штавише, да би се одржали ниски трошкови Цркве, администрација је поделила Русију на веома велике епархије, чије су површине и становништво били превелики да би се делотворно спроводио владичански надзор. Да би се вршио темељан надзор јерарха, управа (односно високи прокуратор Светог синода) селила их је из једне епархије у другу толико често да нису ни успевали да се упознају са својим верницима и њиховим потребама. Као друго, теолошко образовање које се пружало одвајало је своје свршене студенте од истинског разумевања и учествовања у животу народа. Наставивши тежњу зачету у 17. веку под снажним утицајем Кијевске академије, боље богословије имале су „западне“ наставне програме, који су стављали нагласак на предмете неопходне за стицање образовања, али нису имали много везе са свештеничким позивом. Свршени студенти ове школе били су учени, кадри да саставе проповеди у високом стилу, и то на латинском, црквенословенском, па и на грчком, али их често није занимао активни свештенички позив. Исто тако, били су под великим притиском јер се од њих очекивало да се замонаше и тако стекну могућност да заузму виши положај на црквеној лествици. Поврх тога, за успешног дипломца постојало је искушење да уђе у државну службу, где би његово школовање и обдареност више дошли до изражаја. Многи од њих могли су да постану успешни црквени администратори, али, уместо тога, доспели су на бирократске положаје. Напослетку, у 19. веку многи перспективни свршени студенти окренули су се световним академским и научним каријерама, за које су у Русији тога времена богословије биле најбоља могућа припрема. Ово је омогућило мање тра-

женим и способним *бурсацима* (*бурсаки*, *семеништарци*) да попуне празнине у редовима парохијског свештенства.

Локална управа

Висок степен централизације, као и већа одговорност коју је наметнула управа Петра Великог, објашњава низак степен предности које је он доделио локалној администрацији. Напустио је стару обласну поделу, која је била део историјског наслеђа, у корист механичког система заснованог на броју становника који се односио на систем главарине, што је имало за последицу огромне и незграпне географске јединице. Сврха локалне администрације суштински је постало то да се сакупи и обезбеди приход од пореза, а одржавање реда и поретка било је подређено овом задатку. Традиционално комунално учешће у локалној управи није могло да опстане у овом систему: уместо тога, Петар је покушао да оснује одређени број установа са локалном базом, које би могле да обезбеде сарадњу и учешће становништва у извршавању наредби из Петрограда. Пошто је локална управа престала да постоји само да би се сачувао ред и поредак (ма колико можда то било изведено на неодговарајући начин) и пошто је постала оруђе централне власти за остваривање политичких, културних и економских циљева савремене државе, њено свакодневно делање морало је да се извршава на неки други начин. Али, коме би се та улога могла доделити? Локалном племству? Међутим, оно је било приморано да ступи у државну службу и на тај начин било је, у ствари, уклоњено из својих матичних провинција. Можда слоју трговаца и грађана, образованијим слободним сељацима и успешним задругама слободних сељака? Међутим, њих је било толико мало да би се њихове активности морале строго надгледати, пошто се сумњало у то да су заиста схватили и прихватили нови државни смер. Једино решење било је да се пошаље службеник из престонице и да му се дају широка овлашћења. Ипак, и овде су постојале потешкоће: да ли би се у том случају могло веровати овом службенику? Пример кнеза Гагарина, врховног губернатора Сибира, који је био обешен због злоупотребе власти и корупције, показао је колико је ово решење било неприхватљиво. У сваком случају, надгледање, усклађивање и контрола били су од су-

штинске важности. Али, Царство је било огромно, комуникација лоша, а одоварајући кадар оскудан. То је и био разлог Петровог двоумљења у вези са наследником. Расположиви школовани кадар морао је, у првом реду, да се упосли за потребе војске и престонице. Једино они који нису одговарали ни за једно ни за друго (или нису више одговарали) могли су да буду наименовани за послове локалне управе. Последице ове политике биле су расуло, злоупотребе, невичност и корупција. Без подршке или провере од стране утицајних група племића и грађана везаних за своју локалну средину, ове једва другоразредне бирократе и губернатори били су потпуно недорасли свом задатку.

После 1762, када је укинута обавезна државна служба за племиће и када су осигурана њихова имовинска права, очекивало се да ће се многи племићи вратити на своја имања и створити локално тело, које ће се можда укључити у локалну администрацију провинције. Било је очигледно и да рад централних и локалних установа мора, на неки начин, да се одвија напоредо. Ова нова свест, појачана суморном чињеницом да постојећи систем није успео да се избори са Пугачовљевом бунном у њеној почетној фази, довела је до проглашења Акта о провинцијама 7. новембра 1775. Суштински, овај акт – који је остао важећи оквир руског живота у провинцијама све до увођења *земства* 1864. године – обезбедио је неколико главних реформи. Величина основне административне јединице, *губерније*, одређивана је тако што се узимало у обзир становништво и раздаљина, мада се мало пажње обраћало начину обављања трговине, економским везама, историји и етничком саставу. Централни колегијуми и канцеларије добили су локалне заступнике и службе са којима је требало непосредно да саобраћају, а да при том није било потребно посредовање Сената. Начињен је одважан корак ка одвајању правосуђа од администрације, мада не у потпуности успешно, будући да није постојао садржајан законик, као и због основних недостатака судског поступка у Русији. Напослетку, врховни губернатори наименовани су да надгледају неколико губернија, или једну велику, и били су лични изасланици владара, па су тако били с њим у непосредној вези. Могли су одмах да предузимају неопходне кораке и да о томе самостално извештавају владара. По-

што је њихова улога била, пре свега, надзорна а не административна, нису били оптерећени ситницама, те су имали времена и снаге да обављају послове од суштинског значаја.

„Повеље о племству и градовима“ из 1785. обезбедиле су извесно учешће виших класа у локалним пословима, и то преко својих скупштина и изабраних начелника или градских дума. Судство је, такође, узнатрдовало: многи случајеви су сада могли да буду изнети пред суд на правичан начин и, ако би обе стране прихватиле пресуду, случај би био скинут са редовног судског поступка.

Главни узрок неуспеха ових реформи била је неподељеност ових чиновника; племство је остало наклоњено државној служби, а само сиромашне и не тако успешне племиће привлачила је ова служба. Поврх тога, огромна документација и крута централизација спречавали су слободан проток информација у оба смера. Координисано надгледање и усмеравање и даље је било лоше, посебно после стварања министарстава, чиме је одстрањена посредничка улога Сената.

Када су министарства показала колико вреде, централна управа је осетила потребу да координација и надгледање локалне администрације треба да буду на вишој инстанци од провинције да не би дошло до задирања у надлежности представника локалних министарстава. Ово је за време владавине Александра I довело до изношења неколико предлога за стварање *наместничества* (намесништва), у чији би састав улазило неколико *губернија*, чији би намесници добили висока овлашћења у погледу надзора. (Овај план је био стављен на пробу само једанпут, са генералом А. Д. Балашовом, као врховним губернатором Новгорода, Твери и Јарослава, али са неуспешним исходом.) Цар се, такође, плашио да ће намесништва постати претња његовом ауторитету, као и јединству Царства. Само се у случају удаљених и огромних пространстава Сибира – на начин на који их је реорганизовао Сперански 1822. године – ово устројство са врховним губернатором широких овлашћења показало као изводљиво и делотворно, па чак су се и тамо одржале строге бирократске мере обезбеђења и контроле.

Суштински, основни узрок неуспеха државне власти да реши проблем локалне управе било је то што се цар плашио да додели власт и одговорност ван редовног бирократског

оквира. На овај начин управа није дозвољавала одговарајуће учешће изабраних чиновника и није ништа учинила да помогне да се унапреди слој одговорних и способних локалних администратора, било да су наименовани или изабрани. Самодржавље – као и јавно мњење – било је сувише заокупљено тежњом да се сачува јединство царске власти, да се онемогући стварање делотворних *corps intermédiaires* и очува водећа улога државе. Последица тога било је инертно и пасивно друштво; гушени су иницијатива и смели подухвати, а конструктивна критика била би унапред одбаћивана. Кримски рат је јасно показао колико су угрожени основни захтеви војне готовости, као и захтеви народне одбране који се подразумевају у оваквим околностима.

Кадар

До сада смо већ нагостили да је основна потешкоћа руске администрације, било да је реч о централној или локалној, био проблем одговарајуће комуникације између разних нивоа и области управљања, с једне стране, и између становништва и цара, с друге. До овог незавидног стања дошло је већим делом због кадра којим је располагала руска државна власт. Петрова држава захтевала је да државни службеници буду способни да обављају послове у складу са начелима рационалности и делотворности; нажалост, Русија је вапила за образованим и обученим људима.

Међутим, у другој четвртини 19. века могли су се наслутити знаци нових стремљења, који су обећавали коренито побољшање бирократског апарата. Из разлога који излазе из оквира овог поглавља, тај развој је на крају био прекинут, тако да основна природа руске администрације није измењена; али чинило се да заиста има наде да ће се у бирократском апарату појавити људи истински посвећени свом послу, и то на нивоу високоспецијализованих институција централне власти (финансије, економија, пољопривреда). Ова група високих чиновника, од којих је Николај Миљутин био њен најтипичнији и најистакнутији представник, осетила се позваном да изврши преображај руског друштвеног и економског живота, и то без насилних устанака, и да омогући народу да у потпуности ужива у свим предностима западњачења и осавремењавања. Били су посве-

ћени добробити земље, али више не и царској слави. Висок ниво образовања и дуго административно искуство у ускостручним областима омогућило им је да се остваре као истински стручњаци и зрели политичари. Тежили су да управним пословима пруже поузданије информације и повећају учешће оданих људи из редова елите. На тај начин надали су се да ће преомстити јаз који је одвајао јавно мњење од устројства. Најважнија победа – која није била дугог века – дошла је са низом реформи које су уследиле после укидање кметства. Али чак и пре тога успели су да постигну извесна техничка побољшања у руској политици, и то у питањима државних сељака, градске администрације, финансија и царинских закона.

Питања кодификације

Недостатак одговарајућег законика, или бар компилације важећих закона, такође је био чинилац који је утицао на неодговарајућу администрацију власти. За време владавине Петра Великог уведене су нове норме и идеје, те је земља била засута безбројним декретима и законима; његови наследници нису били толико плодносни у овом смислу. Ови нови закони и норме нису били систематизовани нити доведени у сагласност са најновијим закоником састављеним 1649. и био је чест случај да администратори и судије нису знали који закон да примене. Власт је била свесна ове ситуације и у току 18. века било је најмање десет покушаја да се саставе закони, од којих је најпознатији (али не и најплодноснији) онај чије је писање 1767. наложила Катарина; ово настојање наставило се тако што су у првој четвртини 19. века уследила још четири оваква наређења.

Напоследку, Сперански је смислио решење, чија се реализација одвијала у неколико фаза. Прво је наложио да се сакупе сви битни скорашњи закони и да се издају потпуне збирке правних аката почев од 1649. па до тог времена. Потом је сачинио апстракт или скраћену верзију закона који су тада били на снази. Последња фаза, која се састојала у састављању нацрта новог подробног законика, није никада започета, пошто се Николај I плашио да би то можда био чин којим би ствари кренуле у правцу стварања прерушеног устава. Упркос многим недостацима, законик Сперанског (1830–1833) био је велики

корак напред; овај свод (збирка и скраћена варијанта) разјаснио је важеће правне норме и поплочао пут њиховој уредној и отвореној примени. У исто време, састављајући апстракте и скраћене верзије постојећих закона, Сперански и његови сарадници увели су нове норме (посебно када су у питању области приватног и уговорног права), које су биле неопходне за унапређење савремених економских односа. Тело које су сачињавали обучени правници такође је узело учешћа у пословима на састављању законика. Ови напори припремили су терен за успешне правне реформе Александра II.

Привреда

Један од главних циљева Петрових реформи, који је непосредно везан за преовлађујуће поимање природе савремене државе, био је тај да се економском потенцијалу земље пружи што је могуће више. При том је постојала нада да ће се државна моћ повећати, чиме би се обезбедило благостање и срећа становништва. Као и у свему другом, Петар је очекивао брзе резултате, тим пре што је осећао велику несташицу војних залиха у рату против Шведске. Окренувши се Западној Европи у нади да ће га она усмерити и надахнути, Петар је схватио да су владајуће економске идеје и политика били меркантилистички. Ставови меркантилизма добро су се уклопили у наслеђе Московске кнежевине кад је реч о државном надзору бар неких видова националне економије (нпр. спољна трговина, експлоатација Сибира).

Тако је Петрова држава предузела водеће кораке у економском развоју Русије. Уз помоћ државе створене су, подржаване и унапређиване разне индустријске гране; у неким случајевима сама државна власт је преузимала организацију и управу, док су у другим случајевима осниване уз државну помоћ, да би их на крају држава и преузела. Државна власт је строго уређивала и правила производње; неповољни исход ове политике огледао се у чињеници да је она подривала, а у неким случајевима и уништавала, поједине важне занате, који су могли да буду чврста основа за нови индустријски развој. Главна потешкоћа која се јавила у току осавремењивања руске привре-

де била је недостатак потребног капитала и радне снаге. Капитал је био оскудан јер главни део богатства није био ликвидан већ се налазио у земљи која је врло слабо рађала. Истини за вољу, постојала је класа домаћих трговаца, али и њихова средства су била ограничена, поготово зато што је погубни исход друштвених немира и стране конкуренције у спољној трговини у 17. веку ограничио слободу њених делатности.

Штавише, многи трговци били су „староверци“ и нису имали жељу да учествују у ризичним подухватима у које је било укључено пословање са самом државом, која их је прогањала. Није постојао ниједан други извор ни капитала ни послова пошто су сељци били спутани кметством и нису могли да се ослободе свог принудног рада. Пошто, у ствари, у Русији није постојало тржиште слободне радне снаге, Петар је морао да дозволи кметовски рад у индустријској производњи. И тако су постали *артиљисне*, или придодати кметови (посебно на Уралу), односно сељаци који су одређени за рад у фабрикама и рудницима.

Недостаци уређења које се ослања на кметовски рад, где је приватно предузетништво ограничено, били су, како је време одмицало, све очигледнији. Петрови прописи, који су у почетку дали подстрек привреди, показали су се као баласт за даљи развој. Тако је државна власт за време Јелисаветине владавине започела смањивање државне контроле, као и смањивање државне иницијативе када је у питању привреда. Укинута је унутрашња царина и трговина је могла да се обавља по целом Царству без намета. Катарина II трудила се да још више подстакне приватну делатност тако што је земљопоседницима дала апсолутно право да решавају све што се дешавало на њиховим имањима, на земљи или под њом. Племству су дате још веће погодности са надом да ће их то охрабрити да се укључе у привреду. Ова тежња достигла је врхунац за време владавине Александра I. Та политика, коју је Сперански тако добро изразио у свом извештају о стању руске привреде 1803, политика која је приватном предузетништву омогућавала највеће могуће слободе, али је ипак узимала у обзир обавезу државне власти да помаже и предводи у најсавременијим и најризичнијим пројектима, остала је пословична за руску економску сцену све до средине 19. века. То је политика на коју су се, на пример, ослањали приликом изградње прве руске железнице; не само да је

државна власт дала дозволу за њену градњу већ ју је и новчано помагала, задржавши надзорну улогу у потоњем руковођењу.

Све док је кметство било преовлађујуће, укупни потенцијал радне снаге је остао врло мали, а његова делотворност веома скромна. Из овог разлога топионичарска индустрија, као и индустрија гвожђа на Уралу, која је у 18. веку била водећа у Европи, крајем истог века спала је на другоразредно место, а у 19. веку чак и ниже. Неуспех Урала да обезбеди чврсту основу за индустријализацију Русије постао је више него очигледан током четврте деценије 19. века. Руски производи од гвожђа, нпр. шине (да не помињемо машине), били су много скупљи него производи увезени из Енглеске и Белгије. Још један недостатак кметства било је то што су предузимљиви сељаци били спречавани да искажу своје способности. Истини за вољу, појавила се класа кметова-предузетника, али они су обављали своју делатност уз прећутно одобравање господара и без икакве гаранције за успех или сигурности да ће уживати у плодовима свог рада и резултатима иницијативе. Али, помогли су унапређивању лаке индустрије (нпр. текстилне), што представља усамљен пример који јасно показује да су огромне могућности предузетничког *savoir-faire* (а вероватно и капитала) остале заробљене. Кметство је такође ишло на руку недостатку иницијативе код племића, јер, будући да су њихова имања водили кметови, они нису развили ни руководилачке способности нити здраво економско расуђивање. Штавише, на овим имањима скоро да ништа није претицало, па се једва и могло говорити о капиталу.

Наше знање о томе како је руковођено кметовским поседима још је недовољно због недостатка поузданих статистичких података о руској пољопривреди тог времена. Знамо, међутим, да је руска пољопривреда углавном тежила да задовољи најмање могуће потребе сељака и њихових господара, а да је производња за тржиште била тек на другом месту. Са веома малим бројем изузетака, имања племића била су такође саввим мала, па су чак и добра великих земљопоседника била раштркана, а земља измешана са земљом других власника. Тако је свака производна јединица била мала и није могла успешно да се води, па је и увођење савремених начина производње, као и машина, готово било немогуће. То је један од разлога што је систем три поља тако дуго опстао. Само је у Украјини, већ по-

четком 19. века, велика пољопривредна производња за тржиште postala uobичajena pojava. Tu su, takođe, veoma lako prihvaćene nove mašine i tehnologije, a tu se, u drugoj četvrtini 19. века, prešlo i na industrijsku proizvodњу useva – житарица и хране за финалне производе (шећерна репа, фабрике за прераду шећера, дестилерије). Тако је припремљен терен за ширење и преображај економије на југу земље.

С изузетком неколико индустријалаца – чија предузећа такође често нису била на чврстим ногама – просечни руски племић био је далеко од стицања богатства. Власници више од стотину душа (мушких кметова), што се сматрало најмањим бројем који може да омогући удобан живот, чинили су не више од шеснаест одсто целокупног племства. Обичан земљопоседник није могао да обезбеди неопходан капитал за побољшање и осавремењивање свог имања, а да не говоримо о улагањима у трговину и индустрију, као што је показало искуство Друштва слободне економије. Он је, стога, остао сасвим скроман када су у питању била економска гледишта и био је задовољан када би успевао да састави крај с крајем на традиционалан начин. Постојала су два основна система за организацију кметовске радне снаге ради профита. Сеоске кметове слали су на кулук (*барщина*), да обрађују земљу свог господара кад год би се то захтевало (понекад и до шест дана у седмици у жеку жетве), или су били приморани да плаћају *оброк* (откуп службе), који би зарадили било сопственим пољопривредним радом, било да су добили путне исправе и бавили се неким занатом далеко од завичаја. Овај други систем био је веома распрострањен у областима које нису биле плодне и чије је становништво хрлило у трговачке и индустријске центре европског дела Русије. Током 18. века *оброк* се постепено повећавао (идући у корак са главарином), тако да је ту обавезу често било веома тешко испунити. У ствари, као што се недавно испоставило, велики број имања у средишњој и јужној Русији комбиновао је ова два система. Међутим, то није довољно побољшало успешност и уносност имања. Не би требало заборавити да, за разлику од Енглеске и Пруске (као и балтичких провинција), руски племић није живео на свом имању: он је, пре свега, био државни службеник и његов интерес – психолошки, као и економски – био је да се пре свега усредсреди на своју службеничку каријеру.

Он је веома мало непосредно учествовао у управљању својим имањем, а пре 1762. имао је мало прилике за то. Начин на који је водио рачуне био је углавном примитиван, због чега је често погрешно мислио да некако успева да састави крај с крајем, а он је, у ствари, полагао али сигурно срљао у банкротство. Често је напуштао имање, препуштајући га надзорнику или управнику. У случају да је управник био кмет, били су му познати само уобичајени, а понекад и примитивни пољопривредни методи; ако је то био неко са стране (а то је често био неки странак), главна брига била би му да себи обезбеди брзу добит. Стога је често немилосрдно искоришћавао земљу и сељацима, не обазирајући се на далекорочне интересе њиховог господара. Ова околност створила је менталну климу у којој је руски племић, а касније и припадник интелигенције, остао равнодушан, а понекад се и противио економском успеху и напретку.

Судбина сељака била је тешка, посебно због велике оптерећености порезима – што је био исход Петрове фискалне политике. Осавремењивање и одржавање војске, учествовање земље у многобројним ратовима, трошкови најраскошнијег и најрасипнијег двора у Европи, велика дарежљивост према гардијским пуковима и дворјанима – све ово доприносило је сталном увећавању буџета. Ово је, за узврат, захтевало стални пораст непосредних пореза, поготово главарине, која се сручила на леђа сељака (мада не само сељака). Под бременим пореза топио се ионако оскудни готовински вишак који би случајно преостао после неекономичних и примитивних начина обрађивања земље. Поред непосредних пореза, који су се плаћали готовином, сељаци – посебно државни сељаци – били су обавезни да пружају разне услуге (*земске повинности*), које су понекад биле врло захтевне и новчано исцрпљујуће. (На пример, обавезе да се обезбеде поштанске станице и залихе за службенике и достојанственике на пропутовању могле су, као у случају посланства у Кину 1804, да упропасте на стотине сељачких задруга и домаћинстава.) Још једна тешка обавеза коју су сељаци морали да испуњавају било је одржавање путева, речних токова и мостова, који су се понекад налазили далеко од њихових домова.

Сличне обавезе притискале су и становнике градова, занатлије, раднике и мајсторе. Обавезе према *йосаду*, градској комуналној јединици, као што је учешће у служби одржавања,

полицији и убирању пореза, оставиле су многе градове са мало радне снаге, скромним предузетништвом или новцем за развој и изградњу. Опет је терет проширивања градских структура морао унапред да буде прихваћен од стране државне власти, и то да би се одговорило административним потребама, као и потребама оног малобројног племства које је живело у граду. У 19. веку стање се поправило у неколико изузетно живих трговачких центара, где су трговци дошли до богатства довољно великог да би могло да се искористи. Чињеница да су толики трговци укључени у домаћу трговину били „староверци“ представљала је кочницу даљем градском развоју, посебно када је Николај I наставио са прогањањем и конфисковањем њихове имовине.

Као што је био случај у највећем делу Европе, и у Русији се државна власт чврсто ослањала на непосредне и посредне порезе, као и на државни монопол. Постојао је државни монопол над тако траженим производима као што су со, алкохолна пића и барут (у Сибиру). Држава се одрекла монопола над већином ових производа у другој половини 18. века, али је задржала извесну контролу над одобравањем права на посредни порез и ограничавала њихову продају и трговину на неколицину сакупљача пореза. У ствари, власници монопола над алкохолом и сољу били су само они који су могли да нагомилају велики капитал, који је био слободан за улагање. Међутим, пошто је ово новостворено богатство стечено злоупотребом и корупцијом, често му је претила опасност да га заплене представници државне власти. Малом броју сељака пошло је за руком да сачува своје стечено богатство и да га касније уложи у сигурније и дугорочније послове.

Упркос многобројним порезима, тарифама и дажбинама, држава је и даље патила од непрекидних финансијских брига. Царице Јелисавета и Катарина II морале су, за потребе своје власти, да улазе у огромне иностране дугове, обраћајући се углавном холандским банкарима, а Александар I наставио је да поступа на исти начин, све док му холандско тржиште новца више није било доступно. Морао је да се ослања на британску помоћ да би одржавао војску на бојном пољу после раскида са Наполеоном. Као што је узимала позајмице из иностранства, тако је царска влада позајмљивала и од својих грађана, и

прибегавала штампању папирног новца (*ассигнаты*). Штампање асигната, које је као хитну привремену меру започела Катарина II, постало је редован начин испомоћи да би се дошло до новца. У оптицају је било толико новца да је после ратова против Наполеона вредност сребра била петнаест пута већа од номиналне вредности на новчаницама. Наравно, осиромашени земљопоседници, до гуше задужени код државне банке, нису се противили овом стању, али оно није водило било каквом развоју индустрије или трговине. Министру финансија Николаја I, грофу Е. Ф. Канкрину, било је потребно две деценије опреза и мукотрпног рада да учврсти руску монету, која је једно време била поуздано средство плаћања.

Треба рећи још нешто у вези са променом начина обављања трговине с иностранством. Увоз из Западне Европе стално се повећавао: прво је преовладала луксузна роба, али је почетком 19. века индустријска роба однела превагу. Француска је била главни снабдевач луксузне робе, а Енглеска индустријске, и њима су се средином века придружиле Немачка и Белгија. Начин извоза робе такође се битно променио. У почетку је Русија преко Балтика извозила сировине – углавном дрвну грађу, војнопоморску опрему, конопљу и сирово гвожђе; главни купац била је Енглеска. У трећој четвртини 18. века дошло је до помака у извозу жита, углавном преко црноморских лука. Ово је створило затегнуте односе између пољопривредних произвођача и оних који су мукотрпно крчили пут индустријализацији. Државна власт следила је заштитну царинску политику упркос владајућој слободној трговини на Западу, па је развој и спољне и унутрашње трговине био спутан због лошег превоза робе, што је само делимично превазиђено изградњом железнице.

Дакле, руска привреда је у раздобљу од 1689. до 1855. остала неразвијена. Она није у потпуности стагнирала и задовољавала је минималне потребе руског друштва, али неопходно је да се ствар сагледа у светлу изузетног економског развоја који се одигравао на Западу. У поређењу с тим, Русија је каскала, и овај заостатак је такође допринео подривању политичког и друштвеног напретка.

Друштвени стаљежи

Увек је тешко применити друштвене категорије створене у једном историјском и географском оквиру на друштво са другачијим искуством. Уобичајене западњачке категорије у случају Русије одговарају само уз многа објашњења. У 18. и првој половини 19. века руско друштво било је распарчано и раслојено, али то груписање није се одиграло ни према јасним ни према крутим мерилима. Два главна чиниоца ушла су у дефиницију било ког друштвеног положаја или функције: однос према држави у виду обавезних услуга и начин живота.

Сеоско становништво

Велика већина руског народа за време раздобља које се овде разматра били су сељаци, о којима, међутим, не можемо говорити као о јединственом, па чак ни као о јасно дефинисаном стаљежу. Начелно, под називом „сељаци“ подразумевали су се углавном они који су били обухваћени главарином (*йолушина*), коју је увео Петар Велики; међутим, у суштини, рад на земљи и веза са селом било је то што је појединца одређивало као сељака. Постојале су две главне скупине: државни сељаци и кметови који су припадали власницима-појединцима. (После 1764. кметови који су припадали манастирима сматрани су државним сељацима.)

Државни сељаци насељавани су на земљи коју су и обрађивали и која је припадала држави. Били су везани за земљу и заједницу где су радили и живели и морали су да плаћају сеоске дажбине и обављају одређене услуге, али управни систем под којим су живели био је комбинација неке врсте сеоске самоуправе и надзора владиних чиновника. Иако су били жртве изнуђивања и корупције ових чиновника, нису морали да трпе хирове власника-појединаца. Међутим, током 18. века њихов положај уопште више није био сигуран јер их је, заједно са земљом коју су обрађивали, њихов господар могао даровати или позајмити другом лицу. На стотине хиљада државних сељака постали су на тај начин кметови, посебно за време владавине Јелисавете, Катарине II и Павла I, све док Александар I није, на крају своје владавине, предузео прве кораке да се овај

обичај укине. Ствар је окончана реформским мерама грофа П. Д. Кисељова од 1837. до 1841: створена су министарства државних области, државни сељаци су ослобођени непосредног уплитања ситних месних чиновника, а управа над њима прешла је у руке посебних чиновника и установа, које су им обезбеђивале шире учешће у изабраним сеоским телима. Бољи услови за државне сељаке после ових реформи постали су очигледни и сви кметови су желели да постану државни сељаци. Многи писци тога времена који су писали о кметовима и предлагали њихово постепено ослобађање сматрали су да сви кметови треба прво да постану државни сељаци и тако буду поштеђени самовоље господара.

Нешто више од половине укупног броја сељака било је у приватном власништву. Пошто није постојала правна, па чак ни друштвена разлика између сеоских кметова и домаћих или кућних кметова, из практичних и психолошких разлога неопходно је направити разлику између њих. За државну власт главна одлика кмета било је то што је био опорезован главарином. Померањем јединице опорезивања са сељачког домаћинства на појединачног радника (мушкарца), Петар је успешно разрешио правни однос између кмета и земље. Када је, поред тога, господар постао одговоран за плаћање главарине, кметови су постали лично зависни од својих господара и по свему, сем по имену, његова својина. Ово објашњава осећање отуђености од државе и нације које су кметови имали и које је било појачано културном подвојеношћу (стр. 209. и даље). Током 18. века господару је дато право да кажњава своје кметове, ако би то сматрао за сходно (што је безмало било равно праву да им одузме живот), да их протера у Сибир, или да их пошаље у војску. Напослетку, Катарина II је забранила кметовима да монарху или његовом изасланику пишу петиције против господара. Кмет је сада могао да буде, као што је бивао случај, продат, замењен другим, заложен, а ако би његов господар то пожелео, могао је да га се реши. Прихватили су га као јемство за државне позајмице (уп. *Мртве душе*), његов господар могао је да га премести и настати било где када то пожели (на тај начин никла су огромна имања у Украјини), и могли су да га обучавају и наређују му да обавља било који задатак или занатске услуге, да би га напослетку вратили у кућу да обавља најгоре послове. Укратко, ње-

гова судбина мало се разликовала од судбине америчког црног роба и све до укидања кметства 1861. није дошло ни до какве битне промене у условима његовог живота.

Оно што је допринело томе да ове околности буду колико-толико подношљиве за просечног сеоског кмета било је то што се господар није мешао у његове свакодневне сеоске послове. Тако је у неким деловима средишње Русије сеоска задруга и даље обављала надзорну, правну и управну улогу на нивоу имања. Домаћи кмет је, међутим, био жртва господаревих хирова, а често је и злостављан. Наравно, саму државу занимало је то да сачува производну вредност кметова и да задржи мир и поредак на селу, а у најгорим случајевима злоупотребе, администрација и судство би се, мада нерадо, умешали да заштите кметове. Овакве интервенције су обично покретали суседи који су се плашили да би незадовољство и гнев кметова могли да доведу до побуне. Иако су интервенције државе биле ретке и неделотворне, допринеле су томе да се међу сељацима сачува илузија о томе да је цар њихов заштитник, као и да се кметова верност монарху одржи.

Постојало је још неколико слојева сељака са променљивим обавезама, било према држави или појединцима. Поред кметова који су додељени на рад у фабрикама (стр. 180), постојала је још једна важна скупина, а то су били *ямцики*, сељаци који су се старали о поштанским коњима и управљали поштанским кочијама. То су били слободни сељаци, ослобођени неких пореза, а уживали су још неке повластице које су им додељене као награда за обавезу да обезбеђују коње и кочијаше и да одржавају поштанске станице за царске курире и путнике на службеном путу. Били су углавном концентрисани дуж главних царских друмова који повезују престоницу са главним градовима у унутрашњости. Друга група кметова били су такозвани *одноворцы* (неожењени закупци), који су раније били ситни племићи у војној служби, да би затим осиромашили и завршили са војном службом. Једино што им је остало била је лична слобода, док су, с обзиром на своје пореске и услужне обавезе, били изједначени са државним сељацима. Живели су у бившим граничним областима – у Украјини, на Волги. *Панцирне бояре* и друге групе бивших војника у граничним провинцијама Царства били су потпуно исти као и *одноворцы*, као и Татари

који су били у надлежности Руског адмиралитета на Волги, и чије су главне обавезе биле да обезбеђују дрвну грађу за Петрова бродоградилшта.

Ове мале скупине представљају историјски анахронизам овог раздобља и одсликавају тесну везу између друштвеног положаја и услужне обавезе, што је одлучивало о томе ко ће бити у редовима не само племства већ и нижих сталежа. Баш ова чињеница донекле је допринела друштвеној покретљивости и разлог је што су козаци припадали неком слоју између сељака и племства. Московска кнежевина проширила је своје надлежности преко најстаријих козачких заједница, дњепарске сечи у 17. веку. Остале козачке јединице, никле крајем 16. и почетком 17. века (Јаик-Урал, Дон) или настале распарчавањем првобитних дњепарских и донских упоришта (Црно море и Кубан), формално су се организовале у другој половини 18. века. Козачке сечи су испрва биле војне демократске заједнице са *старшинами* (старшини, изабрани официри) и *хетманом* или *атаманом* (поглавар). Међутим, откако су потпали под власт Московске кнежевине, започео је процес који ће козачке јединице подвести под друштвене обрасце важеће у средишњој Русији.

Суштински, то је био процес економског и културног раслојавања, а економско раслојавање у себи је садржало друштвена и политичка питања. Оно је најпре подрило а потом уништило једнакост која је – бар начелно – важила за све чланове сечи. Богати козаци постали су засебна група, из чијих су редова бирани хетмани. Истовремено, пошто су били у тесној вези са руском администрацијом, људи из редова ове олигархије тежили су руској служби и руској култури. Награде за добро службовање биле су издашне, али по цену културне русификације. Напослетку, *старшини* су асимиловани у руско службено племство, примали су руско образовање и добијали чинове и титуле. Ово прво омогућило им је да стичу већи углед и богатство и, што је посебно важно, да долазе у посед насељених имања и кметова. До краја 18. века *старшини* се заиста више нису могли разликовати од руских племића.

У првој половини 18. века козаци више нису имали своју традиционалну војну улогу на својој првобитној земљи (испоставило се да је Мазепин прелазак на страну шведског краља Карла XII био последњи озбиљан покушај да се изведе

самостална акција), а њихов врховни штаб, *Зайорошка сеч*, уништен је 1755. Обични војници међу козацима постали су сељаци, а многи од њих напослетку и кметови. У 19. веку очигледни су неки трагови козачке традиције у локалним обичајима и неким посебним скупинама слободних сељака који су непосредно потицали од козачких јединица. Дуж Урала, Дона, Кубана и Црног мора (касније и на Тереку и Амуру) образоване су козачке сечи каснијег датума, које су наставиле да обављају виталну војну улогу бранећи источне границе Царства. Официри, обично синови самих старешина, улазили су у редове руског племства. Најуспешнији међу њима такође су службовали у престоници, стицали породичне везе и имовину и имали право да постану спахије у другим провинцијама. У неким приликама управљали су својим земљама у козачким областима на капиталистички начин. Кад је реч о духовној припадности, несумњиво су припадали руској култури. Као племићи, имали су право да похађају обласне скупштине племића и учествовали су у установама локалне управе као изабрани представници козачких јединица.

Обични војници из редова козака су у међувремену обрађивали земљу, али нису били слободни сељаци. Посеђивали су сопствену земљу и имали већег удела у *станица* (сеоској управи) од обичних државних сељака. Због великих земљишних поседа и могућности да очувају традиционалну организацију и обичаје, козаци су, за узврат, морали да прођу кроз војну обуку, да се снабдевају о сопственом трошку и да буду у стању борбене готовости. Сачињавали су специјалне коњичке пукове царске војске и били веома корисни све дотле док су се њихове области налазиле уз слабо дефинисане границе Царства и непрестано се борили против суседних номада. Када су се номади примирили, и како се Царство ширило, козаци су се или кретали ка новој граници (Сибир, Амур), или су преузимали полицију и послове везане за безбедност. У овом другом случају напуштали су своје обичаје и начин живота и потпуно се преобразили у сељаке. Пошто су уживали повластице у поређењу с обичним сељацима, били су врло одани власти. У другој половини 19. века козачке јединице су углавном коришћене као покретна полицијска снага и постале су главно оруђе за гушење сељачких побуна, штрајкова и демонстрација.

Градско становништво

Слика градског становништва у Русији била је такође врло сложена. Прави „грађани“ (не рачунајући сељаке, племиће и странце, који су углавном живели стално у градовима) били су сразмерно малобројни. Петар Велики покушао је да осавремени градску организацију тако што је успешни и активни трговачки сталеж са сопственим гилдама подстицао да заштити и прошири своје интересе. Поред тога, желео је да својој градској елити додели што је могуће већу улогу у градској управи тако што је оснивао *магистрате* (*магистраты*) и *ратуши* (*ратуши*) у свим важним градовима. Нажалост, порески интереси су опет имали водећу улогу и власт је претворила градску самоуправу у оруђе за убирање одштета и пореза, као и обавеза које су градовима наметнуте. Богате чланове ових првих гилда мало је занимао њихов положај, јер су им у надлежност припале само најмукотрпније обавезе, а били су правно и финансијски одговорни за своје сиромашније другове; чланство у гилди спало је на пореску категорију. Успешнији грађани усмеравали су своје напоре у правцу обезбеђивања свог положаја у оквиру Табеле рангова, по заслуги обављања јавних дужности, и на тај начин избегавали финансијски терет који је са собом носило чланство у градској гилди. Главни терет градских обавеза и пореза пао је на плећа сиромашног, обичног грађанства из *досада* (градских заједница), које је обављало многе дужности (одржавање чистоће, одбрана, полиција, одржавање улица и зграда итд.), које су их држале подаље од њихових послова и због којих су робовали администрацији.

Овакво стање било је главни узрок стагнације руског градског живота током целог 18. века. Имајући у виду осавремењивање привреде земље, Катарина II је, настављајући да примењује разне економске мере које је започела Јелисавета с намером да растерети домаћу привреду, реформисала административни и друштвени образац живота у градовима. Повеља о градовима донета је 1785 (у исто време кад и Повеља о племству). Према њој, чланство у гилдама и даље је засновано на количини капитала који би појединац објавио да поседује, а било је у вези са пореским обавезама и посебним нивоима опорезивања; извори за представнике у градским скупштинама и ве-

ћима и даље су били засновани на куријама, а чланство две најважније гилде преузело је већи део одговорности.

Поново је због старих обичаја и традиције локално учешће у градској управи било сведено на најмању могућу меру. Градска полиција остала је у рукама наменованих чиновника и обични становници градова били су и даље оптерећени мукотрпним обавезама и задацима, тако да је било тешко, ако не и готово немогуће, оснивати самостална удружења. Штавише, за време владавине Александра I и Николаја I, многе повластице додељене 1785. поново су враћене, а градови доведени у положај у коме их је строго надзирала бирократија власти. Само је у посебном случају Петербурга значајну реформу извео Н. Миљутин у четвртој деценији 19. века, када је нова градска управа у престоници предала велики део власти и одговорности у економском животу метрополе представницима своје елите. Битан разлог због кога је Повеља о градовима доживела неуспех у смислу давања веће користи градском становништву било је то што њени услови нису јасно одређивали чланство у градском „друштву“. И заиста, примењено мерило било је власништво некретнина, што је значило да су племићи и чиновници који су били власници кућа и земље унутар града имали право да учествују – и активно и пасивно – у општинским изборима.

Да би се унутар економски корисних општинских „друштава“ одржао активан и успешан трговачки слој, и да би се осигурало да се војно племство потисне новим племством заснованим на богатству, створено је посебно звање *именитый гражданин* (угледни грађанин). Испрва је ова категорија представљала људе који су се налазили на пола пута између племства и виших слојева трговачког staleжа, али за време Николаја I то више није био случај, изузев у сасвим посебним околностима, као улазница за ступање у племство. Потребу за стварањем моста између вишег и нижег staleжа преко неке врсте средње класе осетили су многи напредни Руси, али преживљавање кметства и примат државне службе у одређивању положаја успешно су спречавали остварење било ког одлучнијег покушаја.

Остали друштвени staleжи

Постојали су многи други друштвени staleжи и статусне групе. Једно од њих било је свештенство (стр. 172). Деца пароксијских свештеника која нису могла или нису желела да нађу своје место у Цркви била су сврстана у *разночинце* (*разночинцы*, људи различитог ранга). Многи од њих постали су сељаци, што је значило и кметови. Други су постајали део државне власти, као нижи службеници у локалним установама. Неколицина образованијих, посебно у 19. веку, одлазила је на универзитете и почела да се бави слободним занимањима. Деца војника такође су образовала посебну категорију унутар класе *разночинаца*. Они који су били рођени после ступања њихових очева у војску били су слободни људи и могли су да се упишу у посебне школе (гарнизонске и пуковске), а за време Николаја I то је био аутоматски поступак. Могли су да ступе у војску, где су обично били резервни официри или чиновници, или су се настањивали у градовима и тамо се бавили трговином.

И, коначно, грађанском staleжу припадао је највећи део „староседелачког живља“ – *иноверци* (*иноверцы*, они који припадају другој вери), како су званично називани у 18. веку, или *инородци* (*инородцы*, они који припадају другом племену), како су касније постали познати. Ова изузетно разнолика група састојала се од неколико стотина различитих народа и језика. У суштини, њихов положај и начин поступања према њима зависно је од њиховог начина живота. И заиста, и руска државна власт, као и јавно мњење, сврставали су их у групе на основу културних мерила: сматрало се да су они који су се бавили ловом, риболовом и постављањем замки на најнижем ступњу развоја; после њих долазе сточари-номади; и, најзад, сталним становницима и земљорадницима (посебно узгајивачима жита) додељен је највиши положај. Са верског гледишта, није прављена велика разлика између примитивног шаманизма, паганства и будизма; насупротив томе, ислам је сматран за донекле развијенију веру.

Примитивне народе, посебно оне који су живели далеко од било каквих пољопривредних или градских средишта, државна власт није узнемиравала, под условом да плаћају *јасак* (данак у роби). Ма како благонаклоно ово изгледало, ова по-

литика имала је своју негативну страну: олакшавала је експлоатацију и угњетавање које су спроводили поједини предузетници и администратори. Државна власт мешала се само у случајевима велике злоупотребе која је претила или интересима државне благајне или реду и поретку. Међутим, циљ ове политике био је да се ови народи повежу са народима на вишем степену развоја и да их подстичу да се посвете пољопривредним занимањима — што је био циљ који није дао неке значајније резултате.

Номадски сточари створили су два проблема: било је неопходно да се сачува ред и поредак дуж граница куда су се они кретали, пошто су могли лако да увуку Царство у војне сукобе око граница и питања трговине: још важније, пољопривредне сеобе и насељавање руских сељака и спахија (укуључујући и оне украјинске и белоруске) имали су за последицу протеривање номада са традиционално њихових пашњака. Наравно, био је то извор бројних жестоких окршаја, као што је башкирска побуна у 18. веку. Не само да су руски колонисти у номадским земљама имали повлашћен положај већ је и држава подстицала насељавање номада, као и њихово претварање у ратаре. Покушавано је да се приволе на разне начине, као што су поклони и одличја која су нуђена номадским поглаварима или дугорочно ослобађање од дажбина и пореза за све оне који би почели да се баве пољопривредом. За домаћи живаљ који је остао номадски власт се одлучила за посредни административни систем: сачувани су племенска и родовска структура и институције и Русија је признала унутрашњу власт поглавара и кнежевића који су имали улогу посредника између руске управе и њиховог народа. Домаће обичајно право примењивано је у свим случајевима, изузев у случају неколико озбиљних преступа (побуна, друмско разбојништво, убиство), а када су Руси били умешани у њих, тада би руски закон однео превагу. Док су Руси са домаћим становништвом ретко и површно долазили у додир, све је било у најбољем реду; али учестани додири економске и политичке природе стварали су трвења.

Кад год би номади подлегли наговарању и притисцима, били би асимиловани у државне сељаке, а над њима је вршен исти административни надзор као и над редовним државним сељацима у Русији, осим што су номадски поглавари могли да буду изабрани по наследном основу и домаће обичај-

но право било је на снази кад год је то било могуће. Природно је да се очекивало да ће оваква промена у начину живота на крају довести до постепене русификације. У областима које су биле најближе средишњим руским провинцијама (нпр. дуж Волге и западних обронака Урала) овај процес имао је често као коначан исход претварање домаћег становништва у приватне кметове, у случају да је њихова земља дата или да ју је приграбио неки руски племнић, мада ово није било опште правило. Међутим, власт се није уплitala у случају да припадници домаћег становништва постану кметови свог поглавара. Једина забрана која се односила на цело Царство била је да нехришћани не могу да поседују кметове хришћане.

Мала група градског „домаћег становништва“, углавном трговци и занатлије у градовима дуж Волге и западног Сибира (касније и на Кавказу), имала је посебан положај, и то само у ванредним случајевима. У највећем броју случајева припадали су *йосаду*, којим се руководило према истим начелима као и руским. Само неколико изабраних група које су сачињавали страни трговци из редова домаћег становништва (на пример, из централне Азије, тзв. *Бухарци*), имало је право да образује засебна удружења и да води рачуна о својим унутрашњим пословима изван оквира руске администрације и судства.

Могу се издвојити две тежње у историји и третману „домаћег живља“. Као прво, високе економске и административне повластице понуђене су ономе ко успе да их приволи да воде срећен ратарски живот. Чим би се ово одиграло, долазило је — административно речено — до асимилације са повлашћеном категоријом руског сељака. Језичка и верска русификација представљала је другоразредно питање, иако није уложен никакав посебан труд да се обезбеди употреба матерњих језика домаћег живља у званичним пословима и да се сачува обичајно право. Административни поступци, путем којих је локално становништво остављано на милост и немилост безобзирних руских трговаца и чиновника и онемогућено да превазиђе примитивне услове живота, морали су бити укинута. Држава је требало да ступа у везу са домаћим народима и племенима преко посебних чиновника (а у случају најпримитивнијих племена да сведе ове везе на најмању меру). Односи између руског „сектора“ и домаћег становништва морали су бити ваљано ре-

гулисани. Домаће становништво морало је да добије помоћ у смислу појашњења и учвршћивања својих обичаја и закона, да би се олакшало редовно и доследно административно-правно одлучивање. У овом процесу, истини за вољу, русификација је отишла корак даље, пошто су попуњене извесне празнине и отклоњене сумње угледањем на руске норме и руско искуство. Таква су била начела реформе у локалној администрацији коју је спровео Сперански у Сибиру 1822. А ова реформа је послужила као узор и надахнуће за оне области чији су услови били слични онима у Сибиру.

Друга тежња огледала се у политици подстицања русификације домаћих главешина. Локални поглавари добили су почаст и одликовања, а њихова деца су се образовала у руским школама, прихватајући руски језик и културу. Коначна награда било је њихово асимиловање у царско племство. То се могло остварити давањем сталног положаја у складу са Табелом рангова, чиме је обезбеђено административно учешће ових локалних вођа, што је требало да привуче, било њих или њихову децу, у редовну руску војну службу, или да се њиховој деци понуди могућност да похађају разне војне кадетске школе. Тако је традиционално манипулисање влашћу и руководећим позицијама бивало често најагресивнији и најуспешнији чинилац русификације домаћег становништва и преображаја његовог начина живота.

Племство

Добити племићку титулу у Русији био је сан и богатих трговаца и вођа локалног становништва. Као и свугде у Европи тога времена, племство је образовало елиту у погледу богатства, угледа, власти и образовања; у Русији је то био једини повлашћени staleж. Али, ко су били племићи? Одговор уопште није једноставан – није постојала јасна правна дефиниција, нити су повластице и права племића били протумачени. Истини за вољу, како је 18. век одмицао дошло је до извесног реда и јасноће, углавном у негативном смислу, тако што је тачно утврђено ко је лишен извесних повластица, права и користи. Повеља из 1785. требало је ово да разјасни, али то се није догодило. Током читавог овог раздобља Табела рангова

била је основа и оквир према коме се утврђивао положај племића: за разлику од многих западних племића феудалног порекла, Рус није имао неки други извор угледа и моћи до ове везе са државним апаратом.

Табела рангова није само подразумевала да сваки племић мора да служи држави већ је предвиђала и то да, ако жели да достигне неки високи чин, сваки племић мора прво да заслужи ниже чинове. Петар Велики је чак размишљао о могућности да се сину племића не призна племићка титула док је не заслужи на начин који је одређен за грађанина. Али је зато издао декрет према коме је племић без образовања остајао у подређеном положају у правном смислу речи, без могућности да заузме неки водећи положај. То је довело до тога да грађанин који у дружавној служби дође до неког одређеног чина на Табели (најпре до осмог, па после до петог) треба да добије племићку титулу. Обезбеђујући четрнаест ступњева или чинова (чини) за сваку од функција главних државних служби, Табела рангова је у почетку везивала чин за службу, наиме, извесне службе биле су носиоци посебног чина (називи чинова, који су преузети из немачког, означавали су функцију). За посебна признања која су само почасне природе и не односе се на функције службе Петар је створио титуле грофа и барона. Пошто је сачуван традиционални обичај да сви чланови породице наслеђују титулу, повећан је број појединаца са титулом (мада су и даље били у знатној мањини).

Табела рангова постала је мерило и пут који је требало да се прође да би се остварио положај, статус, а посредним путем и богатство. Док је првобитна законодавчева намера била да функцији службе додели чин, обрнут случај постао је убрзо уобичајен. Неке службе могле су да обављају само особе са посебним чином. Племићи су настојали да спрече грађане да у већем броју дођу до виших чинова. Тако су у 18. веку неке службе биле недоступне грађанима (секретари колегијума, на пример), пошто се тражени чин није давао грађанима. Потоње законодавство тежило је спречавању брзих унапређења и аутоматског добијања племићких титула тако што је поставило старосне квалификације за напредовање и подигло ступањ чина на коме се темељило наследно племство. Упркос овим ограничењима, приступ хијерархији Табеле рангова никада није био за-

творен, и тиме је племство и даље нужно остало сразмерно отворен, а тиме и несигуран сталеж.

Које су то биле повластице и награде које су се везивале за чин, поред права да се отворено приказује раскош и оних повластица које су се односиле на функцију званичне службе? Теоријски, постојала је само једна – ослобађање од главарине. У сваком другом смислу, као што су лична и имовинска права, племић није имао неких посебних законских повластица. Стога је било природно што су током целог 18. века, па чак и касније, напори племства као сталежа били усмерени на стицање таквих гаранција и права. Ови напори се нису завршили ступањем Александра на престо, мада су тада превагу добила не друштвена питања већ уставна и политичка.

Као прво, племство је захтевало да се према њему заиста односе као према племству и да не буде у истом положају као и грађани, чак и кад службује у нижим чиновима: племићи треба, на пример, да буду ослобођени телесне казне. Посредно, овим захтевима племства удовољено је тако што су њихова деца уписивана у посебне школе или кадетске јединице, одакле су била непосредно унапређивана и добијала праве официрске чинове. Још један начин да се избегне време служења у нижим чиновима био је да се син племића упише у пук већ на самом рођењу, тако да би, када буде спреман да приступи активної служби, бивао унапређен до официрског чина на основу година старости. Као друго, племићи су захтевали да им се обезбеди лична и имовинска сигурност, што је значило гаранције против самовољног запленивања, хапшења, прогонства, па и горег. Имовинска безбедност осигурана је врло брзо општим друштвеним и економским напретком у Русији у 18. веку, као и тиме што је држава схватила да и њој иде у прилог постојање економски обезбеђеног и успешног племства. Правну санкцију ове безбедности дала је, као што смо видели, Катарина II, као један вид унапређења развоја свих економских потенцијала. Међутим, лична сигурност није у потпуности остварена. Свакако, руска државна власт и друштво све су се више усавршавали, што је допринело свођењу крајњих злоупотреба на најмању меру, колико је то било могуће, али владавина Павла I служила је као тужна опомена да владар, ако је самовољни тиранин, и даље може да се отараси својих племића кад год му се

то прохте. Однос према декабристима, мада заогрнут редовном правном нормом, протумачен је као претња личној сигурности, што се односило и на свеприсутно Треће одељење и Жандармеријски корпус за време владавине Николаја I. Племић нижег ранга није био у потпуности сигуран ни када је била у питању самовоља локалних чиновника. У удаљеним провинцијама гувернатор или месни капетан могао је да задржи племића у затвору или да га прогна у удаљене области, а понекад су биле потребне године да би се добило обештећење од виших власти.

Племићи су били власници насељених имања, односно кметова, а они племићи чији је приход с имања био основни извор прихода који им је омогућавао да живе на западњачки начин трудили су се да осигурају монопол над власништвом кметова. Ово им је и пошло за руком до времена Катарине II, мада је то била краткотрајна победа, пошто је Александар I поништио тај монопол 1802, у нади да ће тако започети процес постепеног укидања кметства. Иако је племство осигурало потпуну контролу над својим власништвом, никад није успело да од једне врсте имовине створи свој искључиви монопол и мерило племићког положаја.

У ствари, као што је већ речено у вези са другим питањима, економски положај племства уопште није био сјајан. Обичај да се наследство дели на сву децу преминулог значило је да ће чак и велико имање за само неколико генерација морати да буде скроман извор дохотка којим ће се издржавати велики број осиромашених племића. То је, такође, допринело распарчавању имовине појединца на неколико области и провинција, и то на врло мале делове; било је тешко управљати овим раштрканим деловима имања, а она често нису доносила никакву добит. За обичног племића приход са његових имања био је једва толики да преживи, па је морао да га допуњава платом и поклонима које је примао док би још био у служби. Ово је довело до тога да је за добро службовање или као надокнаду за неочекивани губитак (нпр. у рату) државна власт дарежљиво давала доживотно или привремено право на плодуживање *аренди* (државне земље). Држава је, такође, помагала тако што је оснивала кредитне банке, од којих је племство навелико узимало зајмове, за шта су им земља и кметови били јемство.

Захтеви за личношћу били су тесно повезани са захтевима да се створи нека врста удружене организације која би штитила интересе племства. У својој политичкој форми ови захтеви наведени су у вези са предлозима за побољшање комуникације између владара и поданика, као и за стварање саветодавног механизма. Они су, такође, представљали терет политичком програму декабриста, чији је неуспех онемогућио све наредне напоре у овом правцу за време владавине Николаја I, мада је спорно да ли је писање руског закона знатно повећало имовинску и личну безбедност тако што је обезбедило срећан правни поступак и мерила.

Повеља о племству из 1785. требало је да обезбеди племству правни статус, организацију и пуну безбедност, као и повлашћен положај у руском друштву у правом смислу те речи. Све ово остварено је делимично, али ништа у потпуности. Правни статус није био у целости остварен, јер нису постојале јасне и недвосмислене дефиниције „племства“. У овој повељи поново се чула она стара фраза како је племство почасна титула подарена као награда за изузетно службовање. Поред тога, неколико њених одредаба омогућило је да добијање титуле буде предуслов за учешће у племићким скупштинама и локалним установама. Тако је систем Табеле рангова остао основно мерило за одређивање племства. Повеља није ништа учинила да помогне племићу појединцу да превазиђе географску раштрканост својих интереса и недостатак везаности за поједину област. Иако га је ослободила телесног кажњавања и обећала му суђење са њему равном поротом, бирократски апарат често је кршио ове одредбе.

Најугледнији и најбогатији достојанственици 18. века имали су изгледа да образују аристократију која је тежила сталном и правно зајемченом учешћу у државним пословима (године 1730. Панинов предлог, Сенаторска странка). Међутим, то им није пошло за руком, највећим делом зато што нису могли да придобију подршку племства нижег ранга, а и зато што су се напослетку нашли у стању потпуне зависности од државе. Морали су да се ослањају на њену економску помоћ и да служе у војсци и администрацији.

Западњачење

Век који је уследио после ступања Петра Великог на престо био је век западњачења. Петар је тежио да од Русије створи европску силу и подари јој европско друштво. Наравно, Русија је до извесне мере радила на западњачењу још од 16. века, али све до Петрове владавине то је имало врло ограничене домете. Допуштала је увођење само онога што је било непосредно корисно и забавно, онога што није утицало на суштину руског живота и традицију, а то се посебно односи на основна верска гледишта и вредности које су остале непромењене.

Са доласком Петра ствари су се промениле. Западњачење је за њега значило преображај свих видова руског живота и, по могућству, утицај на све друштвене сталеже. Док су његови основни интереси били технолошке и војне природе, занимало га је и западњачење администрације, као и увођење корисних наука, знања и уметности са Запада. Спољашњи вид живота, бар кад је реч о вишем staleжу, морао је да се у што већој мери и што је брже могуће саобрази с оним у европским друштвима. У овом смислу, имајући у виду више слојеве, његов циљ био је остварен у првој четвртини 19. века, када је створена савремена руска култура – жива и стваралачка мешавина западноевропских и домаћих елемената. Али, свесна тежња ка западњачењу била је и даље од највеће важности за припаднике руске елите.

Државна служба била је и узрок и циљ западњачења под Петром и његовим непосредним наследницима. Петар је наредио западњачење у спољашњем изгледу и понашању тако што је захтевао да се његови службеници, племићи и образовани људи облаче по „немачкој“ моди, да брију браде и да се понашају „цивилизовано“ на јавним местима. После једне генерације, виши staleж постао је сасвим позападњачен у спољашњем изгледу – толико да је и племић из провинције носио „немачку“ униформу своје службе и када би се повукао на своје имање. Свакако, ту се западњачки начин друштвеног живота ширио спорије и више му је требало да ухвати корена: док је Петроград постао западњачки град одмах по свом оснивању и док је његов дворски и друштвени живот био савршена имитација европских салона и дворова, остали део земље каскао је за њим. Током целог 18. века чак је и Москва задржала тра-

диционални руски начин породичног живота, а у провинцијама западњачење је било површно, а често и веома комично.

Значајније од оног које се тичало само спољашности одевања и друштвеног опхођења било је интелектуално и културно западњачење виших сталежа. Главни носилац ове промене била је стручна обука коју је Петар Велики захтевао од племства у државној служби. Основао је световне школе и покушао да развије мрежу припремних и средњих школа – такозване „цифирне“ школе – у којима су углавном предавали свештеници, али под надзором државе. Ове школе нису биле успешне и нису биле дугог века зато што је свештенство невољно учествовало у раду световних установа, а племство је приговарало што се њихова деца изједначавају са децом из других сталежа. Тако су основане посебне школе, Кадетски корпус, као и оне које су се угледале на њих – које су после матуре својим штићеницима давале официрски чин. Од самог почетка сматрало се да стручна обука није одговарајућа, па су плес, држање, лепо понашање, јахање, страни језици – укратко, све друштвене вештине, биле укључене у наставни план. Природно је било што су се после њих појавиле и приватне школе и приватни професори.

Обим у коме је западна наука и ученост била позната у Московској кнежевини у доба Петровог ступања на престо био је незнатан. Руси су, стога, морали да науче све *ab initio*; биле су им потребне књиге из свих области. Превођење тих књига било је очигледно решење проблема, али руском језику недостајао је речник и прилагодљивост која је омогућавала да се дође до читљивог превода. Било је потребно много времена и енергије да се велика дела западне књижевности учине доступним на руском језику. Тако је учење страних језика постало императив за руску елиту. На почетку, немачки је био најпопуларнији језик и језик који се највише учио, мада су француски и италијански били призната средства споразумевања у салонима и у расправама о уметности. Француски, чија је научна литература била мање позната наставницима у Русији, постао је омиљен међу дворским племством за време владавине Катарине II.

Петрова жеља за брзим западњачењем руског културног живота довела га је – вероватно под утицајем Лајбница – до изношења плана за стварање академије наука. Није доживео да

види њено свечано отварање 1725, за време владавине његове наследнице Катарине I. Значајно је напоменути да је сврха академије била двострука: да унапређује истраживања у друштвеним и природним наукама и да пружа високостручну обуку за нове кадрове стручно спремних државних службеника. У почетку су сви њени чланови били странци, а Руси нису били у већини све до краја 18. века. Због сличних техничких и интелектуалних потреба за западњачењем, основан је 1755. први универзитет у Москви. Настао је због потреба државне службе, али је, управо због тога, и број студената био мали, пошто племство нису занимале дуге студије, а од тако високог знања имало би мало користи ван државне службе. Временом је, наравно, високостручни кадар у државној служби постао горућа потреба, и тако је 1805. године одлучено да се оснују нови и обнове већ постојећи универзитети (Казањски, Харковски, Дерптски, Виљњски, Петербуршки). Од тада се њихов број повећавао, заједно са проширеном мрежом средњих школа у главним местима у провинцијама. Такође су се оснивале и специјализоване стручне школе, и то вртоглавом брзином (Лицеј у Царском Селу, Правни институт, Војна хируршко-медицинска академија, школе за инжењерство, саобраћај и рударство). Већ 1855. руско образовање достигло је исти ступањ на којем се налазило стручно и научно школовање у Западној Европи.

Међутим, у исто време су се и питања око којих су се спориле државна власт и руска интелигенција такође умножила. Погубне последице за руски техничко-научни напредак, које су изазване нападним и крутим ограничавањима слободе, осетиле су се посебно у два случаја. На врхунцу мистицизма Александра I (на крају прве и почетком друге деценије 19. века), заустављен је и умногоме осујећен развој Казањског и Петербуршког универзитета тако што је државна власт успоставила контролу над професорима, као и над студентима. Други случај тиче се времена владавине Николаја I, када су студије хуманистичких и правних наука биле отежане идеолошком контролом, а развој универзитетског образовања осујећен грубим смањењем броја слободних места за упис студената. „Универзитетски статут“, из 1835. године, начињен по угледу на полицијски, у садејству са строгим правилима о цензури из 1828, подрио је морал и успешност академског живота и допринео

проширивању јаза између образоване елите и државе. Потребне државне службе допринеле су да светлост дана угледа баш она група људи која се најдоследније и најватреније супротстављала државном устројству.

Племство није било једини staleж који се школовао у процесу културног западњачења. Иако се устручавала да изврши Петров план о увођењу основног народног стручног образовања путем „цифирних школа“, Црква је радила на западњачењу преко богословија и теолошких академија. Црква је, чак и пре Петрове владавине, била под снажним утицајем Кијевске духовне академије, а за време његове власти Теофан Прокопович (1681–1736) проширио је црквени школски систем. Црквене школе пружале су темељно знање из латинског и грчког, западне филозофије, историје и теологије. Што је још важније, омогућавале су да се стекну важне вештине у реторици и расправи, а после реформи Сперанског, које су осавремениле и администрацију и наставни план и програм, најбоље међу њима пружале су чврсте основе и из математике и природних наука.

Свакако, немогуће је са тачношћу пратити западњачење међу обичним народом, поготово сељацима. У целини, може се рећи да пред крај 18. века западњачке нормe нису успеле да на њих изврше знатнији утицај. Ипак, сасвим је очигледно да су нова интересовања и потребе спахија сигурно утицали на живот њихових кметова.

Западњачење није само поставило нове циљеве већ је и увело нове обичаје у интелектуални и друштвени живот земље. Нови циљеви тицали су се рационализма, просветитељства, материјалног богатства и напретка, бриге за појединца и духовно и економско благостање нижих staleжа. Нове нормe понашања биле су тесно повезане с овим циљевима. Као последице научних и интелектуалних револуција у 17. и 18. веку на Западу, истицале су рационалност и успешност, као и стваралачку улогу снажног и свесног појединца, супротно традиционализму и пасивности заједнице. Ипак, руска друштвена структура није се значајно променила у току овог раздобља. Стога није чудно што су се поменути елементи западњачења нашли у вештачкој и страниј средини. Тако су произвели опречне силе које су угрожавале друштвену и политичку сигурност државног устројства. Као одговор на ово државна власт

развила је амбивалентан став према западњачењу: било је добродошло у случају када је доприносило увећању државне војне и економске силе; супротстављала му се и настојала да га потисне у скоро свим другим случајевима.

Затезнути односи

Војно племство

Иако су совјетски и марксистички историчари назвали ово раздобље „дворянска империја“ (империја племства), оно је било далеко од неког спокојног суживота државе и војног племства. Њихови затезнути односи јавили су се делимично због обавезне, непроменљиве и педагошке природе државне службе коју је наметнуо Петар Велики. Док га је неколицина одушевљено подржавала, обичним племићима било је тешко да раскину с обичајима и традицијима које су створиле неколике генерације њихових предака. Њихово незадовољство повећано је зато што су делатности нове службе нагризале стару локалну и породичну једнодушност. Пошто су наименовања вршена на појединачној основи, везе које су у 17. веку почеле да спајају племиће из исте области, из истих породица или службених јединица биле су пренебрегнуте (можда и намерно). Племић се осећао изгубљеним, остављеним на милост и немилост безличной сили која му је отежавала живот, не хајући за његове потребе и интересе. Стална природа његових војних обавеза значила је да нису постојале прилике када је могао да остане на имању са својом породицом.

Избегавање службе и напори да се обезбеди рани одлазак у пензију, као и склањање од даљих обавеза, обележило је односе између Петрове власти и племства. Рат и Петрова силовитост спречили су отворени раскид. Ипак, познато нам је из података из *Преображенској йриказа* да је незадовољство било широко раширено и да је захватало обично племство, као и осрамоћене чланове старих бојарских породица. Један од повода око којег су незадовољни могли да се окупе био је случај царевих Алексеја. Догађаји везани за њега били су веома замршени и историчари их, све до данашњих дана, нису у потпуности разјаснили. Овде је довољно напоменути да је, поред личног сукоба

између Алексеја и Петра, у ово било укључено и опште незадовољство Петровим наглим скретањем са старе стазе, његова јака западњачка линија и недаће које су се јавиле као последица тога.

Овај посебан вид незадовољства племића није се завршио Петровом смрћу; племићи у државној служби остављени су на милост и немилост државног апарата, а владар и његови миљеници могли су да их искоришћавају и злоупотребљавају. Племићи са службом у престоници и на двору били су први на удару њихове самовоље и није никакво чудо да су се сукоби између њих и владара завршавали дворским пучевима. Таква је судбина 1741. задесила малог Ивана VI и његову мајку Ану Леополдовну, намесницу; такав је био и крај Петра III, који је својом променом дипломатског тора и слањем гардијског пука да се бори на страни пруског краља Фридриха II, довео до успешног пуча његове жене Катарине 1762. Самовоља цара Павла I и његово оживљавање Петровог начина обављања државне службе изазвали су осећање несигурности и незадовољства у редовима племића у престоници, што га је коштало и престола и живота.

Високи достојанственици Врховног крунског савета који су, у ствари, владали за време Катарине I и Петра II, разумели су везу између начина обављања државне службе, економског опадања и незадовољства племића. Трагали су за начинима да се промене правила службовања, али да се при том не промени природа, сврха и методе нове петровске државе. Правила која су се односила на одсуствовање и пензионисање била су мање строга; направљен је такав план према којем су се обавезе смењивале, тако да је племић могао да проведе једну од три године на своме имању. Али, на делу, исход није био толико успешан и незадовољство је и даље било огромно. Криза око наслеђивања престола, која је уследила после смрти Петра II, указала се као прилика да се ово незадовољство отворено испоји.

Захтеви племства из 1730. односили су се на обезбеђивање њиховог положаја и одстрањивање најнепријатнијих својстава доживотног обављања службе. Захтевали су да се оснују посебни пукови или јединице, посебне школе за племиће у којима би могли да добију прве чинове, а да после буду додељени редовним пуковима или службама које захтевају официрски чин. Доживотна служба требало је да се замени, како су то они говорили, периодом од приближно двадесет пет година. Није било

начелних примедба које су се односиле на саму замисао обавезне службе, једино су захтевали олакшице, али држава се успешно одупирала чак и најскромнијим захтевима. Истини за вољу, основан је Кадетски корпус за децу племића и постало је обичај да племићи, као нижи официри, буду у повлашћеном положају, али то их није у потпуности штитило од злостављања и свирепог опхођења према њима, што је био усуд сваког обичног човека. После неколико година трајање прописане службе скраћено је на тридесет година, а за време Јелисавете на двадесет пет, потом на двадесет, али као услуга којом је дата могућност за то, па се ни-су сви усуђивали да неоправдано искористе ову прилику.

Неуспешност племства у остваривању својих захтева потицала је од њихове неспособности да створе јединствен фронт у борби против самодржавља. Суочени с избором између већих повластица и слобода под олигархијом и опстајања самодржавља, већина припадника војног племства одлучила се за овај други, пошто су веровали да ће њихови интереси бити сигурније обезбеђени ако не дође до цепања политичке власти. Током времена недаће службе су се смањиле и, коначно (1762), војни племић у служби добио је право избора да служи или да не служи. Може се довести у питање колико је стваран био тај избор, јер племић још није имао на располагању много ствари којима би могао озбиљно и успешно да се бави изван службе. Могло би се чак тврдити да је последица ослобађања од државне службе био један нови облик затегнутих односа између државе и војног племства. И, заиста, указом од 19. фебруара 1762. јасно се показало да власт више не зависи од дужности које је обављало племство; или, гледано са друге стране, племство није имало другог избора него да служи држави. У сваком случају, племић је имао утисак да му прети губитак те особене везе са владаром и влашћу. Ово осећање појачано је уверењем да дворски штићеници онемогућавају цару да стекне увид у стање у којем се налази нација.

Жеља племића да имају способне заступнике који би имали редован приступ самодршци добила је овако додатну покретачку снагу. Гроф Н. И. Панин је 1762. предложио да се оснује нека врста већа које би помагало владару, а које би било састављено од високих достојанственика и чиновника и неколицине изабраних заступника племства из провинција. Изгледало

је да је баш Сенат тај алтернативни институционални оквир за такав договор, под условом да се изврше измене које су се односиле на признавање представника племства из провинција и да се обезбеди ограничени *droit de remonstrance*. Овакво гледиште су највише предлагали представници „сенаторске странке“ на почетку владавине цара Александра I. Почетком 19. века затегнути односи између племства и државе били су последица потребе племства за правом на личну и имовинску сигурност, а поготово за заштитом достојанства и вредности појединца. Једно од решења било је да се створе заштитне мере у поступку које би приморале чиновнике и установе да поступају према јасно прописаним правилима и прописима, а то би надгледала посебна званична тела. Овај програм нашао је своје најгласније заступнике после смрти Павла I, чија је самовољна владавина показала значај тога да се осигура заштита поступка. Био је то строго бирократски приступ, који је обезбедио мало или уопште није обезбедио непосредну комуникацију између државе и нације, по петровској премиси да је држава најмеродавнија да води и предводи осавремењивање земље. Ово гледиште живо је заговарао „Незванични комитет“ цара Александра I, а потом су га, у више махова, подржавали напредни представници из редова бирократије, посебно Сперански. Ма колико су им можда намере биле добре, високи чиновници нису били у положају да захтевају тако велики уступак. Из тог разлога испоставило се да је бирократски реформизам са почетка 19. века био одмах осуђен на неуспех.

Искуства племића у војној служби за време рата против Наполеона заоштрила су сукоб између образоване елите и државе. Успешна одбрана отаџбине од Француза, учешће у ослобађању Европе од Наполеоновог јарма, улога коју је руска власт одиграла у оснивању умереног уставног режима у ослобођеним, па чак и пораженим земљама и, напослетку, лично искуство живота у иностранству – све је то допринело да се пробуде наде младог, просвећеног племства да ће, после закључивања мира, Александар I предузети кораке да створи уставно уређење. Владало је мишљење да сврха власти није више да осигура моћ руске државе (што је већ и било остварено) већ благостање руског народа, а посебно најутњетенијег и најпотлаченијег staleжа – кметова. Из тога је произашао деkabристички покрет,

који је, као што знамо, безуспешно покушао да освоји власт 14. новембра 1825. Али, ту се јасно показало на делу колико је просвећено и образовано племство отуђено од аутократске државе. Сталеж, чији је развој био циљ Петра Великог, ступио је у отворени сукоб са државом која га је и створила. Николај I је закључио да се у образовано племство не може имати поверења, па је појачао круте бирократске и ограничене полицијске елементе царске власти. Ово није искоренило отуђеност и сукобљеност, већ их је, напротив, појачало: створена је интелигенција, пошто се брзо прешло са трагања и расправљања о *Weltanschauungen* на организовање напора да се изазове коренити преображај друштвеног и политичког устројства земље.

Сељаци

Затегнути односи и сукоби који су обележили однос сељака и државе и сељака и других друштвених staleжа били су много израженији и дубљи, али истовремено и мање сложени. На потпуну отуђењеност у односу између кметова и спахија суштински је утицала, као прво, потпуна несигурност у којој је кмет живео: био је дословно играчка свог господара и стога је увек био несигуран у своју будућност и будућност своје породице. Као друго, култура и начин живота господара све су се више разликовали од живота који су водили његови кметови; господар је настојао да живи на „европски“ начин, уводећи нове обичаје у сеоски живот, као и у начин руковођена имањем. Кмет је готово у потпуности био изостављен из овог новог начина живота.

Дубока мржња и немоћни гнев нагомилавали су се у душама сељака; били су потискивани све док су се племићи мало мешали у свакодневни живот сељака, али најмања провокација могла је да изазове експлозију. Када је 1762. укинута обавезна војна служба племића, а није било у изгледу да ће доћи до одговарајућих олакшица за кметове, нису се могле угушити гласине о постојању повеље о укидању кметства чије су изгласавање спречили. Гнев и очајање кметова претворили су се у побуну, која је била усмерена више на племство него на државу.

Тесна веза између сељачких немира и растућег бремена кметства уопште не изненађује; докази за то нагомилавали су се од средине 17. века. Побуне су биле све веће, и бројчано

и по жестини, и често су попримале обележја правих сељачких ратова, посебно у удаљеним областима Царства, дуж Волге, где је незадовољство у вези са националним, верским и поготово друштвеним питањима (нпр. незадовољство козака) додавало уље на ватру. Такав сељачки рат одиграо се за време Петра Великог у доњем току Волге, под вођством Булавина. Али најозбиљнија од свих сељачких побуна, где је огорчена мржња према племићком начину живота најжешће избила у први план, била је побуна коју је предводио Е. Пугачов у области средњег тока Волге и Урала, од 1773. до 1775. године. Дивљаштво овог устанка сејало је панику и дубоки страх међу племством и представницима власти, што, и пошто је побуна крваво угушена, још дуго није било заборављено. Ово нам омогућава да лакше објаснимо осећање безнадежне слабости у редовима племства и његове зависности од државе као јединог заштитника. Код просвећенијих припадника образованих сталежа устанак је побудио саосећање и озлојеђеност због стања у којем су били сељаци. Било је очигледно да кметство, онакво какво је било, тиме што уништава људска права сељака, угрожава и морални интегритет елите. Булавинова и Пугачовљева побуна свакако нису биле једине. Немогуће је дати потпуну и тачну слику у вези са сваким догађајем сељачке побуне, јер је тешко повући линију између мање важних локалних незадовољстава која су довела до отвореног негодовања и праве побуне са заслутним последицама, али замаха који су сељачки немири достигли није опадао, већ је попримио готово ендемски карактер у првој половини 19. века.

Власт није могла дуго да остане равнодушна према захтевима осамдесет одсто свог становништва. До краја 18. века држава је натерала племића да обавља све неопходне функције на свом имању које се односе на одржавање реда и управу. Акта из 1775. и 1785. можемо сматрати врхунцем који је достигнут у овом систему, пошто су племићи добили стално место у локалној управи и обезбедили права над кметовима. Међутим, владавина цара Павла I означила је почетак промена. Ограничивши обавезни рад на три дана у недељи, Павле је покушао да уведе нешто равнотеже и реда у обавезе сељака. Чини се да је веровао да систем не би требало у потпуности да уништи производне елементе становништва, нити да дозволи племству да се

понаша тирански и самовољно. (Павле није имао поверења у племство нити га је волео, поготово оно које је живело на имањима.) Ова мера није примењена, нити је била применљива у руским условима, а Павле није живео довољно дуго да уложи неки озбиљнији труд у том смислу. Његов син, цар Александар I, руковођен можда више филозофским и хуманим разлозима, и сам је осећао да је неопходно да отпочне са процесом ослобађања Русије од кметства и заносио се неколиким замислима да га ограничи и коначно укине. Могуће је да није сматрао да је укидање кметства заиста могуће за његовог живота, али би га свакако оберучке прихватио. Забрана оглашавања продаје кметова у званичној штампи можда је са практичног гледишта безначајна, али добро одсликава промену атмосфере. Важнији су били закони који се тичу слободних пољопривредника (1803) и укидања кметства у балтичким провинцијама (1816–1819). Међутим, балтички кметови ослобођени су не добивши у посед земљу, те је створен пролетаријат безземљаша чији економски услови нису били много бољи од кметовских. Ово је просвећеним Русима послужило као упозорење.

Циљ стварања војних колонија у другој половини Александрове владавине није било искључиво постепено увођење промена у вези са положајем кметова већ и стварање пољопривреде којом би се боље руководило и која би служила потребама војске. Државни сељаци насељавани су насилно у ове колоније и њихов живот био је уређен у складу са војним правилима. Трбало је да комбинују војну вежбу и спремност са рационално и делотворно организованим пољопривредним радовима. Ову схему спроводили су са неумољивом строгишћу и свирепишћу гроф А. А. Аракчејев и његов штаб. Насилна, крута, милитаристичка организација њихових живота изазвала је горко незадовољство и гнев сељака који су доведени у колоније, чак иако су постојале повластице у виду бољих материјалних услова и услова за образовање њихове деце. Сељаци су се побунили и њихов устанак угушен је у крви. Најзад је Николај одустао од борбе и укинуо колоније.

На предлог Сперанског, државна власт покушала је да се ухвати у коштац са проблемом кметства тако што је прво дала више земље државним сељацима над којима је имала непосредну контролу, уводећи припреме за претварање кметова у

државне сељаке. Ову реформу извео је на крају гроф П. Д. Ки-сељов (1837–1841). Редовна управа над државним сељацима била је од тада у надлежности засебног Министарства државних добара. Обезбеђено је веће учешће сељака у месним пословима, а где год је постојала, сеоска општина је постала институционални оквир за нови систем. Овај приступ наговештавао је споразум о укидању кметства из 1861. године.

Верски неистомишљеници

Супротстављеност разних група верских неистомишљеника, од којих су многи били сељаци, са државом у тесној је вези са затегнутим односима између сељака и владајућих staleжа у Царству. Сукоб који је укључивао највећи број људи (и који је претходио ступању Петра I на престо) био је сукоб између „старовераца“ (и њихових разних изданака) и званичне Цркве, коју је подржавала државна власт. Супротстављеност старовераца државном устројству заоштрила се када је циљ Петрове политике постао очигледан. Уверење да је државна власт постала оруђе антихриста потврђено је Петровим увођењем западњачке одеће и понашања, даљом секуларизацијом јавног живота и наметањем великог економског терета. Гласине о томе да Петар није законити цар покренули су староверци, да би се шириле и међу обичним светом, који је био незадовољан оштрим мерама и уведеним новинама. Звучи иронично што је Петрова просвећена и секуларизована владавина била раздобље најсвирепијих прогањања верских неистомишљеника.

Петрове мере прогањања наставили су и његови наследници. Староверци су били дискриминисани у друштвеном, правном и административном смислу и двоструко опорезовани. Држава је пружала подршку енергичној и свирепој борби за враћање званичној вери. Староверци су такође били растрзани размирицима у вези са спорним питањем рукоположења. Ницале су многобројне нове радикалне секте (које су понекад биле под утицајем идеја из иностранства), тако да је слика о стању вере у Русији била веома разнолика, чак и у окриљу православне вере. Царица Јелисавета почела је да уводи блаже законе који су се тицали старовераца, а Катарина II, коју је више занимао економски напредак, спроводила је умерену политику, под усло-

вом да неистомишљеници не нарушавају ред и послушно измирују додатне пореске намете. Она је наставила да прогони једино екстремистичке секте које су се одавале делатностима које су, према њеном мишљењу, биле „противприродне“. У ствари, она је, да би унапредила развој пољопривреде у јужном делу Русије, позвала староверце из Пољске, који су избегли за време Петра и Ане, да се врате кући. Такође је насељавала немачке пијетисте (меноните), који су утицали на појаву нових секти. Политика толеранције настављена је за време владавине Александра I, када је достигла врхунац. Став којим су се руководили оснивачи Библијског друштва у Русији тежио је признавању верских расколника, на које се чак гледало као на носиоце испољавања истинског хришћанског верског осећања и могуће средство за остваривање народног просвећења.

Николај I се, међутим, вратио репресивнијој политици. Староверци су били ван домашаја државне контроле, и у верском, као и у друштвено-економском погледу, пошто су живели у заједницама које су унутар себе биле тесно повезане и нису имале неку важну улогу у руској трговини и малој привреди. Николај је наредио уништење најзначајнијих староверских заједница, растеривање њихових чланова и заплону њихове понекад позамашне трговачке имовине. Уведени су дискриминаторни закони и покренут је строги програм о насилном преобраћању. Наде да ће се застрашивањем староверци потчинити нису се оствариле. Насупрот томе, незадовољство ове веома бројне групе још више се повећало и њихово отуђење од званичне Русије сада је било потпуно.

Највећи проблем створило је повећање броја римокатолика у Русији, до чега је дошло после поделе Пољске.¹ Став државне власти о овом питању био је подељен: она се надала да ће придобити католике, али под условом да њихова црква буде лојална и послушна руској држави. Напоследку, Катарина је признала језуите када је папа распустио њихов ред и у западним провинцијама установила самосталну католичку црквену управу под надбискупом С. Сјестшењевич-Бохушем Могилевом. Ка-

¹ Протестантизам (углавном лутеранство у балтичким провинцијама) благонаклоно је прихватан и мало је утицао на живот у Русији, па стога овде неће бити предмет разматрања.

ко су успех језуитских школа, као и католички утицај, запазили виши сталежи руског друштва, Александар I се уплашио да католици могу да одиграју одређену улогу у руском јавном и културном животу. Поред тога, после 1812. католичанство се борило са мистицизмом и пијетизмом у својим редовима. Али, одлучујући чинилац у односу власти према католичанству била је, наравно, тесна веза између њега и пољског питања: владало је чврсто уверење да ће доследна либерална и попустљива политика према Католичкој цркви повећати и ојачати национализам и угрозити политичку безбедност Русије у пољским провинцијама, као и њен дипломатски положај у Европи. Пољска побуна из 1830. означила је крај свим настојањима да се успостави трпеливост и да се дође до споразума са Католичком црквом. Николај I је почео да спроводи мере притиска и дискриминације према онима који би му били сумњиви. Због овога ће католички живаљ, као и свештенство, читавих неколико наредних генерација бити окренути против државе.

Неруске националности

Политику владе према нехришћанским верама тешко је разликовати од њеног става према неруским националностима, јер све до средине 19. века сматрало се да су вера и нација готово неодојиве. Нетрпеливост коју је гајила држава и која је била заједничка скоро свим апсолутистичким монархијама 17. и 18. века суштински се ослањала на уверење о верској, културној, односно националној једнообразности као основном чиниоцу политичке стабилности. Поврх тога, у Русији је постојало и старо уверење да је дужност владара да шири православље, мада је ово уверење само на махове нагонило цара да предузме делотворне мере. Његово оживљавање за време владавине Николаја I имало је јасну политичку и културну природу.

Није спровођена нека општа репресија над муслиманима и било је мало мисионарских настојања за њихово преобраћање, највећим делом због политичке и управне користи, што је било још више изражено због жеље да се одређене могуће незадовољне групе у Турској царевини не би отуђиле у време освајања Крима и Кавказа. Али ова политика попустљивости није увек била подржавана на локалном нивоу, пошто

није било лако разлучити културно и политичко незадовољство међу муслиманским Татарима од верског осећања које је било у самом корену њихове националне свести. Различито опорезивање, као и, што је још важније, административне потешкоће и злоупотребе које су проистекле из разлика у правним нормама и разликама у језицима, постали су извор сталних затегнутих односа и могућих сукоба. За време цара Николаја I поново је установљена традиционална политика попустљивости, а влада се окренула преобраћању, као и гушењу језичког и верског изражавања националног идентитета.

Руска државна власт одувек је била изузетно непријатељски расположена према Јеврејима и вековима их је држала строго ван граница Царства. Стога је иронично што је поделом Пољске Русија добила највећу европску област насељену Јеврејима. На почетку, владала је политика немешања; Јеврејима је дозвољено да задрже организацију у оквиру својих заједница, као и рабинске судове, али насељавање изван новостечених провинција било је ограничено или сасвим забрањено. Забрана насељавања у одређеним областима Царства показала се као главна и најнеподношљивија мера дискриминације. За време владавине Александра I обнародовани су умерени закони, који су се односили на Јевреје, али пошто су се ослањали на уверење и наду да ће се можда припадници јеврејске елите, као и других националности, током времена русификовати нису успели у знатнијој мери да побољшају положај Јевреја. Жеља да се сломи јеврејска „издвојеност“ крила се иза свих мера власти које су озаконјене као одговор на молбе Јевреја да се укључе у главне токове привреде и јавног живота у Царству. И у овом случају цар Николај I руководио се простом и суровом политиком, користећи армију и војна сиротишта као средства за русификацију Јевреја, или бар њихове деце. Психолошка и морална страдања која су пратила ову праксу само су учврстила Јевреје у њиховим обичајима и усадила у њих непомирљиви отпор према руском државном устројству.

Освајањем Кавказа и Финске, као и поделама Пољске, под руску власт потпали су високо цивилизовани народи са развијеним националним осећањем, поносни на своју културу, па их није било тако лако асимиловати као примитивна номадска племена дуж источне границе. Они су остали страном телом у

Царству, и у току свог административног општења са њима Русима је било суђено да изазивају сукобе и мржњу. Државна власт познавала је само присилу и притисак као мере којима се ови народи држе у покорности, што је довело до кобних последица, које су се испољиле у 20. веку.

У балтичким провинцијама сукоб се углавном одигравао између немачког владајућег staleжа и руске државне власти. Угњетени и потлачени балтички сељаци у овим областима нису били укључени у тај сукоб, изузев у случајевима кметовских побуна, које су, међутим, у сваком смислу биле истоветне онима у самој Русији. Сукоб између Немаца и руске државе одигравао се углавном у законским оквирима (стр. 152–153), а власт је постепено смањивала посебне повластице балтичких провинција, не само надмоћном политичком силом већ и све већом интеграцијом балтичке привреде у привреду Царства, као и русификацијом оних балтичких Немаца који су ступили у царску државну службу. Они су заузимали висока места, стекли повлашћен положај који су имали Руси и често више нису марили за своје средњовековне локалне повластице.

Када су посреди „примитивнији“ народи, тешко је одвојити економске од друштвених и националних чинилаца који су проузроковали сукоб. Тако су многе башкирске побуне у 18. веку биле исто тако последица експанзије руске пољопривреде, као и настојања власти да номадске Башкире подведу под чврсту контролу и да их потчине редовној руској управи у провинцијама. На сличан начин и сукоби са Татарима нису се водили само око вере и нације већ и око државне политике укидања повластица и самосталности које су Татарима дате у време њиховог потчињавања. Циљ такве политике било је стварање и унапређење економског развоја ове области. Исто се може рећи и када су у питању бројнији и развијенији сибирски народи (бурјатски Монголи и Казаси, на пример).

Затегнути односи и сукоби који су постојали још од времена Петра I били су непосредна последица новог правца којим је он повео Русију и државну политику. Ипак, ове последице постале су најочигледније за време владавине Николаја I, који је настојао да са неумољивом логиком и са мало маште примени мерила политичког надзора, вођења власти и административне једнообразности које је наследио од Петра. Међу-

тим, пошто је деловао у веома измењеним и много сложенијим приликама у односу на оне у којима је деловао његов предак, наишао је и на већи отпор. Његова настојања да сломи тај отпор утрла су пут отвореном сукобу и довела до бурног раскида међу многим чиниоцима руског друштва и државе.

5 ЦАРСКА РУСИЈА

ОД АЛЕКСАНДРА II ДО РЕВОЛУЦИЈЕ

Џон Киј

Пораз у Кримском рату увео је Русију у раздобље брзих промена, које су оставиле дубок траг у свим областима живота нације. Током само шездесет година много је учињено да се превазиђе историјско наслеђе заосталости, да се осавремени привреда и да се бар неки чиниоци руског друштва подстакну да активно учествују у јавним пословима. Међутим, ако се осврнемо на прошлост, очигледно је да нису предузете довољне мере којима би се ублажили озбиљни и не одмах уочљиви затегнути односи, који су наносили штету политичком телу. Последица тога било је то да је, после потпуног војног слома Русије за време Првог светског рата, царски режим пао.

Природно је да су катастрофални догађаји који су уследили утицали на суд историчара кад је реч о овом раздобљу. Неки, а посебно они на крајњој левици, сматрају да је насилна револуција била неизбежна, непрестано истичући борбу између „реакционарних“ снага и њихових „прогресивних“ супарника. Други истичу улогу чиниоца случајности и сматрају да је Русија, бар кад је реч о раздобљу после уставних реформи из 1905/1906, кренула путем мирног развоја у правцу западно-европске демократије: према овој анализи, управо је рат проузроковао револуцију. Оба ова становишта су претерана, али ако се ствари посматрају на дуге стазе, ово друго је ближе истини. Историчари могу да дођу до корисних запажања оних појава из раздобља између 1855. и 1917. које ће утицати на природу револуције – ако се има у виду да је развој Русије био сложен и опречан и да се у неким областима одигравао брже него у другим. Расправа која следи подразумева познавање основне хронологије догађаја и редом се бави главним пробле-

мима са којима се Русија суочавала за време владавине своја последња три цара.

Проблеми Царства

Међународна равнотежа сила спречила је Русију да у овом раздобљу дође до било каквих значајнијих територија у Европи; ни њене вође нису активно тражиле начин на који би прошириле границе Царства у правцу запада. Једино чему су тежили био је политички утицај, односно да установе „државне-клијенте“, чије би се владе у питањима спољне политике у критичним тренуцима управљале према руској спољној политици. То је био отворени империјализам 19. века, умногоме сличан оном својственом и другим великим силама. Свакако, баш у складу с овим империјализмом, Русија је освајала територије у Азији у оној мери у којој није ометала колонијалне тежње својих супарника. Овај продор је последица жеље за престижом владара, бирократа, а поготово војних вођа, али правдао се рационалним аргументом да су Царству потребне „чврсте границе“ које би осигурале његову безбедност, а позивали су се и на економску корист. Иако су ова становишта имала своје речите заступнике, руско друштво, уопштено гледајући, није никада ни развило разрађен и добро изражен „империјалистички етос“ који би се могао упоредити с оним у Великој Британији, сили коју је највише узнемирило руско ширење.

Проблеми спољне политике могу се овде разматрати само у вези са колонијалним освајањима, или стварањем националних покрета унутар Царства или у његовим пограничним деловима.

Савременицима је требало доста времена да увиде да је талас националног осећања који се у Европи ширио у правцу истока представљао смртну опасност за интегритет Царства, у коме је до 1914. године само 45 одсто становништва сачињавало преовлађујући „великоруски“ елемент. Званична народност, или великоруски национализам (стр. 149), била је узор овом покрету, као и реакција на њега. То је било нејасно дефинисано уверење, које је у почетку било заоденуто умеренијим називима, као што су словенофиљство или панславизам, и било

ограничено углавном на званичне кругове – мада је после 1908, када се над европском дипломатском сценом надвио црни облак, добило већу подршку у круговима образованих људи. Либерална и радикална интелигенција (стр. 282. и даље) била је традиционално интернационалистички опредељена и оштро се супротстављала шовинизму, расизму и милитаризму. Људи из ових редова наивно су претпостављали да су овакве појаве творевине злонамерног аутократског режима и превидели су њихов стварни *моћући* одјек у народним масама када се једном увуку у политичку активност. Национализам у народу постао је одлика постреволуционарног времена, а у овом периоду показали су се тек његови први плодови. Ако је за Русе национализам, стога, био изнад свега „доктрина државног устројства“, која је често била у вези са чувањем посебних и личних интереса, онда су прилике у областима у којима су живееле мањине биле сасвим различите. Овде се националистички опредељена елита уздигла довољно високо да поведе своје народе у борбу за независност и да примора царске чиновнике да заузму одбрамбени став.

Опасности и прилике у Источној Европи

У југоисточној Европи сентиментално занимање Руса за своју православну и словенску сабраћу, што су активно заговарали панслависти, било је сразмерно мање значајано од бриге њихове државне власти да оствари политичку, стратешку и економску надмоћ. Одредбе Париског уговора које су се односиле на поморска питања довеле су обалу Црног мора у опасност од страног, а посебно британског напада; и ова опасност је само делимично ублажена унилатералним одбацивањем ових одредби, што се догодило 1870. уз немачку дипломатску подршку. Јануара 1878, када је британска флота прошла кроз Дарданеле, чинило се да ће наступити криза, али још једном се Бизмаркова интервенција показала као одлучујући чинилац. Нови руски ратни бродови могли су да остваре превласт на Црном мору, али право изласка на њега зависило је од Турске, па тако и посредно од Велике Британије. Дарданели су такође били значајни као излаз за руске бродове којима се извозило жито. Замисао да се Дарданели подведу под непосредну руску кон-

тролу, колико год да је Русима била привлачна, била је неизводљива ако се има у виду стратешка инфериорност земље у односу на велике поморске силе. Николај II је са својим саветницима узео ово у обзир, али је 1896. ову замисао одбацио. Остварљивији циљ био је да се обезбеди међународни споразум у вези са ревизијом Конвенције о Дарданелима, који би ишао у прилог Русији. Овај циљ је 1908. у једном тренутку био изводљив, али су га велике силе својим надметањем осујетиле. Двострука иронија крила се у томе што је Русија 1915. требало да од Велике Британије, свог ратног савезника али традиционалног противника у питању Дарданела, добије услове за остварење свог крајњег циља – и то на папиру – и да при том, због избијања револуције, тај успех буде готово одмах поништен. Ово је отклонило трговачки интерес, пошто Русија више није била главни извозник жита, и натерало Британију да промени став. Стратешка важност Дарданела била је умногоме умањена развојем ваздушног саобраћаја.

Руски утицај на Балкану, политички као и културни, био је најјачи међу Бугарима и Србима. Ограничавао га је природни страх ових народа од руске аутократске власти и економске заосталости у поређењу са Западом. Кад је реч о идеологији, далеко више их је привлачио западњачки либерализам и демократија од панславизма или било чега другог што је Русија имала да понуди. С друге стране, због лаког језичког споразумевања, Русија је постала мост између балканских интелектуалаца и европских левичарских мислилаца, и током времена њихове идеје попримале су понекад особен руски призив. Социјалисти попут С. Марковића у Србији, Л. Каравелова у Бугарској и К. Доброцеануа-Герее у Румунији били су до извесне мере под утицајем руске револуционарне традиције. Један број балканских интелектуалаца образовао се у Русији, неки од њих уз помоћ Словенских комитета добре воље, који су основани у четири руска града у раздобљу између 1858. и 1870, мада су ова тела по политичком опредељењу била конзервативна. Панславизам, који су најјасније исказали писци као што су Н. Ј. Данилевски и генерал Р. А. Фадејев, утицао је донекле на владину политику у седмој деценији 19. века. Поједини активисти на високим положајима, пре свега Н. П. Игњатијев, амбасадор у Цариграду, допринели су томе да Русија уђе у рат про-

тив Турске (1877–1878). Међутим, мањкавост овог покрета потврдила се његовим нестанком после Берлинског конгреса, када су се срушиле велике почетне наде његових присталица. Груб и саможив облик национализма, за који су се залагали публицисти попут М. Н. Каткова или И. С. Аксакова, наишао је на малу подршку у јавности, и влада Александра III поново се усмерила на пословичну пронемачку спољну политику.

Ово је делимично била природна последица узмицања Русије у независним балканским државама, где су њени односи са домаћим националистима били час добри, час лоши. Румунима, који су је верно подржавали у руско-турском рату, није био по вољи губитак територије у корист савезника, и више су упирали поглед у правцу Беча и Берлина него у правцу Петербурга. Бугари, који су своју државност доводили руској оружаном интервенцији, нису били одушевљени војном окупацијом која је уследила, поготово када је Александра II, који им је одобрио либерални устав, наследио његов син. Он је прво хушкао њиховог принца, Александра од Батенберга, против својих поданика, да би, када се овај одупро руском притиску, ковао сплетке да га свргне са престола (1886). Дипломатски односи били су прекинути све до средине последње деценије 19. века, када је ступање Николаја II на престо допринело да се издејствује помирење.

Одмах потом Русија је покушавала да смањи затегнуте односе у овој области тако што је сарађивала са својим главним противником, Аустроугарском. Ова политика наишла је на извесне потешкоће због проблема у Македонији и због доласка династије Карађорђевић на власт у Србији (1903). Догађаји на Далеком истоку привремено су усмерили енергију Русије на другу страну, али 1908. овај проблем јој се наметнуо аустријском анексијом Босне и Херцеговине. Ово је био непосредан изазов националним стремљењима Срба, који су очекивали заштиту од Русије. Николај је, међутим, био приморан да попусти, јер је Русија у војном и дипломатском смислу била још слаба да би се суочила са централним силама. Највише што је могао да учини било је да оснажи руски утицај у Србији, Црној Гори, Бугарској, као и Грчкој, и да подстиче ове државе на политичку и војну сарадњу. Овај циљ био је ометен противуречним стремљењима тих земаља. Када је блок коначно створен

(1912), Русија је убрзо изгубила контролу: то је одвело земље чланице у рат, не против Аустрије већ против Турске, а потом у рат једних против других. Ни Русија ни њени штићеници нису могли да буду задовољни овим искуством, и дошло је до мучног споразума у Букурешту (1913), који их је обавезивао на даље уступке. Бугарска се опет нашла у кругу централних сила; чак је и Србија пре очекивала подршку Запада него Русије.

Све ово променило се после Сарајева, када је од централних сила Србији запретила опасност по сам њен опстанак као независне државе. Ово је био изазов који у постојећим околностима ниједна руска влада није могла да пренебрегне, иако је Царство било неприпремљено за велики рат, па ни само није могло да се брани, а камоли да брани своје балканске штићенике. Пронемачки елементи на двору упозоравали су да би рат могао да доведе до пада монархије и до друштвене револуције. Њихов савет био је трезвен, али нереалан. Алтернативна политика, којом би се прихватио трајно инфериоран положај у Европи коју би предводила Немачка, изгледала је већини Руса незамислива. Само неколицина је увиђала погубни друштвени утицај ратовања у 20. веку; једини частан пут, чинило се, био је да се прихвати изазов. Године 1914. оваква гледишта била су уобичајена у владајућим круговима зараћених народа, али Русија ће платити највећи цех због тога.

Талас национализма у европском делу Русије

Када су једном подривене традиционалне легитимистичке представе, аутократија више није имала вјерују којим би могла да се надмеће са романтичном привлачношћу национализма. Чињеница да су многе од мањина из историјских разлога биле и културно и политички развијеније од Руса још је више отежала њихово контролисање. То се збило и са географским локацијама у пограничним областима које су биле од могуће стратешке важности. Царске власти биле су и сувише конвенционалне и недостајала им је истанчаност да би примениле методе савремене диктатуре, који укључују систематичну мобилизацију мњења и манипулацију њиме. Када би у неким приликама поједини нижи службеници покушали да искористе затегнуте односе између група, обично не би успевали. Режим, у

ствари, није имао доследну политику или апарат којим би излазио на крај са „проблемима националности“, за које се једва признавало да постоје. Покушаји да се спроведе политичка и верска индоктринација у школама били су бесмислени и аматерски. Полиција је заступала поједностављено гледиште да свака непослушност мора бити кажњена, па и уз примену силе ако је неопходно. Ово је само допринело томе да мањински народи осећају да су им угрожена основна људска права већ самим постојањем аутократског империјалистичког система.

Ово се поготово односило на Пољаке, народ који је некада имао независну државу и који је поседовао снажно осећање етничког и верског идентитета. Либерали, као и демократе на Западу, имали су разумевања за пољску ствар, али владе ових земаља нису биле раде да Пољацима пруже озбиљнију материјалну подршку. С друге стране, централне силе, које су у својим земаљама морале да излазе на крај са пољском мањином, биле су поводом тога наклоњене сарадњи са Русијом. С тим у вези била је симптоматична Алвенслебенска конвенција, руско-пруски споразум који је закључен у фебруару 1863. и којим је допуштено здружено деловање званичних органа из пограничних области против националистичких герила. Ово је, у извесној мери, помогло гушењу побуне која је избила те године, иако су главни разлози њеног пораза били другог порекла — убедљива војна надмоћ Руса и стварање фракција у редовима побуњеничких вођа.

Упркос свом том очајничком хероизму, побуна је вероватно штетила пољским интересима. Зауоставила је искрене, мада неспретне, напоре Александра II да издејствује неку врсту уставног компромиса. Његова је намера била да створи аутономна централна, као и локална, управна тела, чије би чланове делимично бирали и постављали Пољаци, под руским вице-краљем, либерално опредељеним великим кнезом Константином. Ови сразмерно повољни услови нису задовољили чак ни умерену Странку земљопоседника, предвођену А. Замојским; радикали, који су црпили подршку из редова градске интелигенције, желели су независну и суверену Пољску, у коју би укључили и неке области узете од Русије, веће повластице, као и далекосежну аграрну реформу. Ови захтеви су у том тренутку били готово неизводљиви. Због репресивног војног режима ко-

ји је успостављен после устанка, образовани Пољаци морали су да напусте овакве циљеве и преовладао је нови дух „реализма“. Сељаци су имали користи од земљишне реформе, која је за њих била повољна (1864) и чији је циљ био политичке природе: да се придобије њихова подршка Русији и аутократији. Реформа је у овом питању била неуспешна, пошто је поседовање земље допринело јачању националне свести пољских сељака.

Ни покушаји да се Пољаци русификују тако што би им се ограничила права на језик и што би се школски и правни систем усагласили с оним у осталим деловима Царства, као и тиме што би се укључило што више руских чиновника у управу, рад железница и банака — нису уродили већим плодом. Од 1870. па надаље пољске провинције живо су учествовале у развоју индустрије и трговине (стр. 245. и даље). Појавили су се нови друштвени сталежи који су могли да обезбеде чвршћу основу за политичке опозиционе покрете. Најутјицајнији од њих попримили су социјалистичка обележја. Пољска социјалистичка партија (PPS), основана у иностранству 1892, поставила је националну независност на прво место у своме програму. Међу њеним вођама налазили су се Ј. Пилсудски и С. Војћеховски, који је требало да заузму истакнуто место у новој пољској држави када она буде коначно створена. На левом крилу PPS-а налазили су се следбеници Розе Луксембург, који су се 1899. назвали Социјалдемократска странка Краљевине Пољске и Литваније (SDKPL). Због доктринарног тумачења марксизма, супротставили су се крилатици националне независности, и то зарад брзог економског развоја, а напослетку и револуције. Позивали су и на тесну сарадњу са руским социјалистима. На десном крилу налазила се Народна демократска странка Р. Дмовског, основана 1895, која је такође била усмерена према Русији, али из другачијих разлога: из несумњиво погрешног уверења да је репресија у пруској Пољској представљала већу претњу за опстанак нације него она коју су спроводили царски чиновници, који су били мање истанчани и делотворни и од Немаца и од Пољака.

Националдемократе су на добар начин практично искористиле сразмерну слободу која је постојала у аустријској Пољској (Галицији), која је њима (као и неким другим групама) послужила као оперативни штаб. Али Аустријанци им нису пружили

жили дипломатску помоћ, чак ни 1905, када се царистичка империја našла у канџама револуције. Приморане да се ослањају углавном на себе, све пољске странке скренуле су улево, и дошло је до велике провале насиља. И опет су, као и 1863, политичке разлике често ометале сарадњу, али постојало је опште слагање у вези са потребом за самосталношћу, чак и када би у појединим одредбама долазило до неслагања. Националдемократе су јавно изнеле овај захтев у прве две думе (стр. 280–281), када им је пошло за руком да освоје подршку великог броја руских либерала, али их је Столипинова изборна реформа из 1907. ућуткала, и убрзо је наступила реакција. Део Пољске који је био под руском влашћу обезбедио је за себе мало више слободе на пољу културе, и са разлогом је могао да се нада и будућим повластицама, пошто царистичка политика очигледно није била делотворна. Ова политика није била успешна ни на једном од два колосека: није била ни довољно помирљива да би удовољила умеренацима, ни довољно чврста да у потпуности угуши опозицију. Али, чак и у таквим условима, национална независност и јединство за све Пољаке изгледали су 1914. као неостварив сан. Он је могао да се оствари само ако би све три силе учеснице у деоби великодушно допустиле себи да буду поражене у рату. Ово се, срећом за Пољаке, и догодило.

Ако се аутократија у Пољској суочила са наслеђеним проблемом, који је једва могао да се реши расположивим средствима, онда су Финци сами себи створили тај проблем. Они су били сасвим задовољни аутономијом стеченом према споразуму из 1909, који их је штитио од шведске доминације, а њихово проруско усмерење подржано је неколиким мудрим мерама Александра II. Он је 1863. сазвао народну скупштину, а 1878. дао је Финцима самосталну националну војску; привреда и образовање су знатно унапређени; фински језик био је више заступљен, што је распламсало национално осећање. Александар III уплашио се „сепаратистичких“ тежњи, а његов наследник започео је са систематским програмом који би подржао наводне царске интересе Русије. Закон о општој војној обавези (1898) наметнуо је Финцима исте обавезе које су имали и руски царски поданици, а у наступајућим годинама овлашћења народне скупштине знатно су смањена. Финци су бранили своју самосталност јединством достојним дивљења. Државна власт

узвратила је тако што је укинула устав (1903) и владала непосредно из Петрограда, после чега је финска опозиција организовала свеопште револуционарне протесте. Најважније странке чинили су умерени уставобранитељи, „младофинци“ и социјалдемократи. Ови други образовали су најјачу групу у обновљеној народној скупштини, коју је Николај II нерадо одобрио новембра 1905. године. Финска је сада имала институцију која је била ускраћена осталим деловима Царства – представничко тело које се бирало општим демократским гласањем. Ипак, ни овај нови договор није био успешан. Скупштинска законска акта подразумевала су сагласност конзервативног финског сената, а после 1908. такође и руске владе, која је распустила скупштину три пута у нади да ће осигурати избор покорнијих посланика, да би је коначно у потпуности распустила 1910. године. Ове потезе администрације подржавало је руско националистичко мњење. Финци су дошли до закључка да би могли да победе само ако се одлуче за милитантнију политику, и неки од њих потражили су помоћ од Немачке. Избијање рата одвратило је пажњу државне власти од овог питања, чиме је национална независност дошла на дневни ред.

Јужно од Финског залива постојао је сличан образац кад је реч о два староседелачка балтичка народа, Естонцима и Летонцима, који су напоследку извојевали независност само зато што су се Русија и Немачка сукобиле; разлика је била у томе што је домаћа немачка мањина имала много већу улогу у историји ове области него што је то био случај са Швеђанима у Финској. Због тога се у овом случају створио троугао сукоба. Немачко племство по традицији је тесно сарађивало са царским властима (и заиста, оно је сачињавало најзначајнији део владајућег staleжа). Шездесетих година 19. века Ј. Ф. Самарин, писац словенофил, оштро је критиковао њихов утицај, али цар је одбацио његова гледишта. Александар II је наставио са неодређеном политиком, која је олакшала образовни и културни напредак балтичких народа, чије су вође у том тренутку очекивале од Петрограда да их брани од немачке превласти. Али, осамдесетих година 19. века власт Александра III кренула је путем присилне русификације. Предузете су мере против месних лутеранских цркава и школа; руски језик постао је обавезан у већини јавних установа; административни систем је централизован.

Применом ових мера власти су кратковидо одбациле своје немачке присталице, а да при том, међутим, нису освојиле симпатије домаћег балтичког живља, које је трпело велике друштвене недаће настале услед брзе индустријализације. У Летонији се развио посебно јак социјалистички покрет, и 1905. дошло је до опште побуне, коју су водили радници и сељаци беземљаци. Побуну су свирепо угушили немачки племићи и руске трупе. Државна власт, веома узнемирена, тражила је начина да обнови старо савезништво, али установила је да су балтички Немци сада били наклоњенији Берлину него Петербургу. Тако је до 1914. царска власт у овој области била озбиљно ослабљена. Но, упркос великом разочарању, староседелачки народи ипак су више волели руску него немачку власт, и њихова борба против освајача одликовала се ретком одлучношћу. Летонцима је дозвољено да образују самосталне војне јединице. Ово је одиграло значајну улогу у огорченом грађанском рату који је избио 1917. и коначно довео до гашења и немачког и руског утицаја.

Искуство Литванаца није било толико трауматично, пошто је њихово друштво било више усмерено на пољопривреду. Њиме је управљало католичко свештенство, па је у овом случају требало да прође сразмерно дуго времена да би се створио самосвесни национални покрет. Дошло је до извесног насиља 1905. године, али потом је политички врх био више него вољан да сарађује са властима. Један од разлога за то била је скривена нетрпељивост према Пољацима и Јеврејима. Слично је било и са Белорусима, иако су они, разуме се, били словенска и претежно православна група. Њихову историју можемо посматрати као бледи одраз историје Украјинаца, који су живели јужније.

Пошто су били многобројнији народ, Украјинци су били у бољем положају да развију свест о свом језичком и културном идентитету, мада је тај процес дошао касније услед непостојања домаћег вишег staleжа. На водећим административним положајима налазили су се Руси и Пољаци, а Јевреји су били трговци. Источну Украјину, са њеном индустријом у повоју (стр. 245), било је, дакако, лакше асимиловати, док су мање урбанизована подручја на западу имала више слуха за националистичке идеје које су слободно циркулисале преко аустријске границе. Галиција, у којој су такозвани „Русини“ уживали политичка права, имала је за Украјинце умногоме исту ону улогу

као и у случају Пољака, мада то није нарушило односе између ова два народа. Украјинци су најпре тежили самосталности унутар руских граница и у оквиру демократског федералног савеза; такође су подржавали захтеве руских народњака (стр. 283) за коренимом аграрном реформом. Главни заступник ове тежње био је М. П. Драгоманов. Године 1876. државна власт започела је репресивну политику, затварајући украјинска културна удружења и озбиљно ограничавајући употребу народног језика. После периода присилног затишја дошло је до озбиљнијег организовања опозиције. Када су створене политичке странке у Украјини, уставобранитељи-реформисти (радикалдемократи) оглашавали су се мање од револуционарних социјалиста. Ови други су се делили на проруски оријентисане „интеграционисте“ и веће групе које су, попут пољског PPS-а, више стављале нагласак на захтеве у вези са националним питањем. Постојала је, такође, једна мала али ратоборна десничарска националистичка група. Ове странке предводили су интелектуалци и оне нису имале великог одјека у народу, мада су после 1907. добиле сигуран положај у пољопривредним задругама. Већину Украјинаца више је занимао друштвени напредак него политика. Тек се у Првом светском рату заиста дошло до основа за стицање независности. Невоље које је овај рат донео, поготово становницима Галиције за време привремене руске војне окупације, оснажиле су националистичко и пронемачко осећање. Антисемитизам је такође био изражен на овом простору, где су међу људима владали огорчени односи.

Народ који је највише пропатио због царске политике према националностима били су Јевреји, чије је постојање као нације још било оспоравано и који су били жртве верских, као и политичких предрасуда. Године 1897. било их је око пет милиона. Велика већина била је приморана да живи у појединим градским областима западне и јужне Русије („ограничено подручје насељавања“), где су трпели понижавајућа ограничења кад је реч о пословима које су могли да обављају, као и о другим питањима. Било је природно што је таква подвојеност, у условима пренасељености и беде, погоршала локалне затегнуте односе међу етничким групама. Малом броју образованих Јевреја, којима су власти Александра II дозволиле да живе и у другим градовима, убрзо су смањене повластице, а осамдесетих

година 19. века спровођена је систематска политика дискриминације. Јеврејима је било забрањено да заузимају одређене положаје, а у школе и факултете уведен је *numerus clausus*. У овом ограниченом подручју дошло је до неколико излива масовног насиља у народу, *појрома*, преко којих се прелазило, па су их чак и неки чиновници подстрекивали као средство којим се одвлачила пажња од избијања револуционарних нереда. Александар III није одобравао овакве изгреде, којих више није било после 1882, али његов наследник није био тако осетљив на неправду. Озбиљни *појроми* догодили су се у Кишињеву 1903. и у многим другим градовима 1905/1906; најгори је био у Одеси, који је однео 400 јеврејских живота.

Ослабиле су тежње ка асимилацији, које су преовладале у редовима јеврејских интелектуалаца шездесетих и седамдесетих година 19. века. Неки су побегли тако што су емигрирали: осамдесетих година јеврејски егзодус у Сједињене Државе наставио се просечном стопом од једне хиљаде месечно. После тога, многи Јевреји који су остали окренули су се или ционизму или револуционарном социјализму. Јеврејски „Бунд“, који је основан 1895–1897, био је прва марксистичка организација у Русији која је ухватила корена, али њено деловање било је осујећено размирицама са социјалистима нејеврејима, као и полицијским мерама. Године 1905. дошло је до стварања јеврејског покрета за грађанска права, који је уживао подршку руског либералног мњења. Чак је и премијер П. А. Столипин (стр. 270) био више за попустљивост, ако ни због чега другог онда због *raisons d'État*, али Николај II је сматрао да би такви уступци били у супротности са његовом хришћанском савешћу. Уместо тога, он је проширио своје лично покровитељство на организације на крајњој десници, које су желеле да подстичу мржњу према Јеврејима – и социјалистима – жртвеним јарцима за све руске невоље. Њихова пропаганда наговестила је стварање потоњих фашистичких странака по Европи, али нису имали великог одјека у народу. Традиционална верност начелима апсолутизма била је неспојива с отвореном расистичком идеологијом. Антисемитизам широких размера био је притајена сила у руском друштву, али он готово да се није испољавао у политици. Ово је био бар један позитиван узгредни производ неуспешности режима да развије реалистичан програм у вези са мањина-

ма, који је иначе нанео толико штете – да не помињемо и штету нанету самој монархији.

Царство на истоку

У Азији је руски империјализам почивао на чвршћим основама и имао веродостојнији *raison d'être* него у Европи. У многим подручјима тек тада је почело да се говори о почетним задацима колонизације и само је мали број староседелачких народа стекао предуслове да се конституише као народ. Већини њих верска (па и племенска) сродност више је вредела од етничких веза – мада су невоље у Азији које ће се испољити средином 20. века већ биле присутне у својим зачецима. (Два значајна изузетка били су Грузијци и Јермени, чији се политички развој одвијао упоредо с оним код европских мањина: тако сложену историју немогуће је резимирати на задовољавајући начин.)

Од муслиманских народа под руском влашћу најразвијенији су били Татари са средињег тока Волге, којих је на преласку у нови век било више од три милиона. Почевши од осме деценије 19. века учињени су даљи покушаји да се међу њима прошири образовање и православље, али то је у неку руку имало парадоксалан исход. Мисионарско деловање допринело је да се подстакне национално осећање, а то је било баш оно што су носиоци русификације желели да спрече. Појавили су се муслимански интелектуалци који су тражили начин да се њихово друштво осавремени и секуларизује. Овај покрет допро је све до кримских, азербeјџанских и кавкаских Татара. Неки од ентузијаста, понајвише Исмаил Беј Гаспирали, развили су свест о сједињавању са широм заједницом која би објединила све Турке. Пантуркизам, који су погрешно називали „панисламизмом“, неки чиновници сматрали су претњом за сигурност Царства, али, када се Русија нашла у рату са Турском 1914, ове групе нису задавале много невоља. Биле су и сувише слабе да би премостиле огромне културне поделе међу разним муслиманским народима унутар Царства.

На крају се испоставило да су друштвено заосталији али географски обједињенији староседелачки народи централне Азије представљали много непосреднију опасност за руску власт на истоку. Године 1916. они су учествовали у лоше органи-

зованој побуни, која је била свирепо угушена. На стотине хиљада људи страдало је или емигрирало. Први пут је руска власт у овој области наметнута оружјем између 1864. и 1881. године. После периода непосредне војне управе, у Туркестану је уведена делимично цивилна администрација, а Бухарски и Хивски канат добили су самосталан статус као руски протекторати. У поређењу са Британцима у Индији, руски колонијални чиновници су се мање мешали у начин живота староседелаца, било да је то ишло њима на штету или на корист (нпр. тако што су ширили образовање). Муслиманске масе имале су у почетку користи од укидања ропства и још неких средњовековних остатака. После тога њихов положај се погоршао јер су се определили за узгајање памука. Ово је обезбедило нови извор дохотка, али зараде су биле преко сваке мере ниске. У степској области (данашњи Казахстан) номаде су снажно потисли руски сељаци-колониисти, који су до 1911. сачињавали 40 одсто становништва. Од 1910. насељеницима је био допуштен и приступ у провинцију Туркестан која је имала плодније земљиште. Домаће становништво (посебно Казаси и Киргизи) имало је добар разлог да посумња у своју способност да изађе на крај с толиким приливом становништва. Последњу кап у чаши представљао је декрет о мобилизацији радно способних мушкараца за физички рад иза линија фронта (1916), што је у њиховим очима било равно мобилизацији у војску неверника, и довело је до побуне.

Обузетост проблемима у средњој Азији испрва је скренула пажњу руске државне владе са Далеког истока. После уговора у Ајгуну и Пекингу (1858, 1860), чиме је Кина била приморана да преда области река Амур и Усури, Александар II је мудро започео политику консолидације и учвршћивања положаја. Године 1867. руски поседи у Северној Америци продати су Сједињеним Државама. Ова одлука, коју су понекад критиковали историчари националистичких и комунистичких опредељења, била је разумна, пошто је Русији недостајало капитала да би се исплатило поседовање ове колоније. Године 1874. Русија је предала Курилска острва Јапану у замену за пуна права власти у Сахалину, где је до тада владала заједничка управа двеју сила. Ово је, такође, био добро обављен посао, мада је острво касније било коришћено углавном као кажњеничко насеље. Главни разлог зашто је учињено толико мало да се унапреди на-

сељавање и економски развој у областима Тихог океана – као и у Сибиру у целини – био је недостатак саобраћајних веза. Тек је у последњој деценији 19. века, кад је почела изградња транссибирске железнице (стр. 247), заиста учињен помак у том смислу и сеобе су подстицане. Европско становништво Сибира, које је 1858. бројало 2,3 милиона, до 1911. достигло је број од 8,3 милиона; у исто време број домаћег становништва спорије је растао и било га је мање од једног милиона.

Све веће „присуство“ Руса у Сибиру олакшало је даље продирање на кинеску територију, као и у Кореју, где су се сукобљавали кинески и јапански интереси. Руске амбиције у Кореји прво су дошле до изражаја 1864, када су поморски заповедници тражили начин да на полуострву обезбеде луку у којој се море не леди, али су их осујетили Јапанци и Британци. После кинеско-јапанског рата из 1894–1895. Русија је осигурала то да може да утиче на корејске унутрашње послове, али су у року од годину дана њене штићенике истиснули пројапански елементи. Николај II је одбио да прихвати овај пораз и одбацио јапански предлог о споразуму око сфера утицаја које би припале свакој страни, а према коме би Русија имала одрешене руке у Кини, а Јапан у Кореји. Уместо тога, он се, под утицајем неодговорног А. М. Безобразова, лично заинтересовао за извесну шумовиту област преко реке Јалу. Иако овај план никада није уродио плодом, руске намере у вези са северном Корејом биле су значајан додатни разлог за избијање рата против Јапана фебруара 1904.

У међувремену Русија је остварила чврст положај у неким деловима Кине. Споразум из маја 1896. допустио јој је да кроз северну Манџурију сагради директну железничку линију до Владивостока и да тамо држи паравојне јединице. Две године касније приморала је Кину да јој да под закуп полуострво Лиаотунг, где је изградила утврђење Порт Артур, које је такође било железницом повезано са Русијом. Чинило се да ће цела Манџурија пасти под руску контролу. Али, априла 1902, под јапанским и британским притиском, Русија је била приморана да пристане на постепено повлачење трупа. Ови услови нису били у потпуности испуњени, па се Русија због тога нашла у повољном положају да се одупре офанзиви коју су Јапанци започели у Манџурији (1904–1905). Чињеница да је била

поражена – на мору као и на копну – од друге азијске силе имала је знатног утицаја на међународно мњење.

Ипак, престиж је једно, а физичка моћ друго; ако је Русија и изгубила рат, она је у сваком случају добила мир. Истини за вољу, препустила је Јапану своје новије територије у јужној Манџурији, као и у јужном Сахалину. Међутим, ови територијални губици били су више него надокнађени сагласношћу Јапана да не дира у њену контролу над северном Манџуријом, са чим су се сложиле и друге силе. Ова *de facto* деоба била је потврђена трима тајним споразумима са Јапаном (1907, 1910, 1912). Последњи од ових споразума продужио је линију сфере утицаја двеју сила у правцу запада ка Монголији. Кад су се Монголи побунили против Кине 1911, добили су војну и дипломатску подршку од Русије, а номинално независан режим, установљен наредне године, био је у ствари руски протекторат, иако формално под кинеском влашћу.

Неки од ватрених империјалиста, као што је био Е. Е. Ухтомски, сањали су о томе да Русија оствари хегемонију у Азији; али, мада су се Николају II допадале ове замисли, оне нису биле изводљиве. Остало је мало простора за продирање у кинески Туркестан (Шинџанг), али, осим ове удаљене области, Руско царство је максимално досегло територијалне границе које су биле сагласне са међународном равнотежом сила и природом самог царског империјализма. Велика Британија се супротстављала сваком ширењу руског утицаја на Тибету или у Авганистану – или у Персији, иако је о овом питању британска политика била измењена 1907, када је, споразумом између Енглеске и Русије, Русија добила упориште у северној трећини те земље. Ипак, ако би у овој области дошло до било каквог испољавања силе од стране Русије, то би довело до сукобљавања са Великом Британијом, која је била одлучна да спречи Русију да добије приступ Персијском заливу, у случају да она издејствује начин да оствари овај циљ, што није био случај. („Руска опасност за Индију“ био је неосновани мит.) Империјалистички усмерене снаге у Петербургу мудро су ограничиле своје циљеве. До тога је дошло делимично зато што су морали да имају на уму сразмерну стратешку и економску слабост Русије, а делимично и због поделе међу њима самима на „голубове“ и „јастребове“ (која је била најизразитија у сукобу између Витеа и његових су-

парника у периоду од 1897. до 1903), али, пре свега, због старовремског империјализма деветнаестовековног типа. Ослањали су се пре на инфилтрацију одозго него на револуцију одоздо. Примењивали су мере притиска на елитне групе у циљним областима, а не на обичан народ. У условима 20. века империјалистичке амбиције могле су да се одрже само техникама масовне мобилизације, које су царевима биле стране, али су их њихови наследници усавршили.

Процвај световне културе

За утицај Русије на свет мање је заслужно њено империјалистичко ширење или вештина баратања оружјем него њена достигнућа у духовном стваралаштву. О историји књижевности расправља се у другом тому ове књиге, али овде не можемо а да уопштено не размотримо културни развој Русије. Јасно се истичу две чињенице: прво, да су њена достигнућа била неравномерно заступљена у различитим подручјима прегалаштва или истраживања; друго, да су то била дела која су припадала сразмерно малобројној елити, мада је на крају овог раздобља та неприродна „напетост“ руске културе ублажена развојем народног образовања.

Уметност и наука

Традиција „реализма“ у руској уметности 19. века била је израз оне неухватљиве појаве коју називамо „руском душом“; она је била производ и особених историјских прилика. Међу осетљивим интелектуалцима политичко осујећење је поспешило грађанску свест и посвећеност идеалистичким темама. Посебно су их погађале недаће угњетених, и искаивали су идеалистичку, а понекад чак и месијанску, жељу да осигурају место руском народу у даљем цивилизацијском току. Често је било тешко овим идејама дати одређени облик, и многи интелектуалци више су волели да се препусте квазифилозофским спекулацијама, трагајући за коначним, апсолутним истинама у свим доменима духовности – што је била тежња која се испојила у делима Достојевског и Толстоја, као и мање значајних писаца 19. века.

Од последње деценије 19. века па надаље, у времену које се назива „сребрни век“ руске културе, развила се и супротна тежња у истицању естетских вредности, индивидуализма и стваралачког експериментисања. За ову „побуну осећања, укуса и маште“ највише је заслужан симболистички покрет. Један од његових главних ставова било је постојање блиског односа између свих уметности, а у овој новој интелектуалној клими сликарство, драма и балет цветали су као ретко кад раније.

Држава је издашно помагала неке културне подухвате, и, мада су уметници независног духа често били склони да гунђају због бирократског мешања у њихово стваралаштво, они су уживали широке слободе, као и висок друштвени положај. Бројна и захвална публика присуствовала је позоришним и музичким догађањима, чак и у малим провинцијским градовима. Глас баса Фјодора Шаљапина могао се чути у „народним кућама“, као и у племићким *салонима*. Постојао је снажан покрет за „демократизацију уметности“, за који су у великој мери биле заслужне приватне мецене, међу којима су били и московски предузетници Сава Мамонтов и Павел Третјаков. Године 1898. Мамонтов је основао приватну оперску трупу, која је могла да ангажује Михаила Врубеља као сценографа и Сергеја Рахмањина као диригента. Најважније одлике руског културног живота пре 1914. биле су богата разноврсност, спремност да се трага за новим приступима и брижљиво неговање естетских мерила. Слика овог времена пуна је енергије, боје и покрета.

Овај процват не треба одбацити као једноставно „цветање егзотичног цвета на устајалој бари незнања“. Русија је дала многе истакнуте научнике у разним областима, чији су односи са њиховим западним колегама, како је време одмицало, били све тешњи. У таквим политички осетљивим подручјима као што су економија, социологија и право јавно мишљење није било повољно за развијање слободног мишљења и неки од најистакнутијих научника определили су се да раде у иностранству. Максим Ковалевски, професор права на Московском универзитету, био је приморан да да оставку 1887, да би потом био постављен за предавача на Оксфорду; посветио се изучавању демократских институција и, када се вратио у Русију 1905, укључио се у политички живот као либерал. Економиста

М. И. Туган-Барановски, чији је рад о економским циклусима стекао међународно признање, био је *Kathedersozialist*, чија је каријера била ометана на сличан начин. Тако, врло карактеристично, прво одељење за изучавање економије у руским високообразовним установама није било основано на неком од универзитета, већ на Петербуршком политехничком институту (1903).

Стога је разумљиво зашто су се многи научници определили да изучавају прошлост, а не садашњост. Као последица тога у Русији се развила лепа историографска традиција. Било је изванредних радова и на пољу археологије и етнологије. Први професионални историчар који је применио доследан методолошки приступ био је С. М. Соловјев (1820–1879). Он је, као умерени конзервативац и националиста, био под јаким утицајем Хегелове мисли, што је био случај и са многим његовим савременицима. „Правне“ (или „државне“) школе, чијем је оснивању он допринео, пред крај века су истиснуте „социолошким“ школама, чији је главни предводник био В. О. Кључевски (1841–1911). Он је био последњи човек који је формулисао општу теорију руске историје; после њега, као и у другим земљама, специјалисти су преузели изучавање историје – све док 1917. није избила револуција.

Географија је била још једно поље на коме су руски научници остварили прворазредна достигнућа. Многобројне истраживачке експедиције кретале су на пут. Велике области у Азији, које су средином века још биле *terra incognita*, убележене су у географске карте и истражене. Н. М. Пржевалски, официр пустилов, провео је, почев од 1871, девет година у истраживању унутрашњег дела Азије, одакле се вратио са хиљадама зоолошких и ботаничких узорака, укључујући и дивљег коња који је по њему добио име. Арктичка подручја била су у извесној мери занемарена, тако да је један странац, Швеђанин Адолф Норденшелд, био први који је пловио североисточним путем (1878–1879); ипак, руска хидрографска експедиција га је препловила од истока до запада 1914–1915. Између 1899. и 1914. водећи руски географ П. П. Семјонов издао је деветнаест томова подробног описа природних ресурса у Царству. Кад је реч о горућим проблемима пољопривреде, посебно је био значајан рад В. В. Докучајева (1846–1903) о испитивању и размештају земљишта.

Руски научници били су спутани недостатком средстава за истраживања и технолошком заосталошћу земље. Нажалост, типичан пример представљају експерименти које су П. Н. Јаблочков и А. Н. Лодигин изводили седамдесетих година 19. века у вези с употребом електричне струје за осветљавање улица, који је требало да буду настављени у иностранству а не у Русији. На сличан начин, успешни експерименти поморског инжењера А. С. Попова (1895) у вези са радио-сигнализирањем нису овоме одмах донели међународно признање. Истини за вољу, требало би додати да су се стручна и академска размена са другим земљама одвијале нормално. Русија је слала квалитетне делегације на многе међународне конгресе и њен индустријски развој имао је велике користи од рада страних научника и инжењера.

Практична примена научних открића није била ни у једној области толико неопходна – нити су њене последице биле изразитије – него што је то био случај са медицином. У почетку је ниво здравља у народу био жалосно низак, а епидемије честе. Побољшања која су учињена била су последица рада преданих појединаца, чији је број био незнатан. Неки од њих били су на званичним положајима, а други су били приватна лица. Москва и Петербург дугују свој савремени водоводни и канализациони систем Швајцарцу Ф. Ф. Ерисману и Русу А. П. Доброславину, који је био пионир у нутриционистичким истраживањима и основао градску лабораторију за јавно испитивање основних животних намирница. Прву савремену медицинску клинику установио је др С. П. Боткин (1832–1884), човек чији се добар глас надалеко чуо: „Његова непатворена доброта и човечност, ослобођени било какве сентименталности, имали су изванредан образовни утицај на његове студенте.“ Као изабрани члан Петербуршког градског већа, основао је бесплатну болницу и новчано помагао службу за кућну медицинску негу. Ово је био начин рада на који су се угледали обавештенији стручњаци у провинцији (стр. 275). Ипак, напредак на овом пољу био је застрашујуће спор. Стопа смртности, која је шездесетих година 19. века износила 3,7%, 1913. је још била 3%, што је било више него код већине европских земаља.

Напредак у образовању

Потребу да се највећем делу становништва подаре благодети образовања уважавали су сви у Русији, па макар то било само теоријски. На делу, крајње конзервативни елементи ометали су велики део напора који су улагали напредни појединци и јавне установе. Неки чиновници и земљопоседници плашили су се да би пребрзи напредак могао да доведе до ширења егалитаристичких демократских идеја и постане претња постојећем поретку. Такав ризик је заиста и постојао; али је одлагање било још ризичније. Као што ће време показати, у тренутку кризе необразовано становништво било је много склонije да реагује на револуционарну агитацију, а радикализам је природно привлачно интелектуалце и друге који су били отуђени од друштва које је образованом човеку пружало тако мало прилике да примени своје таленте.

Да бисмо били правични према конзервативцима, морамо нагласити три ствари. Најпре, радикални критичари администрације често нису успевали да схвате да су слабашна економска средства Русије ограничавала средства која су стајала на располагању за образовне сврхе. Друго, ни они сами нису озбиљно оспоравали систем централизоване контроле, који је увео веома битан елемент хомогености у образовни систем: да су они били на власти, вероватно би било мање помирљивости и разноликости (поготово кад је реч о Цркви и приватним школама). Стога, оно што се у то време чинило као борба начела између „реакционарних“ централизатора и „напредних“ заступника локалне самосталности била је, у ствари, борба за власт између различитих група са различитом друштвеном и образовном филозофијом. Треће, неспретни покушаји реакционарних министара, у првом реду И. Д. Дељанова (1882–1897), да се поспешу друштвена подела *inter alia* тако што би се одобрио упис на факултете деци која су завршила класичну гимназију, а онемогућу оној из реалних гимназија, нису уопште уродили плодом. У редовима универзитетских студената, однос грађана (мещане) и сељака попео се са 16% у 1880. на 39% у 1914. Међу ђацима гимназије њихов удео повећао се са око једне четвртине на једну половину. Штавише, дух који је владао у руским школама и на факултетима био је, уопштено гледано, „де-

мократичнији" (тј. укључивао је шире друштвене слојеве) него што је то био случај с одговарајућим установама на Западу. Такође је учињен значајан напредак у образовању жена.

Изражено бројкама, овај пораст био је достојан дивљења, посебно у сразмерно просвећеним раздобљима између 1880. и после 1905. и то на вишим ступњевима образовног система. Број студената удесетостручио се, са 3.700 у 1855. години на 35.700 у 1916. години. Још много других похађало је разне специјализоване институте, тако да је број оних који су стицали високо образовање премашивао 100.000. Број средњошколаца упетостручио се за време владавине Александра II; стопа развоја је затим опала, али између 1900. и 1914. упис се повећао са 217.000 на око 700.000. У основном школству није дошло до већег напретка све до почетка 20. века. Број ученика удвостручио се, са четири на осам милиона, између 1900. и 1916, када је преко половине деце узраста од осам до једанаест година похађало школу. Указом о образовању из 1908. настојало се да се основно образовање учини општим и обавезним у наредних четрнаест година. Овај циљ није био нереалан, судећи по средствима која су централне и локалне власти издвајале у предратним годинама. Једно од постигнућа био је брз пораст стопе писмености. Према попису из 1894, само је један од петоро руских грађана знао да чита и пише. Године 1914. ова сразмера процењена је на 44 процента.

Ако, посматрана из међународне перспективе, достигнућа царске Русије изгледају скромна (посебно у поређењу са Јапаном), треба имати у виду да се ниједна друга земља још није ухватила у коштац са проблемом таквих размера. Неколицина угледних педагога (као што су К. Д. Ушински и П. Ф. Лесгафт) прихватила је изазов, а њихове теорије биле су за то време напредне. Међутим, напори да се ове теорије примене често би бивали осујећени. Министарство је изблиза надзирано наставне планове и сличне појединости. Војничка атмосфера узроковала је масовно незадовољство у редовима наставника, студената, па чак и школске деце, што је имало озбиљне политичке последице. Нарочито су универзитети постали расадници радикализма. Студентски нереди у Петербургу и Казању 1861. постали су узор многим потоњим протестима против професионалне и политичке неправде. После последњих оваквих нереда

(1919–1911), 6.000 студената је искључено с универзитета. Самосталност универзитета, која је призната 1863, укинута је у раздобљу од 1884. до 1906, а ускогрудни руководиоци забринути за безбедност кршили су је још док је била на снази.

Вера и духовна криза

Ни прилике у црквеним школама нису биле ништа боље, а њихови питомци напуштали су каткад цркву ради револуционарног покрета; овај покрет, сам по себи, може (бар делимично) да се протумачи као световна извитопереност духовних потреба осујећених црквеним устројством. Православна црква се споро укључивала у област народног образовања. Када се после 1880. то и догодило, на подстицај реакционарног идеолога К. П. Победоносцева, резултат скоро да није завредео труда. Парохијским школама, у којима су недовољно образовани „прекобројни свештеници“ радили према ограниченим и застарелим програмима, супротстављао се став просвећеног јавног мњења о питању образовних начела, као и световни чиновници, који су приговарали због њиховог лошег руковођења. Русија је пролазила кроз неку врсту тихе полемике око питања секуларизације. Као и у Француској, она је решена у корист световњака. После 1905. утицај Светог синода на образовну политику знатно је смањен.

Било је жалосно у којој је мери Православна црква била неспособна да се носи с проблемима друштва у процесу секуларизације. Ова неспособност била је делимично последица њеног претпетровског аскетског неовоземаљског гледишта, а делимично њене послепетровске бирократске институционалне структуре. Прво је успешно одолело изазову савремених интелектуалних тежњи; друго је уистину оснажио Победоносцев, који је, као главни прокуратор Светог синода од 1880. до 1905, завео гвоздену управу над Црквом. Као световно лице, он је био представник државе у погледу њених права на примат над Црквом, према чијим је достојанственицима гајио мало поштовања („досадни и глупи људи, расути по снежним пустарама“, како их је једном приликом назвао у неком приватном разговору). Ограничио је обим расправе међу црквеним људима и подржавао ауторитет оних владика – а таквих је било највише –

који су прихватили и верно спроводили његове ускогруде дисциплинске мере. Парохијски свештеници, који су својевољно постављани одозго, лоше образовани и лоше плаћени, ретко су могли да представљају морални ауторитет за своју паству. Постојали су понеки људи изузетних особина, попут св. Јована Кронштатског, који су уживали признање у народу, али су они били унеколико издвојени од институционалне хијерархије.

У таквим приликама било је природно да се створи реформистички покрет, посебно у редовима нижег свештенства, теолога и неколицине заинтересованих световних лица. Покрет је оснажио под утицајем револуције 1905. Николај II је невољно пристао да сазове комисију која би водила припреме за *собор* (црквени сабор). На овом састанку реформисти су имали већину, али су били подељени на умерењаке, који су желели да оснаже Цркву у односу на државу тако што би обновили власт патријарха, и оне који су тежили преношењу власти на ниже нивое и другим далекосежним реформама, за које су сматрали да су од суштинске важности у случају да Црква жели да, у очима верника, поново освоји место које јој припада. Овај расцеп помогао је реакционарној групи, која је, уз помоћ цара, успела да осујети реформаторски покрет. Либерални људи из црквених редова излагани су непријатностима, док су такви бескрупулозни појединци као *стараци* Распућин, царев миљеник, и монах Илиодор, фанатични демагог, добили велику власт. Последњих година старог режима корупција у Цркви постала је јавна срамота.

Покушаји да се попуни празнина у духовном животу попримили су два основна вида. Прост народ привлачили су разни расколнички покрети, а интелектуалци (и, уопштено говорећи, образоване људе) скептицизам, атеизам и световне „замене за веру“. Од расколничких заједница најбројнији су били староверци, којих је на размеђи векова било око двадесет милиона. У западним и јужним областима извесне рационалистичке секте (*штундисти*, *молокане*, *духоборы*) задобиле су многе преобращенике, иако су их државне власти оштро прогањале. Правни положај расколника донеке је побољшан едиктом (1905) који је обећавао верску трпељивост, али ово начело никад није правно формулисано, тако су се они и даље осећали несигурно и имали су мало додира са постојећим поретком.

Неки од њих развили су хилијастички *Weltanschauung*, због чега су били склони да потпадну под утицај интелектуалаца-револуционара, чији су атеизам, међутим, одлучно одбацивали.

Материјалистичка учења, надахнута са Запада, нашла су своје следбенике у редовима руских студената шездесетих година 19. века. Она нису могла слободно да се шире, али ово је само допринело њиховој привлачности. Народњачки покрет (стр. 283–284) одликовао се изразитом етичком, сотериолошком и мисионарском цртом, што није било лако помирити са осведочено непријатељским ставом његових следбеника према вери. Ова противречност се још више заострила када су се руски социјалисти окренули марксизму. Ова доктрина убрзо је стекла јаке фидеистичке призвуче, иако су њене вође, међу којима су Г. В. Плеханов и В. И. Уљанов (Лењин) прогласили себе за материјалисте и милитантне атеисте. Група бољшевичких интелектуалаца (Максим Горки, А. В. Луначарски, В. А. Базаров) покушали су да помире ову противречност, али су их њихови другови прогласили „боготражитељима“. Проблем је напослетку „решен“ на најдрастичнији могући начин – руски марксизам се преобразио у „државну“ идеологију, чији су следбеници кренули у терористички напад на целокупну трансценденталну веру, као и на супарничка световна веровања.

Много пре 1917. Фјодор Достојевски прорекао је да ће руска духовна криза имати трагични расплет. Религиозни филозофи узалуд су покушавали да то спрече. Д. С. Мерешковски је 1901–1903. организовао „верско-филозофске дискусије“ у Петербургу, где су говорници позивали интелигенцију да крене „новим путем“. Године 1909. издата је књига есеја *Вехи (Путьокази)*, чији је лажмотив био да образовани Руси треба да напусте свој традиционални плитки позитивизам и атеизам и да похрле у загрљај вери, која је „основни предуслов за сваку доследну филозофију живота“ (С. Л. Франк). Мислиоци као што су С. Н. Булгаков и Н. А. Берђајев, које је најпре привукао марксизам, дошли су до сазнања о његовим прикривеним тоталитарним одликама и побунили се у корист напредног, иако понешто мистичног хришћанства. Њихове идеје имале су одређени успех унутар мањег круга (укључујући и „боготражитеље“). Главни разлог што нису били привлачни за шири круг образованог јавног мњења може се приписати то-

ме што им је недостајала одговарајућа институционална основа. Званичну Цркву нису занимали овакви покрети, али она је, у сваком случају, одавно била изгубила способност да предводи духовни и интелектуални развој Русије.

Економске и друштвене промене

„Велике промене“ које су се одиграле шездесетих година 19. века утрле су пут нагом порасту предузетничке делатности, тако што је одбачено кметство, као и друге наслеђене кочнице у производњи. Ово је споро добијало на замаху и достигло је врхунац за време два периода „процвета“, 1893–1900. и 1908–1913. Руски „капитализам“ (како су га многи савременици називали) разликовао се у неколиким основним цртама од западноевропског прототипа и имао је особине које су наговештавале оне које данас срећемо код многих земаља „у развоју“. Развој је био неуједначен, пољопривреда је заостајала за индустријом (чији су неки сектори били у посебно повлашћеном положају). Страна улагања имала су кључну улогу, као и држава, са својим очигледним својством повереника и сакупљача пореза, али исто тако и власника знатног дела националних ресурса; најзад, ништа мање важну улогу играла је „револуција растућих очекивања“, која је створила огорченост и затегнуте односе у друштву. И сами произвођачи, били они радници или сељаци, уживали су неке непосредне предности које је са собом донела индустријализација, али су ипак морали да снесу највећи терет. Било је, осим тога, карактеристично то што је њихов нагонски непријатељски став према окрутном новом свету индустријализације, са његовим трговачким и материјалистичким вредностима, наишао на разумевање код образоване елите. Малобројни интелектуалци желели су да пронађу одговор на питање како је могуће да се данак који људи плаћају економском напретку сведе на најмању могућу меру; многи су нашли уточиште у окриљу неодређених романтичарских идеја друштвене утопије, у прошлости или будућности. Па чак ни вође земље, са часним изузетком С. Ј. Витеа, министра финансија од 1892. до 1903, нису увиђале колико је хитно унапређење средстава за производњу.

Индустријализација и њени проблеми

Стопа индустријског раста у раздобљу од 1860. до 1913. процењена је на 5,25%–5,5% годишње (незнатно мање ако је укључена и занатска делатност); током успешних година (1888–1913) у овој области износила је 7%. Ове бројке су поуздане, мада не падају толико у очи кад се посматрају у светлу међународних прилика. Године 1913. индустрија је са једном петином доприносила националном дохотку, а запошљавала је 5% укупне радне снаге. У исто време дошло је до брзог пораста становништа. Године 1858. Царство је имало око 74 милиона становника; до 1897, када је урађен први савремени попис становништва, број је порастао на 128,9 милиона; до 1916. достигао је око 170 милиона – са просечним годишњим растом од 1,5%. Ово је био резултат напретка у медицини и вишег животног стандарда. Општи принос (укључујући и пољопривреду) растао је брже од броја становника. Стопа пораста производње по становнику процењена је на 0,75% годишње у раздобљу од 1860. до 1885, а у раздобљу од 1885. до 1913. на 1,25%. То је чинило око половине исте стопе у Шведској, а две петине оне у Јапану.

Индустријски раст био је најизраженији у рударству и металургији, потом у текстилној и прехранбеној индустрији. Заостајао је у производњи сложенијих производа, као што су машине, које су често морале да се увозе. Производна техника брзо се развијала, али је 1913. укључивала само 14% индустријске радне снаге и учествовала са 11% у укупној индустријској производњи. Од три руске фабрике моторних возила, она највећа (у Риги) до 1916. произвела је смешан број од 450 возила. Ипак, за време Другог светског рата, неким економским чудом, полетело је неколико хиљада авиона домаће израде.

Са географске тачке, најразвијеније области налазиле су се у руском делу Пољске и Петербуршкој области. Међутим, најзначајни развој испољио се несумњиво у појави индустријског центра у Украјини који је доживео брз успон, а заснивао се на ресурсима угља и руде гвожђа из долине Доњеца. До 1913. ова област је покривала 64% националне производње гвожђа и челика и 70% угља. Њен значај посебно се испољио за време Првог светског рата, када су се пољске провинције

нашле под непријатељском окупацијом: упркос застрашујућим тешкоћама, производња им је добро одолевала, све док није избила револуција. Још једна кључна област која се развијала било је Закавказје. Године 1913. нафтоносна поља Бакуа, чија је експлоатација отпочела у седмој деценији 19. века, производила су седам милиона тона петролеја, четири петине од укупне производње земље. Стара индустријска област у покрајинама Москве и Владимира и даље је била главно подручје у коме се производио текстил. Лакше је долазила до сировог памука који се тада производио у средњој Азији, што јој је помогло да учествује у конкуренцији са јефтинијим тканинама које су се производиле у Пољској; а било је и одређеног вишка робе, који се извозио. Године 1913. ова средишња област учествовала је са више од једне трећине у производном приходу Царевине и са две петине у индустријској радној снази. Рударска и металуршка индустрија Урала дуго је трпела због удаљености и недостатка капитала за техничка унапређења.

Слична неуједначеност може се приметити у организационој структури индустрије. На једном крају налазили су се сељачки занати, који су се чврсто одупирали притиску механизованих фабрика; на другом крају налазили су се индустријски гиганти са више хиљада запослених. Статистика показује да је индустријска концентрација у Русији била изузетно густа (стр. 261–263), па ипак су велике фабрике биле само сићушна острва усред океана малих предузетника. После 1902. многа предузећа основала су синдикате или картеле, који су настојали да освоје тржиште одређеним производима и да одрже нивое цена, али ова удружења нису била омиљена међу потрошачима, и у пракси је њихов утицај био ограничен. Савремена пословна удружења први пут су почела да се јављају у Русији пред крај овог периода. Банке су заиста почињале да преузимају водећу улогу у индустријском развоју, као власници и повериоци, што је покренуло баук „финансијског капитализма“. Међутим, много је важније било што је држава и даље имала право првенства. Чиновници су одржавали тесне везе са заједницом пословних људи, али они су били и ти који су одређивали општи тон и смер економског живота. Ово се посебно испољило за време Првог светског рата, иако је Русија имала мање државних прописа од осталих земаља учесница у рату. Пошто је био

део оних снага које су биле независне од власти, руски „капитализам“ никада заиста није узео маха; многим одликама „дириговане привреде“ која је установљена после 1917. претходиле су сличне појаве у предреволюционарном раздобљу.

Узрок овоме налазио се у чињеници да се у Русији 19. века сваки независни предузетник суочавао с огромним препрекама, које је могао да превазиђе само уз знатну помоћ државе. Главне међу њима биле су: лоше саобраћајне везе, недостатак капитала, несигурна тржишта и недостатак обучене радне снаге. Још један чинилац била је општа тромост (*косност*), о којој су говорили многи савременици, наслеђе руске ауторитарне традиције која је поспешивала корупцију и ометала развој „пословног морала“, што је била појава коју није лако документовано разматрати и коју ћемо, стога, изоставити из ове расправе.

Историјски гледано, саобраћајне везе у Русији сачињавао је речни саобраћај. Ово није одговарало потребама привреде у развоју, мада је забележен извештај напредак када су уведени пароброди. Пошто је друмски саобраћај и даље био озбиљно занемарен, може се одмах увидети значај железнице, која је била истински симбол савременог доба. Вите ју је упоредио са „квасцем који у народу подстиче културно врење“. Њен привредни утицај (независно од друштвеног и психолошког) био је огроман. Омогућила је сељацима да продају своје производе у удаљеним градовима и лукама по разумно уједначеним ценама; омогућила је експлоатацију неискоришћеног рудног богатства; служила је и као средство за улагање у друге делатности, тако што се створило тржиште шина и возова; овим индустријским гранама био је потребан неко ко би их снабдевао. Ова улога била је изузетно значајна у последњој четвртини века.

Изградња железнице имала је у многим случајевима стратешку важност. Програм изградње шездесетих година 19. века подстакнут је свешћу да је управо то што није постојала железничка веза између Москве и Крима допринело војном поразу 1855. Руско-турски рат истакао је извесне недостатке у руковођењу железницом и навео државу да преузме многе приватне линије. Стратешке и политичке побуде највише су се испољиле у коначној одлуци (1892) да се изгради транссибирска железница (завршена 1904) и друге две значајне линије у Азији: транскаспијска, од Красноводска до Самарканда (1880–1896), и друга

од Оренбурга до Ташкента (1900–1906). Пре Првог светског рата влада је, уз француску помоћ, интензивирала мрежу стратешки важних линија на западној граници, а 1916, и поред огромних потешкоћа, изграђена је линија до Мурманска, која је требало да убрза пристизање савезничких ратних залиха. Од оваквих послова није се очекивало да доносе економску добит.

Међутим, у већини случајева економски интереси односили су превагу, а изгледи за стицањем брзог профита привлачили су руске и иностране предузетнике. Постојале су две главне етапе у бурном развоју железнице: око 1866–1879. и око 1891–1902. Промотери и улагачи најпре су били невољни да ризикују свој новац, и држава је морала да им обезбеди примамљиве повластице – као што је зајамчена каматна стопа – што је довело до нездравих шпекулација. Неке државне железнице продаване су приватним компанијама под условима који су за те компаније били изузетно повољни и, када се ова политика преокренула, влада је поново купила најнеуносније линије, тако да су лични интереси опет били на добитку. До 1890. једна четвртина, а до 1914. преко две трећине укупне дужине пруга биле су у власништву државе; држава је имала и знатан удео у приватном сектору. Много је учињено, посебно после 1908, да се охрабри здруживање, да се смањи превелик број запослених и да се побољшају оперативни стандарди. Годишњи број путничких путовања порастао је са 34 милиона у 1881. на 244 милиона у 1913, али теретни саобраћај био је свакако главна преокупација. Седамдесетих година терет је углавном било жито, да би оно на крају уступило место угљу, дрвној грађи и индустријским производима. Просечна густина саобраћаја, што је и најбољи показатељ успеха, била је већа у Русији него у Великој Британији (мада мања него у Немачкој или САД). То није била мала ствар. И сам обим грађевинског програма био је достојан дивљења: укупна дужина пруге, од само 1.000 миља у 1860. години, премашила је 13.000 миља у 1880, 33.000 миља у 1900. и 45.000 миља у 1917. години. Међутим, ово није било довољно да би задовољило потребе Царства. У Првом светском рату саобраћајни систем је пропао услед тешких оптерећења која су му била наметнута, што је имало погубне последице.

Велики део капитала који је био неопходан за развој комуникација и за развој индустрије уопште обезбеђивала је

држава, поготово ранијих година. Године 1860. државна банка заузела је место ранијих централних установа које су давале кредите, и њени фондови потицали су углавном из државне благајне. До краја века 104 њена огранка финансирала су пројекте вредне 145 милиона рубаља, што је било десет пута више од њених послова 1861. Од касних осамдесетих година па надаље трговачке деоничарске банке преузеле су је као главног даваоца кредита, а оваквих банака било је неколико десетина; до 1914, после низа спајања, шест највећих деоничарских банака имало је капитал од 400 милиона рубаља. Стопа раста може се измерити на основу чињенице да су четрнаест година раније све ове банке имале само 275 милиона рубаља. Исто тако, треба поменути и развој поштанских и других штедионица. Године 1890. оне су имале 139 милиона рубаља, које је уложило 800.000 лица. До 1913. ове бројке су износиле 1,7 милијарди рубаља и 8,9 милиона штедиша.

Уштеђевина која је на тај начин прикупљена, и која сама по себи задивљује као доказ финансијске стабилизације и растућег благостања, била је недовољна да би се обезбедио економски развој већих размера. Сходно томе, најважнију улогу у овоме преузели су страни кредити, у облику међувладиних позајмица и непосредног улагања у индустрију. Русија је била знатно више задужена од било које европске државе. Министар финансија Александра II, М. К. фон Ројтерн, интернационалиста и заговорник *laissez-faire* економије, тражио је начин да охрабри улагаче тако што је увео ред у финансијске послове земље, што је осујетило Кримски рат. Његов главни задатак био је да контролише оптицај и учврсти курс папирне „кредитне рубље“. Њена вредност у металу, која је 1864. пала на само 10,6%, постепено се побољшала до 1876, када је достигла 29%. Међутим, избијање руско-турског рата, коме се Ројтерн огорчено супротстављао, имало је погубне последице за његов програм опоравка, и овај број није премашен све до 1893. Ројтерн је, такође, усавршио систем коришћења државне благајне: годишњи буџет давао се на увид јавности (почевши од 1863), а учињени су и напори да се уравни тежи однос између прихода и издатака тако што је појачана контрола над задужењима унутар министарства; међутим, наставило се са злоупотребима, поготово у вези са доделом државних уговора.

Када је дошло до следећег наглог пораста индустрије, Министарство финансија почело је живље да покреће и надзире послове. И. А. Вишњеградски (1887–1892) унапредио је положај Русије у међународној размени тако што је побољшао услове ранијих споразума о позајмици. Сада је Француска заузела место Немачке као главног повериоца Русије. Његов наследник Вите био је предузимљив и способан организатор и веровао је у економски развој којим руководи држава. Својим радом обезбедио је сигурно место врховног господара у привредним делатностима. Његова каријера достигла је врхунац 1897, када је Русија прихватила златни стандард: новчанице у оптицају девалвирале су за једну трећину и постале конвертибилне на слободном тржишту. Овој реформи се, на већ пословично парадоксалан начин, супротстављало руско јавно мњење тога доба, па је спроведена само посредством ауторитета самог цара. Доживела је потпуни успех: као што је Вите предвидео, поверење страних улачага у руску привреду повећало се и дошло је до прилива толико жељеног капитала. Године 1860. страни капитал није премашио 10 милиона, а после двадесет година ни 100 милиона рубаља; али 1900. године износио је између 700 и 900 милиона, а 1914. око 1.750 милиона рубаља. Преко половине овог капитала било је везано за рударство и металургију, а остали део за текстилну индустрију, градске комуналне потребе и банкарство.

Тешко је одредити значај страног капитала у руској привреди пре 1914. јер то зависи од мерила која се примењују. Кад је реч о овлашћењима руковођења, утисак може да зава: предузећа на чијем су се челу налазили руски директори могла су да буду под страном контролом; и обрнуто, предузећа која су поседовали странци могла су да почивају на стварном ауторитету човека из земље. Када је реч о имовини компанија, страни удео је вероватно износио око једне трећине. Када је реч о рударству, он је достигао 90%, у металургији преко 40%, а у текстилној индустрији 28%; у осамнаест највећих комерцијалних банака овај однос износио је 43%.

Да ли је Русија, онда, заиста била „страна колонија“? Савременици, од конзервативних чланова Земљорадничке странке и националиста, све до револуционара, јадиковали су над дуговањима Русије која су била у сталном порасту и која

су се између 1861. и 1914. увећала са 1,25 на око осам милијарди рубаља, од којих је 2,6 милијарди било доспело за наплату међувладиних позајмица. Огромна задужења која је Русија за време рата преузела, заједно са савезничким владама, и која су до краја фебруара 1917. износила око шест милијарди рубаља, готово да су достигла износ годишњег националног дохотка из периода пре рата (16,4 милијарде рубаља); према неким прорачунима, задужења су била и виша. Питање је да ли би ови дугови икада били отплаћени да су на крају били признати. На размеђи векова око једна петина државног буџета трошена је на амортизацију страног дуга – десет пута више него што је трошило Министарство за образовање. Политичке последице су очигледне ако се има у виду чињеница да је од међународног (углавном француског) конзорцијума банака 1906. позајмљен износ од 850 милиона рубаља, што је у кризном тренутку оснажило положај владе у земљи, омогућивши јој да надјача своје конституционалне супарнике (стр. 281). Али, постојала је и друга страна медаље – руски повериоци трудили су се да не крше њене прерогативе суверене државе. Предузећа у страном поседу често су била носиоци технолошког развоја. Чини се да страни улагачи нису извлачили ни превелик профит из предузећа која су поседовали, ако се има у виду висок степен ризика при овом пословању. Један историчар који није гајио симпатије према капитализму прорачунао је да је просечан годишњи приход у годинама процвата од 1894. до 1900. био између 4,8% и 8,9%. Принос од акција драстично је варирао из године у годину. Посматрани у целини, услови рада у фабрикама чији су власници били странци нису се погоршали, а често су били много бољи него у предузећима која су била у власништву Руса. Домаћим радницима омогућено је да се технички обучавају, а неискоришћени домаћи извори капитала покренути су уносним улагањима. Свакако, могле су се избећи многе злоупотребе, али, све у свему, општи утисак је сигурно повољан. Алтернативе „Витеовом систему“ индустријализације биле су крајња стагнација или напредовање вратоломном брзином, које би било плаћено уштеђевином сиромашних, и то у још ауторитарнијем режиму – какав је Русију очекивао после 1928.

Још једна потешкоћа са којом су се у 19. веку суочили привредници у Русији и другим земљама у развоју био је недо-

статак поузданог и издржљивог домаћег тржишта на коме би пласирали своју робу. Извесни социјалисти сматрали су да ће ово у корену сасећи развој „капитализма“ (стр. 282–283). Међутим, ово гледиште потценило је прилагодљивост привреде засноване на слободном предузетништву. У најширем смислу речи, било је тачно да је сиромаштво на селу онемогућавало индустријски раст, али последице тога могле су до извесне мере бити ублажене предузимањем мера од стране државе. Државна власт најпре је створила замену за право тржиште тако што је закључивала дугорочне купопродајне уговоре са фиксним ценама за одређену робу за којом се осећала потреба (нпр. опрема за одбрану, челичне шине) и која је произвођачима доносила добит. Друго, помагала је привредницима тако што је примењивала политику заштитних тарифа. У почетку, док је индустрија још била неразвијена, Русија је била у прилици да добије више политиком слободне трговине, што се одражавало у слободним царинама из 1857. и 1868. Заступници политике заштитних царина тврдили су да ће високе тарифне цене заштитити домаће произвођаче од конкуренције из развијенијих земаља, посебно из Велике Британије, и да ће потрошачи најзад имати користи од јефтине домаће робе, чак и у случају да у том тренутку морају да плате више. Влада се мање бавила питањем дугорочне економске стратегије, а више тиме да обезбеди непосредан пораст царинских прихода. Они су 1877. порасли за 25%–30%, када је било могуће плаћати у злату. Дошло је до неколико наредних повећања царина које су биле одобрене осамдесетих година 19. века, што је достигло врхунац новом општом царином из јуна 1891, доводећи до затегнутих односа са Немачком, која је била главни трговачки партнер Русије. После тога руска влада почела је да примењује диференцијални систем који се заснивао на земљи порекла, што је Немачкој донело главну добит: године 1913. немачка роба сачињавала је 53% робе која се увозила у Русију, а 32% руског извоза ишло је у Немачку. Привреде ових двеју земаља умногоме су се допуњавале. У неком разумном свету ово би потпомогло сарадњу, али, као што се догодило, руски страх од економског продирања од стране напреднијег суседа расламсао је националистичке страсти, чији је узрок био нешто друго.

Следећи проблем са којим су се суочили индустријалци било је обезбеђивање одговарајуће радне снаге. Селјаци које је

сиромаштво приморало да напусте село стајали су на располагању, али с гледишта послодаваца такви људи нису много обећавали: навикли на традиционалан ритам сеоског живота, нису могли лако да се прилагоде индустријским условима и често су мењали послове. Још 1913. огромна већина доњецких рудара вратила се кући преко лета да би помогла у пословима око жетве – а ово је била једна од најразвијенијих индустријских области. Учинак радне снаге у предратним годинама био је од два и по до три пута већи него шездесетих година 18. века, а порастао је на око 45% у периоду између 1900. и 1913. године. Па ипак, кад је реч о овој другој години, руски фабрички радник производио је само једну четвртину од учинка свог колеге у Америци. Послодавци су се трудили да ово надокнаде тако што су у фабрике уводили строгу дисциплину. Није довољно учињено да се људи обуче за обављање одговорних послова менаџера и инжењера, нити да се побољшају услови рада. Привидно покровитељски став који су заузимали понеки послодавци често је скривао бездушну равнодушност према људском моменту у оквиру индустријског система: на пример, смештај који је компанија обезбеђивала у новоразвијеним подручјима био је на ниском нивоу. И заиста, индустријалци у Московској области противили су се из страха да ће им, на неки начин, бити угрожен конкурентски положај, онемогућавајући спровођење скромних мера заштите на раду које су биле донете 1882–1885, а тичале су се жена и омладине. Загорчавали су живот чиновницима фабричког надзорништва, које је основано 1882. До првог значајног побољшања дошло је 1897, када је, под притиском због могућег штрајка текстилних радника, Вите одобрио једанаестипочасовно радно време за одрасле мушкарце. Став запослених према „радничком питању“ биће разматран касније.

У последњим годинама мира проблеми индустријализације изазивали су све већу пажњу људи на високим положајима, али склоност осећању самозадовољства била је и сувише присутна. Став према коме је царска Русија достигла оно што се данас назива „одскочицом за самосталан економски развој“ тешко је прихватљив. Сама њена заосталост била је чинилац заостајања у развоју. Привреда је уништена наслеђем ауторитарног предрформског поретка, као и многим ирационалностима карактеристичним за напреднији привредни систем на Запа-

ду. Први светски рат ставио је руску индустрију у повоју пред велики изазов, на који она, као што се и могло очекивати, није успела да одговори.

Развој пољопривреде

Природно је било што се пољопривредни сектор привреде спорије прилагођавао захтевима савременог доба. За највећи део сељаштва услови живота у току овог раздобља само су се мало поправили; потрошња хране по појединцу можда је чак и опала. Главни разлог беде на селу био је брз пораст становништва, у спрези са неодговарајућим улагањем капитала у пољопривреду (бар до 1906) и неуспели покушај да се сељаци охрабре да повећају продуктивност.

Ови недостаци делимично су били последица околности под којима су обнародовани закони о сељацима ослобођеним кметске зависности (1861–1866). Они су према некадашњим државним сељацима и сељацима под управом царских двораца („апанажа“), као и према онима из западних граничних области (стр. 225), били много благонаклонiji него према несрећним сељацима који су припадали спахијама, којих је уочи ових реформи било око 23,5 милиона, или 46% укупног сеоског становништва. Још горе је било стање у коме су се нашли некадашњи домаћи кметови и „кметови у власништву“, и они у појединим мањинским областима као што је Грузија. „Бивши кметови“, чија је судбина у највећој мери била одређена главним указом од 19. фебруара 1861, сматрали су да их је „ослобађање“ скупо коштало. То је био највећи појединачни акт друштвеног законодавства који је забележен у историји; па ипак, он је био резултат компромиса између просвећених чиновника, који су тражили начин да осигурају да сељаци могу извршавати бар своје обавезе према држави, и конзервативних земљопоседника, који су тежили да на посредан начин задрже моћ над својим некадашњим „поданицима“, што су налагали њихови економски интереси. Тамо где је земља била добра (на пример, на плодном југу) смањили су обим земљишта у поседу сељака, у неким случајевима и испод минимума неопходног да би се преживело у условима тадашњих метода бављења пољопривредом. На северу, где су сељаци зарађивали за живот ма-

хом у непољопривредним делатностима, захтевали су високу стопу плаћања откупнине, не водећи рачуна о тржишној вредности земљишта или могућем приносу, већ на основу претходне стопе откупнине (оброк). Тако су, у ствари, бивши кметови морали сами да обезбеде своју откупнину. Понекад им је додељивана обрадива земља лошег квалитета и ускраћиван приступ најбољим пашњацима, ливадама и шумама; пошто се њихова земља и даље мешала са земљом власника, то је могло да их доведе у положај економске подређености. Међутим, тачније је то да су ови услови осудили и земљопоседнике и сељаке на фрустрирајући однос узајамне зависности. Психолошка клима која је владала на селу у раздобљу после реформе била је загорчана безбројним примерима ситне зависти. Прави аргумент против оваквог стања није било то што је оно „сељаку (муџик) који кулучи одузело земљу“, као што је тада било распрострањено мишљење, посебно међу самим сељацима, већ то што их је оно везало за њихова села многобројним обавезама и ставило их у подређен положај у односу на хијерархију власти. Оваква стега обезвредила је добар део оне слободе која им је на речима била зајемчена.

Од институција које су сељака везивале за село најважнији је био старински мир (општина). Сачуван је делом као погодна управно и пореско средство, а делом из жеље да се онемогући стварање угњетеног сеоског пролетаријата. Али његови заступници превидели су последице економских ограничења тропољног система, који је задружно власништво задржало, и обичај према коме су (бар кад је реч о „Великој Русији“) раштркане парцеле с времена на време поново прераспоређиване да би се осигурала каква-таква узајамна веза између расположивих средстава и обавеза сваког домаћинства. Предузимљиви чланови сеоских општина нису били мотивисани да повећавају имање, које су сваког тренутка могли да изгубе, а њихов природни инстинкт за стицањем је или угушен или каналисан у нездраве шпекулативне токове. Заједничка одговорност за плаћање пореза и других дажбина није успела да веже сељака појединца за заједницу. Била му је потребна дозвола заједнице у случају да жели да се реши земље, па чак и да отпутује ван места да би нашао запослење. Оваква путовања захтевала су такође, дозволу домаћина куће, патријархалне фигуре чија је реч

била закон међу члановима традиционалне „проширене породице“, која је још постојала у многим деловима Русије. Још више место на пирамиди власти заузимале су и мировне судије и месне комисије за питања сељака, које су 1889. замењене земским начелницима (стр. 274).

Сељаци су реаговали на реформу пасивним противљењем, које је понекад доводило до насиља. Ипак, нису имали другог избора до да се повинују и да, уз помоћ посебно наименованих „посредника“, закључују споразуме са својим некадашњим власницима о додели земље и откупним дажбинама, као што је закон налагао. За време трајања ових споразума, и даље су били закупци „у привременом ропству“. Појединим сељацима овај положај више је одговарао од несигурности која их је чекала као формално слободне грађане, и 1881. преко милион домаћина који су били кметови по свему сем по имену морало је да се „принудно ослободи“ силом указа. Теоријски, када сељак једном плати откупнину (што је могао да одлаже четрдесет девет година), он постаје пуноважни власник. Али, како је време пролазило, ово начело је пало у заборав. Указом из 1893. сеоске општине су, заправо, подстицане да поново деле земљу. Министри Александра III, а поготово Д. А. Толстој, били су више заокупљени тиме како да појачају безбедност на селу него како да побољшају економски положај сељака. Истини за вољу, Н. Х. Бунге, док је био на положају министра финансија (1881–1886), учинио је извесне напоре да сељацима олакша живот: откупнина је смањена (1882), а три године касније коначно је укинута стара главарина. Међутим, ово су биле само привремене мере, које нису решиле основне проблеме: штавише, државна благајна надокнадила је своје губитке тако што је готово удвостручила закупнину коју су плаћали некадашњи државни сељаци, као и стопе непосредног опорезивања. Ови порези, који су били разрезани на робу широке потрошње, били су највећи терет за сеоско становништво. У последњој деценији 19. века бreme пореза још више се повећало, као део данка који се плаћао индустријализацији. Државни прописи о производњи шећерне репе, уведени 1895, вештачки су одржавали веома високе цене, због чега је шећер био више луксузна роба него што је уопште био заступљен на трпези сељака. Још један потез којим се убирао доходак било је увођење државног моно-

пола на алкохолна пића (1893/6–1914), што је имало огроман успех: до 1913. обезбеђивао је 28 одсто укупног прихода државне благајне. Готово да би се могло рећи да се држава надала заради тако што је својим потезима ишла наруку неумерености, која је била главно зло у животу руског села.

Утицај економског притиска јасно се огледао у постојаном порасту заосталих дугова и откупних дажбина. Крајем последње деценије 19. века, упркос разним месним одлагањима приспелих дугова, они су премашили једну петину просечног годишњег износа разрезаног пореза. Постојали су и други упозоравајући знаци. Једна петина свих војних регрута морала је да буде одбијена као физички неспособна. Глад, која је у почетку погађала сразмерно ограничене области (нпр. провинцију Самару, 1873), све више се ширила. Године 1891/1892. био је погођен читав појас, и око пола милиона људи умрло је од глади или болести. Чак и тада властима је дуго требало да схвате озбиљност овог проблема.

Онемогућавање сваке јавне расправе о „аграрном питању“ било је последица мита да све недаће вуку корене у неједнакој расподели земљишних средстава. Густина насељености сеоског становништва у европском делу Русије била је уистину испод оне у развијенијим земљама, а Украјина је имала изузетно плодну земљу. Према споразуму о ослобађању кметова, некадашњим сељацима у приватном власништву додељивано је просечно 8,9 ари, а државним сељацима 16–18 ари. Они су могли да купе више земље, посредством Сељачке банке (основане 1882) и других установа за давање кредита, а између 1861. и 1905. око 43 милиона ари дошло је у руке сељака који су се, заправо, и бавили пољопривредом. Године 1905. сељацима је додељено 375 милиона ари, а 67 милиона им је дато у власништво; племићи су поседовали 144 милиона ари (од којих је 80 милиона било дато у најам сељацима), трговци и грађани 64 милиона, а држава и друга јавна тела 418 милиона (од којих је највећи део био неподесан за пољопривреду). Стога проблем није био недостатак земље, већ ниска продуктивност пољопривреде. Године 1869. експерименти су показали да метални плугови могу да повећају приносе чак за 28%, па ипак је стара дрвена соха и даље била у општој употреби, чак и на имањима земљопоседника, све до краја овог раздобља. Увођење значај-

них пољопривредних машина било је онемогућено царинским ограничењима и, што је још значајније, заосталашћу самих сељака. Стоке је било сразмерно мало на сељачкој земљи (укупан број грла повећао се за само 40% између 1864. и 1914), тако да се могло набавити веома мало природног ђубрива. Приноси усева у Русији износили су око једне четвртине оних у Енглеској, две петине оних у Немачкој. У периоду између шесте деценије 19. века и прве деценије 20. века просечан принос жита по ару на сељачким парцелама порастао је од 385 на 573 фунте; подаци који се односе на племићку земљу донекле су већи, али показују до ког степена су две врсте власништва биле међусобно повезане. Све је било подређено устаљеним сезонским пословима на селу. Али, управо због ове егалитаристичке атмосфере, друштвени сукоби били су тако огорчени. Дошло је до сучељавања око права на испашу и сечу дрва, стопе плаћања за обрађивање земље на поседима, а посебно око услова закупа. У најсиромашнијим деловима руског села, као и у Ирској, било је могуће да сељак плаћа већу закупнину земљишне парцеле него што може да заради продајом приноса са ње.

Постојала су два могућа начина да се изађе из овог хорсокака: насилном револуцијом одоздо или коренитом реформом одозго. Анархистички сељачки покрет, створен у Полтавској покрајини 1902, одакле се 1905–1906. проширио на највећи део Русије (стр. 285), натерао је неодлучну државну власт да предузме хитне мере. Од 1898. па надаље Вите је одуговлачио са покушајима да обузда појаве претеривања у сеоским општинама, али су га колеге осујетиле. Године 1902. он је основао посебан комитет који је сакупио материјал, усмеравао пажњу јавности на овај проблем и припремао терен за реформе, које је 1906. покренуо његов супарник П. А. Столипин. То је било најважније достигнуће у доношењу званичних ставова, мада је Столипинов приступ био уско политичке природе, за разлику од приступа његовог претходника. Главни циљ био му је стварање јаког сталежа независних сељака, који је Русији до тог времена изразито недостајао, и да тако оснажи конзервативно земљопоседничко племство, које је тада очигледно пропадало. Столипин је схватио да време није на његовој страни и да би успех захтевао читаву једну генерацију мирног органског развоја. Па ипак, чак и да је Русију задесила

оваква срећна судбина, питање је да ли би његова реформа остварила своје циљеве.

Њена главна одлика било је распадање сеоске општине. Овај процес одвијао се у две фазе: прва је била претварање општинског власништва у приватно, издавањем потврда о апропријацији; друга фаза састојала се из физичке поделе и спајања земље, тамо где је то било могуће, у *хуторе*, засебна сеоска имања којима, према западноевропском узору, управља једна породица. Први поступак био је административно једноставнији. До јануара 1915. око два милиона домаћина у прерасподељеним сеоским општинама добило је власничка документа, као што је то учињено и са других пола милиона у општинама у којима више није било прерасподеле; неки историчари придодали би овоме још 1,7 милиона домаћина који су аутоматски преведени у власнике.¹ Међутим, ово није пружало праву слику стања. Процењено је да је 2,5 милиона домаћина над чијом је земљом на тај начин била извршена апропријација сачињавало између 20% и 24% укупног броја сељака домаћина и да су поседовали приближно 29% некадашње општинске земље. Други поступак био је много сложенији. До јануара 1916. основано је само 1,3 милиона спојених газдинстава, што је представљало 10,3% свих сељачких домаћинстава са 8,8% укупне сељачке земље; од свих ових само су 22% биле *хутори* (салаши). Због очигледних историјских и географских разлога, реформа је била успешнија на западу и југу, где су се више неговале вредности индивидуализма, него што је то био случај у Русији. Осећање припадности општини било је јако изражено 1917, када је још један талас насиља прогутао одскорашње власнике малих имања, заједно са земљопоседницима.

Не би било исправно судити о Столипиновим реформама само на основу ових скромних резултата. Током предратних година побољшали су се услови за сељаке у многим битним питањима. Пореске обавезе смањене су када су злосрећне откупне дажбине почеле да се укидају (почевши од 1907); доста новца уложено је у програме за унапређење пољопривреде;

¹ Ово је проишло из закона од 14. јуна 1910, према коме је цела прерасподељена сеоска општина могла да се разбије, уз одобрење власти, на захтев макар једног члана који жели да се одвоји.

знатно је повећан број агронома, ветеринара и наставника запослених у сеоским подручјима; сељаци су подстицани да унесу разноврсност у узгајање усева. Године 1905. Сељачка банка добила је допуштење да прошири опсег свога деловања и расподељена су многа царска добра. Верује се да је у раздобљу између 1905. и 1914. још 25 милиона ари прешло у руке сељака. Влада је убрзала и програм за насељавање слабо насељених подручја Сибира и средње Азије тако што је подстицала сеобе сељака, што је достигло врхунац 1908, када је око 750.000 досељеника прешло Урал. Међутим, у наредном раздобљу овај број је смањен, а многи су се и вратили због недаћа на које су наишли. Ово кретање маса, које је само по себи било значајно, могло је само допринети апсорбовању сеоског становништва, чији се природни прираштај увећао. Одлазак у градове и фабричка насеља, што је и даље било у току, такође је помогао да се смањи вишак радне снаге на селу.

Столипинов одважни покушај друштвеног планирања дошао је сувише касно да би успео. Ни појединачно власништво није било универзални лек, како су то његови заступници веровали. Успеси који су здруженим снагама постигнути пре 1914, што је била појава која се спонтано одвијала и која је добила само слабашну подршку из званичних кругова, наговештавају да је постојала могућност демократичније и по привреду рационалније опције која је могла да премости крајности индивидуализма и колективизма.

Народне масе и елита у руском друштву

„Велике реформе“ допринеле су слабљењу крутог друштвеног устројства у Царству. Моћ земљопоседничког племства опала је и појавиле су се нове групе које су тежиле да преузму водећу улогу. Правне потешкоће у вези са друштвеном покретљивошћу према врху могле су на делу сасвим лако да се превазиђу, тако да је подела према сталежима (*сословия*), на којој је званична, била застарелија него икад. Све је чешћи био случај да ни наследна права ни државна служба нису одређивали друштвени положај појединца, већ је то била срећна околност која је омогућавала да се стекне образовање, прикупи богатство или се истакне у некој одређеној делатности. Овај је

развој, наравно, био изразитији у градовима него на селу, и остваривао се спорије него на тадашњем Западу. Висок степен неједнакости одликовао је руско друштво све до Првог светског рата. Постојао је огроман јаз између сразмерно мале елите и неповлашћеног слоја. Због наслеђа кметства, затегнути односи и сукоби били су одомаћени на овом простору. Повезаност делова руског друштва и даље је била усиљена због стварних културних и психолошких подела које су и даље постојале између виших сталежа и обичног народа. У кризном раздобљу крхке и унеколико вештачке везе које су одржавале јединство нације могле су сасвим лако да пукну и тако створе предуслов за насилну револуцију.

Сељаци и радници

Сељаци су били најнижи слој на друштвеној лествици и највећа група становништва. Према попису из 1897, који је умањено стварне податке, 93,4 милиона особа (укључујући и оне у зависном положају), или готово три четвртине укупног броја становништва, зарађивало је за живот бавећи се пољопривредом и сродним делатностима. Према одредбама споразума о ослобађању од кметства, сељаци су представљали неку врсту засебног слоја, одвојеног од осталог дела нације, са сопственим установама и законима. Тек су 1905. правно изједначени с осталим руским грађанима. Нешто пре тога њихов правни положај се поправио укидањем заједничке дужничке одговорности (1903) и телесног кажњавања (1904). После тога, Столипинове реформе допринеле су томе да се код сељака повећа свест о сопственим правима и обавезама. Ипак, ове мере дошле су прекасно да би прекинуле превласт традиционалног колективистичког и егалитаристичког размишљања у глави сељака – бар у областима „Велике Русије“. Они су били дубоко конзервативни, а ипак су спремно прихватили идеју о насилној револуцији. Било је широко распрострањено гледиште да земља с правом припада онима који је обрађују.

Ово гледиште било је до извесне мере подривено друштвеним раслојавањем унутар села, што је била природна последица деловања тржишних законитости. Појава добростојеће групе унутар сеоске општине, која се састојала од оних који су запошљавали радну снагу и поседовали више коња и стоке од

својих суседа, била је предмет о коме су тадашњи руски радикали жестоко расправљали. Марксистички писци тежили су преувеличавању значаја ове појаве и тврдили да се руско сељаштво дели на два супротна сталежа, буржоазију и пролетере, попут оних који су наводно постојали на капиталистичком Западу. Они би се спремно дочепали било каквог доказа о класној супротстављености и трудили се да га употребе на начин који би ишао у прилог револуцији (стр. 284). Народњаци су критиковали ово гледиште као претерано схематизовано: оно није узело у обзир природну инертност традиционалног сељачког друштва, психолошко наслеђе кметства, као ни нормативну улогу одржавања равнотеже коју је имао средњи сељачки слој. Они су могли да докажу, на пример, како је друштвено раслојавање унутар сеоске општине било вођено демографским, као и економским чиниоцима: сељаци који су имали велике породице имали су и подстицај и средства да прошире своја имања и да увећају богатство. Овако, природна тежња ка друштвеном развоју није нужио била линеарна, у правцу наглашених супротности међу крајностима, већ је пре могуће да је била циклична, уз наизменичне успоне и падове богатијих и сиромашнијих породица. Савремена испитивања живота сељака у другим земљама потврдила су многе идеје народњака. Марксисте су били у праву кад су указивали на анахроне и реакционарне црте сеоске општине, коју су народњаци у својој раној фази били склони да идеализују, као и кад су предвиђали њено пропадање. Међутим, у нередима 1905/1906. и 1917/1918. сељаци су показали мало шта од марксистичке „класне свести“; баш напротив, окупали су се у јединственом фронту против свих других група – не само земљопоседника већ и целе градске елите – у покрету који је у основи био егалитаристички, анархичан и (у социолошко-економском смислу) представљао корак уназад.

Питање које је с овим у вези и о коме су исто тако живо расправљали они који су тада проучавали руско друштво било је питање величине и значаја индустријске радничке класе. За марксисте, појава „пролетаријата“ била је идеолошка нужност, пошто је то *ex hypothesi* била најнапреднија класа и носилац социјалистичке револуције. Они су, стога, били склони да преувеличају у којој мери су се ови радници отргли од својих сељачких корена. Народњаци су имали опречан став истичући

политичку и психолошку блискост свих „тежака“, било да се налазе у пољу или фабрици. Па опет су обе доктрине у неким питањима биле у праву. Марксисте су исправно увиђали да је било вероватније да ће индустријски радници отпочети револуционарну активност него сељаци, посебно тамо где су били згуснути у великим предузећима или индустријским насељима. Године 1913, према једној (вероватно претераној) процени, око 44% руских радника било је запослено у предузећима са хиљаду и више радника. Такви људи тежили су развијању осећања лојалности према својим друговима, или према радикалној интелегенцији, што је заменило стару везу са селом. С друге стране, сиромаштво и друштвени услови притиска ограничавали су могућности радника да воде нормалан породични живот, и тако су спречили појаву „наследног пролетаријата“. Многи мушкарци морали су да напусте своје породице на селу, што им је повећало интерес да одржавају везе са селом. Неки би се по обичају лети враћали да помажу у жетви; многи други задржали су право на свој део општинске земље. Све до 1912, када је уведен први облик друштвеног осигурања за индустријске раднике, морали су да зависе од села да би имали и најмањи део социјалне заштите у случају да остану без посла или да се разболе. Постојао је стални прилив младих радника, којима није одговарала строга дисциплина. Овај елемент, милитантан по природи, допринео је томе да највећи део радничке класе и даље буде отуђен и бунтован. Овај чинилац, као и природна сличност између индустријских радника и сеоског окружења из кога су не тако давно изникли, показао се као битан 1905. и 1917. године. Парадоксална је чињеница да је „социјалистичка револуција“ успела зато што је Русији *недосиђао* пролетаријат у западном смислу речи, односно замашан део радне снаге који би прихватао фабрички систем, имао интереса да се он одржи и желео да успешним реформама побољша живот. Режим је испрва забранио синдикате и друга радничка удружења, а после 1906. отежавао је њихов рад; ово је, такође, оснажило тежњу ка радикализму међу индустријском радном снагом.

Повлашћене групе

Кад су се једном покренуле друштвене снаге, прикривене у овој многомиллионској маси радника и сељака, повлашће-

не групе нису могле успешно да пруже било какав отпор. У складу са традицијом, њихова хегемонија почивала је на инерцији у народу, што је било појачано и митом о богомданој аутократији. Међутим, ово веровање је слабило, а није постојало једноставно алтернативно средство којим би се озаконио друштвени поредак.

Елиту су сачињавале три главне групе (четири, ако укључимо и свештенство [стр. 244]). Пошто су се ове групе преклапале, природно је да је сваки покушај да им се припишу одређена својства у неку руку опасан. То је најбоље учинити према критеријуму занимања.

Најважнији елемент у редовима елите можемо назвати „службеничком класом“, коју су сачињавали људи који су обављали административне послове, послове у војсци, као и земљопоседничко племство. Племство је по традицији више било заинтересовано да оствари каријеру унутар службеног живота престонице него да има водећу економску и културну улогу на селу. За неколицину племића образовање у ексклузивном Корпусу пажева представљало је могућност за службу на двору, док су не тако ексклузивни кадетски корпуси омогућавали приступ гардијском пуку. Коњица је уживала виши друштвени углед од пешадије; и један и други борбени део војске стајали су изнад техничког кадра (артиљерци, инжењери). На сличан начин, унутар флоте постојала је строга подељеност између линијских официра племића и поморских инжењера. Служба у оружаним снагама била је уопште више на цени од државне службе. Кад је реч о приступању официрском корпусу или високим положајима бирократског апарата, академске и стручне врлине биле су махом мање важне него личне и породичне везе (связи). Слично томе, напредовање у служби није зависло искључиво од заслуге, већ је за неке долазило аутоматски, пошто би извесно време заузимали одређени положај на Петровој Табели рангова, која је већ дуже времена више отежавала него што је олакшавала друштвену покретљивост на лествици државне службе. Ово је често имало штетне последице јер је охрабривало бирократски формализам и смицалице у вези с постављењима у пукове, као и оглушивање о закон и неузимање у обзир људског момента, каријеризам и удвориштво – пороке који су били предмет сатире многих књижевника „реали-

стичке“ школе. Истини за вољу, треба додати да су ови интелектуалци износили личне политичке ставове и да би многи проблеми са којима се суочавала руска администрација задали доста бриге и једном Солону. СОЛОНУ

Посебан значај имао је пораст професионализма међу службеничким staleжом. Деведесетих година 19. века Витеово Министарство финансија било је делотворније од Министарства унутрашњих послова, а сукоб између новог и старог прерастао је у огорчен сукоб између појединих министарстава (стр. 273). Касније је Министарство пољопривреде изградило бирократско „царство“, које се на сличан начин истицало због савременијег и стручнијег приступа социјалној политици. У војсци је овај процес био још израженији. Порази у Кримском рату подстакао је реформе Д. А. Миљутина, који је увео обавезну (али селективну) општу војну службу (1874) и унапредио војне образовне установе. После тога дошло је до реакције у правцу јачања крутог духа сталешке припадности, што је Александар III на типичан начин изразио у свом прогласу (1885) рекавши да жели „да руски племићи сачувају доминантно место у војном руководству“. Последице овакве политике дошле су до изражаја у руско-јапанском рату. После 1905. пораз је још једном покренуо реформу. Царско покровитељство над врховном командом умањено је и поклоњена је већа пажња трупама за подршку. Године 1913. војне школе су биле отворене за све квалификоване кандидате без обзира на порекло. Међутим, овим мерама супротстављали су се конзервативнији елементи у официрским корпусима, који су се плашили обучених стручњака и презирали их. Ипак, Први светски рат је убрзао на трагичан начин показао колики је био њихов значај. „Стари гардијски официри“ претрпели су велике губитке у првим месецима борбе, а команду су преузимали људи пореклом из скромнијих друштвених слојева, који су често гајили симпатије према демократским политичким ставовима. Када је пао царски режим, официрски корпус био је сасвим разједињен. Није могао да обезбеди успешно руковођење које би могло да буде противтежа револуционарним снагама.

Други елемент унутар повлашћеног слоја била је група трговаца и индустријалаца, као и велики пољопривредни произвођачи који су успели да се прилагоде законима тржишне еко-

номије. Русији 19. века изразито је недостајала градска буржоазија западњачког типа. Велике трговачке породице, које су често потицале од сељака који су се обогатили за време кметства, биле су окренуте себи и традицији. Својим начином живота оне су чувале и оличавале вредности старог патријархалног друштва из кога су потекле. Ово је посебно био случај у Москви и другим великоруским средиштима, као што је Нижњи Новгород, на чијем се старом сајму и даље обављао већи део унутрашње трговине у земљи све до Првог светског рата. Поједини водећи трговци припадали су староверским заједницама и снажно су истицали једноставне пуританске врлине побожности, штедљивости, обазривости и умерености у показивању богатства. Богаћењу склони и грамзиви трговци (*купци*), осликани у драмама Александра Островског, били су плод пишчеве маште, мада је чињеница да овај друштвени миље није дао много људи који би били подесни да преузму на себе водећу улогу у грађанском сталезу, што је за земљу била насушна потреба.

Овај недостатак нису могли да надокнаде ни савременији, космополитски опредељени индустријалци и банкарни, који су ступили на сцену пред крај овог раздобља као носиоци западњачења и економског развоја. Било их је премало и били су сувише спутани тиме што су њихови материјални интереси били везани за државу. Често су били наклоњенији ауторитарној политици у нади да ће тако контролисати узнемиреност у редовима својих запослених. Године 1905, понесени општим расположењем, заузели су либералнији став, али су ускоро били утишани ограниченим уставним уступцима. Сарадња између државне власти и индустрије, коју су унапредиле организације као што је био Конгрес представника индустрије и трговине (основан 1906), достигла је врхунац у последњим годинама мира. Године 1915/1916. приватни предузетници били су активни у земљорском покрету који је, иако крајње критичан према царском високом руководству, тесно сарађивао са министарствима одбране да би се подржао рат.

Ова сарадња помаже нам да лакше разумемо зашто су јавним животом Русије тако дуго доминирали најпре племство, а затим интелигенција, коју је оно изнедрило. Сразмерно мали број предузетника из редова племства имао је средстава и знања да преобликује своја имања према капиталистичком узору.

Већина успешних имања налазила се далеко на југу (житарице) или на југозападу (шећерна репа, дестилерије); нека од њих достигла су висок степен механизације и технолошке делотворности. Године 1913. у Русији је постојало око 110.000 великих пољопривредних имања, која су покривала само 10% засејане земље, али су зато учествовала са једном трећином производа на тржишту. Допринос земљопоседника у пољопривредној производњи био је стога врло значајан, али аграрни систем као такв патио је од суштинских недостатака. Просечно имање суочавало се са готово нерешивим проблемима, не само економске природе (недостатак обученог кадра, кредити, средства за транспорт) већ и са оним „социопсихолошке“ природе – задржавање „службеничког“ односа, општеважећег у доба кметства, због чега су многи земљопоседници занемарили своје поседе и проћердали имовину. Баш због ових потешкоћа, као и због сталне опасности од сељачких побуна, продавали су своју земљу да би кренули путем остваривања нових каријера у градовима, било у државној служби или обављањем слободних занимања. Може се рећи да су се на тај начин „враћали на старо“.

Племићко (и свештеничко) порекло интелектуалаца, који представљају трећи елемент повлашћеног друштвеног стаљежа, оставило је снажан утицај на њихове идеје – и тим идејама, више него било којом професионалном улогом, они су се разликовали од других друштвених група. Ову групу сачињавали су они који су, стекавши савремено образовање, осећали отуђеност од постојећег политичког и друштвеног поретка. Могли су да се издржавају као стручњаци, службеници у *земљу*, па чак (ма како парадоксално то звучало) и као државни службеници и земљопоседници; фигура „племића покајника“ јавља се у самом зачетку руске интелектуалне историје.

Идеологије које су заступали руски интелектуалци тежиле су друштвеном радикализму, демократији и космополитизму, мада су можда скривале и неку елитистичку, ауторитарну или националистичку црту. Ове теорије, проистекле из напредне мисли савремене Европе, често су се врло мало односиле на непосредне проблеме са којима се суочавало руско друштво, али то их није чинило мање привлачним. Готово сви образовани Руси, односно сви који се нису тесно поистовећивали с аутократским режимом, признавали су интелектуалце за своје

менторе. Њихово вођство било је у обичним временима нешто што се само по себи подразумевало, али у кризним раздобљима (1877–1881, 1901–1907) постало је отворено и одлучно (стр. 277, 287). Пре Првог светског рата њихова превласт почела је да слаби, делимично због политичких, али пре свега због социолошких разлога – давно одлагане појаве праве савремене „средње класе“ западноевропског типа, водеће групе са чврстим основама и искуством плуралистичког политичког система. Али, нажалост, пре него што је успела да сазри, догодили су се рат и револуција. У таласу масовног насиља интелектуалци су збрисани са лица земље, заједно с остатком друштвене елите. Њихова судбина крила је у себи трагичну иронију: могло би се рећи да су посејали ветар, а пожњели олују.

Државна власт и опозиција

Централна извршна власт

Пада у очи чињеница да је у времену брзог осавремењавања аутократски режим одолевао сваком изазову све до 1905, а још више то што је полууставни систем који је тада установљен допустио монархији да очува нетакнут већи део својих традиционалних прерогатива све до коначног краха 1917. године. Овај успех – пошто је он то заиста био – не може се стварно приписати политичкој обдарености последња три цара, који, сваки понаособ, мада из различитих разлога, на трагичан начин нису били дорасли задатку да владају Русијом. Основни разлог лежи у инертном облику владавине, у којој је ауторитет владара задржао више од сенке своје пређашње „божанске“ ауре, а натприродни аргументи лако су се потезали да би се он озаконио и добио потпору. Овом задатку званична Црква посветила се са готово прекомерном усрдношћу (стр. 241). Као друго, режим је у својим рукама имао веома снажна средства присиле. Постојала је импресивна спољашња хијерархија управних институција; и кад би се овај грађански контролни апарат на било ком месту показао неподесним и опозиција почела да представља претњу, оружане силе би могле да дејствују да би одржале поредак. Ово је било најизразитије 1906/1907, када је

спровођен прави „бели терор“ у појединим деловима Царства као одговор на револуционарне побуне; судбина туркестанских побуњеника 1916 (стр. 232) такође може да се наведе као пример за овакве догађаје.

Централна државна власт, са свом својом моћи, била је нечувено спора и неделотворна. Ово се делимично може објаснити елитистичким, непрофесионалним начелима од којих се полазило при одабиру кадра; делимично и опстајањем традиционалног гледишта да су главни административни задаци они који се односе на очување мира и ограничавање јавних трошкова, пре него на свесно унапређење друштвене промене; а, једним делом, недостатком одговарајућег институционалног механизма који би усклађивао извршне одлуке. Овај други „технички“ недостатак имао је политичку позадину, због страха који су осећали најпреданији бранитељи аутократије да би ово тело могло да наруши прерогативе владара. Тако се (до 1906) Државно веће, сачињено од наименованих старијих државника политичара, ограничило на прегледање нацрта докумената које би износио, било цар (са својим незваничним саветницима) било разна министарства (и друга званична тела). Оно није имало моћ да преузме законске иницијативе. Чланови су се састајали тајно и све до 1893. дневни ред је био строго поверљив. Цар је имао одрешене руке да одбаци мишљење већине чланова Државног већа и да доноси законе а да се претходно са њима уопште не посаветује – што је често и био случај.

Министарски комитет састајао се редовно, али се углавном бавио рутинским питањима, пошто су министри као појединци могли да одлучују о томе да ли да своје предлоге подносе њему или да непосредно приступају цару. Када би цар једном донео одлуку, Комитет не би поново разматрао то питање, пошто је реч суверена била закон. Није се правила јасна разлика између извршних наредби које су обавезивале чиновнике и правних аката који су се односили на све поданике. Као последица тога настао је административни хаос: било је могуће донети међусобно опречне одлуке, или опречне у односу на сам закон. Стварна моћ била је у рукама оних министара који су успели да за извесно време обезбеде приступ цару и тако добију незваничну власт над својим колегама. Сукоби међу фракцијама који су се тицали начина вођења политике и сплетке у од-

носима међу министарствима били су чести, посебно у раздобљу између 1894. и 1906. Међутим, Александар II допустио је способним и слободоумним министрима, попут Миљутина и Ројтерна, да се дуже задрже на дужности. Овим је очуван континуитет, тако да је дошло до стварања препознатљиве либералне фракције унутар саме државне власти; али она није могла да учврсти своју моћ у институционалним оквирима и њени припадници били су сви понаособ приморани да напусте службу у периоду 1881–1883. Александар III упослио је тим доследно конзервативних министара, али овој хомогености дошао је крај 1893. доласком Витеа, који је читаву деценију уживао превласт, којој су се огорчено супротстављали. Његово „господарење“ није било сасвим без преседана. Године 1880/1881. генерал М. Т. Лорис-Меликов стао је на чело хитне „врховне управне комисије“ да би сачувао унутрашњу безбедност и да би потом постао министар унутрашњих послова. На мање формалан начин, Победоносцев је био стварни премијер Александра III, али његов утицај на дневно вођење политике био је мањи него што се то углавном мислило.

Уставни споразум из октобра 1905. довео је до стварања новог кабинета, Министарског већа, са Витеом као председавајућим. Међутим, новој влади недостајало је јединство и подршка јавности. Николај II прибојавао се свог новог премијера и искористио је прву прилику да га смени (април 1906). Два месеца касније његово место попунио је још један човек снажне воље, Столипин, који је пет година био на дужности. Мада се доказао као успешан, ако не и суров вођа, беспоговорно одан цару, он није уживао његово потпуно поверење. После атентата на Столипина (септембар 1911), крајњи десничари, који су желели повратак на неограничено самодржавље, повратили су свој утицај, и влада је почела да се разједињује. Премијери су се све брже смењивали, а исто се одиграло и на министарском нивоу. Од 1915. па надаље царица Александра Фјодоровна, по савету свог миљеника Распућина, незванично је наименовала одређене вршиоце виших функција. Тиме су започеле самртне муке царског режима. Још од 18. века није се Царством тако лоше управљало као на средини судбоносног рата.

Све до 1917. монархију је био лош глас да влада самовољно и да занемарује правне норме. Лична права и грађанске

слободе, које су наводно биле зајемчене обновљеним основним законима из 1906, остале су неизвесне. Млађи чиновници често нису поштовали закон када би им то административно погодновало, претпостављајући да ће им то њихови претпостављени опростити. Мора се признати да је ово у извесној мери био „корак уназад“, очајничко реаговање на пораст насилне опозиције, што је довело до тога да је режим повлачио потезе који су подразумевали самоограничавање врховне власти, односно признавање законских ограничења њене слободе, колико год да су она била неформална. Истина је и то да је правна свест у руском друштву у начелу била неразвијена, и то не само међу владајућом елитом. У сваком случају, ако се имају у виду све ове околности, монархија заслужује осуду историчара, ако ни због чега другог, а оно због недостатка политичке рационалности. Већина припадника династије, као и њихови сарадници, били су одани очувању начела личне аутократије у времену када је оно већ одавно припадало прошлости и имало вредност једино као „друштвени миг“, који је могао да прикрије стварност савремене бирократске државе. У својим напорима да спроведу циљеве који су суштински били утопијски, крајњи десничари допринели су уништењу и форме и суштине царског режима.

Ако желимо да се позабавимо нижим полугама извршне власти, ово разматрање биће ограничено само на најважнију установу, а то је Министарство унутрашњих послова. Баш ово министарство одредило је *Шон* званичној политици, а тај тон могао би на делу да буде важнији од било каквог званичног законског акта. Као што је случај у свим ауторитарним режимима, постојала су наизменична „топла“ и „хладна“ раздобља. Однос између државе и друштва – ондашњим језиком речено, између *властии* и *общества* – био је одређен тананим променама званичног става, што је јавност, услед дугог искуства, брзо примећивала. Министарство унутрашњих послова је веома широко тумачило своја овлашћења, тако да би она могла да укључе усмеравање и надзирање расположења у народу, поред уобичајених полицијских делатности, као што је хапшење преступника. Његов циљ био је да сломи субверзивне делатности пре него што се оне испоље. Ово је подразумевало цензуру штампе и прикривено новчано помагање „поузданих“ издања, запошљавање шпијуна и агената провокатора, који би се увла-

чили у тајне организације, као и примену грубог физичког насиља над онима за које се сумњало да су непријатељи.

„Велике промене“ из шездесетих година 19. века довеле су до сразмерно ограниченијих полицијских активности, бар кад је реч о градовима. Смањењем цензуре после 1855. брзо је дошло до ширења периодичне штампе, као и пораста њеног тиража, а „привремени прописи“, објављени 1863, били су сразмерно либерални. После покушаја атентата на цара, у априлу 1866, мере безбедности су пооштрене. О П. А. Шувалову, који је био на челу Трећег одељења и Жандармерије од 1866. до 1873, један његов колега изјавио је да се овај „меша у све, под изговором да штити цареву личност и монархију, а о свим питањима одлучује се у складу са његовим дошаптавањем“. Репресија је поготово била оштра на универзитету. Међутим, власти нису могле да схвате разлоге постојања све већег отпора, нити су могле да смисле делотворне мере којима би га контролисале. Неколико појединаца било је строго кажњено, па чак и погубљено, због сразмерно мањих престапа. Ово је довело до наредних атентата, који су узели животе неколицине истакнутих чиновника, као што је Шуваловљев наследник, генерал Н. В. Мезенцев (август 1878). Државна власт је сада изгубила иницијативу и стално је мењала курс. Тек после атентата на Александра II (1. марта 1881) спроведене су строже безбедносне мере. Д. А. Толстој (1882–1889) и И. Н. Дурново (1889–1895) умногоме су повећали делотворност Министарства унутрашњих послова, мада по цену окретања јавног миљења против себе. Жандармерија, која је запошљавала око 50.000 људи, уређена је применом административних мера; донети су прописи који су појединим провинцијским губернаторима давали широка овлашћења у случају ванредног стања, а слобода штампе је ограничена.

Када је 1894. Николај II ступио на престо, на кормилу државе нашла се не тако чврста рука. Бивало је све очигледније да су проблеми са којима се режим суочава били сувише велики да би се могли решити уобичајеним мерама безбедности; ипак, очигледна алтернатива томе, благовремена уставна реформа, била је одбачена због предрасуда самог цара и његове потребе да умири реакционаре на високим положајима – људе чија је власт, на парадоксалан начин, потицала махом од њихових званичних

положаја, а који су ипак ограничавали државну слободу делања. Министарство унутрашњих послова увело је (почевши од 1901) једну новину – оснивање синдиката под скривеном полицијском контролом, са надом да ће раднике одвратити од социјализма. Овај план, који је смислио С. В. Зубатов, полицијски чиновник који је у свом раду комбиновао прилично стручно умеће са политичким опортунизмом, у почетку је био успешан; али, су се убрзо неки од његових следбеника отели контроли, и 1903. изгубио је подршку. Међутим, његове методе и даље су изазивале поштовање у полицијским круговима. В. К. Плехве, министар унутрашњих послова од 1912. до 1914, користио је методе „провокације“ у целој земљи, али са недовољном истанчанашћу, тако да је постао жртва сопствених сплетки: један од одговорних за његов атентат био је полицијски агент, издајник Е. Ф. Азев.

Током револуције 1905. Министарство унутрашњих послова водило је непромишљену политику и његов контролни апарат привремено се распао. Неколико водећих полицијских чиновника било је убијено у атентатима; други, А. А. Лопухин, одао је поверљиве информације Министарства опозицији; неки од млађих људи, понесени духом времена, размишљали су о томе да оснују свој синдикат. Ипак, криза је превазиђена. Под Столипиновом чврстом руком службе безбедности су поново организоване, проширене и усавршене. Посебно успешан био је њихов покушај да се убаце у илегалне револуционарне партије и посеју неповерење међу њиховим вођама. Р. В. Малиновски, агент провокатор, који је 1912. постао главни бољшевички представник у Думи, допринео је коначној подели унутар Социјалдемократске странке; међутим, убрзо после тога био је откривен. Ни уставне формалности ни избијање рата нису озбиљно спречили политичку полицију да и даље обавља своју дужност. На пример, хапшење групе лабуриста из Комитета ратне индустрије (јануара 1917), што је било резултат доставе једног агента, догађај је који је допринео избијању револуције неколико седмица касније. Разуме се, жандарми су били међу првима на којима се искалио народни гнев после пада режима коме су они тако одано служили; међутим, институцији као таквој било је суђено да преживи у новом облику.

Предуслови политичке зрелости

Судећи по мерилима каснијих тоталитарних режима, царску власт морамо оценити као прилично благу. Свирепости, неодвојиве од било ког ауторитарног режима, на делу су често биле ублажене узимањем у обзир питања морала или пробитачности. Али, самовоља полицијске власти, са свим оним што је она подразумевала кад је реч о људској патњи, нагомилала је огорченост и мржњу. Њена најпогубнија последица била је то што је међу широким масама подрила поштовање према закону (чији је тобожњи чувар била полиција). Ипак, правна свест се заиста развила у знатном делу јавности, и ово је представљало важан корак напред у правцу остваривања политичке зрелости. Још један напредак било је стварање самосталних тела у јавном животу, поготово у области локалне управе. Обе ове појаве биле су основне претпоставке за било какав уставни напредак.

Реформа из новембра 1864. унела је корените измене у начину спровођења закона. Смишљена по узору на савремену француску праксу, она је обавезивала да се судијама обезбеди прописна обука и плата и да уживају сигурност положаја. Случај је требало да буде претресан на отвореном суду и пред поротом; оптужени је имао право на одбрану, а одвијале су се и припреме за стварање стручне адвокатске коморе. Уклоњене су готово све сталешке препреке, иако су се парнице између сељака водиле пред обласним судовима (*волость*), по обичајном а не по писаном праву. Мање парнице између сељака и припадника других staleжа водиле су локално изабране мировне судије, које су убрзо стекле добар глас због своје непристрасности. Њихова овлашћења била су затим (1889) ограничена у корист наименованих чиновника, обласних старешина (*земские начальники*), да би тек 1912. била поново успостављена. Конзервативци су такође водили кампању против правног система и независног судства. Како је отпор растао, тражили су начин да политичким осуђеницима суде извршни судови, који су у највећем броју случајева одређивали казне прогонства и изгнанства. Чланови руске адвокатске коморе пружали су јак отпор свим настојањима извршне власти да закон прилагоди својим потребама. Неки су ставили себи у дужност да бране политичке осу-

ђенике без икакве накнаде. Толерисала се слобода говора у судници, а новине су извештавале о суђењима. Тако су се адвокати нашли у првим редовима борбе за слободу и грађанска права. Многи од њих ступили су на поприште политичке борбе, где је њихово велико искуство било од користи и опозиционим странкама. Истини за вољу, ваља напоменути да међу самозваним демократама, који су се гласно залагали за владавину закона, нису сви у потпуности поштовали све оно што подразумева таква владавина; то је била она несрећна пратећа појава која се јавила као последица огорчене политичке борбе.

Ништа мање значајни расадници грађанске борбе, која ће овом staleжу обезбедити водећи положај, била су многа самостална удружења, која су имала разне улоге у јавном животу, а појавила су се после 1862, када су били либерализовани закони о удруживању. За постојање оваквих тела и даље је било неопходно одобрење министарства, али 1906. ово је сведено на пуку регистрацију (изузев кад су били у питању политичка удружења и синдикати, што је подразумевало велике непријатности са полицијом). Кад је реч о струковним удружењима, најзначајније је било медицинско друштво, које је добило име по хирургу Н. И. Пирогову, чији су међународни скупови привлачили пажњу најшире јавности. Постојала су слична друштва за наставнике, статистичаре и друге групе. Свака провинција имала је бројна тела која су оснивана на добровољној основи и која су се бавила разним видовима социјалног рада. Настојања бирократије да заведе надзор над њиховим деловањем често су доводила до сукоба.

Затегнути односи између државне власти и друштва достигли су врхунац у борби око земстава, изабраних органа селске самоуправе уведених 1864. Од самог почетка, ове установе и општинска већа, основана 1870, представљали су потенцијалну претњу аутократско-бирократској држави. Због своје заступничке природе, постали су такорећи „страна тела“. Као што је Вите изнео у свом двосмисленом меморандуму упућеном цару (1899), они би, у случају да се не присаједине званичној институционалној хијерархији или не буду потиснути, могли да послуже као језгро за стварање устаног система. С друге стране, нада да ће стварање локалне самоуправе напослетку бити „крнисано“ стварањем националне представничке скупштине била

је разлог зашто су земства привлачила либерално миљење. Бирана су посредним гласањем, тако што су се представници плећства, сељака и градског становништва, сваки за себе, састајали да би изабрали представнике у већу, које је после тога наименовало свој извршни одбор. За овај систем једва да се може рећи да је био демократски, али је бар осигурао сељацима да учествују у раду и да за истим столом преговарају са својим некадашњим господарима. Најактивнији чланови били су свакако земљопоседници, а неке од њих живо је занимало побољшање месних прилика. Земства су се у почетку углавном бавила решавањем проблема сиромаштва у друштву и унапређењем саобраћајних веза (укључујући железницу); али, осамдесетих година 19. века, пошто се оформио стручни кадар, бавила су се више питањима здравства и образовања. Годишњи трошкови земства на здравство по становнику, који су 1871. износили 4,5 копјејки, достигли су 1890. године 20 копјејки, а 1900. године 38 копјејки; дотле је највећи број области имао једног лекара на сваких 20.000–40.000 становника. Ово је, наравно, било жалосно мало; ипак, саграђен је извештан број болница, а чиновници земства били су пионири у борби против болести и незнања. Нису увек добијали одговарајућу подршку својих извршних одбора, а још мање централне управе. Посебно дуготрајан и огорчен сукоб водио се око контроле сеоских школа, којим је руководило Министарство образовања (преко школских одбора), али финансирали су их земства и месне заједнице. Чиновници у престоници видели су земства као своје такмаце кад је реч о стицању наклоности у народу, и на разне начине су ометали њихов рад. Већ 1867. њихова овлашћења у вези с убирањем пореза била су смањена и губернатори су стекли право да износе суд о њиховим званичним документима. Било им је забрањено да међусобно опште чак и поводом питања која су имала само технички значај. Било је природно што су оваква неразумна ограничења изазвала баш онај опозициони покрет чије је ометање и било сврха њиховог настанка.

Умерена опозиција

Као значајна сила, руски либерализам појавио се у раздобљу између 1857. и 1862, за време јавне расправе о уки-

дању кметства. Постојале су две струје – олигархијска и демократска. Прва група (Ј. Ф. Самарин, В. А. Черкаски), која је била јача, наглашавала је прогресивну улогу просвећеног плећства, надајући се да ће осигурати његов друштвени положај; друга група (А. М. Унковски, А. И. Кошељов) била је спремна да се одрекне свих сталешких повластица у знак помирења са народом. Словенофилски елементи желели су да се постепено крене у правцу остварења уставног поретка и предлагали су обнову саветодавног земског сабора (*земский собор*) или сазивање дома угледних грађана. „Западњаци“ су желели сазивање непосредне законодавне скупштине, изабране без уважавања сталешких разлика. Године 1862. Унковски и његови пријатељи били су ухапшени, и либерална фронда се распала. Пољска побуна олакшала је прелазак на конзервативније и националистички усмерено гледиште. Многи умерењаци посветили су се практичном раду у новим земствима. Дошло је до обнове либерализма за време руско-турског рата, који је обелоданио недостатке режима, као и успехе револуционарних терориста. У исто време окуражене и узнемирене овим дешавањима, неке скупштине земстава почеле су да примењују „законска обраћања“ цару, у којима су наговестиле потребу уставне реформе (1878–1879). И. И. Петрункевич и други успоставили су везу са револуционарима и основали су политички мотивисан Синдикат земстава, који је убрзо разбијен, јер се полиција у њега убацила. Лорис-Меликов допустио је излазак једног броја нових опозиционих новина.

Притисак који је долазио из друштва изазвао је повољан одјек у чиновничким редовима. Већ 1863. П. А. Валујев, тадашњи министар унутрашњих послова, смислио је план којим је намеравао да привуче представнике друштва да обављају послове у Државном већу. Александар II је одбио овај план, али 1880. опет су његове скромне идеје послужиле као основа за расправу у бирократским круговима. Министар рата, Д. А. Миљутин, предложио је да обласна земства бирају половину државних одборника. Није помињао саму аутократију, али је очигледно предвидео смањење царских прерогатива. Терористички удар фебруара 1880. учинио је ове идеје *mal à propos*. После неколико месеци Миљутин је подстакао израду компликованог и обазривог пројекта, који је Лорис-

-Мељиков поднео цару 28. јануара 1881,² а овај га је 17. фебруара одобрио. Међутим, пре него што је било могуће да се овај пројекат објави, Александар II је убијен.

Често је навођено да је ова реформа, мада сама по себи није представљала устав, могла да послужи као основа за могући напредак у том смеру и да су екстремисти осујетили борбу за либерализам. У овоме има доста истине. С друге стране, постојање опасности од револуције ојачало је преговарачке способности умерењака. Разумљива је претпоставка да би, у случају да су предложене комисије дошле у додир и сукобиле се с укоренењем конзервативним снагама, либерални елементи унутар државне власти и друштва могли да поклекну услед недостатка револуционарне подршке. У сваком случају, ступање Александра III на престо задало је ударац свим надама да ће доћи до ране уставне реформе. Он је био убеђени заступник јаке државне власти, а превремена очева смрт још више га је учврстила у његовим уверењима.

Опет су се либерали повукли на обичне „мале послове“ у земствима, привреди или образовању. Овај практични рад био је веома значајан зато што је створио инфраструктуру за покрет на много чвршћим основама, који се поново јавио када су се за то створили услови. Званична настојања да се подржи положај племства у земствима уношењем промена у изборни систем (јун 1890) и увођењем звања земских начелника (1889) није донела очекиване политичке резултате, пошто су сеоски земљопоседници сада спремно прихватили либералне идеје са Запада. Њихове реформистичке ставове још више је учврстила глад која је владала 1891/1892, када је јавност, а не држава, преузела организовање помоћи.

После ступања Николаја II на престо наступило је нагло превирање међу интелектуалцима. У Москви је Д. Н. Ши-

² Цар је наименовао две „привремене припремне комисије“, које су сачињавали „поуздани стручњаци“; оне су имале задатак да доносе напрте предлога о „економско-административним“ и финансијским питањима; њих је требало да разматра „општа комисија“, у чијем саставу су се налазили поједини људи које су изабрали земства и општине; предлози које је ово тело одобравало слати су на разматрање Државном већу, којем би било придружено 10 до 15 „представника јавних установа“, чији својства нису јасно одређена.

пов, земски руководиоцац, словенофил и олигархиста, вешто искористио променљиве политичке околности и успео да успостави везе са колегама у другим градовима. У исто време појавио се радикални правац активиста, чији су корени били у новом градском сталежу стручњака. Међу његовим представницима налазили су се историчар П. Н. Миљуков и економиста П. Б. Струве. Први је био убеђени поштовалац западноевропске парламентарне демократије, а други бивши марксиста, који је комбиновао друштвени реформизам са вером у слободно тржиште. Ови елементи заузимали су истакнуто место у програму Лиге ослобођења, мале групе створене у раздобљу између 1902. и 1904, која је вршила притисак у јавности и била окупљена око незаконитог листа *Ослобођење* (*Освобождение*). Како је унутрашња криза расла, радикално настројени интелектуалци имали су све већи утицај на умерено чланство земстава. Њихов победonosни час наступио је новембра 1904, када је први национални конгрес земстава донео одлуку о пуним грађанским правима и непосредном сазивању уставотворне скупштине, за коју је већина делегата желела да буде изабрана општим, непосредним, равноправним и тајним гласањем. Током бурних месеци који су уследили ове захтеве снажно су подржали сви они који су разложно мислили – а такав развој догађаја био је изненађење и за саме либерале, пошто су њихове организације биле још слабије од оних које су имали социјалисти.

Државна власт, изолована и дискредитована и у земљи и у иностранству, није имала другог избора него да чини уступке. Николај II узалуд је покушавао да добије на времену тако што је чинио разне мање уступке, држећи се у исто време чврсто својих аутократских прерогатива, и само је неуморном Витеу пошло за руком да га спасе у последњи час. Витеово дело био је *Царски манифест* од 17. октобра 1905, са којим се Николај невољно сагласио. Он је јемчио да ниједан закон не може да се спроведе без пристанка Царске думе, нове законодавне канцеларије. У теорији, Русија је сада постала уставна држава са царем аутократом – што је била противречност коју је само време могло да разреши.

Наде либерала такоређи нису могле да се испуне све док је трајало масовно револуционарно насиље. С друге стране, како се поредак постепено поново успостављао ишчезла је

спремност државне власти да се придржава својих уставних обавеза. Многим чиновницима тешко је пало што морају тако изненадно да се ослободе самовоље на коју су били навикнути. Штавише, већина либерала није била задовољна добијеним уступцима и гледала је на Царску думу само као на одскачну даску на путу ка стварању у потпуности демократског самосталног парламента. Ово је било гледиште Миљукова и других членика Кадетске (уставно-демократске) странке, која је октобра 1905. потиснула Лигу ослобођења. Присталице старе традиције постепених промена, међу којима су се истицали Шипов и А. И. Гучков, отцепили су се да би основали Савез 17. октобра („октобристи“). Поновна појава историјског раскола међу руским либералима у овом критичном часу била је извор слабости, коју је администрација могла да искористи, као што је искористила и много дубљу поделу између либерала и социјалиста.

Наговештаји руског експеримента у парламентарној владавини нису, дакле, уливали наду. Нови основни закони, који су донети 20. фебруара 1906, уско су ограничили право Думе да надгледа државну политику или издатке, па чак и да испитује ministre, који су и даље били одговорни искључиво цару. Државно веће, које је проширено тако што је примило поједине изабране представнике, постало је горњи законодавни дом; усаглашени ставови оба дома обавезивали су цара да законски предлог прогласи законом. Поступак за хитно доношење закона (члан 87) осигурао је извршном телу средство да избегне скупштину. Пуноправност је још била ограничена и остваривана посредним путем, али, као у случају земстава, ово је бар значило да су неки сељаци били изабрани за представнике, а указ из децембра 1905. проширио је право гласа и на извесне групе радничког staleжа.

У првој Думи (април–јул 1906) кадети су били у већини и остварили су одлучно руководство. Њихови захтеви за већом слободом и темељном аграрном реформом довели су скупштину у положај непосредне супротстављености са државом, која није желела да се бави идејом о принудној експропријацији земљишне имовине. Столипин и Миљуков су у четири ока разговарали о могућем компромису, али јаз међу њима није било могуће премостити и убрзо је дошло до распуштања скупштине. Друга Дума (фебруар–јун 1907) показала се, међутим,

радикалнијом од прве и одлучно се супротставила Столипиновој аграрној политици. Кадети су покушали да успоставе равнотежу, али снага им је понестајала, а председник владе је желео скупштину на чије је одлуке могло да се утиче и која би сарађивала са државом под њеним условима. Још једном Дума је распуштена, али овога пута изборни закон је ревидиран у корист вишег staleжа и великоруских гласача. Овај акт (3. јун 1907) представљао је грубо кршење устава, који није успео да постигне жељене резултате пошто је одбачена прилика да се издејствује *modus vivendi* с опозицијом.

У трећој Думи (1907–1912) умерени октобристи образовали су најјачу странку. Били су вољни да сарађују са државном влашћу под условом да се поштује закон. Међутим, ово није увек важило за Столипина. Он је начелно прихватио нови поредак, али критика би га лако разљутила, и надмено се опходио према Думи. Постојали су чести сукоби око административних злоупотреба. Године 1910, разочаран непослушношћу октобриста, председник владе је пренео своје покровитељство на десно оријентисане националисте, али испоставило се да они више нису били поуздани. Разочарање је било потпуно када је марта 1911. Столипин изазвао озбиљну кризу тако што је спровео једну непопуларну меру (Документ о западним земствима) по члану 87, ради чега је привремено обуставио заседања на којима су доношени нови закони. Овако отворена манипулација разгневила је јавно мњење, тако да ни атентат на Столипина неколико месеци касније није ублажио затегнуте односе. Опозиција је с правом негодовала против безобзирних званичних смицалица у изборној кампањи 1912. и афере око Распућина.

Ови проблеми знатно су појачани избијањем рата. Четврта Дума најпре је подржавала државну власт, али 1915. окренула се против ње, када су њени огромни недостаци постали очигледни. Упркос томе што није била заступничко тело у правом смислу, скупштина је постала средиште отпора дворској клици. Опозиционе странке ујединиле су се у Прогресивни блок, који је предводио Миљуков. Мада нису били против тога да упућују критике онима на власти, кадетски гласноговорници скренули су удесно и настојали да избегну сваку преонагљену акцију која би могла да ослаби национално јединство

у ратним условима. Овај родољубиви „одбрамбени“ став, који би био разуман у некој западној демократској држави, није одговарао руским условима. Осудио је умерењаке да гледају како земља срља у анархију и револуцију. Они су оформили алтернативну владу тек кад је дошло до пада монархије, а до тад је политичка иницијатива већ била прешла у руке људи чија је посвећеност либералним демократским вредностима стајала под знаком питања.

Борба за уставну власт у Русији није била осуђена на пропаст од самог почетка. Она није била успешна углавном зато што су основне реформе биле толико дуго одлагане. То је створило непремостив повор неповерења између администрације и њених противника, што је револуционарним екстремистима пружио широк простор за деловање.

Радикална опозиција

Руски социјализам био је дело интелектуалаца — углавном мушкараца и жена идеалиста, који су били искрено погођени заосталашћу и сиромаштвом у коме је живео руски народ и који су веровали да до корених промена може да дође само насилном револуцијом. За њих је било карактеристично да су своју мржњу према угњетавању, као и љубав према једнакости и слободи, учинили апсолутним вредностима, тако да се на апокалиптичко стремљење ка потпуној обнови друштва гледало као на обележје руског радикализма. Он је подразумевао презир према „буржоаском либерализму“ и вредностима за које се веровало да он отеловљује (формализам, легализам, постепене промене), и претерано моралистички приступ политици. Ово је могло да доведе до поступака који су се одликовали великом храброшћу и херојским самопожртвовањем, али и догматизмом, искључивом увереношћу у сопствену исправност, нетрпељивошћу према критици и (у најекстремнијим случајевима) ставом да се ваљаност свих идеја и поступака мери искључиво на основу њихове политичке целисходности. У оваквом ставу налазимо клицу савременог тоталитаризма.

Ове мање привлачне црте које су одликовале *Weltanschauung* радикалних интелектуалаца биле су погоршане тешкоћама са којима су се суочавали они који су настојали да ак-

тивно учествују у борби против аутократског режима. Приморани да делују илегално, они су морали да прихвате заверничке методе и мере опреза. Били су оптерећени огромним психичким напором: превелике наде помешане са дубоком несигурношћу; представљали су претходницу народа, а ипак су им била ускраћена средства помоћу којих би проверили или на делу показали своје захтеве. У нормалним временима власт је изгледала свемогућа и свеprisутна; било је изузетно тешко одржати тајну организацију, а камоли ширити субверзивне идеје међу широким слојевима становништва. Само онда када би државна моћ ослабила, услед спољашњих ратова или унутрашњих размирица, указале би се прилике за придобијање подршке у широким народним масама.

Кругови радикала појавили су се међу студентима у Москви и Харкову већ 1855. и 1856, али су први пут постали значајни 1861, када су недостаци сељачке реформе изазвали широко незадовољство. Раствурани су протестни леци и дошло је до нереда на неколико универзитета. Н. А. Серно-Соловјевич основао је удружење које је намеравало да обједини присталице из неколико градова, али га је полиција убрзо раскринкала (јул 1862). Укидањем водећег радикалског часописа *Савременик* (*Современник*), чији је уважени уредник Н. Г. Чернишевски био прогнан у Сибир, покрет је привремено изгубио оријентацију. Неки од чланова самостално су предузели терористичке акције (међу њима и студент Д. В. Каракозов, који је априла 1866. извршио неуспели атентат на цара); друге су привукле егзистичке и утилитарне доктрине Д. И. Писарева (које се понекад погрешно називају „нихилизмом“); многи други подлегли су позивима на револуционарни анархизам који је заступао М. А. Бакуњин.

Ту је био и глас П. Л. Лаврова, чији је став имао више моралне тежине. Његови следбеници почели су да образују кружоке који су убрзо покушали у већој мери да прошире социјалистичко учење. Године 1874. и 1875. око 2.000 младих радикала „ушло је у народ“, али је исход био разочаравајући: наишли су на сељаке који су углавном остали равнодушни на њихове поруке, и неколико стотина активиста било је ухапшено. Народњаци (*народники*), како су их називали, извукли су поуку и отпочели да примењују истанчанију тактику, поста-

вивши мање групе агената стално настањених на месту агитације и основавши нову организацију која је имала изгледе да достигне националне размере (1876) и која је, као и она која јој је претходила, названа Земља и воља (*Земля и воля*). Њене вође, међу којима се истицао А. Д. Михајлов, биле су обучене за илегалан рад и инсистирале су на неопходности дисциплине, али је убрзо дошло до несугласица око питања тактике. Искуснији и мудрији народњаци истицали су потребу за непрестаним радом на пропаганди (посебно међу фабричким радницима, који су били пријемчивији за социјалистичке идеје) и за сарадњом са либералним делом друштва ради уставних циљева. Ватрени поборници, међутим, желели су брзо остварење реформи, па чак и револуцију, и то терористичким средствима. Године 1879. ова група однела је превагу и основала нову илегалну организацију Народна воља (*Народная воля*), која је усредредила своје снаге на покушаје да се изврше атентати на истакнуте чиновнике и, напослетку, на самог цара. Драматични државни удар 1. марта 1881. технички је био успешно изведен, али је у политичком погледу представљао признање пораза (стр. 278): нису уследили ни устав ни револуција, а преживеле терористе, који нису имали никакву значајнију подршку народа, лако је докрајчила обновљена полиција Александра III.

Овај пораз повећавао је међу интелектуалцима одазив на марксистички „пролетерски социјализам“ *vis-à-vis* аграрне варијанте, коју су заговарали народњаци. Марксове идеје биле су познате „генерацији седамдесетих“, али тек у току наредне две деценије успеле су да стекну заступнике у илегалним кружоцима. На нивоу „базе“, идеолошке разлике биле су слабије изражене него што су сматрале пожељним такви емигрантски лидери као што је био Г. В. Плеханов, некадашњи народњак, који је новој доктрини придодао црту нетрпељивости. Он је у Женеви основао организацију Ослобођење рада (1883), која је настојала да тајним везама убацује пропагандни материјал у Русију, што јој је повремено полазило за руком. Раздобље затишја после ступања Николаја II на престо ишло је наруку марксистима, које је полиција сматрала мање опасним од њихових супарника народњака. Могли су слободно да штампају књиге и часописе и да учествују у јавним расправама. Многи интелектуалци

били су задивљени њиховим наоко „научнијим“ *Weltanschauung*-ом и њиховим самопоистовећивањем са победом социјалдемократије у Западној Европи; напредак индустријализације у Русији такође је допринео уверљивости њихових теорија. Али, поједини радикали замерали су им на њиховој доктринарној пролетерској пристрасности и осуђивали их због њихове релативизације морала, која се испољила у равнодушности са којом су се односили према судбини сељака под „капитализмом“. Крајем деведесетих година 19. века, као и касних шездесетих година 18. века, идеалистичко расположење изазвало је поновно оживљавање народњачког покрета.

Социјалреволуционарна странка, коју је предводио В. М. Чернов, постала је прва радикална организација која је задобила иоле значајнију подршку у народу (изван мањинских подручја). Добро је искористила сељачке немире који су избили 1902, па је и сама започела са терористичким акцијама, сада са већим успехом. Почевши од 1901. атентати на министре и друге чиновнике увећали су пометњу која је владала у државној политици.

У међувремену и сами социјалдемократи (како су сада себе марксистички називали) радили су на свом омасовљивању. Најнапредније групе налазиле су се у мањинским областима (Пољска, Летонија, област насељена Јеврејима), где су привредни и културни стандарди били виши међу радницима, а западноевропски начин организације рада могао је лакше да ухвати корена. Јеврејски „Бунд“ (стр. 230) прешао је са тајне пропаганде на одважнију тактику масовне агитације у фабрикама. За његовим примером кренуле су организације у Петербургу и другим средиштима Русије и Украјине. Године 1898. социјалдемократи су покушали да споје неколико јеврејских и руских организација локалног значаја у једну партију која би имала своју мрежу у целој земљи, али покушај је био преурањен. Оваква странка основана је тек 1903, када су је створиле не саме радничке вође већ група интелектуалаца емиграната, које је предводио В. И. Уљанов (Лењин). Новооснована странка, која је у неку руку била вештачка творевина, одмах се раздвојила на супарничке фракције. Размимоилажења између бољшевика и мењшевика, делом личне а делом политичке природе, подсећала су на оне међу народњацима из се-

дамдесетих година 19. века.³ У својим аргументима руководили су се идеологијом, а у сваком су се позивали на Марксов ауторитет и оптуживали другу страну за јерес.

Највећим делом спонтана, масовна побуна из 1905. остварила је социјалистичким странкама велике могућности, али је разоткрила и њихове организационе слабости. Флексибилност је добила на цени и они су отргнути из свог доктринарног упоришта. Мењшевици су контролисали многе синдикате и може им се приписати највећа заслуга за оснивање и вођење Петербуршког совјета, који је пет недеља држао на мукама државну власт у престоници. Бољшевици су подстакли и предводили неколико оружаних побуна, пре свега у Москви, где се десет дана у децембру неколико стотина герилаца супротстављало војсци и полицији. Посебну важност имале су побуне у војсци и морнарици, које су наговештавале догађаје из 1917. Мењшевички утицај преовладавао је у већини градова на западу и југу, а бољшевички у градовима на северу и истоку. Присталице социјалреволуционара биле су бројније, али су биле смештене углавном у сеоским областима.

Упркос широко раширеном насиљу и извесном успеху локалног значаја, посебно у мањинским областима, револуционарни покрет није однео превагу. Ово се догодило делимично зато што вође социјалиста (и националиста) нису успеле да ускладе своје деловање и протраћиле су доста енергије у расправама између фракција, а највећим делом зато што је држава у прави час закључила мир с Јапаном и није изгубила контролу над оружаним снагама, које је навелико користила као испомоћ полицији. Социјалисти нису имали довољно прилике да институционализују свој утицај над следбеницама, нити да се идеолошки ускладе с изгледима да постану уставна

³ Мењшевици су желели одређену демократију унутар организације странке и наглашавали потребу рада у синдикатима и другим масовним телима да би се створио „класно освешћен пролетаријат“ у марксистичком смислу те речи; свакога су прихватили као савезника, укључујући и буржоаске либерале који су били вољни да се боре против аутократије. Бољшевици су заступали ауторитарну завереничку странку као политичку „авангарду“ која би предводила раднике и сељаке у убрзавању револуционарног процеса, који је требало брзо да пређе из „буржоаско-демократске“ у своју „пролетерско-социјалистичку“ фазу, коју одликује „диктатура пролетаријата“ (тј. партије).

опозиција. Ако су и учествовали у раду Думе, то је било само у циљу агитације.

После 1907. убрзо су остали без присталица. Страначке вође су ухапшене или су приморане да емигрирају на Запад, где су наставили са својим теоријским расправама. Док су мењшевици, уз оклевање, кренули путем реформског социјализма, Лењин је још више развио своје поимање партије као милитантне револуционарне елите. Иако су били малобројни, бољшевици су могли да искористе неуспех власти да се избори с изворима радничких нереда. Истини за вољу, зараде у фабрикама мало су порасле, а 1912. уведен је план пензијске помоћи. Међутим, то су били мали успеси. Радници су и даље били незадовољни, лишени одговарајућих средстава преко којих би дали одушка свом незадовољству. Масакр у руднику злата у Лени (1912) покренуо је нови талас штрајкова, који је једино рат зауставио. Може се расправљати о томе да ли су ова дешавања наговештавала понављање догађаја из 1905; ипак, за градску средину били су карактеристични сукоби а не стабилност. Ако се узме у обзир неуспех државне власти да утиша умерењаке, може се рећи да су 1914. поново порасли изгледи за избијање револуције у Русији. Њено учешће у Првом светском рату још више је повећало изгледе у том смислу.

Зашто је, онда, револуција ипак одложена за две и по године? Могу се навести три главна разлога: најпре, опште убеђење било је да је непријатељ наметнуо Русији тај рат, што је (бар у почетку) створило расположење родољубиве еуфорије; друго, и даље је постојао строг полицијски надзор, којим је безмало угушена организована субверзивна делатност; треће, постојао је дубок јаз између образованог дела друштва, који се супротстављао држави због њеног тромог и неуспешног вођења рата, и обичног народа, који, ако и није отворено показивао своје противљење рату, углавном је био угучен због њега. Сви ови чиниоци допринели су да експлозија, када до ње дође, буде још снажнија.

Затегнути односи, који су растрзали руско политичко тело и руско друштво пре 1914, били су знатно појачани ратним недаћама. Сиромашно цивилно становништво, поготово оно у градовима, било је огорчено што нису сви подносили једнак терет ратних невоља. Војнички морал, поготово иза линије

фронта, постепено је подриван војним неуспесима, несташицом основних намирница и гласинама о корупцији људи на високим положајима. Неповећење које се развило између официра и обичних војника одсликавало је дубоке поделе у земљи у целини. Повећење јавности у традиционалну власт било је озбиљно подривено и створено је политичко расположење које је ишло на руку апокалиптичним очекивањима и неограниченим амбицијама — окренутим ка миру, друштвеној правди, брзом материјалном напретку и, на крају али не и у најмањој мери, ка слободи, којом су сви били опијени и потпуно обузети. Овај дух није могао да се задржи унутар постојећих руских политичких и друштвених установа. Он је неизбежно довео до катаклизмичне револуције и до новог ауторитаризма који се уздигао на рушевинама старог.

6 | СОВЈЕТСКА РУСИЈА

Х. Т. Вилетс

Фебруарска револуција

Треће године Првог светског рата Петроград су захватили немири изазвани распрострањеним гласинама да прети оскудица хране, као и незадовољством војске ниског борбеног морала, што је подстакло неколицину либералних политичара да збаце цара и прогласе „привремену владу“. Фебруарска револуција спроведена је изузетно лако: Русија је одбацила аутократску власт која је изгубила и наклоност обичног народа, и повећење образованих припадника средњег стајежа, и чак — а то је било пресудно — лојалност својих генерала. За царев положај било је погубно што је лично преузео команду над војском на бојном пољу, и на тај начин се истовремено поистоветио са поразима Русије, своју судбину предао у руке генералима, а министре у Петрограду онемогућио да делотворно врше власт. Западни савезници делили су мишљење либералних политичара и генерала да би Русија успешније водила рат када би уклонила цара. Тако се, у фебруару 1917, Николај II, увидевши да је потпуно изгубио подршку, одрекао престола у своје име и у име болесног сина.

После пада царског режима постојала су три могућа центра власти: врховна војна команда, привремена влада и Петроградски савјет радничких и војничких депутата. Генерали, заузети ратним операцијама, у почетку су очекивали од либералних политичара да смире стање у земљи, али показало се да је тај задатак превазилазио њихове способности: на истакнутим положајима нашли су се захваљујући изборном систему према коме велики део становништва није имао право гласа, тако да

њихова имена нису значила ништа народним масама. У ратним одборима већ су стекли извесно искуство у управљању, што је дало користан допринос организовању индустрије и здравствених услуга – први председник привремене владе, кнез Львов, свој положај дуговао је заслугама на том пољу – али они никада пре нису учествовали у власти. Осим тога, још озбиљнији недостатак била је њихова решеност да рат воде до „потпуне победе“, а да у међувремену одложе крупне друштвене промене, док је обичан народ прижељкивао мир и брзе реформе. Власт и привремене владе и врховне команде озбиљно је пољуљана „Одредбом број 1“ коју је донео Извршни комитет Петроградског совјета, а која је налагала војсци да извршава наређења владе само ако она нису у супротности са наредбама совјета, и која је позивала на изборе у свакој јединици комитета спремној на сарадњу са совјетом. „Одредба број 1“ убрзала је попуштање дисциплине у војним редовима, а активне обучене борбене јединице које су стајале на располагању генералима непрестано су се осипале.

Крајем априла совјет је присилио Миљукова, министра спољних послова, и Гучкова, министра рата, можда најспособније чланове владе, да поднесу оставке. Миљуков је, у преписци са савезницима, поставио руске ратне циљеве у оквирима са којима се совјети нису слагали зато што су предвиђали руску анексију Константинопоља (на шта су очајни савезници већ тајно пристали) и „рат до коначне победе“. Овим су совјети поново показали и своју снагу и слабост привремене владе. У главном граду постојало је оно што је Троцки назвао „двовлашће“. Совјет, у којем су тада преовлађивали мењшевици (десно крило социјалиста) и социјалреволуционари (партија која се залагала за корениту аграрну реформу), имао је огроман утицај на народне масе и могао је да омета рад или надгласа министре који су имали слабу подршку народа, али је одбијао да преузме функције у влади. Мењшевици су дали марксистичко објашњење свог очигледно недоследног понашања са којим су се сложили и социјалреволуционари (есери): народ није могао да преузме власт у заосталој Русији све док период буржоаске демократије не постави темеље за владавину народа. Идеолошке препреке су, међутим, свакако увећане њиховим опирањем да преузму потпуну одговорност за вођење послова у току рата, а поготово

за непопуларне мере које би то могло изискивати. Играти улогу савести револуције и судити о поступцима владе било је угодније и несумњиво безбедније решење. Међутим, многи радници и војници то нису могли да разумеју. Њихово све веће огорчење је у јулу сажето изразио један демонстрант који је питао вођу есера Чернова: „Зашто не узмеш власт кад ти се нуди, глупане?“ Ово неразумевање расло је и због недоследног понашања самих социјалиста. Један од њих, А. Ф. Керенски, у марту је иступио из редова социјалиста и ушао у коалициону владу, представивши се као заштитник совјетских интереса у министарским круговима. У мају је постао министар рата и од тада је имао истакнуту улогу у влади, којој су се сада придруживали и други социјалисти. Овакво побољшање односа требало је да смањи трвења између Петроградског совјета и владе, али је значило и да су узбуркане народне масе почеле да траже вође ван редова совјета.

Привремена влада и совјетске већинске вође, у улози привремених вршилаца власти, одлагали су доношење свих важних закона везаних за политичко и друштвено уређење, где је спадала и аграрна реформа, све док се не изабере уставотворна скупштина. Не изненађује претерано то што се нису журили да сазову скупштину све док се ситуација на фронту не побољша и док се стање у земљи не смири. Керенски је био потпуно сигуран у успех летњег похода, али почетно руско напредовање на Галицијском фронту у јулу заустављено је и претворено у безглаво повлачење – делимично и због забуна које су стварали војни комитети својим расправама о свакој етапи напредовања војске.

Демонстрације у Петрограду 16. и 17. јула, изазване галицијским поразом, пружиле су бољшевицима прву прилику да преузму вођство у масовним протестима. У марту су петроградске вође бољшевика поступиле веома слично као мењшевици и есери, јер нису тражиле пад привремене владе, већ су вршиле притисак да се преговорима закључи мир. Средином априла политика Бољшевичке партије преобразила се преко ноћи са доласком Лењина, чији су повратак из Швајцарске, заједно са другим левичарским политичким емигрантима, организовали Немци, рачунајући да ће они нанети још већу штету руској војној моћи. Лењин је испунио њихова очекивања. Он је у Петрограду прекорио своје сараднике због одуговлачења,

захтевао је да се укине подршка привременој влади, да власт пређе у руке совјета, да се сруши капитализам, и да се „империјалистички“ рат што пре оконча. Лењинове „Априлске тезе“ наишле су на подсмех већих социјалистичких партија и нису имале скоро никаквог одјека међу становницима Петрограда. Многе његове присталице нису виделе велику корист у томе да се власт преда мењшевицима и социјалреволуционарима; али Лењин нимало није сумњао у то да „ситнобуржоаски социјалисти“ неће успети да испуне захтеве народних маса и да ће због тога убрзо изгубити положај у корист његове партије. Чинило се да су до јула бољшевици тек незнатно напредовали. Партија се уистину увећала, али још је била незнатна у поређењу са противничким партијама, а ни њен положај у совјетима није се значајно учврстио. У јулу су, међутим, бољшевички транспаренти били најбројнији на неким уличним демонстрацијама, а парола „сва власт совјетима“ прихватили су на дан галицијског пораза и побуњене гарнизонске јединице. Вође совјета не само да нису прихватиле власт коју су им наметали бољшевици са циљем да изазову њихов пад, већ су успеле да преокрену ситуацију у своју корист, а на Лењинову штету. Министар правде, припадник социјалреволуционара, ширио је гласине да Лењина већ дуже време плаћа немачка влада, у шта су многи поверовали. Издавање бољшевичког листа *Правда* забрањено је 18. јула, а двојица бољшевичких вођа су ухапшена. Лењин је обривао браду, прешао у илегалу, проводећи време у састављању утопијског памфлета о пролетерској демократији.

Безначајна расправа у кабинету довела је 21. јула до смене кнеза Львова, на чије место је дошао Керенски. У његова позитивна својства убрајали су се нескривена преданост демократским идеалима и неуморни глас, али не и политичка проицљивост и трезвено размишљање. Покушао је да поново заведе ред у војсци тако што је за врховног команданта армије именовао популарног и способног генерала Корнилова, као и да олабави смртни стисак совјета, због чега је у Москви сазвао *Државну конференцију* са много разноврснијим посланичким саставом. Керенски и Корнилов су, преко непоузданог посредника који је уносио забуне, расправљали о заједничким подухватима ради јачања владе, али када је Корнилов у септембру са нејасним намерама послао војску на Петроград, Керенски је

помислио да је његов положај угрожен и придружио се левичарима како би сузбио „бонапартистичку контрареволуционарну претњу“. При томе је створио много опаснијег непријатеља, јер је на врхунцу кризе бољшевицима дозвољено да формирају јединице „Црвене гарде“, које су касније постале главна борбена сила којом су бољшевици преотели власт.

Октобарска револуција

На Шестом конгресу Бољшевичке партије, у августу, већ је проглашена застарелом парола „сва власт совјетима“, и одлучено је да се врше припреме да револуционарне класе преузму власт. Неки делегати су сматрали да Лењин, чије су идеје из његовог уточишта преносили Стаљин и други, опасно убрзава ток догађаја. Његово нестрпљење, као и склоност да вољу народа поистовећује са својом вољом, још су били страни многим његовим присталицама. Чак и када је у јесен контрола над совјетима у неколико важних центара, укључујући и Москву, прешла у руке бољшевика, свима је у Партији било јасно да ова промена више одражава све израженије непријатељство према привременој влади и нестрпљење изазвано неодлучношћу мењшевика и есера, него што сведочи о одушевљеном прихватању бољшевичке диктатуре. Када је, 10. октобра, Централни комитет Бољшевичке партије одлучио да је „оружани устанак неизбежан и да је куцнуо час“, двојица чланова партије, Зиновјев и Каменев, јавно су изразили своје неслагање. Осим тога, многи који су прихватили Лењиново гледиште учинили су то очекујући да ће бољшевици после победе образовати левичарску коалицију.

За почетак устанка одређен је дан пре почетка заседања Другог сверуског конгреса совјета, у којем су бољшевици и њихови савезници имали 380 од укупно 650 места. У ноћи између 24. и 25. октобра (6. и 7. новембра, по новом календару) црвеногардејци и пробољшевичке снаге, које је организовао Троцки, тадашњи председник Војнореволуционарног комитета Петроградског совјета, освојили су сва кључна места у граду. Керенски је са закашњењем изнео планове за избор уставотворне скупштине и сазвао „парламент у припреми“, али је до

краја упорно одбијао савете овог тела да што пре затражи мир и убрза припреме за аграрну реформу. Када су почели напади бољшевика, он је побегао из престонице, а устаници су у Зимском дворцу заробили његове сараднике. Покушао је да поведе лојалне трупе у напад на главни град, али је он одбијен, док су се и побуна војних кадета и штрајк државних службеника у Петрограду показали неделотворним. И сами бољшевици су били свесни да је њихов положај несигуран, али дисциплина и енергија коју су поседовали, као и Лењинови смели политички потези, давали су им изузетну предност у односу на њихове противнике. Колебање Керенског и ранијих вођа совјета да довођењем лојалних трупа заведу ред у главном граду, док је још постојала могућност за то, или чак да придобију народне масе спровођењем брзих реформи, изручило их је право у Лењинове руке.

Лењин је у први мах успоставио војну диктатуру, коју је спроводио преко црвеногардејаца и пробољшевичке војске, али још једна погрешна процена противничке стране омогућила му је да свој пуч представи као прелазак власти у руке совјета. Када се Други сверуски конгрес састао 26. октобра, мењшевици и десно крило есера напустили су конгрес у знак протеста против пуча и тако није остао нико ко би се успротивио бољшевицима и њиховим новим савезницима, левом крилу есера. Конгрес је одобрио оснивање свебољшевичке владе, Совјета народних комесара, с Лењиним на челу, и изгласао „закључивање мира без анексије и плаћања ратне одштете“, као и брзо отпочињање аграрне реформе. Ови први „лењинистички декрети“ имали су пресудан значај. Бољшевичка мировна политика разликовала се од политике ранијих совјетских вођа само по томе што су је бољшевици спровели у дело. Када је врховни командант армије одбио да изврши наређење и започне мировне преговоре с Немцима, убили су га његови војници и на његово место довели нестручног бољшевичког послушника. Привремено примирје закључено је 15. децембра код Брест-Литовска. Декретом о земљи укинута је приватно власништво и дато је право окружним комитетима и совјетима да земљу у приватном и црквеном власништву расподеле сељацима према начелу „радног учинка“. И у овом случају, као и Декретом о миру, бољшевици су једноставно озваничили постојеће стање. Деморалисана и недисциплинована војска није била способна да крене у још један

поход против Немаца или да издржи још један тежак напад немачке војске. Њен распад убрзало је дезертирање војника са села, које је почело још у марту, јер су желели да учествују у спонтаном заузимању велепоседничких имања. Услови постављени Декретом о земљи и Упутства о социјализацији земље која су ишла уз овај декрет, били су, као што је Лењин спремно признао, засновани на одлукама Конгреса сељачких совјета донесеним под утицајем есера у мају/јуну, и нису били у складу са традиционалном марксистичком аграрном политиком нити са претходним аграрним програмом Бољшевичке партије. Лењин је Декрет о земљи видео као средство којим ће се осигурати стварање привременог савеза између пролетаријата и сељаштва. Мукотрпан рад на ситним имањима ускоро ће распршити све илузије сиромашнијих сељака, и они ће се придружити радничкој класи у борби против имућнијих, са намером да пољопривреду уреде према социјалистичким начелима. Године 1917. овакве лукаве политичке игре биле су неразумљиве обичном руском народу који је у Лењину видео дароданца земље, и био је заиста веома збуњен када је он поштрио своју аграрну политику, тако да су се „бољшевици“ и „комунисти“ често сматрали одвојеним и међусобно супротстављеним групама.

Декрет о земљи омогућио је Лењину и да прошири своју владу. Пошто је прихватио кључну ставку из програма есера, подржала га је фракција левих есера, тако да су до децембра чланови ове партије имали шест комесаријата у коалиционој влади која се састојала од седамнаест комесара. Најзначајнији је био Комесаријат за пољопривреду, у вези са којим је Лењин био сигуран да, иако су у мањини, есери неће дозволити да буду надгласани о питању пољопривреде. Овај савез је, са друге стране, умирио савест оних истакнутих бољшевика који су се залагали за коалицију са социјалистима, па су се они вратили на положаје. После жестоких окршаја у неким местима, власт нове владе се већ проширила на већину руских градских центара, мада су неруске граничне области бившег Царства остале углавном изван утицаја Петрограда. Бољшевичка власт почивала је на широкој подршци индустријских радника који су добили право да управљају фабрикама и војника који су подједнако уживали у уништавању домаће буржоазије и мрзели помисао на борбу на бојном пољу. На селу је, међутим, организована подр-

шка била незнатна, али болшевици још нису имали разлога да се прибојавају сељаштва. У децембру 1917, као меру предострожности против покушаја рушења њихове власти, влада је основала политичку полицију под називом Чека („Ванредна комисија за борбу против контрареволуције“). Настојали су и да уклоне било какву опасност која би им запретила од генерала старе војске, па су извршили хитру демобилизацију.

Будући да свој положај нису сматрали довољно чврстим, болшевици се у новембру нису усудили да откажу изборе за уставотворну скупштину. На изборима су добили већину у многим градским центрима, али на селу су есери били надмоћнији. Међу делегатима који су се састали 18. јануара 1918. више од једне половине припадало је десном крилу есера, док су болшевици, удружени са левим крилом есера, имали мање од једне трећине. Лењин је тврдио да је, због брзих политичких промена које су се десиле од новембра, скупштина постала нерепрезентативна пре него што је успела и да се састане, и сматрао да она не може да учини ништа друго него да поздрави нови режим и мирно се повуче. Скупштина је на дугом и једином заседању одступила од болшевичке политике само у томе што је захтевала да се о успостављању мира расправља на међународној социјалистичкој конференцији уместо на текућим немачко-руским преговорима код Брест-Литовска. У пет сати ујутру заповедник страже је рекао да су његови људи уморни и послао је делегате кућама. Касније тога дана, првом парламенту у руској историји који је изабран на макар на изглед демократским изборима забрањено је да се поново састане, при чему је војска отворила ватру на мноштво људи који су протестовали.

За Лењина је било најнужније да закључи мир са Немачком, што би му омогућило да „предахне“ и отпочне изградњу ратом разрушене и несређене земље. Био је спреман да то скупо плати, јер се надао да ће рат довести до револуције у Немачкој и да ће коначни споразум бити постигнут између две братске пролетерске владе. Преговори који су отпочели 22. децембра 1917, а окончани тек 3. марта 1918. потписивањем Брест-Литовског мировног уговора, довели су до привременог сукоба између Лењина и већине болшевичких вођа. Он је био за то да се одмах прихвати немачки услови, који су били све тежи како су болшевици одуговлачили, али снажна левичарска

струја желела је револуционарни рат, за шта Русија није имала војну силу, док је група окупљена око Троцког заговарала „ни рат ни мир“. То би била сасвим разумна политика да Немци нису имали снаге да наставе рат. Немачка офанзива средином фебруара послужила је као опомена и помогла је Лењину да Централни комитет прихвати његово гледиште са само једним гласом више. У складу са Брест-Литовским мировним уговором, совјетска влада одрекла се многих територија које су, у ствари, већ биле ван њеног утицаја. Међу њима су биле Финска, Пољска, балтичке покрајине, Украјина и делови Белорусије. Влада се из безбедносних разлога преселила у Москву, а престоница коју је, као и само Руско царство, основао Петар Велики, постала је само највеличанственији град у унутрашњости. Лево крило есера сматрало је овај мир понижавајућим, па су раскинули савез са болшевицима, препустивши им целокупну власт. У лето 1918, још више огорчени због грубих мера које су болшевици спроводили на селу, леви есери су се вратили старим лошим методама своје изворне партије. Њихови терористи извршили су атентат на немачког амбасадора, убили два важна болшевика, а тешко су ранили и самог Лењина. Овакво насиље, као и сељачки немири у многим местима, дали су знак за почетак „Црвеног терора“. Међу жртвама гневних болшевика били су и свргнути цар и његова породица, који су у јулу, по наређењу из Москве, убијени у Екатеринбург.

Грађански рат и сирана интервенција

Изненадни крах централних сила у новембру 1918. испунио је болшевице помешаним осећањима страха и наде. Страховали су да ће савезничке силе своју ограничену војну интервенцију (првобитно предузету да спрече Немце да заузму складишта оружја и војне базе у Русији, и, ако буде изводљиво, поново отворе источни фронт против Немачке) претворити у поход на совјетски режим и да ће подржати непријатељску војску, која се већ ушанчила на северозападу, северу, у јужним руским степама и приморју, и у Сибиру. Надали су се да ће револуционарни покрети у балтичким државама из којих су се Немци повлачили, у онедавно независној и још нестабилној

Пољској, а понајвише у уздрманој Немачкој и Хабзбуршкој монархији у распаду, створити братске владе у великом броју држава, извести совјетски режим из опасне изолације и помоћи му да реши претеће економске проблеме. Ни њихови страхови ни њихове наде нису се обистинили.

Бољшевици су брзо демобилисали непослушну и непоздану војску и одмах започели стварање сопствених одбрамбених снага тако што су 12. фебруара 1918. декретом прогласили оснивање Радничке и сељачке Црвене армије. Смелост, енергија и изузетне организационе способности Троцког, који је у априлу прешао у Ратни комесаријат и током грађанског рата имао Лењиново поверење у погледу војних питања, одредили су вид и начин вођења рата. Он није створио народну милицију, како су социјалисти одавно захтевали, већ строго дисциплиновану регуларну војску совјетске државе у којој је служење било обавезно. Троцки није желео да у овој војсци буду официри и војни комитети који су урадили много да би ослабили стару армију. Упркос сумњама унутар Партије, око 50.000 официра бивше војске придобијено је или присиљено да приступи новој армији у току грађанског рата. Да би обезбедили њихову поузданост, тим војним старешинама додељивали су бољшевичке политичке комесаре. Поново је уведена смртна казна ради појачања дисциплине. За две године у Црвену армију ступило је пет милиона људи, мада се, због великог недостатка оружја, на бојно поље није могло послати више од 700.000 „бајонета и сабљи“. Године 1918. око три четвртине територије над којом су бољшевици тврдили да имају власт није било под њиховом контролом, али овакво стање омогућило је совјетској влади да усредреди своје деловање. Јединствени централни део претворен је у војни логор, а целокупна привреда прилагођена је војним потребама. Индустијска и транспортна предузећа су национализована, док је плаћањем по учинку и системом новчаног награђивања подстицана производња. Припадници средње класе, којима је због порекла било ускраћено право да ступе у војску (с изузетком професионалних војника), могли су да се регрутују као радна снага. Држава је успоставила монопол над житом, а сви вишкови одузимани су од сељака по прописаним ценама, које су могле бити повећане. „Сеоска сиротиња“ је, у сарадњи с „одредима за набавку“ из градова, организовано за-

плењивала све што је према њиховој процени било „вишак“ у односу на потребе њихових суседа. Вршено је строго рационално снабдевање храном, и утврђена су различита следовања у зависности од тога којој групи занимања неко припада. Ове драстичне, и у целини делотворне, ванредне мере назване су часним именом „ратни комунизам“.

Бољшевицима је умногоме помогло то што су противничке снаге биле разнородне и неповезане. Антибољшевички одређени политичари никако нису могли да се договоре о јасном програму реформи којим би могли да задобију подршку народних маса. Националисти из Украјине, Кавказа и централне Азије, иако антибољшевички настројени, нису били вољни да подрже белогардејске генерале, који би, ако победе, могли поново да успоставе царски режим. Генерали, мада нису сви били реакционари, нису показали смисао за политичку борбу. Још горе, одреди Беле гарде смештени у Сибиру, јужној Русији, Архангелску и Естонији (после повлачења Немаца) никада нису успели да се стратешки ускладе, а сви покушаји да се повежу ове веома удаљене снаге су пропали. Они нису имали индустријску основу и стално им је понестајало муниције. Политичка подељеност и народно незадовољство у сопственим државама ограничавали су материјалну подршку коју су Британија, Француска и САД давале Белој гарди, а њихови војници, као ни јапански (које је занимао само добитак територија на Далеком истоку), нису учествовали ни у једној важној бици против бољшевика.

Уз овакве потешкоће белогардејски генерали нису могли да обједине узастопне продоре на совјетску територију. Одредима које је, у лето 1919. из Сибира повео адмирал Колчак онемогућено је да се код Архангелска повежу са снагама генерала Милера, или са снагама генерала Дењикина у југоисточној Русији, тако да су иатерани да се повуку из Урала. У октобру исте године накратко је изгледало да се совјетском режиму приближава крај, када су у истовременим офанзивама белогардејски одреди из Естоније и јужних степа стигли до предграђа Петрограда и опасно се приближили Москви. Међутим, ови дубоки продори у совјетску територију сувише су продужили линију снабдевања и изложили их великој опасности. Генерал Јуденич је, после неуспеха код Петрограда, одустао од даље борбе, а снаге генерала Дењикина полако су се

повукле до својих упоришта на југу. Колчак, којег су остали команданти прихватили као „врховног поглавара“, пао је у руке бољшевика у Иркутску јануара 1920, а потом погубљен. Генерал Милер је поражен код Архангелска у фебруару. До марта су остаци Дењикинове војске, на Кримском полуострву, били једине преостале још неокрњене веће белогардејске снаге.

У пролеће 1920. Пољска је започела борбу против совјетског режима. Пољски председник државе и врховни командант армије, Јозеф Пилсудски, мрзео је родољубиве белогардејске генерале скоро исто колико и бољшевици и стога је одбио Дењикинов предлог о војној сарадњи. У грађанском рату он је видео могућност да одавно независној Пољској врати источне границе из 1772. године. Његов први корак било је повезивање са прогнаним украјинским националистичким вођом Петљуром, после чега је напао Украјину, а у мају освојио Кијев. Неочекивано брз и тежак совјетски противнапад потиснуо је Пољаке назад на сопствену територију, разбио њихове снаге и до августа отворио пут до сасвим незаштићене Варшаве. Овај успех разбуктао је наде бољшевичких вођа. Јануара 1919, и поново марта 1920, видели су како су у Немачкој угушени лоше организовани и слабо подржани комунистички устанци. Жудња да поруше препреке између себе и слабашних совјетских система управе у Будимпешти и Минхену довела је до силовитог напада на Дењикина у лето 1919. године. Они су, према речима Троцког, „јурили ка западу у сусрет европским пролетерима ... преко леша белогардејске Пољске, у слободну и независну радничку и сељачку Пољску“. Пољска комунистичка „влада“ у Бјалостоку чекала је на позив својих сународника – радника и сељака. Позив никада није стигао. Уместо тога, у октобру, целокупни пољски народ је одахнуо када су се на брзину прикупљене и лоше опремљене пољске снаге супроставиле и потукле Црвену армију на прилазима Варшави. Овим „чудом на Висли“ и мировним уговором потписаним у Риги (21. марта), којим је совјетска Русија препустила Пољској делове Белорусије и Украјине, заустављено је даље напредовање комунизма на запад све до септембра 1939.

Док је главнина снага Црвене армије била заузета борбама на западу, генерал Врангел започео је у јуну 1920. жесток јуриш на север, који је Лењин описао као „изузетно опасан“.

Тек у новембру, пошто је закључен мир с Пољском, Црвена армија је успела да га поново потисне на Крим. Употребљени су савезнички бродови да би се евакуисало 150.000 Врангелових присталица, али на хиљаде оних који су поверовали обећањима о амнестији погубили су казнени одреди Чеке. Пошто је поразила последњег белогардејског генерала, Црвена армија се могла посветити операцијама чишћења неруских граничних области – ликвидацији националистичких и анархистичких банди у Украјини, сузбијању народних покрета за независност у централној Азији (где је било повремених окршаја све до 1926) и анексији независне социјалистичке Грузије у марту 1921. До пролећа 1921. совјетски режим је повратио скоро све територије бившег Руског царства, изузев Пољске, Финске, балтичких држава и Бесарабије (коју су савезници вратили Румунији). Једина страна војска која је остала на совјетској територији била је јапанска, смештена у Владивостоку, која се коначно повукла под притиском Сједињених Држава 1922. године.

Грађански рат изазвао је огромне људске и материјалне губитке у земљи којој је рат са Немачком већ нанео озбиљне штете. Само је у редовима Црвене армије погинуло милион људи, а укупан број мртвих, услед ратних дејстава, глади и епидемија, процењен је на осам милиона. У централним областима под управом бољшевика, током рата сасвим одсеченим од главних извора горива и сировина, индустријска производња свела се на само мали део њеног предратног обима. Повремене штрајкове гушила је војска. У забаченим областима, које су потпуно похарале јединице за набавку хране „Белих“ и „Црвених“ снага, и у унутрашњости совјетске територије, коју су опустошили совјетски одреди за снабдевање, било је све мање засејаних површина, све док није завладала највећа глад у историји ове земље. Пароле, партијске ознаке и програми изгубили су значење у очима људи, чија се човечност губила у суровој борби за опстанак. Разбојништво је било честа појава. Дезертирање је узело маха и у Белој и у Црвеној армији – хиљаде људи напустило је Дењикина у тренутку пораза и прикључило се походу Црвене армије на Пољску, док су совјетска села врела од регрута који су се крили од Црвене армије. Сељачке буне избиле су у покрајини Тамбов и на другим местима у јесен 1920. године. Још горе, војници су се сукобили са гладним радницима у Петрограду

почетком 1921, а 2. марта морнари у Кронштату, поморској бази 29 километара удаљеној од бившег бољшевичког упоришта, основали су Привремени револуционарни комитет и позвали на изборе нових совјета у којима неће бити бољшевика. Ова побуна, угушена свирепом одмаздом после петнаест дана, била је знак упозорења који Лењин није могао да занемари.

Он је настојао да оправда бољшевичку диктатуру уверавањем да ће она убрзо стећи широку популарност и масовну подршку, и да ће је из изолације извести револуције у другим земљама. После завршетка грађанског рата постало је јасно да је Лењин био превелики оптимиста. Народне масе су биле огорчене и бунтовне, док су се на Западу сами револуционари нашли у изолацији. Лењин је био принуђен да прави планове за опстанак свог режима у непријатном и непријатељском домаћем и међународном окружењу. Његови непосредни циљеви били су „очување радничко-сељачког савеза“ у земљи, и „мирни суживот са капитализмом“ у иностранству. Оваква политичка оријентација подразумевала је компромисе са домаћим и страним непријатељским снагама, али, према Лењинином мишљењу, то су били вешти политички потези. На унутрашњем плану Партија ће придобити сељаштво правећи уступке њиховим ситнобуржоаским хтењима и припремати социјализацију пољопривреде темпом који ће одговарати самим сељацима. На спољном плану совјетска држава ће затражити признање од буржоаских држава, оснажиће тргујући с њима, одбраниће се користећи њихова неслагања, али при томе неће одустати од рада на светској револуцији уз помоћ Комунистичке интернационале (основане у марту 1919), нити заборавити да ће „konaчној победи“ претходити низ „заstraшујућих сукоба“ комунизма и капитализма. Нова економска политика (НЕП) уведена је током 1921. и 1922, ужурбано се радило на нормализацији међународних односа и на видном ублажавању ратоборних ставова Коминтерне:

НЕП

Темељи НЕП-а положени су на Десетом партијском конгресу, који је одржан у марту 1921, док је у Кронштату још трајала побуна. Уместо одузимања житних вишкова uveden је

порез у природи, касније одређен на не више од десет одсто, а сељацима је дозвољено да своје производе продају на слободном тржишту. Декрети који су уследили дозвољавали су сељацима унајмљивање радне снаге и узимање земље под закуп. Све докле док је држава имала монопол над главним гранама привреде – тешком индустријом, рударством, банкарством, спољном трговином – Лењин је сматрао да не постоји опасност ако до извесне мере допусти приватно предузетништво у лакој индустрији, трговини и услугама, и да чак претходно национализована предузећа да под закуп ситним предузетницима. Ови „неповци“, оптерећени високим порезима, без бирачког права, извргнути руглу у партијској штампи и књижевним делима, без изузетка лошим остварењима краткотрајне вредности, доживели су прави процват до 1928. и, у великој мери, учинили живот подношљивијим.

Оно што су многи руски политички емигранти и страни политичари поздравили као „промену смера“ – победу реалистичног национализма над комунистичким илузијама – неки Лењинови следбеници осудили су као предају капитализму. Један истакнути критичар протумачио је значење НЕП-а као „нова експлоатација пролетаријата“. Хиљаде људи изашло је из Партије, а неки су извршили самоубиство. Одбојност према Лењиновој верзији диктатуре пролетаријата већ се показала на партијским конгресима. Постојала су два главна вида критике. Неки комунисти, међу којима су се највише чули гласови такозване „радничке опозиције“, сматрали су да моћ диктатуре треба дати не Партији већ радничкој класи у целини, и да, следствено томе, синдикати треба да преузму управу над индустријом. Други, у чије име су говорили „демократски централисти“, били су крајње узнемирани због аутократске владавине партијских руководиоца, па су се залагали за демократизацију саме Партије. Ниједна група није се могла оптужити за издају партијских начела: управљачка улога синдиката у индустрији била је предвиђена партијским програмом, а савршено дисциплинована Партија са демократски изабраним и одговорним руководећим органима била је лењинистички сан. Лењин је, међутим, намеравао да сву власт над административним и јавним пословима унутар Партије, као и власт над самом Партијом, преда у руке руководећих органа. Јединство и чврсто руководство још су били исто толико неоп-

ходни као и у грађанском рату: јер НЕП је био наставак борбе помоћу других средстава, тактичко повлачење ради припреме за нову офанзиву, што је у међувремену носило опасност од подела унутар владајуће Партије. Због тога је Лењин на Десетом партијском конгресу ућуткао све противнике и увео законске мере којима се заштитио од будућих неистомишљеника доношењем судбоносне резолуције „О партијском јединству“. Она је осуђивала поделе унутар Партије, што је, будући да су највиши партијски органи по правилу представљали вољу већине, значило осуду сваког покушаја нижих партијских редова да покрену расправу о политици руководства Партије или његовим административним одлукама. Партијско чланство смањило се са неких 700.000 на око пола милиона, јер се Партија очистила од појединаца који су оцењени као „политички неподобни, каријеристи, преступници или декаденти.“

У наредних неколико година руководство је обавило задатак централизације власти. У децембру 1922. четири главне територијалне јединице (Руска федерација, Украјина, Белорусија и Закавказска федерација) званично су се ујединиле у Савез Совјетских Социјалистичких Република – име изабрано како би се прикрила доминација Русије и обезбедила оданост будућих пролетерских држава. Устав овог новог савеза, коначно прихваћен у јануару 1924, обезбеђивао је савезним републикама право на отцепљење, што је било бесмислено зато што њихове комунистичке партије нису имале слично право унутар Савезне комунистичке партије (СКПб), и што су све најважније владине функције биле поверене централној влади. Устав је очувао и привид превласти пролетаријата тако што је однос делегата у совјетима ишао у корист радника. Пошто је, међутим, изборне кандидате одређивала Партија, а совјети на свим нивоима су сада били под чврстом контролом партијских органа, радници су добијали мало тиме што је један њихов глас вредео као пет сељачких гласова.

Партијска управа је узела право и да одређује састав синдикалног руководства, а партијску мрежу у војсци и транспорту, који су дотада били донекле независни, ставила под своју контролу. Са ширењем и централизацијом партијске власти било је неопходно створити обиман партијски апарат који ће обављати разнородне задатке. Стаљин, генерални секретар

Централног комитета од 1922, одиграо је велику улогу у изградњи тог апарата и учинио га основом своје моћи. Лењин, који је престао активно да учествује у влади од априла 1922, био је веома узнемирен због све израженијег и већег Стаљиновог утицаја. Као комесар за национална питања, Стаљин је био најзаслужнији за беспоговорну анексију и присаједињење Грузије, и за бестидно отворено ограничавање републичких права по новом уставу. У Комесаријату за радничку и сељачку инспекцију, решен да обузда бирократске тенденције у влади и економским службама (са чиме је Лењин имао велике потешкоће), Стаљин се показао као најбезобзирнији бирократа. Најгоре од свега, Стаљин је крајем 1922. онемогућио немоћном вођи да ступи у било какву везу са Централним комитетом, и при томе био неопростиво груб према Лењиновој жени Крупској. У документу познатом под именом *Тестамент* Лењин је говорио о својим могућим наследницима, не дајући изричито никоме предност, али се јасно изјаснио против Стаљина, који је огромну власт приграбио у своје руке, није је увек мудро користио, и којег би зато требало пребацити на друге дужности. Садржај овог документа изнесен је пред унутрашње партијске кругове убрзо после Лењинове смрти у јануару 1924, али из тактичких разлога Стаљинови противници га нису за то оптужили.

У годинама између 1922. и 1928. Стаљин је стрпљиво градио положај неприкосновене моћи. За почетак, пажљиво је избегавао видно учествовање у сукобима унутар партијског врха, који су почели још пре Лењинове смрти. Исто тако, све до 1928. није истицао своју улогу главног творца партијске политике. У поређењу с осталим руководиоцима, он је често говорио језиком помирења и умерености. Његови говори на партијским скуповима по правилу нису били ништа више до јасна и пажљива формулација политике коју су осмислили други. Удружио се са Зиновјевом и Каменевом како би подривао углед и утицај Троцког, који је у јануару 1925. изгубио све изгледе да наследи Лењина. Истовремено је неприметно попунио органе Савезне комунистичке партије сопственим кадром, ве што је ослабио политички утицај Зиновјева и Каменјева, смењивао их са места председника Лењинградског и Московског совјета, и, у савезу са Бухарином и партијском „десницом“, приморао их да напусте Политбиро (1925–1926). На крају се

окренуо против „десничарских“ савезника, и употребио оно што је сада било неприкосновена већина да би скинуо са положаја Бухарина (1929), Рикова (1930) и Томског (1930). Стаљин је са запањујућом политичком вештином искоришћавао свој јединствен, веома утицајан положај: једино је он имао место у сва четири главна органа Савезне комунистичке партије – Политбироу (надлежном за одређивање партијске политике), Оргбироу (који се бавио организационим мерама за спровођење политике), Контролној комисији (која је била овлашћена да надгледа рад и понашање свих комуниста) и у Секретаријату (који је имао увид у све податке и у великој мери одређивао делокруг других високих партијских тела). Био је стратешки добро постављен, због чега је могао у све службе Савезне комунистичке партије и окружних комитета да убади много својих људи и на тај начин умногоме одреди састав партијских конгреса, као и Централног комитета којег је бирао конгрес.

После Лењинове смрти „први тријумвират“ (Зиновјев, Камењев и Стаљин) смишљено је настојао да искористи Лењинов углед, који је увелико превазилазио углед његових преосталих сарадника или саме Партије. Створили су култ мртвог вође, у његову част преименовали Петроград и сместили његово балсамовано тело у раскошан маузолеј. Стаљин је надмашио своје сараднике дирљивим говором, у којем је позивао на завет оданости Лењиновој идеји, после чега је одржао низ јавних предавања о „основама лењинизма“ и покренуо талас прикључивања партијским редовима („Лењинов позив“), што му је омогућило и да прошири партијски апарат којим је управљао. Пет година касније, на прослави свог педесетог рођендана, Стаљин је поздрављен као „Лењин данашњице“. Та што истицање скромности и политичка проницљивост трајно су му осигурали улогу на коју је провизорно положио право 1924, а чврсто је присвојио 1929. године. Он се, на пример, противио предлозима да његов сопствени „-изам“ треба додати напоредо са марксизмом-лењинизмом. Он је само скромни (али једини прани) тумач Лењина, одани „настављач“ Лењинове политике (без обзира колико узнемиравајуће деловале новине у његовом раду). Управо овакав идеолошки монопол, исто колико и његова свеprisутна организациона надмоћ, уздигли су га на сам врх диктаторске власти, чему Лењин никада није тежио.

У партијском руководству је 1920. дошло до унутрашњих подела и измена, не само због личних сукоба већ и због крупних неслагања у погледу партијске политике. НЕП је требало да обезбеди економске и социјалне услове за нови напредак ка социјализму, али оболели Лењин понудио је само незнатне смернице онима чији је задатак био да изврше тај подухват. Они су се суочили са два главна проблема: како да из једне заостале пољопривредне земље извуку капитал за развој индустрије, и како да промене схватања ситнобуржоаских сељака. Друго питање било је тема Лењинових чланака „О задругарству“ – последњих у низу налета утопијског заноса који су му помагали да изађе из сваког идеолошког ћорсокака у каријери. Сељак би постао део све шире мреже међусобно повезаних потрошачких и произвођачких задруга, а све израженија добробит и напредак условили би прелазак сељака са приватног предузетништва на социјализам. Оваква политика се очигледно могла остварити само ако совјетска индустрија успе да произведе техничку опрему и робу широке потрошње што ће омогућити повезаним задругама да донесу корист сељаштву. Совјетско руководство се 1923. суочило са, како се Троцки изразио, „маказма цена“: због све веће разлике у ценама индустријских и пољопривредних производа, сељаци нису хтели да продају робу. Краткорочно решење било је смањење цена индустријске робе, али је то неизоставно успоравало индустријски развој. Они који су, као Троцки и економиста Преображенски, давали предност развоју тешке индустрије, који ће се финансирати из „социјалистичке акумулације“ на уштрб сељаштва, нису могли да објасне како се то може извести без принудних мера. Они који су, као Бухарин, веровали да ће све већи напредак сељака, напоредо са развојем лаке индустрије, у крајњој линији створити основу за развој тешке индустрије, нису могли да понуде убедљиве превентивне мере које би спречиле јачање сељачког „капитализма“. Како је сељак напредовао, он није очекивао крај НЕП-а већ даље уступке приватном предузетништву. За то време индустрија се споро развијала, незапосленост је била велика и шириле су се гласине да „диктатура пролетаријата“ ствара рај за сељаке на рачун радничког напретка.

Стаљинов долазак на власт

Стаљин је, за разлику од Троцког, тврдио да постоји могућност изградње социјализма у само једној земљи, и у периоду 1925–1927. прихватио Бухаринове политичке ставове, мада није одобравао његово нетактично подстицање сељака „да се обогате“. Међутим, до 1927. процењено је да је НЕП испунио један од својих задатака тиме што је индустријску и пољопривредну производњу подигао на предратни ниво. Владало је опште мишљење, које је заступао и Бухарин, да сада треба убрзати темпо привредног развоја. Замршене расправе економиста о циљевима које треба поставити и средствима којима их треба остварити само су учврстиле мишљење многих људи из Партије да су препуштени на милост и немилост силама ван њихове контроле и разумевања. Партија је природно била склона да знатно убрза темпо, као што је то Стаљин процијњиво наговестио у говору који је подржавао Бухариново гледиште о постепеном развоју. У зиму 1927/1928. указала му се могућност да удовољи потиснутим жељама и предузме оштре мере деловања. Због непопуларних цена знатно је опала количина жита која је испоручивана градовима; окружним партијским организацијама дозвољено је да на силу прикупљају потребно жито, а комунисти који су показали недовољно спремности и ентузијазма су одстрањени. Порицања да ове ванредне мере наговештавају крај НЕП-а, у мају 1928. предухитрила је Стаљинова изјава да је самоубиство једина алтернатива колективизацији пољопривреде и убрзаном развоју тешке индустрије. Државна планска комисија радила је на „петогодишњем плану“ (и на „петнаестогодишњем плану“) од 1926. године. Нестрпљење због, како је то назвао Стаљин сарадник Кујбишев, „ученог песимизма економиста“ подстакло је највише привредно-административно тело (Врховни привредни савјет) да у мају 1928. предложи укупни привредни раст од 140% у том петогодишњем периоду. Расправа између оних који су прецењивали и оних који су потцењивали могућности убрзаног привредног раста путем административних притисака трајала је више месеци, али је планом који је усвојио Шеснаести партијски конгрес у априлу 1929. предвиђен раст индустријске производње од 180% (укључујући и нарочито брзо

унапређење производних средстава – 230%) и пољопривредне производње од 55%.

Стаљинова промена ставова изазвала је жестоке расправе у Политбироу. „Десничари“, с Бухарином на челу, очајнички су желели да постигну компромис, односно да наруше Стаљинову већину – и заиста двојица његових присталица су се тренутно поколебала. Почетком 1929. десно крило је чак позивало своје дугогодишње левичарске противнике да занемаре идеолошке разлике и уједине се у одбрани Партије од њеног генералног секретара, кога је Бухарин описао Каменећеву као „Џингис-кана“. Међутим, Стаљинови противници били су у огромној мањини. Десничарске вође – Бухарин, Риков (председавајући Совјета народних комесара после Лењинове смрти) и Томски (на челу синдиката) – признали су Централном комитету у новембру да су се њихова становишта „показала погрешним“. Они су несумњиво прижељкивали да сачувају положаје док се не укаже прилика да поново започну борбу, али сва тројица су изгубила места у Политбироу. Када је 1930. уместо Рикова дошао Молотов, није преостало ниједан руководиолац „десничарског скретања“.

Колективизација

У децембру 1929. Стаљин је објавио да је Партија почела са „ликвидацијом кулака као класе“, а у јануару 1930. у Централном комитету одлучено је да се до 1933. изврши колективизација знатне већине сеоских домаћинстава, уместо 20% како је предложено на Шеснаестом партијском конгресу.

Стаљин је настојао да оправда ову „велику промену“ објашњавајући да је убрзана индустријализација неопходна ради одбране земље и ради механизације пољопривреде, без чега се не може очекивати велики пораст продуктивности. Што се тиче колективизације, њу су до сада, према Стаљину, жарко желеле масе власника малих и средњих сеоских домаћинстава, а противили су се једино кулаци. Заправо, оно што је он лично називао „другом револуцијом“ и „револуцијом одозго“ спровођено је уз велики отпор сељака, помоћу за ту намену регрутованих одреда градских комуниста и уз активно учешће ОГПУ-а (бивша Че-

ка). Милиони оних који су се упорно противили били су одвођени и депортовани. Према речима једног совјетског писца, „се-ло је заударало на печено месо“, пошто су сељаци радије клали и јели стоку него да је предају у колхоз (колективно газдинство). Међу сељацима, који никако нису схватали шта се догађа, кружиле су најбесмисленије гласине – једна од њих је била да ће све жене бити сакупљене у колективизоване гомиле.

До марта 1930. више од половине малих сеоских домаћинстава било је колективизовано, али уз такву материјалну штету да је Стаљин био приморан да успори корак. У свом чланку „Вртоглавица од успеха“ оптужио је сувише ревностне локалне функционере да претерују, посебно зато што превише широко тумаче израз „кулак“, и осудио употребу силе. Мање напредним колхозима дозвољено је да се распусте, па је до јесени проценат колективизованих домаћинстава опао са 58% на 21%. Да би сељаци лакше прихватили стање које их је задесило – а држави дале одрешеније руке у расподели колективног производа – сваком колективизованом домаћинству дозвољено је да задржи једну парцелу у приватном власништву и нешто стоке. Кампања је ускоро настављена. До 1934. готово 75% сеоских домаћинстава груписано је у колективна газдинства, а до 1937. године 93,4%.

Совјетска пољопривреда споро се опорављала од штете нанете присилном колективизацијом. И поред спроведене механизације, производња хране није могла да прати раст популације, а сточни фонд је био знатно мањи крајем тридесетих у односу на 1928. или 1913. годину. Међутим, колективизација је омогућила држави да слободно располаже пољопривредном производњом, да извози жито и да снабдева храном све бројнију индустријску популацију. Од колективних газдинстава захтевало се да држави испоручују производе у унапред одређеним количинама, и то по ниским прописаним ценама. Сељакова зарада састојала се од удела у остатку производње и приходу, пошто газдинство испуни обавезе према свим државним службама. У пракси, ово је значило да су средства за живот, а нарочито готов новац сељака, у великој мери зависили од прихода са приватне парцеле. Иако је колективно газдинство званично било самоуправни произвођачка задруга, његову управу и делатности детаљно су надгледале машинско-тракторске стани-

це, које су истовремено вршиле функцију службе за изнајмљивање машина и политичко-економског надзора, и које су месни партијски службеници и недовољно социјализовани сељаци сматрали чуварима социјализма. Дискриминативан режим издавања путних исправа везао је сељака за земљу, осим ако га службе за регрутовање радне снаге не пребаце у индустријску производњу. Стаљин је упорно настојао да масовну колективизацију представи као спровођење Лењиновог плана о стварању задруга. Бухаринов опис – систем војне феудалне експлоатације – бар краткорочно гледано, био је тачнији.

Подаци о совјетском привредном расту тридесетих година нејасним статистичким прорачунима нетачно су приказивани, али Стаљинове методе су несумњиво створиле јаку подлогу за развој тешке индустрије. Тврдње да је 1940. Совјетски Савез произвео 166 милиона тона угља, 31 милион тона нафте, 18,3 милиона тона челика и 48,3 киловат-часа електричне енергије вероватно су биле близу истине. (Подаци за 1913. износили су 29,1; 9,2 и 1,9 тона.) Овај успех постигнут је по цену великих тешкоћа за индустријске раднике. Реална вредност зараде знатно је опала за време првог петогодишњег плана и све до педесетих није достигла ниво из 1928. године. Због поремећаја у организацији и пада пољопривредне производње, који су настали услед колективизације, било је неопходно увести рационално снабдевање прехранбеним производима. Иако је рационално снабдевање укинато 1935, посебне радње, у којима су куповали искључиво припадници одређених занимања, биле су увек боље снабдевене од оних које су биле намењене осталим грађанима. Планови за развој индустрије увек су подразумевали брз раст продуктивности рада, па су радници непрестано терани да повећају свој учинак. Негодовање је понекад изазивало саботаже, или чак убиства присталица „стахановског покрета“, чији су прегалнички радни подвизи коришћени као изговор за подизање производних норми. Синдикати су донекле били задужени за обезбеђење социјалног и здравственог осигурања, али њихова главна улога била је да помажу управама да остваре план и наметну оштра правила дисциплине. Ипак, упркос ниским личним доходима, тешким условима рада, сталном недостатку неких прехранбених производа и све робе широке потрошње, сматрало се да је положај индустријских радника уопште бољи него сељака.

После искључивања десничара, у партијском апарату остали су превасходно лојални стаљинисти. О Седамнаестом партијском конгресу говорило се као о „конгресу победника“. Привидно се прослављао успех колективизације и првог петогодишњег плана, али то је уједно била и лична Стаљинова победа над свим својим противницима. Зиновјеву, Каменеву и Бухарину дозвољено је да говоре на конгресу, и чинило се да је оправдана нада да ће старе свађе сада бити заборављене. Изгледало је да ће због све израженије претње од нацистичке Немачке, о чему је говорио Бухарин на конгресу, совјетско руководство обавезно морати да се уједини. Међутим, њихова слога била је само варљива слика. После масовног искључивања десничара 1929 (чиме се чланство умањило за 11 %) из године у годину уследило је систематско уклањање чланова који су проглашени непоузданим и неспособним. У многим случајевима „непоузданост“ је значила отворено противљење нечовечном чину присилне колективизације. Губици и лоше пословање, неодвојиви од муњевитог програма индустријализације у заосталој земљи, изазвали су неконтролисане оптужбе за „упропашћавање“, тако да је током 1928–1929. првих неколико група управника изведено пред суд због саботаже. Неколико Стаљинових најближих сарадника сматрало је да је потребно да се нормализује стање у земљи, а нарочито да се пређе на политику измирења са сељаштвом, па су због тога с нелагодом посматрали Стаљиново осорно понашање према сарадницима, његову спремност да подређене окриви за „испаде“ које је сам захтевао, његову опсесивну потрагу за скривеним непријатељима, његову незајажљиву потребу да му се сви додворавају.

Чистке

Совјетски прикази догађаја из тог периода, који су објављени после Стаљинове смрти, у складу су са дугогодишњим виђењем неких западних историчара да је 1934. покушано да се Стаљин обузда (једини видни показатељ у то време било је то што он, из непознатих разлога, није поново изабран за „генералног секретара“ већ само за „секретара“ Централног коми-

тета). Међутим, у децембру 1934. убијен је секретар Лењинградске обласне партијске организације и звезда која се брзо успињала на партијском небу, С. М. Киров. Убица, Николајев, и тринаест других људи који су погубљени заједно с њим, названи су „зиновјевцима“, али Хрушчов у свом „тајном говору“, као и нека новија совјетска дела о историји Партије, јасно указују на то да је Стаљин испланирао овај злочин. Шта год да је истина, он је то искористио као изговор за покретање „велике чистке“ у којој су заједно нестали његови бивши противници, сарадници који су показали или могли показати било какву слободу мишљења, руководиоци који нису били његови пиони, десетине хиљада партијских људи са нижих положаја и безброј грађана без икаквог политичког утицаја. Први знак да ће се дуготрајно преиспитивање партијског чланства изродити у лов на вештице појавио се у јануару 1935, када је Зиновјеву, Каменеву и другима суђено *in camera*, после чега су послати у затвор на основу оптужбе да су организовали тајни центар опозиције, обмањивали Партију лицемерним признавањем кривице и непосредно утицали на Кировљевог убицу. Чистке су узеле маха када су стигла два наређења из Централног комитета у јануару и јулу 1936; прва наредба је захтевала масовно искључење из Партије свих безвредних чланова, а друга је захтевала веће напоре да се разоткрије „терористички троцкистичко-зиновјевски контрареволуционарни блок“. У септембру 1936. Стаљин је, у телеграму из своје летње виле у Сочију, приговарао како је политичка полиција четири године у заостатку и наредио да се Н. И. Жежов постави у Комесаријат унутрашњих послова (НКВД – у чији састав је 1934. ушла ОГПУ). Име новог комесара остало је по злу запамћено у речи „жежовшчина“, којом се означава крвопролиће у периоду 1936–1938.

Да би била уверљива прича о издајничкој и убилачкој завери којом руководи прогнани Троцки, и која захвата сваки део совјетског живота, инсцениран је низ јавних суђења, на којима је „бољшевичка савест“ – или бар Стаљинов глас – проговарала на уста врховног државног тужиоца Вишинског. Шеснаест бивших левичара, укључујући и Зиновјева и Каменева, изведено је пред суд и погубљено августа 1936. године. У јануару 1937. суђено је седамнаесторици других истакнутих бољшевика, од којих је тринаест стрељано, док је четворицу чекала

полагана смрт у радним логорима. Ови завереници су наводно били у служби Немачке и Јапана. У јуну су врховни командант Црвене армије, Тухачевски, и још седморица виших официра тајно осуђени и погубљени као шпијуни и издајници, док је Гамарник, председник Политичке управе армије, извршио самоубиство. У марту 1938. суђено је двадесет једном члану такозваног „антисовјетског блока десничара и троцкиста“, међу којима су били Бухарин, Риков и непредузимљиви бивши комесар унутрашњих послова, а осамнаест крупних преступника је погубљено. На сваком јавном суђењу оптужени су имали право једино да потврде раније дата признања која је изнудио НКВД, чије методе су, како је касније признао Хрушчов, укључивале и мучење.

Огромној већини жртава чистки суђено је тајно на судовима у којима су били људи подређени Вишинском и Јежову, и који су имали моћ да изричу групне пресуде. Земљу је заплуснуо талас страховите хистерије. Партијски и политички функционери, у страху за сопствену кожу, утркивали су се у језивом надметању да разоткрију све више лукаво прерушених издајника и саботера. Све установе и организације биле су принуђене да жртвују своје људе. Посвуда су се кукавице и амбициозни појединци придруживали потказивању својих колега. Њихове клевете из страха за властити положај или из жеље за напредовањем нису им увек помагале да избегну судбину својих жртава или оних који су се отворено противили дешавањима. „Велика чистка“ је послужила сврси. Бесмислена измишљотина о разгранатој завери послужила је као упозорење да се сви прошли, садашњи и будући Стаљинови противници сматрају издајницима и да, стога, заслужују смрт. Стаљин је показао да висока војна звања немају никакву политичку тежину. Што је још битније, он се, уз незнатне тешкоће, ослободио Партије, одакле је званично потицала његова власт, и показао, насупрот томе, да је Партија само једна од полуга моћи које му стоје на располагању. Тајна полиција постала је сада важније средство владавине, али и средство које је он чврсто држао у рукама, што је и доказао када је сменио Јежова, а на његово место, децембра 1938, поставио свог земљака из Грузије, Л. П. Берију. Многи осумњичени су одмах ослобођени, лов на вештице је заустављен, а сви недавни испади су неизбежно приписани субверзивним еле-

ментима унутар органа безбедности. Неће више бити, рекао је Стаљин на Осамнаестом партијском конгресу марта 1939, потребе за наставком масовних чистки. Његово предвиђање је било тачно. Од тада је уврежени страх, бојазан од изненадног хапшења и затварања без суђења у све претрпаније радне логоре, био довољан да држи земљу у покорности.

Од 1. јануара 1935. обустављено је рационално снабдевање хлебом и неким другим прехранбеним производима. У новембру Стаљин је подстакао наде о бољој будућности речима: „Живот је постао бољи, живот је постао срећнији!“ Истовремено је планирао „велику чистку“. Када је чистка узела маха, Стаљин је 1936. прогласио нови устав, пошто је посао на изградњи социјализма био готово завршен. Устав је садржао савршену листу грађанских права, али без гаранције да ће она бити и поштована. Постојала је одредба којом је озваничена водећа улога Партије, чије су надлежности сада постале саставни део Стаљинове личне диктатуре. Овим уставом сељаци су добили бирачко право, али су, исто као и сама представничка тела, имали безначајнију улогу него икада раније. Преуређени су органи совјетске власти и потврђено право савезних република (којих је сада било једанаест) на отцепљење. Као што је Стаљин рекао у једном другом контексту, „папир трпи све“. Овај устав је био користан пропагандни документ за иностранство, а изгледало је да су га многи совјетски грађани прихватили као нацрт за будућност. Да је Совјетски Савез заиста био, како су промотери устава говорили, заједница братских народа лишена класних непријатељстава, не би постојао видан разлог да режим не ублажи своје строге мере. Супротно томе, сам Стаљин је 1937, дајући идеолошко објашњење чистке, изнео нову представу о томе да класни непријатељи постају све предузимљивији и опаснији како се земља приближава социјалистичком циљу. На Осамнаестом партијском конгресу и последње наде о већим слободама у ближој будућности биле су распршене, јер је Стаљин рекао да ће држава, чак и у комунизму, и даље бити окружена капиталистичким земљама. Пошто је Стаљин, а не Маркс, па чак ни Лењин, био тај који је закључио да постоји могућност изградње социјализма, па чак и комунизма, у једној јединој земљи, његово најновије упадљиво одступање од дотадашњих убеђења било је ништа више до логичан коментар који је нужно уследио.

Совјетска спољна политика између два рата

Победа сила Антанте обезбедила је опстанак Лењиновог режима и омогућила му да избегне обавезе из Брест-Литовског мировног уговора. Међутим, током двадесетих, због сећања на страну интервенцију, комунистичке агитације у Европи и Азији, и совјетског одбијања да плати дугове царске Русије, заострили су се британско-совјетски и француско-совјетски односи. Совјетска влада је осуђивала Версајски „лоповски мировни уговор“, као и Друштво народа, „то средство француског и британског империјализма“. СССР се природно зближио са њиховом главном „жртвом“, Немачком, и 1922, у периоду сарадње између двеју земаља, потписан је Рапалски мировни уговор, који је, између осталог, омогућио Немачкој да прекрши забране у погледу војних обавеза које су јој наметнуте у Версају. Осим тога, совјетској влади је било лакше да спроводи своју двојну политику – „нормалне“ међувладине односе и заговарање комунистичке револуције – у ослабљеној Немачкој него било где другде. Трећи неуспешни комунистички устанак 1923. и деловање једне партије која се упорно супротстављала демократским институцијама у Немачкој, све док Хитлер није уништио и ту партију и институције, нису умногоме пореметили ток совјетско-немачких односа, док су се британско-совјетски односи погоршали, а неко време и прекинули због уплитања Коминтерне у дешавања у Британији и Азији. Када су се носиоци стаљинистичке пропаганде крајем двадесетих година ослањали на опасност од нових сукоба како би истакли хитну потребу за индустријализацијом, Британија и Француска именоване су као земље које ће их највероватније напасти.

Совјетски руководиоци (за разлику од прогнаног Троцког) прекасно су увидели опасност која је претила од нацизма. Фашизам је, према њиховом схватању, био алтернативни начин владавине којем су се капиталисти окренули у тренуцима дубоке кризе, када буржоаска демократија више није могла да држи народ под контролом. Другим речима, појава фашизма указивала је на то да сазревају услови за револуцију. У Немачкој нацизам није био озбиљна претња комунистима, већ је пре био потврда њихове неумитне победе. Њихов непосредни зада-

так није био да се супротставе нацистима, већ да зауставе утицај реформистичких социјалдемократа – односно „социјалфашиста“, како их је с подсмехом називала совјетска пропаганда – на народне масе. Уследиће борба комунизма и фашизма и заострити се због напада обе екстремистичке партије на социјалдемократски центар, у току које ће, претпостављало се, комунисти придобити народне масе. Оваква политика делотворно је спречавала комунисте и социјалдемократе да пруже заједнички отпор нацизму, и заиста је било тренутака у којима су нацисти и комунисти сарађивали у борби против социјалдемократа.

Општеважеће правило било је, наравно, да локални интереси комунистичких партија буду подређени глобалној стратегији комунизма, чији је први циљ био да се очува и оснажи совјетска основа. Сам Лењин је био спреман да жртвује иностране комунисте због потреба совјетске спољне политике – као када је прећутно допустио гушење комунизма у Турској да би задобио наклоност Кемала Ататурка. Истрајан на путу одређеном 1923, Стаљин је упорно тражио да кинески комунисти наставе да делују под окриљем широког националног покрета (Куоминтанг), све док Чанг Кај Шек 1927. није уништио свог тројанског коња. Стаљин се упустио у ову неизвесну политичку игру, јер је првенствено хтео да поткопа положај империјализма у Кини. Левичарско скретање међународног комунизма 1929. било је још једна, и то веома чудна, примена начела да совјетске потребе морају усмеравати комунистичко деловање на свим другим местима, јер су овом приликом потребе биле лично Стаљинове. Нова политика међународног комунизма била је одраз Стаљинове „друге револуције“ у Совјетском Савезу. Парола Коминтерне „класа против класе“ одговарала је Стаљиновој пароли „ликвидација кулака као класе“. Сукоб Коминтерне са социјалдемократама и реформистима био је у истој равни са Стаљиновом борбом против „десничара“. На међународном плану, исто као и у Совјетском Савезу, чинило се да је комунизам наставио офанзиву после дугог периода мировања и да су на помолу величанствене победе. Нови смер захтевао је строжу дисциплину, нове доказе лојалности и уништавање свих који сумњају или се колебају. У периоду 1929–1933. стране комунистичке партије претвориле су се из бољшевичких у стаљинистичке службе.

Совјетска политика нагло се променила средином тридесетих. Гранични сукоби са Јапаном, Хитлерове оштре осуде болшевиизма и закључивање пакта против Коминтерне (1936) приморали су Совјетски Савез да *побољша односе* са западним демократским земљама. Совјетски Савез придружио се Друштву народа (1934), чију је улогу до тада оспоравао, закључио је пакт о одбрани са Чехословачком и Француском (1935) и постао, бар на речима, главни носилац заједничке безбедности од фашистичког напада. Коминтерна је 1935. обуставила сукобе са социјалдемократијом и позвала на стварање „народног фронта“ свих антифашистичких снага. За то време Стаљин је седео на две столице. Док су Немачка и Совјетски Савез 1937. учествовали у Шпанском грађанском рату на супротним странама, совјетски изасланици у Берлину почели су да испитују могућности да се постигне договор између двеју земаља. Стаљин се прибојавао да су западне демократије намеравале да немачки напад преусмере на исток и да ће, чак и ако склопи савез са њима, Совјетском Савезу бити препуштено да „вади кестење из ватре“ у случају рата. Преговори са Британијом и Француском 1939. нису га разуверили, тако да су у августу Совјетски Савез и Немачка потписали Пакт о ненападању, што је Хитлеру дало одрешене руке на западу. Две земље су међусобно поделиле Пољску, а Молотов, председавајући Совјета народних комесара, јавно се радовао уништењу „чудовишне версајске творевине“. Док је Немачка ратовала са Британијом и Француском, Совјетски Савез је напао Финску и извршио анексију балтичких држава – Естоније, Летоније и Литве. Комунисти западних демократских земаља добили су наређења, која нису сви послушали, да осуде империјалистички рат, раде на томе да га окончају и да не подржавају своје владе у рату против Немачке. Мада односи између двеју земаља нису текли глатко, Совјетски Савез пружао је знатну материјалну помоћ Немачкој. Стаљин се изгледа надао да ће се западне земље наћи у пат позицији и да ће се закључити мир којим ће Совјетски Савез задржати нове територије. Било како било, он није хтео да изазива Немачку убрзаним појачавањем истурених линија одбране, при чему је занемаривао упозорења Запада да се Немачка спрема за напад.

Совјетски Савез у Дружтом светском рату

Хитлеровим оружаном нападом у јуну 1941. „империјалистички рат“ одмах се претворио у „рат народа против фашизма“. Британија је предложила стварање савеза, а САД је свој програм војно-економске помоћи проширио и на Совјетски Савез. Антихитлеровски савез је остао јединствен током рата, упркос Стаљиновим стварним или тобожњим сумњама да би западне силе могле закључити сепаратни мир са Немачком и да оне намерно одгађају отварање још једног фронта да би ослабиле Совјетски Савез. Совјетски Савез је невољно признавао значај и улогу помоћи Запада и западних војних успеха, што је одувек било необично у поређењу с отвореним дивљењем Запада према огромном совјетском доприносу савезничкој победи над Немачком.

Ако је Стаљин био затечен у јуну 1941, и Хитлер је, с друге стране, знатно потценио совјетску војну моћ. Очекивао је још једну муњевиту победу, па је његова војска ушла у Совјетски Савез неприпремљена за ратовање у зимским условима. Међутим, он је лично погрешно јер је крајем лета повукао тенкове из армијске групе „Центар“ док је она брзо напредовала ка Москви, што је омогућило Совјетском Савезу да регрупише своје снаге и предузме зимску противофанзиву. Иако су Немци у првих неколико месеци рата заузели Белорусију и Украјину, и опколили Лењинград, совјетска влада успела је да у позадину евакуише око 1.500 индустријских предузећа и да убрзо изнова створи запањујуће снажну индустријску основу. Хитлеров поход на Баку 1942, којим је хтео да пресече совјетску набавку нафте, заустављен је, а он је други пут погрешно тако што је главне напоре усмерио према Стаљинграду на Волги, циљу који је имао више симболичну него стратешку вредност. Пораз и заробљавање огромне армије фелдмаршала Фон Паулуса јануара 1943, после четири месеца жестоке борбе, означили су прекретницу рата. Совјетске оружане снаге су се у наредних осамнаест месеци ратовања на већини делова фронта вратиле на границе из 1939. године. Између августа 1944. и маја 1945. оне су наставиле да напредују на запад и југ, и при томе заузеле Румунију, Бугарску, балтичке државе, Пољску, Мађарску, Аустрију и Чехословачку. Совјетске трупе су 25.

априла 1945. опколиле Берлин и повезале се с америчким трупама на Лаби. Немачка се безусловно предала савезницима 7. маја. Да би потврдио право на територијална проширења, са чиме су се западне силе већ сложиле, Совјетски Савез је објавио рат Јапану 8. августа (два дана пошто је атомска бомба бачена на Хирошиму) и, неколико недеља пре него што су се Јапанци предали генералу Макартуру, уништили преостале јапанске снаге у Манџурији.

Ове совјетске победе не би биле могуће без помоћи Запада, без доприноса западњачког бомбардовања Немачке и без западњачких ратних операција у Африци, Италији, Западној Европи и на Далеком истоку. И поред тога, свет је заиста изненадила величина њиховог успеха. Совјетски Савез се супротставио налету највећих немачких копнених снага и потпуно их потукао. Совјетски губици, људски и материјални, били су огромни: 20 милиона људи је погинуло (половина од тога цивили или заробљеници), 1.710 градских центара је уништено, 25 милиона људи остало је без домова, хиљаде предузећа и хиљаде километара железничких пруга онеспособљено. Уз све то, совјетске оружане снаге показале су непревазиђени хероизам и издржљивост у борби. Њихов патриотизам, као и целокупног совјетског народа, јачао је пред суровим немачким понашањем према затвореницима и становништву окупираних територија. Совјетска индустрија је била довољно развијена да, уз помоћ Запада, опреми војску за савремено ратовање. У Совјетском Савезу се о Стаљиновој вештини вођења рата после његове смрти често говорило с омаловажавањем, али неопходно је рећи да је, после првих неколико совјетских пораза, Стаљин именовао сјајне војне команданте, чији је рад ретко ометао. Бар је у извесном смислу заслужио назив који је толико волео да чује – „организатор наших победа“. Административни апарат који је створио и којим је управљао показао се изванредно способним да усклади људске и материјалне потенцијале земље са ратним потребама. Стаљин се показао и као вешт психолог у начину на који је управљао вољом народа. Позивао је не на одбрану комунизма већ отаџбине и као примере истицао руске славне ратнике из прошлости – Александра Невског, Димитрија Донског, Суворова, Кутузова. Придобио је и помоћ дуго времена прогоњене (и традиционално националистичке) Пра-

вославне цркве, тако што је одобрио поновно оснивање Патријаршије (1943) и отварање цркава. Најпротивречнија од свих његових родољубивих изјава је она којом је поздравно предају Јапана. Руси су, рекао је, ишчекивали тај тренутак још откад су претрпели пораз од Јапана 1905. године – пораз који су бољшевици, у ствари, жарко желели.

Стаљинове последње године

Многим се чинило да исход рата истовремено оправдава Стаљинове поступке после 1928. и сасвим сигурно најављује блажу политику у будућности. Такве наде су убрзо распршене. Односи између Совјетског Савеза и његових ратних савезника нагло су се погоршали како су комунистички режими на силу и превару успостављани у земљама које су биле под контролом совјетске војске. Совјетска пропаганда и нова међународна комунистичка организација, Коминформ (основана у септембру 1947), прогласили су да је свет подељен у два табора – „табор социјализма и мира“ (предвођен Совјетским Савезом) и „табор империјализма и рата“ (предвођен Сједињеним Државама). Стаљин је од 1946. поново увео у Совјетском Савезу праксу доношења петогодишњих планова с главним циљем да се утростручи предратна индустријска производња и на тај начин „наша мајка земља осигура у случају било каквих дешавања“. Земља је до 1946. у основи успела да наново изгради ратом уништenu индустрију, а тешка индустрија је почела нагло да се развија. Тамо где су Немци иза себе оставили пустош и рушевине подизани су нови градови, од којих су многи били добро планирани и лепо, наружени једино неукусно украшеним јавним грађевинама, што је оштро критиковано после Стаљинове смрти. Напредак осталих привредних грана био је слаб. Пољопривреда, у потпуности лишена капитала, пропадала је. Ван великих градова честе су биле несташице mesa, масти и шећера, а брашно се продавало само у посебним приликама. Одеће и обуће никада није било довољно. У градовима које рат није уништио становништво се све више тискало у оронулим стамбеним објектима. Отворено незадовољство и непослушност кажњавани су, као и пре, слањем у затвор, а препуни радни ло-

гори и сами су постали веома значајна економска институција, поготово зато што су окупљали веома јефтину радну снагу у удаљеним и заосталим рударским и шумарским областима.

Совјетска влада позивала се на непрекидну опасност од империјалистичког напада како би оправдала тешке захтеве које је наметала свом народу, а током совјетске блокаде Берлина (јун 1948 – мај 1949), или прве године сукоба између Северне и Јужне Кореје (1950–1951), изгледало је да је трећи светски рат сасвим могућ. Да би ојачао истурене положаје и омогућио одбрану унутрашњости Совјетског Савеза, Стаљин је чвршће стегнуо своје сателите у Источној Европи. Југославија, једина европска земља осим Совјетског Савеза у којој су комунисти дошли на власт сопственим напорима, 1948. успротивила се совјетском уплитању у њена унутрашња питања, због чега је искључена из међународног комунистичког покрета. Да би се обесхрабрило свако будуће угледање на маршала Тита, спроведене су чистке у комунистичким партијама сателитских земаља; сви руководиоци осумњичени за националистичке склоности, или једноставно за сопствено мишљење, смењени су, а у неким земљама (Бугарска, Мађарска, Чехословачка) инсценирана су суђења по узору на совјетска из 1936–1938. и угледни комунисти су погубљени или послати у затвореничке логоре. Много касније је откривено да је совјетска тајна полиција непосредно надзирала ове операције застрашивања у братским „народним демократијама“. Као меру опреза против „идеолошких субверзија“, Стаљин је строго ограничио путовања и културне везе. После рата, као и током тридесетих, совјетски писци, уметници, научници и учени људи са завишћу су помно испитивани како би се открили знаци стране контаминације или самониклог застраивања, при чему су Стаљинова лична опредељења и предрасуде поставили круту званичну границу у разним областима културних или академских стремљења.

Своје последње године Стаљин је, у извесном смислу, провео као осамњеник. Његов живот одвијао се у Кремљу и вили у близини Москве. Ретко је примао дипломате или посетиоце из некомунистичких земаља. Његова сазнања о стању у Совјетском Савезу и у свету изван његових граница потицала су од људи који су га се плашили и који су му ласкали. Касније се признало да су многе његове одлуке у вези са домаћом и

страном политиком биле насумичне и да је Стаљин био лоше обавештен. Међутим, нема показатеља на основу којих би се могло закључити да је његова власт ослабила. Према својим најближим сарадницима опходно се са презривом иронијом – тако да они, као што је рекао један од њих, никада нису знали да ли ће после разговора с њим отићи кући или у радни логор. Из још увек нејасних разлога он је 1949. одобрио хапшење и погубљење неколико руководећих партијских људи, укључујући Вознесенског, који је био члан Политбироа и председник Државне планске комисије. Седнице Политбироа у пуном саставу су ретко одржаване, тако да су политику одређивали *ad hoc* састављени поткомитети. Стаљин је од 1940. био уједно председник владе (чије име је 1946. промењено у Министарски савет) и председник Централног комитета, што је користио како би ослабио утицај високих партијских званичника. Чини се и да је из сопственог интереса изазивао нетрпељивост између најистакнутијих људи у Политбироу, тако што је Маљенкову и Жданову наизменично придавао већи значај све до Ждановљеве смрти 1948, као и тиме што је допустио да неслагања о пољопривредној политици између Маљенкова и Хрушчова изађу на видело 1950–1952. године. После Деветнаестог партијског конгреса, у октобру 1952, Политбиро је преименован у Президијум и знатно је проширен. Стаљинов следећи корак, као што је Хрушчов касније рекао Партији, било би уклањање старијих руководилаца и „довођење људи са мање искуства“. Из Хрушчовљевих речи могло се, такође, наслутити да „уклањање“ не би значило одлазак у заслужену пензију. Заиста, у јануару 1953. све је указивало на то да Стаљин припрема крвопролиће. *Правда* је објавила да је терористичка група од девет доктора признала да је, по наређењу америчке обавештајне службе, извршила убиство Жданова и ковала заверу против неколико водећих војних личности. Није се знало колику чистку је Стаљин планирао пре него што је умро 5. марта. Месец дана касније обелодањено је да су докторима изнуђена „признања“, тако да су оптужбе против њих повучене. Један високи функционер из службе безбедности је погубљен 1954. зато што је организовао ову операцију.

Власи Хрушчова

Није постојао, нити је могао постојати, неко ко би наследио Стаљина. Да је неки поручник био довољно моћан да заузме његово место после његове смрти, можда не би чекао толико дуго. Он је давао људима власт, али никад без моћи опозива, и пажљиво је одржавао равнотежу моћи међу својим најближим сарадницима, тако да је борба за власт после његове смрти била неизбежна. Руководиоци из владе су марта 1953. опомињали народ да избегне „расуло“, мада су највећи изгледи за ову опасност постојали унутар ужег руководства. Они су показали привидно јединство тиме што су смањили Президијум на величину старог Политбироа и тако што су његовим члановима расподелили одговорност за главне административне гране. Иза овакве фасаде одвијала се борба. Г. М. Маљенков, преостали први секретар Централног комитета, постао је и председник Министарског савета, а у новинама је јавност први пут видела слику која је требало да посведочи о томе како су га Стаљин и Мао Цедунг прихватили као себи равног. Неколико дана касније, међутим, Стаљинов јединствен положај је раздвојен, тако да је Маљенков поднео оставку на место првог секретара Партије да би могао да се усредсреди на послове председника владе. Новом Стаљину била би потребна лична оданост тајне полиције, односно безрезервна подршка њеног врховног заповедника. Неки његови сарадници су несумњиво имали ово у виду када су проузроковали пад Л. П. Берије, кога су, по старом обичају, приказали као агента британске обавештајне службе, а затим га и погубили — или у моменту хапшења, као што кажу гласине, или после суђења на војном суду у децембру, као што је известила *Правда*. После овога тајне службе је вероватно колективно надзирала група људи из партијског руководства.

У септембру 1953. Н. С. Хрушчов је изабран за првог секретара Централног комитета и ускоро се показао као доминантна личност у новом Президијуму. Његов нагли успон савим је разумљив када се узму у обзир ток његове дотадашње каријере и личне особине. С обезглављеном и заузаданом тајном полицијом знатно се повећала улога оног другог свеобухватног система контроле — партијске мреже. Хрушчов је пре тога ра-

дио у партијском апарату, са кратким прекидима, већ двадесет пет година и годинама управљао двома најважнијим партијским организацијама — украјинском и московском. Одржавао је широке контакте са партијским секретарима из унутрашњости, који су сада имали велики политички значај, и био је њихов природни вођа у било каквом сукобу са министарском бирократијом. Током рата, док је већина других чланова Политбироа остала у главном граду, он је служио као високи партијски представник у Стаљинграду и другим местима на линији фронта, а његови пријатељски односи са неким генералима сада су се показали као предност. По темпераменту и образовању Хрушчов је био више политичар него бирократа, пријатније се осећао на бини или чак усред мноштва него за столом, био је нарасит у опхођењу, отресит и духовит у говору, оштроуман и прек. За једанаест година издигао се изнад својих колега и много снажније од било ког другог појединца утицао на темпо и смер изразитих промена у совјетској политици после Стаљина.

Изгледа да је владало општеприхваћено мишљење да су Стаљинове замисли и методе превазиђене и штетне. Иако можда само због сопствене безбедности, његови наследници су се снажно противили владавини појединца и званично су увели начело колективног руковођења. Укинули су полицијски терор стаљинистичких размера и почели да затварају најозлоглашеније затвореничке логоре. Решили су да успоставе равнотежу привредног развоја, коју је озбиљно нарушила крута Стаљинова политика: нарочито су увидели потребу да се знатан део улагања у тешку индустрију преусмери на секторе у којима је совјетска технологија заостајала, да се уложи капитал у стално занемаривану пољопривреду, да се производи више робе широке потрошње и да се изгради више домова. У вези са међународним односима, настојали су да што пре смање затегнутост и на Женевском самиту 1955. показали су већу флексибилност од преминулог вође. Хрушчов се за почетак посветио обнови пољопривреде, углавном тако што је на различите нове начине стимулисао сељаке. Поље његових делатности се, међутим, нагло проширило после фебруара 1955, када је Маљенков присиљен да поднесе оставку. Главна замерка против Маљенкова била је она коју би Хрушчовљеви пријатељи у војсци сматрали веома озбиљном: говорило се да се он заузимао за преусмерава-

ње знатних новчаних средстава на лаку индустрију. Он је лично објаснио свој политички недостатак у тексту оставке, где је признао да му недостаје познавање локалних прилика, у чему је, наравно, лежала велика предност Хрушчова и партијских апаратчица. Наследник Маљенкова, Н. А. Булгањин, у прошлости је блиско сарађивао са Хрушчовом, а тренутно је предано играо споредну улогу. Од тада па све док није смењен, у октобру 1964, Хрушчов је био главни архитекта совјетске унутрашње и спољне политике. Иако је пошао од општеприхваћених начела постстаљинистичке реформе, он их је разрадио с таквим демагошким полетом да је и његовим присталицама понекад било непријатно, показао је неуморну и понекад несмотрену страст према организационим новинама против којих су се бунили опрезнији умови, био је бескрајно плодан у вези са добрим, и не баш тако добрим, рецептима за брз економски и друштвени напредак. Списак његових неуспеха је дугачак, али намеће се питање да ли би неки опрезнији човек створио, као што је то Хрушчов урадио, оно што је после Стаљинове страховладе земљи било неопходно – осећање обнове, наду да ће се успоставити здравији односи између оних који владају и оних којима се влада, наговештај срећније и богатије будућности.

На Двадесетом партијском конгресу у фебруару 1956. Хрушчов је одважно противречио Стаљиновој (и Лењиновој) најмрачнијој идеји. Рат, рекао је, није „кобно неизбежан“, зато што моћ Совјетског Савеза и његових савезника може одвратити било ког будућег нападача. Осим тога, у целом свету комунистичке снаге тако брзо јачају да би могле у неким земљама доћи на власт мирним путем. Оваква уверавања била су исто толико намењена совјетском народу, који је већ веома дуго живео у страху од неминовног термонуклеарног сукоба, колико и остатку света. Једно значајније обећање дато је у „тајном говору“, који је убрзо обелодањен пред читавим народом. У њему је Хрушчов навео неке Стаљинове злочине, нарочито оне против Партије, и осудио „култ личности“, који је прогласио светом једну убилачку и умногоме несврхисходну тиранију. Овај говор тумачен је као доказ да нови људи на власти неће спроводити терор над сопственим народом. Уклоњени су свуда присутни Стаљинови портрети и слике, као и све остало што је чинило саставни део култа. Места названа по њему постепено су

вратила своје претходне називе или су добила нове, који су били безазлени и крајње неупечатљиви. На хиљаде његових преживелих жртава добило је неку врсту надокнаде, а још много више хиљада њих постхумно је рехабилитовано. Истакнути дисиденти, међутим, иако ослобођени најапсурднијих оптужби, још су били политички анатемисани. Следећих неколико година Стаљиново званично углед био је променљив. У борби коју је водио 1957–1958. против осталих старијих чланова Политбироа, Хрушчов их је оптуживао да охрабрују и подржавају Стаљинову линију, док је себе посредно сврстао у здраво „лењинистичко језгро“ унутар старог руководства; али није био толико спреман, као неки његови млађи следбеници, за отворено и темељно истраживање прошлости. Осим тога, када су критичари стаљинизма детаљно преиспитивали основне поставке режима, Хрушчов се сам присетио врлина владара којег је осуђивао.

Хрушчов је енергично прионуо на решавање неких најозбиљнијих проблема наслеђених од Стаљина: спорост гломазне и сувише централизоване бирократије, стагнација села, непоштовање закона од стране његових извршилаца, све дубљи јаз између повлашћеног слоја и народа. Решења која је понудио била су уједно она која би помогла човеку са његовим особеним способностима и ограничењима да остане на власти. Волео је да изгледа као бранитељ Партије од министарске бирократије, унутрашњости од главног града, обичног човека од учмалог чиновништва, надмених интелектуалаца, приглупих стручњака. У крајњој линији, он, наравно, није ни могао нити је желео да ослаби централну власт. Није могао ни битније да измени бирократски начин мишљења који је партијски апаратчик у потпуности делио са својим колегама из владе. Оно што је покушао да уради, узастопним реорганизовањима, јесте да разбије јаке концентрације моћи које нису биле непосредно подређене њему, да извршну власт учини обухватнијом и да је прошири на ниже нивое, увек под контролом машинерије своје централне Партије, да „фотељаше“ натера на живљи рад. За почетак се могао ослонити на одушевљен одзив амбициозних људи, нарочито из унутрашњости и средњих партијских редова, којима је понудио већи делокруг и боље могућности за унапређење. Међутим, са сваким његовим организационим преуређивањем увећавао се број оних који су изгубили положаје и који су премештени, и ка-

да је, пошто је очигледно потчинио министарску бирократију, почео драстично реструктурирање партијског апарата у унутрашњости, прескупо је наплатио оданост својих присталица.

Прве мере административне децентрализације 1955-1956, чиме је нарочито повећана моћ републичких влада и, наравно, њихових партијских организација, нису изазвале никакав видан отпор, али крајем 1956. неки привредни моћници из Москве удружили су се са слабом *fronde* у Президијуму ради заједничког супротстављања Хрушчову. Његов положај био је привремено ослабљен због недавне кризе у Пољској, побуне у Мађарској и немира који су избили међу совјетским студентима, што се све догодило због Двадесетог конгреса. У децембру је контрола привреде припала искључиво једном новом утицајном телу, Државној привредној комисији, која је могла јасно ограничити Хрушчовљево уплитање у ову област. На то је он одговорио 1957. предлогом да се смање надлежности индустријских министарстава и да се многа од њих укину, да се успостави мрежа „привредних совјета“ за регионалну координацију индустрије и да се дају већа овлашћења директорима фабрика. Ова мера је у мају постала закон, али, што је битно, без одобрења Президијума. Крајем јуна једна ванредна седница Централног комитета осујетила је покушај да се Хрушчов скине са положаја. Његове присталице осудиле су „антипартијску групу“, у коју су убројали Молотов, Маљенков и Каганович, заједно са Хрушчовљевим одметнутим штићеником Шепиловом, и избациле их из Партије. Од два главна привредна моћника у Президијуму, један (Сабуров) је неприметно склоњен, а други (Первухин) враћен је на нижи положај. Постепено се тек сазнало да су Хрушчовљеви противници у Президијуму, у ствари, били у већини, и да је међу њима био и Булгањин. Президијум и Секретаријат су се увећали унапређивањем Хрушчовљевих присталица. Један од њих, маршал Жуков, за кога се причало да је помогао Хрушчову тако што се постарао да окупи раштркане чланове Централног комитета како би се одржао ванредни састанак, само кратко је уживао у свом новом положају. Када се у октобру вратио из посете Југославији, сазнао је да више није на месту министра одбране, а недељу дана касније званично је уклоњен из Президијума. Најозбиљнија оптужба против њега била је да је настојао да укине контролу Партије и владе над

оружаним снагама. Било како било, разумљиво је да Хрушчов није био одушевљен идејом да се у врховном партијском органу налази један министар одбране, који је уз то и најистакнутији војник Совјетског Савеза и омиљен у народу.

Оживљавање пољопривреде било је можда најхитнији од свих задатака, и највише је одговарао Хрушчову. Тај задатак имао је и морални и практични аспект. Образовани совјетски грађани добро су знали да је стаљинизам сазрео у друштвеној и политичкој клими коју је створила колективизација, да су сељаци скупо платили индустријски напредак земље, да су они још угњетени, слабо плаћени, другоразредни грађани. „Колхозна књижевност“, која је цветала под Хрушчовом и често неодољиво подсећала на стару популистичку литературу, на неупадљив начин је говорила како велепоседници треба да се искупе за све минуле патње и неправде нанесене сељацима, а понекад чак и да је село мудрије, честитије, више „руско“ него град. Хрушчов, наравно, није тако говорио, али је допуштао критичко преиспитивање грешака из прошлости почињених у односу према сељаштву. Нови програм Партије из 1961. истицао је да „диктатура пролетаријата“ брзо прелази у „државу целокупног народа“. Ова нејасна формулација била је обећање једнакости за сељака. До видљивијег побољшања њиховог положаја дошло је одређивањем праведнијих цена њихових производа, плаћањем унапред за рад у колективном сектору и већим улагањима у сеоске стамбене објекте и објекте од јавног значаја, као и унапређењем механизације, употребом вештачког ђубрива, и зграда на имању, и, што свакако није небитно, укидањем незаситих машинско-тракторских станица и пребацивањем пољопривредне механизације на пољопривредне поседе. Хрушчовљев нестрпљиви ум није био задовољан овим видним мерама. Он је очекивао огроман пораст производње жита од нових усева, нових начина обраде, нових њива – и овде је показао погубну склоност да упропасти иначе добре замисли. У народу Хрушчов је, неправедно, остао запамћен као *кукурузник*, који је апсурдно остајао при томе да се кукуруз сеје на сваком типу земљишта и у сваком климатском подручју, и да би то омогућило, дозволио је да се униште постојећи пашњаци. Исто тако непромишљено спровео је преамбициозни план да се узоре око 70 милиона јутара необрађене и неискоришћене зе-

мље, највећим делом у неплодној централној Азији, ослањајући се углавном на радну снагу младих добровољаца. Мере предostroжности против ерозије су занемарене, послови складиштења и превоза обављани су са губицима и били су неделотворни, а због неподношљивих животних услова многи добровољци су се вратили кућама. Неизвесно је да ли би на крају нове обрaдиве површине исплатиле трошкове одржавања. Међутим, оне су допринеле постизању рекордних жетава, које су краткорочно оправдале Хрушчовљеву пољопривредну политику. Година 1958. показала се, напослетку, као врхунац његовог достигнућа, а у наредним годинама Совјетски Савез морао је своје приносе жита допуњавати увозом.

За време Хрушчова совјетски грађанин је имао мање разлога него икад раније да се прибојава произвољног хапшења, групних осуда и неизвесног заточеништва. Јавно суђење, грађанска контрола над затворима и логорима, која се вршила преко месних совјета, и побољшан кривични закон, у извесној мери, спречавали су „кршење социјалистичких закона“. Хрушчов се хвалио непостојањем политичких затвореника у Совјетском Савезу. Неоспорно је да он није примењивао насилне мере. Чак је и своје политичке противнике кажњавао само тако што им је прекорно давао смешно ниске положаје. Ипак се није либио строгих казни, па је 1961. на пример, за извесне категорије „привредних преступа“ (кривотворење, новчане малверзације, провера државне имовине) уведена смртна казна. Исто тако, није се строго придржавао званичних законских процедура. Готовани, доколичари и уличне силеције могли су бити изведени пред уличне или партијске судове у предузећима и групно избачени из заједнице. У веома раширеној антиверској кампањи од двадесетих година, граница између убеђивања и дивљачког злостављања прелазила се изузетно лако, а грађанска права верника била су сасвим неодговарајуће заштићена.

Сврха независних судова, добровољачких бригада за помоћ полицији и конференција о производњи, уз учешће радника у предузећу, била је да се шири јавност укључи у рад режима и да се, на тај начин, смањи јаз између оних који владају и оних којима се влада. Оваква политика била је један од видова онога што је Хрушчов сада називао „свеопштом изградњом комунизма“, уз тврдњу да предаја државних функција грађани-

ма већ напредује. На сличан начин предузео је кораке како би се смањиле неједнакости у друштву, које је за себе тврдило да у њему „не постоје антагонистичке класе“, не само тако што је повисио најниже личне дохотке већ и тако што је у мањој мери снизио високе бирократске плате. Његов егалитаризам се најхрабрије показао у првобитним предлозима о реформи образовања, где је период рада у индустрији, пољопривреди или војсци био предуслов за примање на факултет. Овим планом првенствено се настојало да се превазиђе недостатак радне снаге узрокован ниским natalитетом у току рата, али га је Хрушчов искористио да би равноправније проширио могућности образовања и подстакao друштвену покретљивост. Слично томе, повећао је број стручних предмета у школском програму, делимично из чисто практичних разлога, али и да би смањио разлике између службеника у администрацији и стручњака, с једне стране, и радничких маса, с друге стране.

Оваква политика је занимљивија као признање друштвених проблема него због оствареног учинка. Грађанско учешће у администрацији и спровођењу закона неизоставно је било смештено у круте оквире партијске контроле. Хијерархијска структура власти је неизбежно ограничавала смањење класних разлика. Хрушчовљеве идеје о образовању косиле су се не само с интересима више класе, чија је једина брига био сопствени опстанак, већ и са привредним потребама, али су забринуте просветни радници, научници и планери на крају успели да их ублаже.

У спољној, као и у унутрашњој политици, Хрушчовљеве иницијативе показивале су чудну мешавину рационалности и исхитрености. Ниједан претходни совјетски вођа није толико путовао и ниједан руски владар после Петра Великог није био тако слободан у односима са странцима. Где год да је ишао задовољавао је свој апетит за скретањем пажње на себе — одјурio је у Београд 1955. да би се, како су неки његови сарадници рекли, и сувише упадљиво јавно помирио са Титом, исте године се дугачким говором обратио масама у Индији, упустио се у жучну размену мишљења са подједнако острашћеним лабуристичким политичарем током посете Британији 1956, ударио о сто шипелом на Генералној скупштини Уједињених нација 1959, одшетао са самита у Паризу 1960. године. Многи његови су-

народници нису одобравали такво понашање, али је он у иностранству био популарна личност, делујући у исти мах комично, опасно и охрабрујуће. Неко време успешно је проносио идеју да је Совјетски Савез решен да избегава рат, али и да је, исто тако, спреман да се позове на своју снагу ради брзог и успешног решавања крупних међународних проблема. Поверење у њега почело је да слаби када се сувише често ослањао на празна обећања, као када је покушао да изнуди преиспитивање берлинског режима (1958) или у току либанске кризе (1960).

Када је у новембру 1962. окончао најоштрију кризу у совјетско-америчким односима тако што је повукао совјетске ракетне системе са Кубе, мало кога је убедила његова изјава да је постигао дипломатску победу. За највећи совјетски неуспех током раздобља његове власти Хрушчов вероватно не сноси личну одговорност. У питању је погоршање односа са Кином до те мере да је један режим могао осуђивати онај други као извитоперен, некомунистички и империјалистички. Мао Це-дунга је вероватно наљутила недовољна совјетска економска и техничка помоћ, блага совјетска подршка настојањима Кине да поврати Тајван и очигледна совјетска невољност да Кину прихвати као равноправног партнера у руковођењу светским комунистичким покретом. Свађа је избила у јавност 1960. и заоштрила се када је Совјетски Савез стао на страну Индије током кинеско-индијских расправа око граница 1962. године.

Пад Хрушчова

Хрушчовљев положај непрестано је слабио од 1960. године. Његова пољопривредна политика, после почетних добрих резултата, није обећавала будуће брзо напредовање. Његов систем управљања привредом измењен је поновним увођењем неких раније укинutih министарстава и 1963. стварањем Врховног привредног совјета, чија је очигледна сврха била да ограничи утицај Партије у овој области. Неуспеси на међународном плану, незадовољавајући одзив на настојања Совјетског Савеза да створи чврсте пријатељске везе са земљама Трећег света, смањивање совјетског утицаја на комунистичке партије у иностранству, до чега је понајвише дошло због свађе са Кином,

допринели су порасту незадовољства Хрушчовом. Он је 1962. поделио Партију на регионалном нивоу у засебне индустријске и пољопривредне организације. Тиме је успео не само да још више наљути владине и економске бирократе, пошто је његов циљ био да појача партијски надзор њихових активности, већ и да окрене против себе и велики број партијских функционера којима је сужено поље деловања и ослабљен статус. Увредио је непосредне сараднике када је 1964. послао свога зета у мисије у Западну Немачку и Ватикан. Исте године је више од четири месеца провео путујући, што није било нарочито мудро. У октобру, док је био на одмору на Криму, разменио је поздраве са заповедником свемирског брода у орбити и унапред се радовао дочеку победоносних астронаута у Москви. Церемонијални дочек, међутим, приредили су његови наследници. Заобилазећи истину, *Правда* је објавила да је, с обзиром на његове поодмакле године и слабо здравље, Хрушчов ослобођен својих дужности. Л. И. Брежњев га је заменио на месту првог секретара Централног комитета, а А. Н. Косигин на месту председника Министарског савета. Нови руководиоци, не помињући Хрушчова, нису прихватили његове методе и начин владавине. Регионалне партијске организације су поново обједињене, а централна министарства поново основана или употпуњена. Партијским функционерима скренута је пажња да убудуће не дозволе „ускогруд надзор“ економских органа и „нестручно уплитање“ у њихов рад. Партија какву је Лењин створио, речено је читаоцима *Правде*, непријатељ је „субјективности и одступања“, „разметања плановима“, „брзоплетих одлука и циљева који нису у складу са стварношћу“, „хвалисања и празног наклапања“. Хрушчов је заслужио бољи политички некролог.

После свих узбуђења и превирања током Хрушчовљеве владавине, његови наследници упорно су наглашавали потребу за уобичајенијим, обазривијим и пословнијим методама. Својој земљи и свету показали су учена и загонетна лица која нису одавала њихове мисли. Прионули су на посао успостављања равнотеже између Партије и владе, а Централни комитет изнео је став да је непожељно да исто лице заузима оба највиша положаја. Међутим, свима је постало јасно да је највиши партијски орган и даље седиште неприкосновене власти када је 1966. Президијум вратио свој ранији назив – Политбиро, а Брежњев постао

генерални секретар, звање које је пре тога имао Стаљин, али не и Хрушчов. Иако његове „грешке“ нису заборављене, Стаљинов званични утлед се непрестано побољшавао. Партијска штампа одбацила је оптужбе за војну нестручност које су против њега изнели Хрушчов и неки генерали. Историчари који изучавају развој пољопривреде упозорени су да не буду сувише критични при преиспитивању процеса колективизације. Ревидирано издање једнотомне *Историје Партије* (1969) чак је описивало велику чистку као нужност којом се Партија штитила од непријатељских елемената и „спречавала деловања усмерена против социјализма и интереса совјетске државе“. Исте године, на деведесетогодишњицу његовог рођења, *Правда* је окарактерисала Стаљина као „великог теоретичара“, док је истовремено поменула „грешке које су постале озбиљне у току последњег периода његовог живота“. Овакве промене у ставу требало је да укажу на то да је Хрушчов више него Стаљин пореметио несметан ток совјетске историје. Постојала је намера и да се спречи непокорност школованих људи, а практичне мере, примењене у ту сврху, укључивале су доношење опасно „растегљивог“ закона против усмених и писмених клевета на рачун совјетске државе или друштвеног поретка. Дисидентски писци, непожељне верске заједнице, смели заговарачи грађанских права или веће слободе у неруским областима строго су кажњавани, са или без суђења.

У спољној политици тренутни руководиоци чврсто су се држали линије мирног суживота и вешто излазили на крај са неким дугогодишњим проблемима. Прецизније, они су допринели побољшању односа Совјетског Савеза, Пољске и Источне Немачке са Савезном Републиком Немачком и придружили се плодним разговорима о ограничењу стратешког наоружања. Учешће у Вијетнамском рату пажљиво су ограничили. На Блиском истоку Совјетски Савез је имао исти интерес као и западне силе и дао је обимну дипломатску и војну помоћ Египту, у мери која није изазивала озбиљну опасност од проширења арапско-израелског сукоба. Најупечатљивији показатељ незаустварљивог пораста совјетске моћи је изградња огромне океанске флоте. Догађаји који су нанели највише штете совјетском утледу појавили су се у односима са другим комунистичким земљама. Тачније, нови напори да се постигне *modus vivendi* са Кином су до тада били неуспешни; а у августу 1968. совјетске

трупe ушле су у Чехословачку да смене реформски оријентисану владу за коју се чинило да ће вероватно измаћи совјетској контроли, а можда и сама изгубити контролу над народом.

Садашњим руководиоцима економски проблеми су засенили све остале. Совјетски Савез је „суперсила“, која се по војној моћи може упоредити једино са Сједињеним Државама. Совјетски технички напредак у појединим областима, посебно у истраживању свемира, опет се може изједначити само са напретком Сједињених Држава. Међутим, очување тог положаја подразумева огромно оптерећење совјетских капацитета. Мада је совјетска привреда високо развијена, амбиција да се „престигну и надмаше“ Сједињене Државе је још далеко од остварења. Заиста, са тренутним релативним стопама раста, јаз између двеју земаља ће се проширити отприлике у следећој деценији, а Јапан ће постићи бруто национални производ исти као Совјетски Савез. Пренапрезање привреде изазвало је неслогу у руководству поводом приоритета улагања, што се јасно одражавало у совјетској штампи. Тачније, у периоду 1965–1967. постојала су упадљива неслагања у вези са придавањем важности у говорима Брежњева, који је, чинило се, давао предност знатнијем улагању у одбрану и индустрију капиталних добара, и Косигина, који је изгледао више заинтересован за ширење лаке индустрије. Један део изненађујуће великих средстава намењених пољопривреди за период 1966–1970. је, заправо, пребачен тешкој индустрији, али оваква пракса је делимично исправљена 1968. плановима за знатно повећање производње вештачких ђубрива. Занимање Совјетског Савеза за ограничавање наоружања, као и дискриминативнија политика у погледу иностране помоћи, без сумње се делимично могу објаснити жељом да се растерете фондови и омогуће улагања у друге сврхе. У исто време, садашњи руководиоци су изразито свесни потребе да се повећа продуктивност. Предлози да се привреда подстакне израдом флексибилнијих планова, прилагођавањем западних метода пословне обуке совјетским условима и дозвољавањем слободнијег деловања закона тржишта, ревносно су размотрени и, наравно, помно испитани од стране завидних бирократа и апаратчика, у страху да би централна контрола могла постати нешто слабија.

Раздобље после пада Хрушчова може се сагледати као пауза зарад смањења трошкова. Његови наследници, зао-

купљени непосредним спољнополитичким и привредним проблемима, су, можда радо, предали будућим генерацијама руководилаца она крупнија и теже решива питања која је Хрушчов тако храбро покренуо. Брежњев и Косигин, обојица стари око седамдесет година, морају ускоро уступити место млађим људима, који, ако хоће да одрже и побољшају углед и положај Совјетског Савеза у свету, морају пронаћи начине да крути диктаторски режим, плод заосталости и делотворан за ограничене намере али сада превазиђен, прилагоде потребама једног релативно високо развијеног, добро образованог и све незадовољнијег друштва.

7 ЦРКВА

Џон Мајендорф

Прихватавши хришћанство од Византије, Русија се, у раном средњем веку, нашла међу „цивилованим“ народима. Од 988. историја Православне цркве у Русији нераздвојна је од историје Русије¹. До 1917. Руска црква била је чврст елемент трајности и постојаности као и током ионако бурне историје. Источно православље није упознало ниједну од таквих великих криза, као што су ренесанса или реформација, које су пореметиле историју западног хришћанства. У Русији се модерни секуларизам 19. и 20. века суочио непосредно, скоро без припремних етапа, с обликом веровања које се органски развијало од раног хришћанства и током средњег века. Ово суочавање и данас траје и тек ће будућност показати његов коначан исход.

Учење, литургија, духовности и мисија

Иако раскол између Истока и Запада још није био „озваничен“ када је Русија прихватила хришћанство, њене везе с источним, византијским предањем хришћанске вере имале су одлучујући утицај на њену целокупну верску судбину. Један од значајних извора неслагања између грчке и латинске цркве било је питање ауторитета. Док је на Западу било широко прихваћено мишљење да су изјаве римског епископа коначне у пи-

¹ Тиме се објашњава што у овом поглављу нема посебног описа историје Руске цркве пре 1917.

тањима вере, Исток је заступао претпоставку да васељенски сабор има највиши догматски ауторитет, па је чак такав сабор – који је, по правилу, сазивао источноримски цар и који су чинили сви хришћански епископи – могао понекад да се покаже као „лажни сабор“, те је, стога, требало да га „прихвати“ цела Црква да би био сматран истинским изразом божанске воље. Сукоб између Истока и Запада настао је, заправо, због питања да ли постоји или не постоји Богом установљено спољашње и правно одређено мерило хришћанске истине: док је на Западу истицана послушност Риму, Исток је наглашавао заједничко, међусобно проверљиво, али ипак лично виђење божанског, о чему су главни суд доносили сабори, а да они сами нису били извор хришћанске истине.

Према мишљењу аутора овога текста, овакво схватање хришћанства омогућило је Русима, током изузетно мрачних периода политичког деспотизма, да открију у православној вери последње уточиште људске слободе, одговорности и достојанства. Са хришћанством су се увек сусретали не као са нечим наметнутим од стране власти, већ као са нечим што изражава њихов сопствени однос према Богу. „Мистичку“ природу вере, међутим, не би требало понистовећивати са релативизмом, индивидуализмом или емоционализмом: у православљу се основ сваког облика верског живота и виђења налази у учешћу у обредном животу цркве, а то подразумева прихватање ауторитативне и аутентичне хијерархије, као и чување непрекинутог органског предања које сеже све до апостола. Источни хришћани, и то нарочито Руси, видели су, заправо, у литургији свој основни однос са Богом. *Први руски летопис* извештава да је лепота православне литургије у цркви Света Софија у Цариграду уверила Владимирове изасланике – који више нису знали „јесу ли на небу или на земљи“² – у истинитост грчке вере.

Није могуће схватити значај овог легендарног извештаја средњовековног летописца без разумевања разноликости и богатства литургијског богопоштовања византијског хришћанства. Иако су свете тајне истоветне као и у Римокатоличкој цркви,

њихов истински утицај на вернике био је стварнији због коришћења разумљивог језика, као и услед древног хришћанског реализма који је обележје службе: крштење се врши погружењем, евхаристија има свечано и саборно обележје, извесни обреди, као што је „освећење воде“ на Богојављање, имају васељенски значај. Литургијски живот Цркве наговештава и остварује представу о томе да је права судбина човека у учешћу у животу Бога. Као што истина хришћанства није одређена некаквим спољашњим мерилем, тако ни спасење није друго до учешће и заједничко општење у животу Бога, за шта је човек створен, против чега се побунио и наставља да се буни, али то учешће је обновљено кроз Исуса Христа. Свете тајне цркве, њен целокупни литургијски живот, чине живот у Богу доступним човеку.

Овакво схватање хришћанства, које су, у основи, већ изнели рани црквени оци, надахнуло је руску духовну традицију, а нарочито учитеље монаштва. На почетку 19. века највећи од савремених руских светитеља, Серафим Саровски (преминуо 1833), задивио би своје ученике излазећи пред њих сјајног лица и говорећи им: „Не бојте се ничега. И ви сте постали сјајни као ја. Сада сте и ви у пуноћи Духа светог, јер другачије не бисте могли да ме видите овако како вам изгледам... Бог је са нама.“³ Циљ хришћанског живота био је да се достигне ново, преображено стање човечности, оно које је првобитно створено и које се пројавило у васкрслом Исусу: оваква човечност постала је доступна у Цркви.

Такву поруку преносили су и источнохришћански иконографи: православно црквено здање, украшено мозаицима или чешће фрескама и покретним иконама, указивало је на то да целокупна заједница светих непрекидно учествује у богослужењу црквене заједнице. Човек никада није сам када учествује у преображеној, обоженој човечности Христа – ова човечност сија на лицима његових пријатеља и браће, Марије, мати Божје, апостола, светитеља свих доба.

Овакво разумевање хришћанске вере објашњава зашто је источно хришћанство – на Балкану, Средњем истоку и у словенским земљама – тако успешно преживело векове култур-

² Енглески превод S. H. Cross, *The Russian Primary Chronicle*, Cambridge, Mass. 1953, 111.

³ G. Fedotov, *op. cit.*, *A Treasury of Russian Spirituality*, London 1964, 274.

ног и образовног опадања. Васпитна сила литургије, оснажена теолошким и уметничким доприносом хришћанске химнографије и религиозне уметности, успела је да привремено замени проповеди, школе и универзитете.

Ова животна снага Православне цркве показала се и у њеној мисији. Према узору на свете Тирила и Методија (апостоле Словена, који су свој мисионарски рад започели у Моравској превођењем *Светиоџ њисма* и литургије на говорни језик својих будућих преобраћеника), православне мисије, прекинуте на Средњем истоку муслиманским освајањима, наставиле су да напредују у Источној Европи и Азији. Већ у 14. веку Стефан из Перма превео је неке од светих списа на језик Зирјана (Коми), а ова се традиција сачувала скоро до нашег времена. Само је у Казањској области 1903. православна византијска литургија служена на више од двадесет језика или дијалеката. Руски мисионари продрли су до Аљаске и других делова америчког континента и касније устројили помесну цркву у Јапану.

Интелектуална крешања

Византијска хришћанска баштина није на тле Русије донела само плодове; она је створила и проблеме који су водили ка сукобима и, често, трагедијама и неуспесима. Током раног 16. века ова баштина изазвала је у Руској цркви дубоку кризу, која је одредила каснију судбину руског хришћанства. Сукоб између „поседника“ и „беземљаша“ описан је у 3. поглављу (стр. 112–113). Овде се, међутим, може истаћи да се, упркос победи „поседника“ на почетку века, Московска држава, касније током истог века, убрзано развијала ка секуларизму. Противно жељама „јосифоваца“, који су очекивали да Црква користи своје богатство за добробит хришћанског друштва, земљишни поседи Цркве су конфисковани, а Црква је била на путу да постане огранак државе. Тако је победа „јосифоваца“ лишила Цркву средстава да се супротстави власти којој је прерано указала поверење.

Следећи проблем настао је реформама Петра Великог. Једна од позитивних последица била је та да је, уласком у породицу западноевропских народа и прихватањем њиховог узо-

ра друштвене организације, руско друштво усвојило и њихове образовне норме. Тако је, током синодалног периода, Руска црква развила сложен систем теолошких школа. Учитељи су углавном долазили из Украјине, у којој је западни систем образовања преовладао током пољске владавине. Последице овог преузимања биле су, ипак, јединствене: црква грчке византијске традиције и словенске литургије била је покровитељ школа у којима је настава одржавана на латинском, према западним римокатоличким мерилима и књигама. Руско богословље 18. века прошло је кроз фазу коју је Г. Флоровски пригодно назвао „западним ројством“. Међутим, нису сви од ових теолога следиле латинске узорне мишљења; неки, као Теофан Прокопович, Петров најзначајнији саветник у питањима вере, протествовао је против латинског образовања које је и сам стекао потпадајући, при том, под утицај протестантизма.

Руска црква је, ипак, убрзо дала писце списа духовног садржаја, као и теологе, који нису били заробљеници западних категорија мишљења, иако су били под утицајем Запада. Тако је свети Тихон Задонски, епископ и пустињак (1724–1783), могао успешно да споји јак утицај немачког пијетизма са духовношћу православних манастира. Ова духовност остала је снажна, па је чак и ојачала захваљујући томе што је, у Молдавији, Пајсије Величковски (1722–1794) на словенски језик превео чувену грчку збирку патристичких списа о духовном животу, познату као *Филокалија (Добротолубие)*, која је имала непроцењив утицај на Русију.

Систем школа створен у 18. веку довео је, у 19. веку, до појаве независних научника у области историје и студија Библије. Постепеним ослобађањем од веома строгих облика латинског формализма, четири црквене „академије“ – у Москви, Санкт Петербургу, Кијеву и Казању – снабделе су Руску цркву теолозима и научницима. Под вођством Филарета Дроздова (1783–1867), московског митрополита, *Светио њисмо* је преведено на савремени руски језик; многи патристички списи постали су доступни на руском. У многим научним областима појавиле су се монографије из пера таквих научника као што су В. В. Болотов, Е. Е. Голубински, В. О. Кључевски – свих образованих у црквеним „академијама“ – који су тек пред Први светски рат заслужено стекли славу.

Премда се крутост Петровог законодавства постепено ублажавала како се ближио крај 19. века, Црква је и даље углавном била одвојена од друштва, а посебно од интелигенције. Верска обнова узела је, међутим, маха у неким световним круговима. Потекла је не од званичне клерикалне бирократије, не ни из теолошких школа, већ из монашких духовних центара, као што су Саров или Оптино. Старци („старији“ или духовни саветници) ових центара извршили су лични утицај на водеће писце, као што су Гогољ, Достојевски, чак и Толстој. Словено-филски покрет позивао је на повратак патристичком православљу. А. С. Хомјаков (1804–1860), чувени теолог аматер, принуђен да штампа своје теолошке памфлете у иностранству, касније је био широко прихваћен у Русији као пророк саборности („концилијарности“). Овим термином требало би да се изрази православно схватање Цркве супротно западном легализму и „јурдицизму“. Владимир Соловјев (1853–1900), истакнути филозоф, представља другачији интелектуални правац, мање везан за православне изворе. Ставови Соловјева, утемељени на немачком идеализму, оригенизму и гностицизму, упутили су га ка схватању да раскол између Истока и Запада, у суштини, не постоји и да хришћанство духовно надилази и православље и католицизам. Соловјев је међу руском интелигенцијом стекао групу ученика, које је водио „од марксизма до идеализма“, и када нису у потпуности следили његову метафизику. П. Б. Струве, С. Н. Булгаков, Н. А. Берђајев, С. Л. Франк и неколико других били су међу њима. Будући да су из Русије изгнани после комунистичке револуције, у знатној мери допринели су упознавању Запада са православљем и наставили су традицију модерне руске религиозне мисли у иностранству.

Расколи и секте

Тријумф идеологије „Трећег Рима“ водио је, у раним годинама 16. века, строгој забрани „јудејствујушчих“, присталица руске секте повезане вероватно – посредно или непосредно – са дуалистичким покретом богумила: следбеници Јосифа из Волоцка нису могли да поднесу било какве дисиденте у јединственом и монолитном друштву својих снова. Ма како било, разло-

зи за основну поделу која је век касније потресала целу Руску цркву садржани су у самој природи „јосифовске“ реакције.

Прихвативши византијско хришћанство, Руси су, у словенском преводу, примили и цео корпус византијских литургијских књига, као и теолошку литературу, канонско право, чак и световне списе – плодове старе и префињене хришћанске цивилизације Византије. Млада руска нација била је далеко од могућности да одмах схвати и савлада сав овај материјал; већи део њеног литургијског живота сводио се, у почетку, на механичко понављање неразумљивих обреда; многи преводи учињени су у журби и механички, преносећи сложену грчку синтаксу од речи до речи; писари су преносили ове преводе мање или више верно, понекад додавши своје претпоставке тексту који нису могли да разумеју. Последица овог процеса често је била жалосна и збуњујућа. У 16. веку Максим Грк, учени монах са Свете Горе, позван је у Москву да као научни стручњак исправи „књиге“. Његов критички приступ руском црквеном путу и његова солидарност са „прековолшким старцима“, које је предводио Нил Сорски, довели су до његове осуде (1525, 1531) и затварања за које су се залагали јосифовци. Средином 17. века водећи црквени представници Москве препознали су потребу за литургијском реформом; нејасност неких текстова и праксе постала је свима очигледна. Премда се увидело да је измена неопходна, није се назирао узор или мерило којег се ваља држати. Ове литургијске књиге преведене су са грчког; али да ли су Грци савременици – Богом кажњени за издају у Фиренци и који су под управом неверничког турског султана – прави учитељи за Русе како да се моле Богу? Да ли је Москва, „Трећи Рим“, требало да се одрекне свог избора које је учинило провиђење да буде последњи ослонац православља? Идеологија „Трећег Рима“ довела је до трагичног слепог колосека.

На крају је патријарх Никон (1652–1658) одлучно да Руска црква прилагоди своју литургију и обреде пракси савремених Грка; требало је крстити се са три прста, а не са два као што су Руси уобичајали да чине; све литургијске књиге требало је исправити према савременом грчком изворнику. Показало се да су ове мере прилично спорне: неки од старих руских обреда били су ближи византијском изворнику од оних које су примењивали Грци савременици; осим тога, нагао и ауторитаран карактер Ни-

конове реформе допринео је да она буде веома непопуларна међу руским конзервативцима. Милиони руских хришћана одметнули су се од званичне Цркве стварајући раскол (шизму): били су то „староверци“. Њихов најзначајнији вођа био је протопоп Авакум, који је мученички страдао за „стару веру“ 1682.

Влада је прогонила и понекад погубљивала вође старовераца, али је прогон само јачао привлачну снагу покрета. Ипак, пошто нису стекли подршку ниједног епископа, убрзо су остали без ваљано рукоположеног свештенства и, самим тим, свих свјетих тајни – осим крштења, које је могао обавити и световњак. У Белој Криници, на територији Аустрије, 1847. умировљени грчки епископ посветио је два епископа староверцима; само неки од старовераца прихватили су ове епископе. Њих, ипак, није признала Православна црква. Од 1800. званична Православна црква прихватила је парохije у којима је служено према старим литургијским књигама из доба пре Никона: ова група, у потпуној заједници са православљем, јесу „једноверци“.

Историја раскола и проблеми које је изазвала ова трагична шизма очигледно повлаче за собом више него што је несагласност око обреда између никоноваца и старовераца; прихватавши потпуну ваљаност помесног руског православног предања, раскол одсликава шкрипац у који је Руска црква запала победом јосифоваца. Са друге стране, протест старовераца против хијерархије, која је за владавине Петра Великог постала не само реформаторска већ и нападно световна, наишао је на подршку народа. Сличан протест налазио се у суштини још једног руског секташког покрета.

Овај лични и мистични правац који је прожимао источно хришћанство добио је, у руским сектама, чудан и чак изопачен израз. Као што је већ речено, вера за источног хришћанина није била изједначена са влашћу. Тако, у случају Русије, руском народу изузетан степен његове политичке потчињености, коју је показао у својој историји, није био препрека да негује склоност, скоро природну, према верској несагласности. Покрет прековолшких стараца, популарност необичних облика свјетости (нпр. јуродиви, „Христа ради луди“), скоро „подземни“ карактер монашке духовности која се одржала у доба секуларизације током 18. века, чинили су православне облике ове несагласности. Секте су цветале напоре уз изразе исконске

православне духовности, посебно откако је званична Црква показала своју недоследност и потчињеност у време посветовњаченог царства Петра и његових наследника. Једноставне душе вечних луталица, трагалаца за духовном слободом и емоционалним верским искуством, нашле су пут до секти.

Чини се да се најзначајнија од правих руских секти, хлисти, појавила у оквирима раскола: у позном 17. веку, у прековолшкој области, старом уточишту верске несагласности, група старовераца била је уверена да живи „последње дане“; одрекли су се свих расправа о „књигама“ и објавили да је само једна књига значајна: „златна књига, књига живота, Голубија књига – Светог духа“⁴. Призивали су Светог духа на заједничким бдењима, која су подразумевала певање и играње, и понекад чак доводили до хистеричних напада и сексуалних оргија, оправданих мишљу да је тренутно присуство Светог духа потиснуло уобичајене норме друштвене етике. Често су вође секти сматрали отелотворењем Светог духа и звали их „Христосима“ и „Мајкама Божјим“. Као реакција против сексуалних склоности хлиста, 18. век бележи појаву друге секте, шкопци (кастрирани), који су прошли најрадикалнији пут за избегавање телесних искушења. Обележје секте остала је колективна хистерија припреме за „долазак Духа“.

Остале секте биле су рационалније. Духоборци („они који се боре за дух“) су, изгледа, настали под утицајем пруског каплара који је у области Харкова 1740–1750. проповедао квекеризам⁵. Може се, такође, утврдити веза између њиховог учења и оног које је проповедао украјински филозоф Григорије Сковорода (1722–1784). Недогматски, морализаторски и друштвено неконформистички оријентисани, духоборци су сматрали да је свако прихватање закона државе компромис са „светом“. Будући прогоњени у Русији, неки од њих (1898/1899) склонили су се у Канаду, под покровитељством Лава Толстоја,

⁴ Наведено према P. Milyukov, *Religion and the Church*. I. део његових *Outlines of Russian Culture*, Philadelphia 1943, 89.

⁵ Секта квекера (енгл. quakers – дрхтивци, названи тако јер дрхте кад падну у верски занос) настала је средином 17. века у Енглеској. Њене присталице одбацују црквену хијерархију и обреде, али и државне и друштвене правно-институционалне норме. – Прим. Ж. В.

који се дивио њиховом учењу о несупротстављању злу насиљем. Умеренија група отцепила се од духовораца у позном 18. веку; познати су као молокани, а себе су сматрали представницима „духовног хришћанства“. Иако се супротстављала хијерархији и обредима, та заједница је имала учење слично протестантском пијетизму* и уживала званичну подршку у почетку владавине Александра I.

У другој половини 19. века утицај протестантизма постао је још већи у Русији; стундизам порекло води од мисионарског жара немачких менонита** и назарена***, који су у Русију дошли као колонисти. Руски племић, В. А. Пашков, надахнут буђењем вере лорда Редстока, основао је своју групу, „Реформисано хришћанство“ (после 1874). Порекло баптистичког**** покрета у Русији везује се углавном за проповедање немачког колонисте Унгера (после 1869). Оно је ускоро постало заступљеније од свих осталих облика руског „јеванђелског“ и „духовног“ хришћанства. Баптисти су имали период релативне слободе после 1906, а после револуције су доживели краткотрајан, али снажан процват.

Руска црква и совјетска држава

Православна црква у Русији, као и друге постојеће религије у Совјетском Савезу, суочене су од 1918. са милитантном антирелигиозном државом. Декрет о одвајању Цркве од државе и школе од Цркве, који је донела совјетска влада 23. јануара

* Секта пијетиста (лат. pietas – побожност) настала је у Холандији у другој половини 17. века. По учењу пијетиста, вера се спознаје првенствено осећањем, а пракса се своди на вежбање у побожности и вршење добрих дела. – Прим. Ж. В.

** Заједницу менонита, по учењу сродну баптистима, основао је у Холандији Менон Симонс у 16. веку. – Прим. Ж. В.

*** Секта која је настала у Швајцарској средином 19. века. Учење своди искључиво на Свето писмо, одбацује обреде, већину светих тајни и црквену хијерархију. Чланови живе по најстрожим моралним начелима. – Прим. Ж. В.

**** Секта баптиста, основана у Енглеској средином 17. века одбацује крштење деце, јер сматра да се том обреду може прићи само свесним односом према вери. Богослужење по баптистима своди се на читање и тумачење Светог писма. – Прим. Ж. В.

1918, одражава филозофију и став који се радикално разликује од оног који превладава у западним демократијама, у којима су Црква и држава одвојене. Иако је објављена слобода савести, декретом је верским удружењима укинута право својине (члан 12), сви објекти који су припадали Цркви национализовани су, а и сваки објекат неопходан за „верски обред“ могао је да се уступи верницима само уз посебну одлуку државе (члан 13). Јавно богослужење дозвољено је уз обавезу да се не ремети „јавни ред“, а само су државне власти могле да просуде значење овог израза (члан 5). Црква је, заправо, била лишена свих права. Касније совјетско законодавство – посебно Стаљинов устав из 1936. године (члан 124) – објавило је „слободу од култа и слободу од антирелигиозне пропаганде“. Црква је била законом ограничена на потпуно пасивну функцију (важила је слобода богослужења, али не и проповедања), док су партија и држава покренуле идеолошку борбу против вере у којој су верни били лишени могућности да одговоре или да узврате противнападом. Уз административне и уставне мере, Црква је подвргнута и насилној репресији, коју су најчешће спроводиле локалне власти, а хиљаде епископа, свештеника и лаика убијено је или изгнано.

Однос Цркве према судбоносним догађајима који су означавали крај старог режима био је, и још јесте, предмет расправе. Неки посматрачи – а то је и званично тумачење догађаја Комунистичке партије – сматрају да је Црква пре револуције била близак савезник и оруђе власти и да поступак совјетске власти није могао бити другачији. Да ли је, међутим, ова оптужба историјски оправдана? Од Петрових реформи држава се није благонаклоно односила према православној свештенству, иако је често користила Цркву као савезника. Напротив, лишено свог земљопоседа још од 18. века, свештенство, посебно парохијско, било је сиромашан и друштвено презрен слој. Марксистичка анализа, која је одредила став совјетске владе према религији, заснивала се на условима у Западној Европи 19. века, у којој су свештеници били део друштвеног и економског владајућег слоја. Руски свештеник, међутим, није неизоставно био савезник старог режима. Он је, заправо, у очима народа често био, осуђивани губитник. Марксистичка прогноза била је, заправо, погрешна: Црква није нестала укидањем друштвених и економских услова за које се претпостављало да су њена основа.

Овај изузетни опстанак делимично је припремљен интензивним умним и духовним зрењем које се одвијало у Руској цркви измђу 1906. и 1917. За време уставне владавине, као последице револуције из 1905, са скоро потпуном слободом говора и штампе, Руска црква предузела је оно што су њени најпросвећенији чланови тражили током 19. века – реформу своје унутрашње структуре и свог става према друштву. Црквени сабор 1917/1918. не само да је обновио место патријарха све Русије и изабрао Тихона за патријарха, већ је увео и многе реформе: нпр., дао је лаицима одговорност на различитим степенима црквеног живота.

Суочени са комунистичком државом жестоко непријатељски расположеном према религији, нови патријарх, Сабор – који је рад наставио до августа 1918. године – и друге црквене вође нису се уздржале од изричитих политичких изјава: осудили су мере протеривања религије из школа, као и нову одлуку владе да закључи мир са Немачком, без обзира на цену. Овај став Цркве користи се, чак и данас, да би се објаснио – ако не и оправдао – жесток прогон који је против ње спроводила влада.⁵ Требало би истаћи, међутим, да Руска црква, иако је осуђивала политику, изгреде и злочине новог режима, никад није позивала на обнову старог поретка.

Одлучнији ударац Црква је доживела фебруара 1922, када је влада захтевала конфискацију црквених драгоцености да би се сакупила средства за борбу против велике глади у области Волге. Патријарх се, уз извесне услове, сложио са захтевом владе, али је група свештеника решила да се одвоји од њега док је привремено био затворен: ово је био почетак дугог раскола у Цркви. Поред „патријархове“ цркве почела је да постоји „обновљена“ или „жива“ црква, која је ускоро добила на коришћење већину црквених објеката. Подела је изазвала жестоке обрачуна са вођама свештенства верног патријарху: митрополит Петрограда, Венијамин, јавно је осуђен и стрељан; стотине других руских хришћана мученички је умрло за веру. Међутим, „обновљена“ Црква, коју су у почетку подржавали многи чланови образованог свештенства и неки истакнути интелектуалци, ком-

⁵ Milyukov, *Нав. дело*, 163–164, 166–167.

промитовала се, не само подршком коју је добила од совјетских власти већ и неканонским реформама, као што су допуштање мирским свештеницима да постану епископи и дозвола дата свештеницима удовцима да поново ступе у брак. Њено је чланство почело да се осипа и њени последњи приврженици придружили су се „патријаршијској“ цркви 1943.

У међувремену је, јуна 1923, патријарх Тихон ослобођен. Он је званично осудио шизматике и предузео мере да осигура положај Православне цркве под новим режимом. Грађански рат био је завршен, и он је увидео да совјетска власт неће брзо нестати. Стога је објавио декларацију, понављајући своје претходне политичке изјаве, и завршио је овим речима: „Нека монархисти, у иностранству и земљи, знају да нисам непријатељ совјетске владе.“⁶ Он је изненада преминуо 7. априла 1925. и после његове смрти новине су објавиле његову последњу вољу у којој је позивао верне да признају совјетску владу. У њој је изразио наду да ће, за узврат, власт поново допустити верско васпитање деце, поново успостављање теолошких школа и објављивање књига и часописа о религији.⁷

Испоставило се да су се његове наде изјаловиле. Политика совјетске владе према Цркви остала је у потпуности доследна првобитном декрету из јануара 1918: религиозне активности требало је свести на „култ“, оне никада нису смеле да у себе укључе „религијску пропаганду“, тј. образовање младих или право штампе. Наставио се идеолошки и административни прогон вере.

После Тихонове смрти, како је власт забранила избор новог патријарха, вођство Цркве закратко је дошло у руке митрополита Петра (из Крутице) а, после његовог хапшења и прогонства, у руке митрополита Сергија Нижњеновгородског. Сергије је ухапшен децембра 1926. а, када је 30. марта 1927. ослобођен, објавио је проглас који је, изричитејше но било која ранија изјава Цркве, изражавао „лојалност“ совјетској власти: „Ми желимо да будемо православни“, објављено је, „признајући своју грађанску државу у Совјетском Савезу: желимо да

⁶ *Известия*, бр. 149 (6. јул 1923).

⁷ *Истио* (15. април 1925).

њене радости и успеси постану и наши, а њени неуспеси – наши неуспеси.⁸ Сергију је пошло за руком и да од власти измоли „легализацију“ патријаршијске администрације у Москви.

Ове мере које је Сергије предузео многи свештеници у Совјетском Савезу и иностранству сматрали су опасном за независност Цркве. Група епископа који су били прогнани на Соловецка острва на Белом мору послала је безуспешно, али достојанствено и речито, протестно писмо, које је одобравало политику Цркве да призна власт, али се противило захтеву за „легализацијом“, која је, према њиховом гледишту, водила државној контроли.⁹ Положај Цркве остао је катастрофалан упркос томе што је „легализирана“. После Стаљинових чистки 1936/1937, које су десетковале црквено вођство, било је једва три или четири епископа на слободи, а само је неколико стотина цркава остало отворено. Црква је у Совјетском Савезу, чинило се, била осуђена да нестане. Међутим, као одговор на патриотски позив митрополита Сергија првог дана немачког напада јуна 1941, Стаљин је, 4. септембра 1943, примио групу епископа и охрабрио их у настојању да се обнови административна структура Цркве и да се отворе теолошке школе. Промена је била тако изненадна да су и црквене вође дуго оклевале у односу на став који треба да усвоје према овом предлогу. Сергије је изабран за патријарха. Преминуо је 1944. и наследио га је Алексеј, који је остао на патријаршијском трону до своје смрти 1970.

Убрзани развој Цркве који је уследио после ових догађаја достигао је врхунац 1958, када је израчунато да има 25.000 парохија, 33.000 свештеника, 70 дијецеза, две теолошке академије (факултети који додељују магистарски степен и докторат) и осам богословија са скоро 2.000 студената. Постојало је и неколико манастира, од којих се већина налазила у западним областима које су биле под немачком влашћу за време рата. Црква је у свим званичним иступањима увек следила политику совјетске владе, јер је „лојалност“ искључивала право на критику или неслагање.

⁸ Енглески превод прогласа код W. F. Emhardt, *Religion in Soviet Russia*, Milwaukee 1929, 145–150.

⁹ Текст у Milyukov, *Ист. дело*, 193–194.

Верска политика владе поново се драматично променила 1959. Суђено је свештеницима, Цркви су наметнути огромни порези, а цркве су затваране уз слабе бирократске изговоре, овога пута за владавине Хрушчова. Услед тога више од половине цркава је затворено; од осам богословија само су три остале отворене, а број ученика примљених у богословије и академије драстично је смањен. Антирелигијска пропаганда, која је заправо утихнула током последњих десет година Стаљинове власти, добила је нову снагу у штампи и специјализованим часописима (као што је *Наука и религија*), као и у бројним памфлетима и књигама. До оваквог развоја догађаја, који се чудно подударао са релативним либерализовањем политичког режима, дошло је вероватно због повратка на доктринарну крутост вођства, чија је марксистичка правоверност била дубоко уздрмана.

После антирелигијске кампање 1959–1964. спољна структура Православне цркве била је поново видно умањена. Она је, међутим, задржала место у совјетској спољној политици и учествовала на различитим међународним скуповима (нпр. у Светском савету цркава). Црквени великодостојници видели су у овоме начин да Црква допринесе власти и тако избегне потпуно нестајање. То, опет, допушта Совјетском Савезу да се у иностранству представља као либерална земља, што, када је реч о религији, није оправдано. Тако положај Цркве према совјетској власти остаје двосмислен.

Током последње деценије (1964–1974) ова двосмисленост отворено је критикована, не само изван већ и у Совјетском Савезу. Протестна писма упутили су не само архиепископ калушки Хермоген, поједини свештеници, већ и Александар Солжењџин (у свом „Писму на Велики пост“ патријарху Пимену, 1973). Ови почеци слободне расправе о односима између Цркве и државе знак су нове виталности руског хришћанства.

Данас, без сумње, велики део совјетске омладине не зна за религију. Потпуно одсуство верске литературе и непрекидни утицај антирелигијске пропаганде оставили су последице. Редовно учешће у црквеном богослужењу може да буде штетно по професионалну каријеру, и совјетски грађани углавном настоје да сакрију своја религиозна уверења, посебно када је реч о радно способном становништву. Сигурно је, међутим,

да религија има утицај на већи број људи, а не само на скупине које се могу видети у малом броју цркава које су остале отворене. Поуздани подаци указују да је знатна мањина интелектуалаца, као и млађе генерације, остала верна Цркви. Нарочито је обновљено интересовање за веру међу младима у периоду 1970–1975.

Најзад, значајно обележје религијске ситуације у СССР-у је јачање баптистичког покрета. Његова мисионарска ватреност, мање формална организација, као и то што је чак у многим областима нестала традиционална структура Православне цркве, дају предност баптистима. Поред Православне цркве, постоји Савез баптистичких и евангелистичких хришћана, у које су се интегрисале неке старе руске протестантске групе (*дашковци, молокани, штиундисти*). Савез је ваљано озакоњена институција и као такав потпада под надлежност владе. Значајан и проповеднички део баптистичког покрета отцепио се од Савеза, сматрајући да је контрола коју врши власт неспојива са хришћанском мисијом: сепаратисте (*иницијативце*) власти жестоко гоне. Совјетска штампа такође често помиње изванредан број других секташких група, које су илегалне и прогоњене: староверце разних убеђења, „Истинске православне хришћане“, који одбијају да признају сарадњу патријарха са властима, *хлисте*, Јеховине сведоке и многе друге.

8 УСТРОЈСТВО СОВЈЕТСКЕ ДРЖАВЕ

ВЛАДА И ПОЛИТИКА

Л. Б. Шайиро

Историјски чиниоци

У совјетском политичком систему присутна су три главна историјска чиниоца. Први је улога вође пролетаријата коју је Лењин доделио Комунистичкој партији. Он је детаљно разрадио своје политичко учење за потребе дизања револуције. Међутим, ускоро је постало очигледно – пошто су бољшевици преузели власт 7. новембра 1917, а заправо и пре тога – да је предвиђао сличну водећу улогу Комунистичке партије и после успешно изведене револуције. Лењинова теорија вођства, први пут формулисана 1902, према којој пролетаријат као класа никада не би могао обавити своју историјску мисију преузимања власти ако не би био вођен и подстицан „извана“, логично је са собом повлачила и неке друге последице. Једна је била Лењиново одбацивање онога што је назвао „спонтаност“, то јест неусмеравањем, за разлику од усмеравањем, деловање било какве масе људи. Бројна надмоћ сама по себи, према Лењиновом мишљењу, није имала пресудан значај. Оно што је било важно јесте да све одлуке треба да се доносе у складу са научним начелима учења; када вође растумаче ова начела широким масама, народ ће их мирно прихватити. Овакво схватање Лењин је примењивао и на руковођење својом партијом. Следствено томе, ако се мора донети нека одлука, а ако се то не може учинити бројањем гласова, онда је логично да се, у крајњем случају, она мора донети наметањем воље једног човека. Истина је да су за његовог живота Лењинов огромни морални утицај, интелектуална надмоћ над многим (ако не и свим) колегама у партијском руководству и његова уистину скромна личност, насуп-

прот суштински ауторитарном понашању, омогућили да се све одлуке доносе у складу са Лењиновим жељама и без много присиле. Још једна последица Лењиновог учења била је та што није било места за друге партије, пошто је пролетаријат могао имати само једну партију – а то је била партија на чијем је челу био он – Бољшевичка партија, односно Руска комунистичка партија (бољшевика), после 1918. године.

Други историјски чинилац који се мора имати на уму је начин на који су бољшевици дошли на власт 1917. године. Они нису имали никакву већину на селу, мада су је, наравно, имали на кључним местима у главном граду и у знатном броју великих градова. Међутим, као што су показали избори за уставотворну скупштину одмах после њиховог преузимања власти, укупна подршка коју су добили на селу није била већа од једне четвртине. Током грађанског рата бољшевици нису могли да се одлуче између компромиса, с једне стране, и политичких трикова и употребе силе, с друге стране, којим би се спречиле социјалистичке партије – социјалдемократи, или мењшевици и социјалреволуционари – да учествују у влади, на шта су сматрале да имају пуно право. Нису успели то да спрече за време грађанског рата, па су до пролећа 1921. пред Лењином стајале две могућности: или да прихвати трајно учешће социјалиста у влади, или, у супротном, да преуреди своју још недисциплиновану партију на такав начин да једном заувек уклони све противнике. На Десетом конгресу Комунистичке партије 1921. одабрао је другу могућност: не само да су после тога социјалистичке партије биле физички спутане и уклоњене, већ је ограничено право на критичко мишљење чак и унутар Комунистичке партије и забрањено стварање фракција и групација. Од овог конгреса датира такозвана „монолитност“ Партије.

Трећи историјски чинилац је раздобље Стаљинове превласти. Околности под којима је Стаљин наметнуо сељацима колективизацију, вратоломна брзина којом је извршио индустријализацију земље, уклањање свих неистомишљеника, и левичара и десничара, што је изискивао овај процес, оставили су свој траг на совјетском друштву. До 1936, када је општи терор спровођен у Партији и у целој земљи, тоталитарна владавина је већ била заведена. Ова страховлада окончана је до 1938. године. Једнако важно било је и рушење Стаљиновог угледа, пр-

венствено у фебруару 1956. од стране његовог наследника, првог секретара Партије, Н. С. Хрушчова. Јавно раскринкавање некога ко се није смео критиковати, отворено изношење на видело страха које, иако се знало да су истините, никада раније нису јавно помињане, разорило је „монолитно“ јединство система који је опстајао само уз помоћ терора. Упркос свим напорима партијских руководилаца да умање шок, довести у питање легитимитет Стаљина као појединца нужно је у очима многих значило и довести у питање легитимитет саме Партије. Двадесети партијски конгрес је тако означио почетак једног процеса у историји совјетске политике, који деветнаест година касније још није јењавао.

Комунистичка партија Совјетског Савеза

Иако је неопходно да се одвојено посматрају две напредне скупине политичких институција у Совјетском Савезу, партијске институције и влада, односно државне институције, елемент који преовладава у овом двовлашћу је несумњиво Партија. Све делатности у вези с управљањем државом потичу од Партије, док се на вишим нивоима власти Партија и влада преплићу. Однос између њих је кључна ставка у совјетском политичком поретку.

Комунистичка партија Совјетског Савеза је наравно претрпела знатне промене после револуције. Имала је једва четврт милиона чланова у време када су бољшевици преузели власт, да би се до априла 1971. њено чланство повећало на готово четрнаест и по милиона, при чему су њене присталице још потицале превасходно из градске средине и припадале мушком полу. С друге стране, првобитно истицање начела да се Партија увећава пролетерским саставом, престало је да игра значајну улогу. Партија сада прима чланове из свих области живота, првенствено из оних у којима се може остварити највећи утицај. Према званичним подацима, тек нешто више од половине партијског чланства (55% у 1969) чине радници и сељаци. Учешће чиновништва је, у ствари, вероватно знатно веће, зато што се многи који су сврстани у раднике или сељаке налазе, заправо, на утицајним положајима. С временом, и као резултат застоп-

них чистки, старији бољшевици су практично нестали. Године 1967. само је пет одсто људи провело више од двадесет пет година у Партији, а 52 одсто укупног чланства имало је четрдесет година или мање. Средство које руководиоци користе ради остваривања контроле вероватно се може најтачније описати као партијски „апарат“ – сачињен од оних који раде за Партију хонорарно или који су стално запослени, односно, у сваком случају, они који су активни у партијским комитетима или другим органима. Ако се узму у обзир само стално запослени партијски службеници, њихов број је, вероватно, мањи од четврт милиона, док, ако се појам „апарат“ посматра у ширем смислу, може их бити чак пола милиона. Обични чланови Партије, мада, наравно, подлежу партијској дисциплини, имају сразмерно неважну улогу у обављању политичке делатности. Питање мере у којој они могу утицати на политику биће размотрено касније.

Према Лењиновој замисли, улога Партије је била да делује као покретачки елемент не само контроле већ и подстицаја и управљања у свим областима живота. Оваква представа о владајућој елити остала је идеал, и поред веома великих одступања која су се појавила за време Стаљинове владавине. До тренутка када је Стаљин учврстио своју власт, Партија је постала само једно од неколико средстава која је користио да би сачувао моћ, док су остала средства била полиција, војска и државна бирократија. Не може се рећи да је током година Стаљинове владавине Партија заиста имала превласт над иједним од наведених средстава, јер их је наизменично користио како би остварио своје циљеве. Полицијске снаге употребљаване су против Партије исто колико и против других делова друштва. Стварно средство контроле, сасвим сигурно после 1934, био је Стаљинов лични секретаријат, односно „тајно одељење“ Секретаријата Савезне комунистичке партије – што је очигледно било исто – путем којег је, уз помоћ извесног броја одабраних оданих присталица, Стаљин спроводио оно што је, заправо, била чиста лична тиранија.

Једна од особености Стаљинове власти било је јењавање редовних радних обавеза партијских органа. Између 1939. и 1952. није одржан ниједан конгрес; Централни комитет једва да је одржао коју седницу; па чак се и Политбиро готово ниједном није окупио у пуном саставу, већ само у појединачним комбинацијама оних чланова које је Стаљин одабрао да позове.

После Стаљинове смрти поново се могло говорити о уставној пракси Партије. У исто време, његови наследници трудили су се да Партију поново претворе у облик владајуће елите, онако како је то Лењин својевремено намеравао. Иако, наравно, много масовнија него што је то икада била док ју је Лењин водио, Партија је уз помоћ свог „апарата“ још једном постала водећи орган у свим областима живота. Њен утицај протезао се чак и на колективна газдинства, где, током Стаљиновог живота, никако није успевао да продре. У сваком случају, током раздобља Хрушчовљеве превласти, од 1952. до 1964, Партија је несумњиво била водећи и ауторитативни елемент у целокупној друштвеној и државној машинерији. Потпуно прожимање партије и државе које је он постигао симболизовано је чињеницом да је после 1958. први секретар Партије и председник Министарског савета био исти човек. После Хрушчовљевог пада, октобра 1964, то више није био случај. Први, односно генерални секретар Савезне комунистичке партије (Брежњев) и председник Министарског савета (Косигин) су изгледа настојали да сачувају нешто попут одвојених домена утицаја; а домен председника владе је на више начина успео да се ослободи непрестане партијске контроле и уплитања који су били својствени раздобљу Хрушчовљеве владавине – посебно у области планирања и контроле индустрије. Тачно је да је до 1975. Партија показивала знакове успостављања већег утицаја и у овој области. На највишем нивоу доношења одлука, у Политбироу, преовладавао је систем назван „колективно руковођење“. Ово је значило да ниједан поједини члан нема превласт и да се одлуке доносе пошто се одржи саветовање бар између најутицајнијих чланова – генералног секретара Партије, председника Министарског савета, и председника Президијума Врховног совјета.

Партијска машинерија

Према Статуту Партије, највиши орган власти у Партији је партијски конгрес, који се одржава сваких пет година. У пракси је овај захтев мање-више поштован. Конгрес одлучује о партијском програму и одобрава прописе; последњи програм и прописи датирају из 1961, али неки амандмани на прописе усвојени су на Двадесет четвртог конгресу 1971. године. Кон-

грес бира и састав партијских органа, тачније Политбироа (познатог као Президијум између 1952. и 1966) и Централног комитета, а одређује и чланове Секретаријата Партије. Начин рада конгреса углавном се одвија према крајње устаљеном обрасцу, а конгрес своје одлуке увек доноси једногласно. Он ни на који начин не установљава нити чак расправља о политици Партије. Он, међутим, заиста има две важне улоге: прво, за све подређене партијске органе и за земљу у целини он јавно даје политичке директиве за будући период; друго, он заиста у току разних расправа, ма колико формалних, понекад открива мноштво података о прошлости унутарпартијских сукоба и уопштено о тренутном стању у друштву.

Политбиро, који се тренутно (1975) састоји од петнаест сталних и седам кандидатских (изборних) чланова, орган је који утврђује политику земље. Његови састанци су увек тајни, а чак се ни чињеница да се састао обично не објављује у јавности. Расправе у Политбироу, ако ни због чега другог онда зато што су тајне, заиста се воде, и тако се изналазе начини којима се решава сукоб мишљења у највишем партијском руководству. Први секретар Партије био је истовремено и председник Президијума све док се Хрушчов налазио на том месту, а после октобра 1964. Хрушчовљев наследник на месту првог секретара (касније генералног секретара), Брежњев, постао је председник. Централни комитет Партије, изабран 1971, састојао се од 241 сталног члана и 155 кандидатских чланова. Основна улога Централног комитета је формална и састоји се од одобравања политике коју пред њега изнесе први (односно генерални) секретар у име Политбироа (односно Президијума). Политбиро је, по правилу, поткомитет Централног комитета, који мора формално да одобри његове поступке. Заправо се у име Централног комитета, који према партијским прописима има право да утврђује политику између два конгреса, објављују све партијске инструкције и одлуке. Када је Хрушчов постао први секретар Партије, он је не само оживео дуго неупражњавану праксу да се редовно сазивају састанци Централног комитета, већ је увео и новину да се записници са заседања износе у јавност. Уз то, док је он био на положају, Централни комитет је постао нека врста мањег конгреса и често је позивао на састанке представнике из пољопривреде или индустрије, или дру-

ге људе у зависности од теме о којој је расправљано. Јавне расправе Централног комитета су тако постале толико исто толико формалне као и расправе на партијским конгресима, мада су мање формалне дискусије и даље вођене иза затворених врата. Иако се неки записници са седница Централног комитета још објављују, обичај да се он користи као шири форум је прекинут после пада Хрушчова. Могуће је да је, са смањењем утицаја било ког појединца после Стаљинове смрти, Централни комитет извесно време служио као форум коме се може обратити у случају неслагања међу највишим руководиоцима. Питања, као што је Хрушчовљева победа у јуну 1957. над знатном већином која се образовала против њега у Президијуму, и одлука да се Хрушчов uklони са положаја првог секретара октобра 1964, решена су у Централном комитету. Може се само нагађати до које мере су ове одлуке биле резултат истинске расправе насупрот вештој политичкој игри.

Најважнији партијски орган је Секретаријат. Године 1975. постојало је девет секретара, од којих је један званично био генерални секретар. У Секретаријату је запослено административно особље, чији број се процењује на око хиљаду. Према партијским прописима, Секретаријат је задужен за избор „кадрова“ и за надгледање спровођења партијских одлука. Његови стручњаци достављају Политбироу податке на основу којих се доносе одлуке у вези с управљањем државом. Секретаријат, такође, надгледа целокупан партијски апарат и његову мрежу, и на тај начин има контролу над свим што се дешава у земљи. Секретари се разликују по рангу, а надлежни су за групе задатака, или за поједине задатке, које постепено извршавају преко великог броја одељења чији су шефови веома утицајни функционери. Ова одељења су углавном специјализована – као, на пример, за тешку индустрију, пољопривреду или пропаганду. Међутим, два одељења су посебно значајна: Одељење за организациони партијски рад, које у суштини поставља људе на све положаје у земљи, како у партијском апарату тако и у партијским делегацијама и комитетима; Одељење за административне органе, које се, између осталог, бави војском, судовима и тајном службом. Секретаријату у његовом раду помажу секретаријати савезних република и ниже административне организације широм територијалне партијске мреже.

Организација Партије широм земље заснована је на два принципа: територијалном и функционалном. Територијално, мрежу чине партијске организације које постоје на свим административним нивоима у земљи — у савезним републикама (осим у највећој и најважнијој РСФСР), у административним јединицама као што су срезови и регије, у градским и сеоским окрузима, као и у великим градовима. Функционалне партијске организације, с друге стране, настају по основу радног места, односно запослења, и састоје се од примарних партијских организација, којих је 1971. било око 370.000. Оне су осниване у великом броју пољопривредних организација, фабрика, предузећа, јавних институција и владиних одељења. Примарна партијска организација је центар за који је појединачни члан партије највише везан. Она се бави и примањем нових чланова и дисциплином, где спада и искључење из партије (мада с правом жалбе). Примарне организације су хијерархијски подређене најближој окружној партијској организацији у територијалној мрежи. Мора се имати на уму да је основно начело рада Комунистичке партије строга централизација, иако се у теорији означава као „демократски централизам“. Ниједна организација ни у ком смислу није аутономна, и свака је увек подређена првој хијерархијски надређеној организацији. На тај начин, централни органи у Москви, територијални органи широм земље, и примарне организације широм друштвеног и индустријског живота земље, сви заједно чине веома моћно средство контроле у рукама било ког руководиоца или руководиоца који имају власт над централном организацијом.

Партијска демократија

У поређењу са највећим делом раздобља у коме је Стаљин био на власти, сада у Партији влада, у извесној мери, већа демократија. Међутим, у погледу одређивања политике, што се врши у Политбироу, тешко је видети на који начин обични чланови партије могу имати било каквог утицаја на то. Они не бирају Политбиро, нити уопште одлучују о његовом смењивању. Одлуке о управљању државом, као и одлуке у вези са питањима моћи појединаца на партијском врху, доносе се далеко од њих и сасвим су ван њиховог утицаја. Оно што се

повремено може назрети јесте нека врста „партиципативне демократије“ која се примењује унутар Партије. Расправе у партијским органима на нижим нивоима нису више толико спутане страхом, како на састанцима тако и у штампи. Ово, у сваком случају, омогућава партијским властима да сазнају, на начин на који је то било немогуће за време Стаљина, какво мишљење влада у Партији, као и да га повремено више узимају у обзир. Неки изучаваоци режима тврде да су кључне промене у политици, као, на пример, рушење Стаљиновог, а потом Хрушчовљевог угледа или реформа економске политике, настале услед притиска широк партијских кругова, али не постоји довољно доказа за то. С друге стране, несумњиво је да при одређивању политике, Политбиро и Секретаријат, који га саветује, у потпуности узимају у обзир мишљење моћних чинилаца, као што су војска, планери, директори, а вероватно и неки други.

Иако су избори унутар Партије званично слободни, њих у пракси строго контролише Одељење за организациони партијски рад Секретаријата (и њему подређене организације) с намером да се осигура „избор“ само подобних кандидата. Приликом избора на нижим нивоима, увек је присутан један представник из организације која је по хијерархији непосредно надређена; а у многим случајевима партијски прописи, који смишљено предвиђају да се гласање обавља дизањем руке и да је потребно да се с избором одређених кандидата сложе виши органи власти, омогућавају центру да успешно контролише практично сва намештења у Партији. Упркос томе, повремено се дешавало од 1954. да нижа партијска организација одбије да призна онога ко јој је наметнут као кандидат за „изборе“, или да не дозволи да онај кога она жели да изабере остане без положаја. Традиција поштовања хијерархије и дисциплине је, међутим, изузетно јака, тако да нико у Партији није сигуран како ће власти одговорити на такво понашање. Један битан потез, којим би се знатно променила природа Партије, био би оснивање независног правосудног органа, који би решавао случајеве кршења дисциплине од стране чланова партије. До сада није било чак ни наговештаја предлога да се оснује један такав орган.

Устав из 1936.

Устав који је данас на снази* усвојен је 5. децембра 1936. године. Од тада је донесено више амандмана, али су основне одредбе остале углавном исте. Устав је обликован према федералној заједници за коју се каже да је настала на основу добровољног савеза петнаест равноправних совјетских социјалистичких република. Добровољност савеза је даље наглашена одредбом, јединственом у свим федералним уставима, према којој свака република у савезу има право на отцепљење. Истина је, међутим, да се не сме поставити питање принудне оданости бар неких република у савезу; партијска контрола може делотворно спречити било коју од њих да употреби формално право на отцепљење, а такав поступак би се сада несумњиво протумачио, као и у прошлости, као контрареволуционарна побуна.

У другом поглављу Устава наводе се овлашћења која искључиво припадају свесавезној влади. Ова овлашћења могу се поделити на три главне области: послови спољне политике (мировни уговори, рат и мир, као и спољна трговина), послови унутрашње политике (државна безбедност и успостављање такозваних основних начела којима се треба руководити у образовању, здравству, грађанском, породичном и кривичном закону, и закону о националностима) и трећа категорија, са најширим овлашћењима (утврђивање свесавезног економског плана и надзор над транспортом и комуникацијама, монетарни систем, кредити, закон о раду, економска статистика и, што је најважније, надлежност „одобравања консолидованог државног буџета“ СССР-а, и одређивање пореза и прихода који иду прво у свесавезни, потом у савезно-републички и, на крају, у локални буџет). Када то хоће, савез може имати потпуну контролу над савезним републикама. Ипак, права савезних република су подједнако ограничена природом совјетског политичког система и уставним прописима. Централизована партија је гарант контроле над питањима опште политике. Централизација државне безбедности и финансија осигурава потпуну контролу над свим другим питањима. Осим тога, уставне одредбе нису од велике користи савезним републикама утолико што оне немају могућност, какву рецимо имају др-

жаве у Сједињеним Државама, да на суду преиспитају свесавезне законе. Међутим, све ово не значи да су савезне републике у потпуности лишене аутономије. Њима је после 1957. центар давао све већа права, мада им је последњих година поново ускраћена аутономија призната после 1957. године. Савезне републике, међутим, имају своје представнике на свим нивоима савезне владе, а њихове потребе се у великој мери узимају у обзир; постоје и неке мање значајне области где им је дозвољена аутономија. Ипак треба нагласити да је то дозвољена аутономија, која зависи од одлуке центра, и може бити (што често и јесте) укинута подједнако лако као што је и дата.

Осим правних и политичких чинилаца, несразмера у величини и утицају између РСФСР-а, с једне стране, и осталих савезних република, с друге, велика је практична препрека делотворном федералном уређењу Совјетског Савеза.

Врховни совјет

Према трећем поглављу Устава, врховна власт у СССР-у поверена је Врховном совјету СССР-а. Он поседује искључиво законодавно право и сва овлашћења у држави која има и влада, ако она не припадају Президијуму Врховног совјета, Министарском савету или министарствима СССР-а. Врховни совјет састоји се од два дома: Савезног совјета (савет), у којем сваки делегат представља три стотине хиљада становника, и Совјета националности, у којем су савезне републике, аутономне републике, исто као и аутономне регије, представљене, без обзира на величину, утврђеним бројем делегата. Два дома имају једнака права. Врховни совјет бира се на четири године, и обавезан је да се састаје два пута годишње: у изузетним случајевима заседања може сазвати Президијум. Потребна је само проста већина у оба дома да би се донео пуноважан закон, а постоји опширна одредба у случају неслагања два дома. У пракси, откад се први Врховни совјет састао 1937. према одредбама важећег устава, ниједном није забележено да је нека одлука Врховног совјета донесена на други начин осим једногласно у оба дома. Врховни совјет заседа обично само неколико дана, из чега следи да се формално доношење закона, а камоли расправе, сигурно обавља на неком другом месту.

* После промене режима више није на снази (ирип. прев.).

Президијум Врховног совјета, који се 1975. састојао од председника, петнаест заменика председника (по један из сваке републике) и седамнаест других чланова, једно је од места на коме се могу формално доносити закони, што се вероватно и чини. Он обавља номиналне функције, које обично врши председник неке републике, али има и знатна законодавна овлашћења, мада законодавне функције теоријски изискују формално одобрење Врховног совјета. Президијум има и знатну извршну власт. Неке законодавне делатности одвијају се и у комисијама Врховног совјета. Оне се чешће састају и дуже заседају, а њихове делатности нису доступне јавности. Постоји укупно једанаест таквих комисија у оба дома. Постоје докази да ове комисије понекад имају стварну улогу у обликовању законодавне делатности Врховног совјета приликом кратких заседања овог тела, на којима се формално усвајају неки битни закони. Делегати Врховног совјета поседују извесни имунитет и повластице, а независно од њихове формалне улоге на заседањима Врховног совјета и нешто мање формалних задужења у комисијама, они иза кулиса служе и као драгоцени посредници између својих бирача и централне владе.

Систем совјета није, међутим, ограничен само на центар. Врховни совјет има свака република, а совјети постоје у свим административним јединицама у земљи, које сежу до нивоа села.

Уставом су утврђена и најважнија начела изборног система. Сви совјетски грађани који имају осамнаест година имају право гласа, без обзира на расну припадност, пол, етничко или социјално порекло, прошло или садашње занимање, или имовинско стање, а сваки грађанин са двадесет три године и више може бити биран за делегата; само ментално поремећени немају право гласа. Кандидате предлажу изборне јединице. Право да предлажу кандидате имају организације Комунистичке партије, синдикати, задруге, омладинске организације и културна удружења. Надметање на изборима је теоријски могуће. Према правилима за избор Врховног совјета, гласач треба да прецрта сва имена на гласачком листићу осим имена оног кандидата за којег жели да гласа. У пракси се, међутим, никада није десило да било која изборна јединица предложи више од једног кандидата на иједним изборима за Врховни совјет, или бар колико је познато, на иједним изборима за неки нижи со-

вјет. Једногласност се постиже тако што Партија на свим нивоима утиче на именовање кандидата.

Знатна пропагандна активност има задатак да осигура учешће свих бирача на изборима. Њоме управља изборна комисија која делује преко локалних комисија у свакој изборној јединици и у сваком изборном округу. Ове комисије се не бирају, већ се „састављају“, и у њима се заправо неизоставно налазе најважнији локални чланови партије. Локални изборни окрузи су веома мали, са максималном величином од око три стотине бирача, а гласање се на дан избора врши под надзором локалне изборне комисије. Бирачу се по доласку уручује гласачки листић на коме се налази само једно име. Он може или да убаци необележен листић у гласачку кутију, или да уђе у кабину. Пошто једина сврха улажења у кабину може бити да се листић обележи на неки други начин, а не да се изрази слагање са јединим именом на њему, и пошто се тај чин мора обавити пред очима партијског представника који надгледа локалну изборну комисију, можда и не изненађује што малобројни користе ову могућност. Резултат свега је да на изборе заиста излази 99% бирачког тела, а преко 99% свих гласова су обично за званичне кандидате партијског и ванпартијског блока.

Извршна власт

Пето поглавље Устава исцрпно говори о свесавезном Министарском савету, који је означен као „врховни извршни и управни орган државне власти“. Теоријски, он није овлашћен да доноси законе и подређен је Врховном совјету и његовом Президијуму, али у пракси његове директиве, које наводно служе да би се употпунила постојећа законодавна делатност, несумњиво утичу на измене у закону. Пошто у СССР-у не постоји правосудно преиспитивање закона, Савет практично има законодавну власт, при чему се његове одредбе никада не доводе у питање. Свесавезни Министарски савет је у многим раздобљима совјетске историје давао директиве заједно са Централним комитетом Партије. Савет је веома велико тело: његов састав се често мења, и онда се, у складу с тим, доносе уставни амандмани. Уопштено говорећи, неке његове особине могу се сматрати сталним. Изгледа да он делује уз помоћ неке врсте ужег каби-

нета, односно Президијума, који се састоји од председника, првог заменика и заменика председника. Сви министри су, наравно, чланови Савета, као што је то и велики број других људи, попут председника државних комитета и неких других важних државних тела, као што је Државна банка.

Министарства на савезном нивоу могу бити или свесавезна или савезно-републичка министарства. Задужења у административној области поверена су једино свесавезним министарствима, док су савезно-републичка министарства централна тела која имају по једно одговарајуће министарство у савезним републикама. Због тога је централизација мања у случају када се одређена административна грана повери савезно-републичком министарству. Осим тога, у савезним републикама постоје министарства која немају одговарајуће тело на централном нивоу. Из овога се јасно може уочити да степен аутономије који је дозвољен некој савезној републици у извесној мери зависи од начина на који је извршена расподела административних функција између различитих врста министарстава. Начин расподеле се знатно мењао у току совјетске историје. Одређене области су неизоставно под контролом свесавезних органа: безбедност, спољна трговина и национални транспорт. С друге стране, области као што су пољопривреда, одбрана, финансије, спољна политика и здравство су сада обично у надлежности савезно-републичких министарстава. Током совјетске историје десиле су се разне промене које умногоме одражавају различите ставове у вези са тим какав вид треба да поприми надзор који врше централна министарства. Према мишљењу једних, свака грана индустрије треба да буде централизована у највећој могућој мери. Када преовладава овакав став, број министарстава у свесавезном Министарском савету се повећава. С друге стране, било је настојања да се изврши децентрализација на подручја или регионе. Храбар покушај у том смислу учинио је Хрушчов маја 1957, када је поделио земљу на око стотину индустријских региона и целокупну индустрију у сваком региону ставио у надлежност Совјета народне привреде. Централизована контрола политике у оваквом систему очувана је не толико уз помоћ свесавезног Министарског савета колико путем партијских органа у регионима и у центру моћи. Овај систем напуштен је октобра 1965, када се Совјетски Савез вратио систему са великим бројем свесавезних и савезно-репу-

бличких министарстава, од којих је свако било надлежно за једну грану народне привреде. Осим специјализованих министарстава, постоји и велики број државних комитета задужених за различите облике координације и за планирање – на пример, Госплан, односно Државна планска комисија.

Током раздобља када је Хрушчов био први секретар Партије, он је или имао велики утицај на функцију председника Министарског савета уз помоћ себи потчињеног Булгањина који је именован на то место, или се, после 1958, сам налазио на том положају. Овим је осигурана потпуна координација, али по цену партијске превласти над свим владиним пословима. Када је Хрушчов смењен, ове две функције су раздвојене; упркос томе, и даље постоји велики степен повезаности. Председник Министарског савета је члан Политбироа, а велики број других важних министара су и водећи чланови партије. Одељења Секретаријата Партије запошљавају неопходно особље које је стручно за сва питања управљања државом. Стога се не може говорити о истинском раздвајању партијских и владиних служби, мада је у систему „колективног руковођења“, после 1964, Партија заиста дозволила већу аутономију у оној области за коју је влада превасходно одговорна. Степен државно-партијске сарадње, као и мера у којој владине службе могу показати независност у погледу одређивања политике, одувек су наметали веома битно политичко питање у СССР-у. Међутим, то није питање које се може решити испитивањем формалног устројства владе и Партије, већ само оценом релативног утицаја који су одређене кључне личности имале у појединим раздобљима.

Да би се извршна политика спровела на свим нивоима, совјетски систем се поново ослања на паралелне службе: на административне службенике, с једне стране, и њима одговарајуће службенике у партијским органима, с друге стране, и то на свим нивоима територијалне поделе. Ако се посматра само административно устројство, уочава се висока централизација у смислу да управни органи и званичници месних совјета, од савезних република па наниже, према уставу морају да, на овај или онај начин, извршавају наредбе оне власти која је у хијерархији следећа највиша. Савезни устав и устави савезних република сигурно прописују бројне расподеле функција. Међутим, велико преклапање, удвајање функција, као и дугогоди-

шња традиција централизације, на коју су се жалили тумачи совјетског режима још од његовог зачетка, чине административну машинерију гломазном, што отежава и успорава њен рад. У неколико наврата учињени су покушаји да се изврши децентрализација административних задатака. Међутим, традиција претеране централизације показала се сувише јаком, због чега су сви покушаји пропали. Снага Партије, на неки начин, лежи и у чињеници да она у стварности није спутана замршеним хијерархијским и бирократским прописима који стварају препреке грађанским органима власти, што јој омогућава да превазиђе тешкоће и пронађе излаз из неразрешивих ситуација једноставно помоћу сопствене мреже којом непосредно може доћи до органа власти у Москви. Ова предност, коју Партија има већ дуго година, као и традиција да она „води“ земљу без обзира на то шта каже Устав или закон, чине главну снагу Партије. Надмоћ Партије у административним вештинама и слобода деловања посебно су дошли до изражаја у кризним раздобљима совјетске историје.

Грађанска права

Једна од особина Устава из 1936. јесте и поглавље које посебно говори о правима и обавезама грађана. Што се тиче права грађана, постоје опширне гаранције основних грађанских слобода – слободе говора, слободе окупљања, слободе удруживања и слично. Међутим, постојање формалних гаранција грађанских слобода у било ком уставу не значи нужно да се ова права и поштују у пракси. Устав из 1936. већ је био на снази када је „велики терор“ достигао врхунац и када су милиони људи без суђења слати у смрт или у концентрационе логоре. Штавише, заштита права је у Уставу језички формулисана на тај начин да оставља знатан простор за тумачење према сопственом нахођењу. Слобода говора се гарантује „ради јачања социјалистичког система“ – што је израз који се очигледно може широко схватити. На сличан начин, гаранција слободе „исповедања вере“, за разлику од гаранције слободе „антиверске пропаганде“, једноставно значи, како се у пракси и тумачи, да се верско образовање може строго ограничити. Ипак, најслабија тачка совјетског система јесте то што грађанин нема никакво право да

изнуди примену уставних гаранција. Он се не може обратити суду с намером да оспори законе зато што нису у складу с уставом; исто тако, не може на суду тражити задовољење ако жели да терети неког службеника због кршења уставних прописа. Може се једино жалити влади или партијским органима управе, па је стога препуштен на милост и немилост најразличитијим врстама службеника. Због тога је област грађанских слобода имала тако бурну прошлост у историји СССР-а. После Стаљинове смрти положај појединца се заиста поправио; органи власти се и даље могу окривити за озбиљне неправилности у раду и кршење закона кад сматрају да је то неопходно, али број и учесталост таквих преступа су смањени. Огромна и произвољна овлашћења полиције су такође у великој мери ограничена. Овај процес, међутим, није омогућен судским деловањем, већ променом политике у вишим органима власти и, посебно, променом политике у вези са свим оним бројним органима контроле које Совјетски Савез користи за надзирање широког и незграпног система владе и администрације.

Органи контроле

Један такав орган је Комитет за државну безбедност, познат по својим иницијалима као КГБ, који је наследио МВД, НКВД, ОГПУ, ГПУ и Чеку. Овај систем безбедности је у потпуности централизован на свесавезном нивоу. Председник Комитета за државну безбедност врши своју дужност помоћу велике мреже својих потчињених. Он је одговоран не само за унутрашњу безбедност већ и за шпијунажу у иностранству. На располагању му стоје знатне оружане снаге које се, у случају потребе, брзо могу преместити са једног краја земље на други, и које се уз то користе и за чување граница Совјетског Савеза. Следећи по важности је систем „прокуратора“, такође високоцентрализовани метод контроле. Прокуратори су судски службеници у том смислу што врше и општи надзор над судовима. Они имају улогу државних тужилаца у случајевима кривичног гоњења и надгледају, заправо сами обављају, припремне истраге поводом кривичних пријава. Прокуратори имају на располагању знатна овлашћења како би истражили да ли је или није прекр-

шен закон. Постоји једно веома строго ограничење њихових овлашћења: они не могу испитивати да ли је у складу са законом понашање виших законодавних органа или свесавезног Министарског савета, нити могу оспоравати одлуке Централног комитета или Политбироа Партије. Они су у пракси, заправо, чланови партије и у потпуности су под партијском контролом. Уз све што је речено, истина је и да прокуратори могу имати, што су последњих година често и користили, важну улогу у заштити права појединца. Прокуратори се старају и о правилном спровођењу судских поступака. Због тога је дужност прокуратора, као тужиоца у кривичном процесу, да упуту вишем суду спорну пресуду која иде њему у прилог исто као и ону која му не иде у прилог, при чему се може рећи да он ову дужност у стварности и испуњава.

Осим прокуратора и КГБ-а, постоји и велики број других средстава контроле. Једно од њих је Државна банка, која врши строгу финансијску контролу свих предузећа. Она може ускратити право предузећу да узме кредит од банке и, сходно томе, прогласити његово банкротство. У сарадњи са другим одељењима, Банка контролише особље и плате у административној служби. Још једна битна организација за контролу је тело које је тренутно познато као „Народна контрола“, и које је у различитим фазама било или министарство, комисија, или комитет за свеопшту контролу. Улога свих ових организација је да испитају и изведу пред лице правде случајеве корупције и непоштења у целокупном економском и административном животу земље.

Закључак и предвиђања

Током педесет осам година постојања совјетски режим се често мењао. Међутим, у основи систем је остао исти у том смислу што је увек постојао један елемент у држави који је могао да делује произвољно и прекорачи било каква ограничења која су поставили сами владари у виду законских норми или уставних прописа. То је обично била Партија, мада током већег дела Стаљинове владавине то је више чинио Стаљинов лични секретаријат него права партијска организација. Произвољ-

на власт Партије и њеног главног извршног органа, КГБ-а, присутна је и данас, мада је можда сузбијена неким ограничењима. Постоји једно ограничење које је совјетски систем упорно одбијао да допусти: могућност било какве жалбе независном правосудном телу. Мера у којој је поштовање законских норми унапређено – а јесте унапређено, мада не јединствено нити доследно, у последњих двадесет година – остварена је једино путем „допуштене законитости“. Можда допуштена законитост није уопште законитост, с обзиром на то да суштину закона чине сигурност и предвидљивост. Упркос томе, чак је и допуштена законитост боља, док траје, него потпуно одсуство било каквих законских ограничења, мада нема неког смисла да се изрази као што су „владавина закона“ користе у условима какви владају у Совјетском Савезу. Немогуће је предвидети да ли ће се овакво стање нужно наставити и у будућности. Бар је у једној земљи, која се првобитно знатно угледала на пример Совјетског Савеза – тачније, у Југославији – остварен скроман напредак у смеру владавине закона, упркос сталној превласти Комунистичке партије. Немогуће је предвидети да ли ће се и Совјетски Савез развијати у истом правцу.

Један разлог који је навео неке изучаваоце режима да с извесном дозом оптимизма предвиде да ће Совјетски Савез вероватно напредовати у смеру законитости заснован је на чињеници да се земља непрестано економски развија. Да би делотворно обављала своју улогу, администрација сваке економски развијене земље захтева велики број услова који се могу обезбедити законским системом – предвидљивост, сигурност, поузданост. Интереси Партије, са њеном традицијом непоштовања закона, произвољног деловања и кршења важећих правила, у супротности су с овим неопходним захтевом. Због тога се основано може сматрати да је будућност на страни предвидљивости и сигурности – другим речима, на страни закона – и да оваква тенденција мора нужно довести до смањења партијског утицаја у скоро свим областима живота, као и до јачања, како законитости тако и административне машинерије. Време ће то показати. Међутим, са сигурношћу се може рећи да развој у смеру законитости мора почети са развојем институција и органа који ће унутар совјетског система власти бити потпуно независни од Партије и њеног апарата на свим нивоима. Такве независне ин-

ституције требало би да буду у могућности да се, колико од Партије толико и од свих других, заштите на судовима који не би били под утицајем Партије, као што је то тренутно случај са совјетским судовима. Године 1975. нису постојали знаци такве значајне промене у совјетском политичком систему.

9 УСТРОЈСТВО СОВЈЕТСКЕ ДРЖАВЕ

ПРИВРЕДА

Алек Ноув

Систем пре 1928.

Када су вође бољшевика преузеле власт, имале су само нејасну представу о томе како треба управљати привредом. Лењин је револуцију у Русији замислио као саставни део великог европског или светског коренитог преокрета, због чега је сву своју енергију и умеће првенствено посветио изузетно тешком задатку да преузме и задржи власт. Децембра 1917. већ је основан Врховни совјет народне привреде, познатији под руском скраћеницом ВСНХ, односно *Вешенка*, који је био задужен да управља државним сектором. Међутим, редовна привредна делатност била је незамислива у условима ванредног стања услед грађанског рата, као и због привредног хаоса. У раздобљу познатом као „ратни комунизам“ влада је сузбијала све покушаје приватног предузетништва у индустријској производњи и трговини, и настојала да примора сељаке да предају све вишкове у замену за све безвредније папирне рубље. Многи бољшевички интелектуалци веровали су да држава непосредно улази у социјализам. Међутим, систем ратног комунизма није могао опстати после завршетка грађанског рата који је био његово једино оправдање. Лењин и Партија су 1921. невољно усвојили Нову економску политику (НЕП), поново дозволили приватно предузетништво у индустријској производњи и трговини и допустили сељацима да слободно располажу својим производима пошто плате порез у натури.

Током раздобља НЕП-а Врховни совјет народне привреде управљао је радом државног сектора индустријске производње тако што је деловао уз помоћ сопствених индустријских

и службених огранака, као и уз помоћ републичких и покрајинских привредних совјета (*совнархозы*). Изнад тога, задужен за координацију економске и војне политике, налазио се Совјет рада и одбране (*Совет труда и обороны*), који је у неку руку био комитет Совјета народних комесара (то јест, кабинета), али који је доносио декрете у сопствено име и који се могао сматрати делом највиших владиних органа. Године 1921. створен је Госплан – Државна планска комисија – која је напослетку постала кључни елемент совјетских планирања, али која је у први мах делимично била академско саветодавно тело у служби Совјета народних комесара, а још више у служби Совјета рада и одбране. Међутим, још се с правом није могло рећи да је успостављен *систем* планирања, чак ни унутар државног сектора. Предузећа (то јест, фабрике, рудници итд.) по правилу су била груписана у „удружења“, при чему је управа удружења имала знатну независност у погледу финансија и планирања.

У пољопривреди је у овом раздобљу знатно преовладавао приватни сектор. Народни комесаријат за пољопривреду је учинио све што је било у његовој моћи, али ипак прилично неделотворно, да подстакне одговарајуће пољопривредне делатности, а пазио је и да не дође до непожељних појава „капитализма“ у селима, то јест, да се сувише не повећа број такозваних *кулака*. Уз то је потпомагао развој малих и слабашних колхоза (колективна газдинства), којих је двадесетих година постојало неколико врста, али који су обухватили само незнатан део сеоских домаћинстава.

Стаљинистички систем

Индустрија

Стварање садашње привредне структуре је сасвим сигурно почело са престанком НЕП-а 1928/1929. Приватно предузетништво више није постојало. После тога је постало противзаконито да приватно лице запошљава раднике ради остваривања добити, или да се неко бави трговином (осим у служби државе или као законски призната задруга). Совјетски режим покренуо је своју „револуцију одозго“, која је донела ве-

лика, нова индустријска улагања и колективизацију пољопривреде. Овај огроман напор да се нација подигне сопственим снагама изискивао је потпуно нову врсту централизованог планирања, а покренут је и низ промена у структури привреде. (Довео је и до терора, мучења, глади, али то је друга прича.) Врховни совјет народне привреде није могао да изађе на крај са све бржим развојем индустрије, па је укинута 1932. године. Уместо њега образована су три народна комесаријата за индустрију: за тешку индустрију, лаку индустрију и за шумарство; они су контролисали сва предузећа која су била битна на свесавезном нивоу. Удружења су постепено нестајала или им је смањен значај, а предузећа су стекла финансијски и правни положај који и данас имају – статус правног лица и сопствене одвојене новчане рачуне, са правом и дужношћу да закључују уговоре, извршавају планове и наредбе које приме са вишег нивоа. Државна банка је 1931. стекла монопол на кредитирање, тако да подређене економске јединице нису више биле у могућности да међусобним давањем кредита избегну финансијску контролу. У центру власти, Госплан је постао главни координатор, подређен Совјету народних комесара и Совјету рада и одбране. Совјет рада и одбране је 1937. замењен Привредним совјетом, који је укинута током рата.

Број народних комесаријата за индустрију постепено се повећавао, јер су се групе индустријских грана усложњавале, те је постало тешко да се њима управља као да су једна целина. До 1939. постојао је двадесет један комесаријат (на пример, за текстилну индустрију, црну металургију итд.). Њихов број и називи су се мењали из године у годину, а 1941. постали су, као и сви други комесаријати, познати под именом „министарства“. У раздобљу 1946–1948. број министарстава за индустрију достигао је свој максимум до сада – тридесет два – а систем успостављен крајем тридесетих година у суштини је трајао до 1957 (после промена које су се десиле у току рата и непосредно после Стаљинове смрти уследио је повратак на *status quo*). Сва важна индустријска предузећа била су подређена главној администрацији (*главк*) у одговарајућем министарству. Мања предузећа понекад су спадала у надлежност појединог републичког министарства, али у већини случајева ово министарство је било под управом министарства с истим именом на свесавезном нивоу.

Одговарајуће министарство имало је овлашћење да поставља и отпушта руководство предузећа, одобрава обим производње и финансијске планове, као и сва овлашћења у вези са контролом пословања.¹ Задатак Госплана био је да обезбеди доследност у раду засебних министарских „царстава“, да доноси општи план развоја привреде и да најважнију робу расподели на различите области, министарства и употребе.

Пољопривреда

У совјетској пољопривреди постојала су, и још постоје, три имовинска облика: колективна газдинства, државна газдинства и приватни сектор. Појединачни поседи, односно сељаци који независно обрађују земљу, практично су престали да постоје раних тридесетих година, а сеоска домаћинства настала на земљи коју су сељаци добили 1939/1940. била су колективизована током 1948–1950. Међутим, сељаци чија су домаћинства колективизована, остало сеоско становништво, као и многи становници градова, имали су право да поседују малу парцелу и држе ограничен број стоке, коју су могли напасати на колективним или државним пашњацима. Ова независна, „помоћна“ приватна имања била су донедавно извор великог дела новчаних прихода сељака и преко половине укупне производње сточних производа и кромпира. Овај приватни сектор није био опремљен савременим техничким оруђима и механизацијом. Произведена роба је припадала сеоском домаћинству и, уз обавезу да прописану количину преда држави (до 1958), домаћинство је могло да је користи за себе или да је прода на дозвољеном слободном тржишту по слободним тржишним ценама. Ограничена и слободна приватна пољопривреда је у последњих тридесет година била далеко најзаступљенији облик приватног предузетништва у Совјетском Савезу, а тржиште на коме сељаци продају пољопривредне вишкове било је далеко најзаступљенији дозвољени облик приватне трговине. (Имајмо на уму, ипак, да сељак може да продаје само *својствене* прои-

¹ Обратити пажњу и на улогу Партије, стр. 381. Постојале су и мале радионице које су надзирали месни совјети, као и произвођачке задруге.

зводе; ако жели да продаје преко посредника, мора то да учини преко државне продајне мреже или преко продајне мреже задруга, коју контролише држава.)

Колективна газдинства су масовно оснивана у раздобљу 1930–1934, и то углавном помоћу присиле и застрашивања. Правно су регулисана као задруге које обрађују земљу у државном власништву, трајно ослобођене плаћања закупа. Осниване су због тога да би држава за своје потребе и потребе индустријализације обезбедила прехранбене артикле и сировине по најнижим ценама. Предаја производа држави постала је „прва заповест“ – држава је узимала свој део по веома ниским ценама, док су сељаци располагали остатком; то је значило да сељаци нису добијали ни плату нити било какву другу минималну новчану накнаду, као ни прописани удео у приходу или укупном производу. Пошто измире све обавезе, сељаци су делили преостали новац и производе у сразмери са количином и квалитетом свог рада. Рад се вредновао на основу радних дана, или, тачније, радних јединица (*трудодень*). Појединачна вредност сваке јединице није била унапред позната и знатно се разликовала од места до места и из године у годину. Просечна вредност је била веома ниска током Стаљиновог раздобља, а нарочито после завршетка рата. Нека газдинства годинама узастопно уопште нису делила готов новац својим члановима.²

Колективним газдинством званично је управљао изабрани комитет, с изабраним председником на челу. Међутим, Комунистичка партија је заправо постављала и смењивала председнике. Делимично због потреба контроле и надзора, а делимично и због стварног недостатка стручних механичара и радионица, комплетна пољопривредна механизација (трактори, комбајни итд.) налазила се у рукама државне службе, машинско-тракторске станице (МТС), која је уједно имала улогу службе за изнајмљивање машина и вршила политичко-економски надзор. Газдинства су услуге МТС-а плаћала скоро потпуно у натури.

Државна газдинства су државна пољопривредна предузећа са сопственом пољопривредном механизацијом. Као и у

² Хрушчов, *Правда*, 7. март 1964.

другим сличним предузећима, радницима су исплаћиване плате, водили су их постављени директори, правила су рачун успеха, добијала новчану помоћ да покрију губитке. То је било неповољно са државног гледишта, јер је држава била обавезна да покрије све новчане мањкове који би могли да настану ако се за испоручене производе плати ниска цена. Због тога су, све до Стаљинове смрти, преовладала колективна газдинства; 1952. укупна засејана површина у СССР-у била је подељена на следећи начин:

	Милиони хектара ³
Колективна гаадинства	130,6
Државна газдинства	17,9
Приватно власништво	5,9

Због постојања различитих категорија произвођача јавиле су се потешкоће у структури планирања и контроле. За непосредно спровођење колективизације било је задужено Министарство пољопривреде (тадашњи Народни комесаријат), које је имало централни *Колхозцентър* (администрација колективног газдинства), касније преименован у Комитет колхозних послова, који је надзирао газдинства. (Надзор је био укинут, па поново уведен 1946, а онда опет укинут.) У почетку су и државна и колективна газдинства спадала у надлежност истог народног комесаријата, али од 1932. до 1959 (са кратким прекидом 1953) стављена су у надлежност сопствених одвојених комесаријата, са својим плановима, начинима снабдевања и локалним органима контроле. Планирање производње колективног газдинства, као и надзор над МТС-ом, остали су у надлежности Министарства пољопривреде. Комитет за набавку бавио се откупљивањем производа од газдинстава. Пошто су цене биле изузетно непопуларне, сматрало се неопходним да се исцрпне наредбе замене непостојећим подстицајима. После Стаљинове смрти цене су знатно повишене, а 1955. одлучено је

³ 1 хектар = 2,54 јутра. Укупна површина „државних газдинстава“ у овој табели обухвата и више хиљада малих помоћних газдинстава која воде непољопривредна државна предузећа (на пример, да би снабдели сопствене кантине за исхрану радника), а она чине још једну категорију.

да, уз предају утврђених количина производа, газдинства могу слободно да одређују структуру производње. Међутим, остао је обичај да се администрација уплиће у њихов рад (ипак је, марта 1964, донет декрет који је спречавао такво уплитање).

Остали сектори

Остали привредни сектори могу се размотрити у краћим цртама. Саобраћај је био, а и даље је, потпуно у државном власништву (осим камиона и запрега који су власништво колективних газдинстава), мада малобројни појединци поседују коње, а неки власници приватних аутомобила имају нерегистроване такси службе. Министарство саобраћаја је у неколико наврата било подељено: на пример, током неких година постојала су министарства аутомобилског превоза, поморске флоте, речне флоте; само Министарство саобраћаја тих година првенствено се бавило железничким саобраћајем. Национализоване саобраћајне услуге су уобичајене у Западној Европи, па совјетски систем не може понудити ништа ново и непознато на овом пољу.

Грађевинска индустрија је за време Стаљина била у рукама предузећа која су стварана *ad hoc* ради извођења одређених грађевинских радова, или су индустријом управљала специјализована предузећа разасута по различитим комесаријатима. На пример, постојале су грађевинске организације унутар Министарства рударства, које су градиле не само за потребе тог министарства већ су и за друга министарства изводиле радове по уговору, као што су изградња школа и болница. Постојало је и Министарство грађевинарства, које је управљало грађевинским предузећима, а велики градови су имали (и још имају) грађевинска удружења за опште услуге (на пример, *Ленстрой* у Лењинграду). Уобичајени проблеми у вези са грађевинском индустријом били су од 1950. под општим надзором Државног комитета за грађевинарство (*Госстрой*), а од 1954. до 1957. велики број грађевинских административних служби у оквиру министарстава за индустрију (на пример, за електроиндустрију, рударство и нафтну индустрију) „унапређен“ је у статус посебних министарстава.

Трговина на мало била је, током раздобља Стаљинове власти, главно задужење једног централизованог министарства.

За продају на велико робе широке потрошње били су подједнако задужени поменуто министарство и одељења за продају у министарствима за индустрију која је произвела одређену робу. Малопродајна мрежа била је после 1935. подељена на градско („државно“) и сеоско („задружно“) подручје, и њима се одвојено управљало на свим нивоима. Централна организација сеоских задруга (Центросоюз) такође је продавала материјал и опрему колективним газдинствима. Различите службе задужене за снабдевање државних предузећа чиниле су сасвим посебан систем „набавке материјала“.

Синдикати су раних тридесетих година изгубили и ону независност коју су имали, и, бар за време Стаљина, остали нижи помоћни чиниоци партијске економске политике. Њихова улога била је да се брину о социјалном осигурању и да, на основу владиних прописа и уредаба, помажу у разрешавању радничких несугласица на нивоу предузећа. О висини личних доходака у основи одлучује влада, која, уз учешће највиших синдикалних руководилаца, класификује сваки посао и одлучује о платној основи за сваки степен, а одређује и плате чиновника и руководилаца. Осим у раздобљу 1940–1956, радници су слободно могли да мењају послове, и услед тога закон понуде и потражње знатно утиче на висину плате; она се може знатно разликовати од основног износа, пошто је управа вешто „прилагођава“ помоћу плаћања по учинку и система премија. Од 1956. Државни комитет за рад и зараду надзирао је послове у вези са радном снагом, што је задужење које је између 1934. и 1956. припадало Централном совјету синдиката.

Описану структуру усложњава постојање савезних организација совјетске државе. Без обзира колико је кратко трајала независност различитих република СССР-а, неке одлуке у вези са привредом годинама су се доносиле у републичким престоницама. Међутим, раздобље стаљинизма било је доба строге централизације, када се о важности и приоритету привредних циљева одлучивало у Москви. Републичке и остале локалне власти су се, по правилу, бавиле мање важним питањима, малим фабрикама и радионицама, које послују са материјалом локалне производње, или су наредбе из центра прилагођавале датим околностима.

Структура се даље усложњава улогом Комунистичке партије. Основна начела економске политике, и сва друга наче-

ла, утврђивало је, и даље утврђује, руководство Партије, а влада је дужна да спроводи политику Партије. Међутим, Партија се бави и другим делатностима а не само давањем општих упутстава о општим циљевима; у оквиру њеног Централног комитета налазе се одељења за привреду, а он може, што и чини, да издаје пуноправна наређења у вези са било каквим питањима, при чему може да заобиђе надлежну владину службу – укључујући, где је то потребно, и сам Министарски савет. Неке државне службе, наиме Госплан, подносе извештај непосредно Централном комитету и примају наређења од њега. У републикама, покрајинама, градовима и сеоским областима први секретар Партије је шеф, а то подразумева контролу над оним привредним одлукама које се доносе на нивоу његове територије. Наравно да постоје границе до којих окружни партијски званичници могу да се уплићу: они очигледно не могу поништити наредбу планера Централног комитета, пошто она обично одражава ставове централне Партије. Међутим, у неким гранама, тачније у пољопривреди, окружни партијски званичник има кључну улогу у механизму управљања и контроле привреде. Моћно средство које Партија има на располагању је разрађен систем назван *номенклатура*, односно контрола именовања: ни на једно важно место у привреди, од директора фабрике до министра, не може доћи особа коју није поставио или са чијим се именовањем није сложио одговарајући партијски комитет, а губитак партијског поверења значи и губитак положаја. Ово важи без обзира на то које је државно тело званично одговорно за постављање и отпуштање дотичног привредног функционера. Сам функционер је, бар у скорије време, готово увек и члан партије, и подлеже партијској дисциплини. У предузећима, службама и министарствима постоје и партијске групе у чије дужности спада и праћење и провера, али чини се да оне у пракси имају скромна овлашћења.

Током другог дела Стаљинове владавине неколико старијих партијских руководилаца имало је улогу „моћника“, они су контролисали једну групу министара и имали звање „заменика председника владе“. Министри у привреди су постепено упућивани на ниже дужности, односно на чисто техничко-извршне више него на политичке функције, што је и данас случај. (То је као кад би председник Националног рударског

одбора у Великој Британији био министар.) У једнопартијској држави није неопходно да постоји и стални и политички главни и одговорни за национализовану индустрију. На самом почетку совјетске власти човек из Партије с оскудним стручним знањем често је био задужен да води рачуна о политички непоузданим техничким стручњацима. Ово се није десило годинама; мада Партија и други органи настављају да спроводе разне видове надзора, руководилац неког одељења или министарства, као и предузећа, сада је обично стручњак за управљање, или руководи одређеном делатношћу за коју је стручан. Окарактерисати га као „политичара“, како се та реч схвата на Западу, значило би погрешно разумети његов положај.

Банкарство је било, и даље јесте, државни монопол. Банке имају улогу инспектора-контролора финансијског пословања, и наређено им је да не исплаћују наплате које нису у складу са званичним плановима или уређивачком политиком цена. Спољна трговина је исто тако од почетка била државни монопол, контролише је Министарство за спољну трговину, које делује уз помоћ специјализоване корпорације за спољну трговину (*внешнеторговые объединения*). Државна предузећа не могу да ступе у непосредне трговинске односе са било којим купцем или добављачем ван СССР-а, већ морају да поднесу захтев преко одређених канала, а посао ће, ако буде одобрен, постати део централизоване производње, понуде и плана спољне трговине. Биће увршћен у списак робе која треба да се у току године размени између двеју земаља (посебно ако је посао закључен са другом комунистичком земљом).

1925-1932.	1,94	1950.	4,00
1933.	1,57	1961.	0,90
1934.	1,16	1971.	0,90
1935.	1,15	1972.	0,82
1936.	5,03	1973.	0,725
1937-1949.	5,30	1974.	0,746

Табела 1 – Рубље према америчком долару

Што се тиче валуте и финансијског пословања, совјетска рубља је девалвирана и практично је изгубила вредност до

1923. године. Тада је стабилизована према новом курсу од 1,99 рубаља за један амерички долар. Од тада је њена номинална вредност била као што је то приказано у табели 1. (После 1961. у земљи су „нове“ рубље вределе десет старих.) Међутим, увек треба правити разлику између вредности рубље у земљи и у иностранству. Ова друга вредност само фигурира, у смислу да рубље не могу слободно да се купују и продају (осим за неке ограничене сврхе, као што су дипломатски или туристички трошкови), а званични курс служи само за статистичке прорачуне у спољној трговини, који не морају бити повезани са ценама у земљи. Осим на ограниченем слободном тржишту, цене у СССР-у утврђује влада. За време Стаљина било је уобичајено да се пропишу што ниже цене основних индустријских сировина и горива, а велики број индустријских грана (на пример, рударство, шумарство) годинама је пословао са губитком. Највећи део државног прихода остваривао се од пореза на промет прехранбене робе и робе широке потрошње (порези на приход били су, а и даље су, ниски), због чега су цене у трговини на мало биле много више од цена по којима су, у зависности од трошкова производње, државна предузећа наплаћивала робу једна другима. Као што то мора бити случај у земљи где највећи део привредне делатности обављају државна предузећа, совјетски буџет је уско повезан са свеукупним привредним планом, а део националног прихода који „пролази кроз“ државни буџет је већи него што је то случај у било којој западној „капиталистичкој“ земљи. У трошкове спада велики део новчаних улагања, која су се вршила, а и даље се врше, у облику правих кредита, бар унутар државног сектора (колективна газдинства сама финансирају своја улагања или позајмљују новац од Државне банке и морају да плате камату на зајам).

Централизована, диригована привреда

У методе којима је Стаљин обезбеђивао нагли индустријски раст спадала је и строга централизација. Многе преке потребе жртвоване су да би се изградила тешка индустрија, а централни органи власти наметали су ове приоритете тако што нису дозвољавали локалним званичницима да слободно распо-

лажу новчаним средствима. Као што је Стаљин истакао у својој последњој књизи, *Економски проблеми социјализма*, предност која је дата тешкој индустрији није оправдана према критеријуму краткорочне добити: наравно, рекао је, индустрија робе широке потрошње ће постићи већу стопу промета него индустрија челика; упркос томе, очигледно је да улагања „морају“ да буду усмерена на индустрију челика. Због тога, као и због идеолошке предрасуде према мотиву добити и административне расподеле новчаних средстава, ни планери нити подређене економске јединице нису се руководили улогом тржишта и цена. Цене су заиста донекле мењане с намером да би се дата економска политика показала исплативом. Задатак је првенствено био да се испуни план, који је, кад год је то било могуће, изражаван количински. Планери су за једногодишњи и вишегодишњи период састављали „материјалне билансе“, где се на једној страни налазила очекивана понуда, а на другој дугачак списак предвиђених потрошачких захтева за робом. Они су настојали да постигну равнотежу – повећањем производње, или смањењем потрошње, или користећи резерве, или помоћу спољне трговине. Утврђени и јединствени план, пошто би био одобрен, постајао је обавезан за све ниже управнике и директоре. Ово је био, а и даље јесте, систем који се може означити као „диригована привреда“; привреда која је заснована, према речима Косигина на Двадесет четвртог партијском конгресу (1971), на начелу „планирања по наредби“. Главно мерило рада, које је важило за све осим за највише руководство, одувек је било извршавање наредби, које су се давале у виду планова.

Ово не значи да су материјални подстицаји небитни у совјетском систему. Напротив, и на нивоу управних органа и у фабрици они су заиста веома значајни. Међутим, премије су руководећим органима исплаћиване, што је и даље случај, као награда за испуњење плана, односно за извршавање датих наредби. „Диригована привреда“ исто тако не подразумева да је центар икада могао, нити јесте, да издаје наредбе које су обухватале све прилике и дешавања који могу настати у пословању. То би било подједнако немогуће као и да се измисли зборник закона који би покрио сваку замисливу ситуацију. Како се совјетска привреда увећавала и усложњавала, могућ-

ност да се о свему одлучује из центра постајала је све слабија. Центар је ипак имао моћ да одлучује у сваком појединачном случају, а подређене јединице своје одлуке доносе ослањајући се на централне наредбе, мада при томе понекад искриве њихов смисао. Тако, на пример, ако су планери поставили циљ да неко подручје или предузеће треба да произведе 200.000 тона „металне робе“ или 200.000 квадратних метара „вунене тканине“, људи ће на лицу места настојати да произведу разне врсте метала или тканина чија ће укупна количина одговарати захтеваној – што се само случајно може покlopити са врстама метала и вуне које одговарају стварним потребама потрошача. Још један проблем совјетске планске привреде биле су случајне недоследности, које су се јављале просто зато што су задаци планера били превелики. Сваком иоле важном предузећу морало се рећи шта да производи, коме да испоручи своје производе, од кога да набавља сировине, а требало је да се утврде и статистички показатељи успешности плана, не само у погледу укупне производње већ и цена, улагања, личних доходака, продуктивности рада, норми искоришћења материјала, и тако даље. Овај задатак морао је да се подели између великог броја различитих служби за планирање, па је било немогуће да се обезбеди потпуна доследност, посебно што су планови морали често да се мењају и допуњавају. То је значило да су нижи органи и руководство предузећа често морали да бирају које наредбе ће да изврше, а које неће. Планери у знатној мери неизбежно зависе и од података које им достављају предузећа, па руководиоци на тај начин значајно *de facto* утичу на поступак планирања. Ове истинске тешкоће у организацији довеле су, посебно последњих година, до честих и збуњујућих промена у структури планирања.

Совјетски *директор* је у истом односу са својим претпостављенима у хијерархији планирања као што је то управник фабрике велике западне корпорације са својим управним одбором. Ниједан од њих није капиталиста; обојица су запослени радници који примају плату и морају да извршавају наредбе виших органа у вези са свим питањима. Разлика је у томе што би, рецимо, управник Краљевске хемијске индустрије у Британији, био у Совјетском Савезу у рангу министра.

Раздобље Хрушчовљеве власти

После године у којој је важну улогу имао Маљенков, Хрушчов се издвојио као доминантна личност у првој години постсталинистичког доба, па организационо реструктурирање привреде носи печат његових идеја и његове личности. Хрушчов је био свестан свих пропуста и слабих страна система који је наследио и покушао је да поправи ствари, мада понекад није умео да препозна стварне узроке проблема које је настојао да отклони, тако да је повремено погоршавао стање. У почетку је његова пољопривредна политика дала добре резултате. У неколико наврата извршено је повећање цена, што је у великој мери побољшало финансијско стање колективних газдинстава, због чега су повећана улагања, као и тренутни приходи. Порастао је и значај државних газдинстава, делимично услед нових газдинстава основаних на новим обрадивим површинама у Азији, а делимично услед тога што су нека колективна газдинства претворена у државна.⁴ Вештачка препрека која је стајала између колхоза и механизације коју су користили уклоњена је 1958. укидањем МТС-а и продајом опреме газдинствима. Међутим, после 1958. продубио се јаз између стремљења и стварног стања у пољопривреди, а Хрушчов је настојао да превазиђе проблеме с којима се суочио тако што је увек изнова вршио реорганизацију. Оснажио је Партију, а озбиљно ослабио Министарство пољопривреде, док задужења овог тела нису спала на тек нешто више од саветодавних функција. Основани су разни комитети који су били надлежни за набавку, опрему и слично. Помно је израђена нова хијерархија пољопривредних комитета 1962, али изгледа да она никад није примењена, углавном зато што су је кочили локални функционери. Хрушчов је чак покушао да саму Партију подели на пољопривредне и непољопривредне јединице. Разни амбициозни планови који су припремани и извођени помоћу партијских канала (на пример, да се производи више кукуруза или да се за три године надмаши САД у производњи меса) показали су се контрапродуктивним, нарушили постојећу организацију, а угро-

⁴ До 1970. државна газдинства су обрађивала веће површине земље него колхоза.

зили неопходну аутономију газдинстава. Газдинства су од 1950. постајала све већа, па је постало тешко управљати њима: за совјетске прилике знатно су повећани трошкови организације превеликих газдинстава.

Што се тиче индустрије, Хрушчов је у први мах размишљао о томе да дозволи већу слободу управним органима. Затим, убеђен да министарска индустријска „царства“ спречавају успешну координацију, и руководећи се политичким циљевима, Хрушчов је сасвим укинуо министарства за индустрију, јер је хтео да се планирање индустрије врши на нивоу сваке регије. Због тога је 1957. основао преко стотину регионалних привредних совјета (*совнархозы*^{*}); број ових совјета се мењао, а касније се, услед њиховог спајања, смањило на четрдесет седам. Разна индустријска предузећа теоријски су била подређена овим регионалним совјетима. Тврдило се да се тиме постиже јединствено планирање на нивоу регије. У оквиру овог система појединачне савезне републике имале су битну улогу у надзирању „својих“ совнархоза. Према Хрушчовљевој замисли, за координацију регионалних планова био је задужен Госплан. Међутим, он је очигледно потценио важност и нужност свесавезне контроле у систему дириговане привреде, где једино центар има неопходне податке на основу којих се утврђују потребе и доносе одлуке о томе шта треба да се произведе и како треба да се расподела. Сходно томе, испоставило се да је неопходно да се поново образује велики број централних тела, многа под називом државних комитета, при чему су нека од њих покривала одређене индустријске секторе (на пример, Државни комитет за хемијску индустрију), а нека су била општије, координативне природе. Овакве различите службе су цветале, све док 1963. није било неопходно да се координира рад координатора помоћу Државног совјета за народну привреду. Државни комитети су се разликовали од министарстава по томе што нису имали овлашћења да издају непосредне наредбе. Све је постало збуњујуће сложено и нелогично. Поуздано се може тврдити да је привредна бирократија славилa када је Хрушчов пао 1964. године.

^{*} Совнархоз, скраћеница за Совет народног хозяйства (*арим. прев.*).

Устројство привреде под Брежњевом и Косићином

Хрушчовљеви наследници убрзо су напустили ове организационе експерименте. Партија је опет уједињена, а враћено је и Министарство пољопривреде, као и улога локалних органа за планирање у пољопривреди (улога Партије у пољопривреди остала је велика, што је био случај још од колективизације). Совнархози су укинута, а поново су основана министарства привреде (табела 2). Централна свесавезна министарства су у току овог процеса добила већу улогу него што су је имала у годинама непосредно пре оснивања совнархоза, док су савезне републике из ове промене несумњиво изашле са мање задужења у области привреде.

У пољопривреди су и даље расле цене, приходи и улагања, а *шрудодни* систем плаћања сељака у колхозима замењен је методом готовинске исплате загарантованог минималца. Данас у том погледу не постоје велике разлике између колективних и државних газдинстава, зато што и једна и друга исплаћују плате и по истим ценама плаћају сировине истим добављачима. Битна разлика је у томе што колхози по закону остају задруге с изабраним управним органима, док се државна газдинства воде као државна предузећа са постављеним управним органима. Обе врсте газдинстава у пракси и даље надгледају држава и партијски органи, а задржана је и обавезна предаја производа држави.

Индустријска структура требало је да буде измењена усвајањем предлога о привредној реформи 1965. године. Много се говорило о важности остварене добити, аутономији предузећа, постепеној замени административне расподеле новчаних средстава трговином на велико (то јест, предузећа ће слободније куповати једна од других и у складу с тим правити планове). Тачно је да се донекле смањио број обавезних статистичких показатеља успешности плана, али реформа је замишљена у скромном обиму и није темељно спроведена. Основна начела дириговане привреде остала су нетакнута. Задатак индустријских управних органа и даље је да остварују планове у којима се наводе појединости везане за укупну производњу и купце. Државни комитет за набавку (*Госснаб*), заједно са Гос-

Министарски савет

Председник	А. Н. Косигин
Заменик председника, председник Госплана	Н. К. Бајбаков
Заменик председника, председник Госнаба (Државни комитет за материјално-техничку набавку)	В. Е. Димшиц
Заменик председника, председник Државног комитета за науку и технологију	В. А. Кирилин
Заменик председника, председник Гостроја (Државни комитет за грађевинарство)	И. Т. Новиков

Министарства

Авио-индустрија	Пројектовање за тешку индустрију, енергетику и превоз
Индустрија мотора	Пројектовање за хемијску и нафтну индустрију
Спољна трговина	Хемијска индустрија
Плинска индустрија	Индустрија целулозе и папира
Цивилна авијација	Електронска индустрија
Машиноградња	Електротехничка индустрија
Пројектовање за лаку и прехранбenu индустрију и опрему за одржавање	Лака индустрија
Индустрија лекова	Индустрија за прераду грађе и дрвета
Трговачка морнарица	Унапређење земљишта и вода
Нафтна индустрија	Инсталације и посебни грађевински радови
Војна индустрија	Индустрија меса и млечних производа
Опште пројектовање	Индустрија за прераду нафте и петрохемија
Производња техничких средстава, аутоматизација и системи за управљање	Прехрамбена индустрија
Средства комуникације	Индустријско грађевинарство
Радио-индустрија	Индустрија грађевинског материјала
Пројектовање за средњу индустрију	Рибарство
Индустрија машина-алатљика и алата	Пошта и телекомуникације
Пројектовање зграда, путева и инфраструктуре	Пољопривредно грађевинарство
Бродоградња	Пољопривреда
Трактори и пољопривредна механизација	Грађевинарство
Производња транспортних средстава	Изградња погона тешке индустрије
	Трговина

Рударска индустрија
Финансије
Обојена металургија

Црна металургија
Електрична енергија и електрификација

Комитети

Комитет народне контроле	Државни комитет за спољне економске односе
Државни комитет за рад и личне дохотке	Организација за пољопривредну набавку (Союз сельхозтехника)
Државни комитет за цене	Госбанк
Државни комитет за шумарство	Централни завод за статистику

Табела 2 Привредна министарства у СССР-у

планом, и даље административно распоређују сву важну робу. Мотив добити и даље има другоразредни значај. Ревизија цена извршена је 1967, али оне и даље нису прилагођене нити одговарају променама понуде и потражње. Организациона промена о којој се много говорило је промена смера у стварању индустријских удружења, то јест, груписања или спајања предузећа у веће јединице – врста совјетских корпорација – али ово веома споро напредује. Много се респрављало о компјутеризацији, али далекосежнији предлози математичких економиста остају само на папиру, мада се предузимају кораци да се знатно повећа производња и употреба рачунара.

На Двадесет четвртог партијском конгресу (март 1971) представљен је и усвојен нови петогодишњи план. Много је речено о потреби да се убрза и стимулише технички напредак. Међутим, очигледно је да садашње руководство замишља да се то може постићи без великих измена система, применом таквих метода као што су чвршћа дисциплина, бољи прорачуни и радни подстицаји. Реформисти тврде да то није довољно, као и то да би већи учинак захтевао прихватање неких елемената тржишног социјализма, онаквог какав се заправо примењује у Мађарској. Изгледа да руководство не прихвата ово мишљење.

10 | СОВЈЕТСКИ САВЕЗ И ЊЕГОВИ СУСЕДИ

Хју Сејмон-Войсон

Број суседа руског народа увећавао се ширењем руске државе из првобитног језгра Московске кнежевине, али и захваљујући средствима комуникације и ратном наоружању. То је довело до међусобног приближавања земаља у свету, па се сада може рећи да се већина великих држава граничи са већином осталих. На природу односа између Руса и њихових суседа веома је утицала бољшевичка револуција, која је имала за последицу претварање Русије, не само у велесилу већ и у средиште светског револуционарног покрета, вођеног начелима марксизма и лењинизма. Руски односи са суседним земаљама неизбежно су били важнији од њених односа са земаљама које су више удаљене, и то на три различита нивоа: на нивоу званичне спољне политике, комунистичких активности и додирних тачака међу народима. У следећем кратком прегледу начињен је покушај постизања равнотежа између ових различитих чинилаца.

Руси и суседни народи

Суседи са којима су Руси у Европи били најдуже у додиру су: балтички народи на северозападу, Белоруси на западу, Украјинци на југозападу, Румуни на југу, Татари на југу и југоистоку, као и различити угро-фински народи на североистоку и у долини Волге.

Међу историчарима је питање порекла и степена различитости између Руса и Украјинаца и даље предмет расправе. Пошто је већи део Русије пао под власт Татара, а већи

део Украјине под власт Литве и Пољске, нема сумње да су се разлике умногоме увећале. Међутим, има их који ће рећи да су и пре монголске најезде постојале велике разлике. И даље је предмет расправе да ли су до диференцијације два народа довеле разлике у друштвеним и правним установама, културним обичајима и говорном језику, које су спајале Русе и Украјинце када је крајем 18. века готово цела Украјина укључена у Руско царство. Међутим, национална свест Украјинаца је крајем 19. века постојала, иако је било питање у којој мери и међу нижим друштвеним слојевима. Неуспех украјинских националиста да између 1917. и 1920. успоставе независну државу довео је до припајања већег дела Украјине Совјетском Савезу. Он је, у договору са Трећим рајхом, 1939. анектирао оне области Галиције (аустројска 1772–1918, пољска од 1918) у којима је већинско становништво било украјинско. Слична судбина је 1940. задесила оне области Буковине (аустројска 1776–1918, румунска од 1919), заједно са целом Бесарабијом (Источна Молдавија) у којима су Украјинци били мањинско, а Румуни већинско становништво. Совјетска армија је поново освојила ове територије 1945, а исте године је анектирана и Карпатска Украјина (мађарска до 1919, после тога део Чехословачке), у којој су знатан део становништва чинили Украјинци. На тај начин је целокупан украјински народ присилно прикључен Совјетском Савезу и најбројнији је непосредан сусед Русије у Европи.

Три балтичка народа – Естонци, Летонци и Литванци – прикључени су Руском царству у 18. веку; створили су независне државе 1919; са дозволом Трећег рајха анектирао их је Совјетски Савез 1940; поново их је освојио СССР 1945. године. Белоруси, народ чији је национални идентитет у 19. веку био мање изражен, али који се у 20. веку несумњиво развио, налазили су се под пољском влашћу до подела Пољске у 18. веку; затим су били укључени у Руско царство; 1921. су подељени између Пољске и Русије; 1939, са дозволом Трећег рајха, враћени су Совјетском Савезу; 1945. поново су покорени. Највећи део становништва Бесарабије – источног дела историјске Кнежевине Молдавије – дуго времена чинили су Румуни. Међутим, ову област је Русија анектирала 1812. и била је уједињена са Румунијом само између 1918. и

1940. године¹. Анексија Румуније од стране СССР-а са дозволом Трећег рајха 1940, и њено поновно освајање 1945, довели су велик број румунског становништва у Русију. Угро-фински народи су у малим групама долазили под руску власт у различитим периодима од 14. века наовамо и, мада су увек измешани са руским становништвом, још заузимају широке области Совјетског Савеза, нарочито поред Финског залива, у пределу Волге и с обе стране Урала. Мордвини, који насељавају широке области регије средњег тока Волге, трећа су по величини група угро-финских народа на свету, са преко милион двеста педесет хиљада људи. Татари, који су некада владали највећим делом европске Русије, до раног 20. века свели су се на мање, али значајне, заједнице у области Урала, у долини средњег и доњег тока Волге и на Криму. Кримски Татари су 1944. депортовани из своје домовине, као казна за наводну сарадњу са немачким освајачем у Другом светском рату. Иако су, почевши од 1975, многи преживели, сада становници централне Азије, јавно агитовали тражећи право да се врате, у чему им је помагао један храбри Рус, бивши генерал Црвене армије Григоренко, то им још није дозвољено. Татари са Волге и уралски Татари у великом броју остају на својој родној земљи.

Ширење Русије на исток, од 16. века наовамо, довело је до покорвања и припајања Руском царству многих малих група азијских народа. У Кавкаској регији оне обухватају: разне групе муслимана; половину азербејџанских Шита који говоре турски језик, а од 1828. су подељени између Русије и Персије; хришћанске Грузијце; и део Јермена у области коју је 1828. анектирала Персија. Између 1918. и 1921. основане су три независне државе – Грузија, Јерменија и Азербејџан, али их је, са дозволом њиховог јужног суседа Турске, Совјетски Савез поново освојио. Русија је средином 19. века у централној Азији анектирала одређени број кнежевина са муслиманским становништвом, које је у овој или оној мери говорило туркичким

¹ Бесарабија је подељена после Кримског рата 1856, при чему су јужни делови одузети Русији и додељени Молдавији (која се 1859. ујединила са Влашком и створила Румунију). Румунија је ове јужне делове уступила Русији према Берлинском уговору 1878. године.

језиком и припадало персијској култури. Бољшевичка влада је после 1917. угушила сваки њихов покушај да извојују независност. Ширење Русије на Далеком истоку довело је под руску власт велики број Монгола будистичке вере, а на Далеком североистоку поданици Русије постала су разноврсна ескимска и друга арктичка племена. Неколико хиљада Јапанаца дошло је под руску власт анексијом Курилских острва и јужног дела острва Сахалин 1945. године.

Тако је Совјетски Савез, као и његов претходник Руско царство, по својим ободима био насељен неруским становништвом. Само у два лукама, Лењинграду и Владивостоку, и у бившем немачком граду Кенигзбергу (1945. у рушевинама га је анектирала Немачка, поново су га населили Руси и преименовали у Калињинград) Руси имају непосредну везу са спољним светом. У најдословнијем и најужем смислу, једини суседи руског народа су народи које су покорили.

Ако сада размотримо државе а не народе, откривамо да су суседи Руског царства много векова били Шведска, Пољска и Турска. Поделе Пољске омогућиле су Русији да постане сусед Аустрије и Пруске. Распадом Османског царства Румунија је постала копнени сусед, а Бугарска сусед преко мора. Године 1918. су у европске суседе Совјетског Савеза уврштене три балтичке државе, Финска и Пољска. До 1945. три балтичке државе су укинуте, али су придодате Чехословачка и Мађарска. У Азији су и Персија и Кина, земље са којима је остварен додир у 17. веку, постале важни суседи у 19. веку, јер је привредни и стратешки значај обе земље растао за Русију. Средином 19. века успостављени су односи са Јапаном, суседом преко мора, а после поделе Сахалина 1905, и преко копна. Од краја 18. века до 1867. Руско царство се ширило на северноамерички континент, и у различитим тренуцима, у широкој, али неодређеној области, представљало могућег суседа Британске Канаде, Шпанског царства, Мексика и САД-а. Освајање централне Азије средином 19. века довело је Царевину Русију у непосредну везу с Авганистаном, а тиме и у близину Британске Индије. Смена британске власти новоствореним двама државама Индијом и Пакистаном није увећала број непосредних суседа (обе државе су одвојене од СССР-а областима Авганистана или Кине), али је веома

много утицала на стварне интересе Совјетског Савеза у Азији. Монголија је 1914. практично постала руски протекторат, да би се двадесетих година претворила у државу под заштитом Совјетског Савеза, којом управља монголска влада, под контролом Комунистичке партије Совјетског Савеза.

Совјетски Савез је од 1945. једна од две светске велесиле, која помно прати догађаје у сваком делу света, и вољна је и способна да на њих утиче. Самим тим, читав свет је сусед Совјетског Савеза. Три чињенице подржавају ово тврђење: огромна индустријска и војна моћ СССР-а; њен трајни интерес за комунистичке активности широм света, као и чињеница да, са развојем интерконтиненталних балистичких пројектила са нуклеарним бојевим главама, ниједна сила, чак ни Совјетски Савез, не може да буде сасвим безбедна док у било ком делу света постоји макар и једна земља ван њене контроле која поседује то оружје. Свеједно, највећи део совјетске спољне политике неизбежно се односи на догађаје у земљама које се налазе најближе Совјетском Савезу, па чак и давније искуство ових земаља у руској историји неизбежно утиче на совјетске ставове према спољној политици на светском нивоу. Области од посебног значаја за Совјетски Савез згодно се могу поделити у три групе: Источна Европа и Немачка; Средњи исток; источна и југоисточна Азија. Сваку од њих ћемо размотрити, али ће најпре бити потребно да направимо кратак преглед главних фаза у спољној политици Совјетског Савеза од 1917. године.

Раздобља у спољној политици Совјетског Савеза

Прво раздобље (1917–1923) је време заблуда и борбе за опстанак током револуције. Бољшевици су потпуно били обузети вођењем грађанског рата који је трајао три године, после којег је уследила економска криза и опасан расцеп у њиховим сопственим редовима. У међувремену, угасила се нада да ће до револуције доћи у Финској, Пољској, Мађарској, на Балкану, а пре свега у Немачкој. Капиталистичка Европа се опоравила од последица рата, па су владари револуционарне републике били присиљени да успоставе дипломатске односе са

државама које су сматрали непријатељима, али нису били довољно снажни да их униште.

Друго раздобље (1923–1935) обележено је опрезом у Европи и неуспешном револуцијом на Далеком истоку. Стаљин, који се у првим годинама овог раздобља уздигао до највише власти, најпре се бавио савлађивањем својих политичких такмаца, а потом уништавањем независног сељаштва и покретањем првог петогодишњег плана присилно убрзане индустријализације. Његова главна брига у Европи била је да искористи сукоб интереса између Немачке и земаља које су је победиле. У Азији су велике наде полагане у револуционарни покрет у Кини, што је окончано 1927. непоправљивим поразима комуниста од стране генерала Чанг Кај Шека. Уздизање на власт Хитлерове Националсоцијалистичке партије у Немачкој посредно је помогла совјетска спољна политика, чији су творци сматрали социјалдемократе својим главним непријатељима.

Треће раздобље, „Народног фронта“, почело је када су совјетске вође постале уверене да је Хитлер много опаснији непријатељ од западних сила. На нивоу доктрине, нова политика уобличена је 1935. на Седмом конгресу Коминтерне (Комунистичке интернационале), као савез свих демократских земаља против фашизма. На нивоу дипломатије изражена је кроз покушаје совјетске владе да успостави добре односе са западним земљама. У почетку је имала неког успеха, оличеног у савезима Совјетског Савеза са Француском и Чехословачком и појавом влада Народног фронта у Француској и Шпанији 1936. године. Међутим, избијање Шпанског грађанског рата довело је до обнове идеолошког фанатизма, како левичарског тако и десничарског, свуда по Европи, и то су Хитлер и Мусолини мудро искористили. Минхенски споразум из 1938. означио је неуспех Народног фронта у Европи. На Далеком истоку совјетска политика се колебала између помирења са јапанским освајачем у Манџурији и давања подршке кинеској влади. Јапанска инвазија на Кину 1937. ојачала је ограничен споразум између Чанг Кај Шека и кинеских комуниста, који је у суштини представљао примену Народног фронта на Далеком истоку. Совјетска политика сада је знатније нагињала Кини.

Четврто раздобље (1939–1941) отпочело је совјетско-немачким пактом, закљученим 23. августа 1939. године. Делом

је то био одговор на презриви однос западних сила према совјетским интересима у Минхену, а делом покушај да се избегне учешће у великом рату. Али то није био само одбрамбени савез и довео је до анексије источне Пољске, балтичких држава и делова Финске и Румуније од стране Совјетског Савеза. Савез са Хитлером је 1941. допуњен савезом са Јапаном: први је усмерио немачки напад на Западну Европу, а други јапански напад на поседе западних поморских сила на Далеком истоку. Ово раздобље окончано је Хитлеровим нападом на СССР, иако је, с друге стране, савез са Јапаном трајао све до 1945. године.

Пето раздобље (1941–1946) је време „великог савеза“ у Другом светском рату. У почетку је совјетска војска претрпела велике губитке, али, када се ратна срећа променила, совјетска спољна политика је доживела огромне успехе. Западне силе су биле више него вољне да усвоје све совјетске жеље, па су практично прихватиле контролу Совјетског Савеза над Источном и Централном Европом, у које је совјетска војска продрла у последњим фазама рата. Политика СССР-а у овим земљама, посебно у Пољској, изазвала је огорчење у САД-у и Великој Британији, али ниједна влада није предузела стварне кораке да би је спречила. Неколико дана пре предаје Јапана Црвена армија је ушла у Манџурију. Совјетске трупе су заузеле Северну Кореју, а Совјетски Савез је анектирао јужни део острва Сахалин и Курилска острва.

Шесто раздобље почиње раскидом сарадње између Совјетског Савеза и западних сила, што је у доброј мери било окончано до 1946. године. Од тада па до 1953. два непријатељска блока су се посматрала преко линије коју су обе стране мање или више признавале. Стаљинов став био је несавладиво непријатељски, али и опрезан. Совјетске трупе су 1946. повучене из северозападног Ирана, а напуштен је и план Совјетског Савеза да анектира персијски Азербејџан, што је изгледа већ било у току. У фебруару 1948. комунисти су преузели власт у Чехословачкој, али када су неколико месеци касније били поражени у Финској, совјетска влада није предузела ништа да им помогне. Блокада Берлина укинута је у мају 1949, пошто се показало да је једногодишње снабдевање града ваздушним путем са Запада довољно да би град био опскрбљен. Покушај да се Југославија 1948. натера на покорност Стаљину

доживео је потпуни неуспех, а Стаљин није ризиковао употребу силе да би постигао свој циљ. Претпоставља се да је Стаљин одобрио инвазију на Јужну Кореју у јулу 1950, али совјетска влада никада није дозволила да буде непосредно умешана.

Седмо раздобље совјетске спољне политике које се може уочити отпочиње Стаљиновом смрћу марта 1953. године. Непријатељски блокови и даље су постојали, али су нови владари показали мање опреза у два смера. У Источној Европи су од комунистичких влада захтевали либералнију политику. Године 1956. у Пољској и Мађарској ствари су се отргле контроли. Совјетске снаге су напале Мађарску да би уништиле револуционарну владу, али је између совјетских и пољских вођа постигнут задовољавајући договор. У годинама које су уследиле све земље Источне Европе доживеле су, у већој или мањој мери, политички и економски развој, а између њихових влада и Совјетског Савеза успостављен је слободнији, али међусобно прихватљив однос. Други смер у ком су прављени политички огледи био је Трећи свет – како су током тих година прозвани афрички, азијски и јужноамерички континент. Док Стаљин није показивао занимање за ове земље, Хрушчов се њима веома посветио. Совјетски утицај појачан је одлучном дипломатијом, честим путовањима совјетских лидера и повећањем совјетске новчане помоћи – иако сразмерно мале – њиховим привредним пројектима и војсци. Он је потпомогнут и опадањем популарности западних сила, не само захваљујући њиховим активностима у Египту и Конгу, или политиком белих мањина у Јужној Африци, већ и због дубљег трајног незадовољства, што се совјетска политика трудила да искористи на најбољи начин.

Осмо раздобље почиње око 1960, када је постало несумњиво јасно да између Совјетског Савеза и Кине, због мноштва разлога, постоји озбиљно непријатељство. Кинеско-совјетско непријатељство озбиљно је утицало на политичку ситуацију у свим крајевима света, посебно на односе Совјетског Савеза с Источном Европом, Индијом и САД-ом. До 1974. било је јасно да главни непријатељ Совјетског Савеза није САД већ Кина. Још је рано рећи да ли је „приближавањем“ Кине и Америке 1972, оличеним посетом председника Никсона Кини, почело још једно раздобље у совјетској политици. Још једно могуће виђење је да девето раздобље отпочиње америч-

ко-совјетским сукобом на Куби у октобру 1962, који је у Совјетском Савезу изгледа изазвао озбиљно ново размишљање о природи односа између Совјетског Савеза и Америке.

Немачка и Источна Европа

Односи са Немачком су кључ за политику Совјетског Савеза у Европи од 1917. надаље. Већ готово два века траје необичан однос љубави и мржње између немачке и руске културе.² У 19. веку важан чинилац у односима Русије и Пруске, од које је касније настало Немачко царство, био је њихов заједнички интерес да се угуши тежња пољског народа за националном независношћу.³ Свеједно, сукобљени интереси немачког и руског империјализма, уз подршку идеолошких страсти пангерманизма и руског панславизма, увели су две империје у сукоб и довели их до заједничке пропасти. Двадесетих година 20. века поражена Немачка и бољшевичка Русија, два изгнаника из уваженог друштва европских држава, биле су уједињене бар негативном солидарношћу, која се исказала у виду Рапалског уговора из 1922, чији политички значај историчари дипломатије често прецењују. Значајнија је била тајна сарадња између немачког и совјетског војног генералштаба: у замену за извесне драгоцене савете немачких стручњака њиховој младој војсци, совјетска влада је омогућила Немцима да избегну одредбе о разоружању мировног споразума из 1919. испробавањем оружја на совјетском тлу.

Совјетска влада је двадесетих година била обузета страхом да је неизбежно да ће све „капиталистичке владе“ тежити томе да се уједине да би напале Совјетски Савез. Самим тим је за Совјетски Савез било од суштинске важности да одржава јаз између Немачке и западних сила, и да даје бар подршку сваком одбијању Немаца да прихвате француске или бри-

² Неубичајно суптилна савремена студија овог односа је Walter Laqueur, *Russia and Germany: A Century of Conflict*, London 1965.

³ Ово заједничко непријатељство према Пољацима је с времена на време делила и Аустрија, трећа сила која је учествовала у подели Пољске у 18. веку. Међутим, Аустрија се после 1867. пажљиво односила према својим пољским поданицима, па је солидарност са Русијом у вези са тим окончана.

танске захтеве. Долазак Штреземана на власт 1923. и прихватање политике сарадње са Западом били су удар за совјетску дипломатију. Локарнски споразум из 1925. је у Москви протумачен као припрема за општи напад на Совјетски Савез. Немачке социјалдемократе, које су нагињале западним демократијама, сматране су опасним непријатељима Совјетског Савеза и оруђем „империјализма“. На долазак Хитлера на власт, несумњиво одлучног да поништи мировни споразум из 1919, совјетске вође остале су, ако не истински задовољне, а оно равнодушне. Тек када је 1934. Хитлер од Пољске затражио сарадњу и почео да говори о потреби Немачке за природним богатством Украјине, Стаљин је променио своју политику и затражио савез са Западом против Трећег рајха. Ова политика претрпела је кобан заокрет у Минхену. Стаљин се 1939. поново окренуо сарадњи са Хитлером. Споразум постигнут августа 1939. довео је до пете поделе Пољске.⁴ Ова два тоталитарна режима сарађивала су готово две године. Међутим, показало се да се сукобљени интереси, који су произлазили из Хитлерове превласти у Централној Европи и на Балкану, не могу разрешити на пријатељски начин, а Хитлер је имао и економске и идеолошке разлоге за напад на Русију. Рат између Немачке и Совјетског Савеза отпочео је, без званичне објаве, 22. јуна 1941. године.

У новије време односи Руса са мањим народима Источне Европе највећим су делом били условљени односима Немачке и Русије. То је најтачније за раздобље између два светска рата. Уопштено гледајући, Чеси, Срби и Бугари били су проруски, а Мађари и Румуни антируски оријентисани. Са делимичним изузетком Чехословачке за време председника Бенеша, владе држава Источне Европе биле су непријатељски расположене према Совјетском Савезу, највећим делом због страха од последица комунистичке пропаганде међу сопственим народом, који је живео у великом сиромаштву и под репресивном државном управом. Хитлер је уништио Чехословачку и Пољску, а владе осталих држава су касних тридесетих година биле најзглед вољне да њихове земље постану сателити Немачке. Када су се 1940/1941. Југославија и Грчка супротставиле немачким и италијанским плановима, и оне су освојене.

⁴ Прве четири биле су 1772, 1793, 1795. и 1815.

Током Другог светског рата у неким од окупираних земаља Источне Европе развили су се покрети отпора. Пољски покрет био је демократски и националистички, непријатељски расположен према обема силама које су распарчале Пољску. Сходно томе, када је Црвена армија ушла у Пољску 1944/1945, из Москве је наређено да се покрет уништи, а његове вође похапсе. Покрете отпора у Југославији, Чехословачкој и Бугарској (веома јак у првој, слаб у друге две) водили су комунисти, па им је совјетска влада била наклоњена.

Године 1945. Црвена армија држала је под окупацијом све земље Источне Европе, осим Југославије, Албаније и Грчке. Непосредном совјетском интервенцијом комунистичке владе доведене су на власт у Пољској, Мађарској, Румунији и Бугарској. У доласку на власт комуниста у Чехословачкој 1948. совјетска интервенција је била посредна, али несумњиво одлучујућа. Совјетске трупе заузеле су источни део Аустрије, опколивши Беч са свих страна. Међутим, само једну аустријску владу су признале све силе победнице 1945. и совјетске снаге су у целини поштовале њену власт, а све окупационе снаге су 1955. повучене, пошто се аустријска влада обавезала да ће трајно следити неутралну спољну политику. Међутим, у Немачкој 1945. није изабрана централна влада, и показало се да силе победнице у пораженој и окупираној земљи не могу да усагласе политику. Услед тога, до 1949. створене су две Немачке. Западна, Савезна Република Немачка, постала је независна земља, савезник западних сила, док је источна, Демократска Република Немачка, била земља под комунистичком диктатуром, у потпуности зависна од совјетске војне подршке. Овај диктаторски режим је замало срушен 1953. побуном радника у Берлину и другим индустријским центрима, али је, захваљујући совјетској армији, спасен. Током педесетих година разматрани су разни планови за стварање неутралне, поново уједињене Немачке, али су за совјетску владу сви били неприхватљиви. До шездесетих година је постало јасно да је совјетска политика усмерена на очување подељене Немачке.

Значајан чинилац у односима Совјетског Савеза и Немачке после 1945. био је проблем Пољске, али сада не у оном смислу као у 19. веку. Године 1945. Совјетски Савез је задржао покрајине источне Пољске које је заузео приликом пе-

те поделе земље 1939, али је то надокнадио Пољској дајући јој покрајине источне Немачке: Померанију, Шлезивију и највећи део Источне Пруске.⁵ Западна граница Пољске прати реке Одру и Западну Нису. Овим су Пољска и Совјетски Савез стекли заједничке интересе, што би свака пољска влада, било комунистичка или не, требало да узме у обзир. Односи између Пољске и Совјетског Савеза су се 1956. озбиљно заоштрили, услед побуне радника у граду Познању и све снажнијег националистичког става који су према Русији заузеле вође Комунистичке партије Пољске. Међутим, криза је разрешена: совјетске вође су се сложиле да заснују своје односе са Пољском на новој основи. Окончан је совјетски надзор пољске војске и полиције. Смањена је совјетска експлоатација привредних ресурса Пољске (посебно индустрије угља). Промена је дотадашња политика колективизације пољске привреде. Пољски председник Гомулка се, у замену за овај либералнији став совјетске владе, обавезао на тесну сарадњу са Совјетским Савезом у спољној политици, посебно у погледу Немачке. Како је пољска влада усвајала све репресивније мере у унутрашњој политици и убрзаним темпом губила популарност коју је међу становништвом задобила када је 1956. пружила отпор притиску Совјетског Савеза, шездесетих година она је била све више приморана да користи једину предност коју је још имала – општи страх Пољака од Немачке. Тако је ширење мржње према Немцима у Пољској постало од подједнако суштинске важности и за пољску и за совјетску владу. Заиста се може рећи да се преокренуло стање из 19. века: руско-немачки заједнички интерес у подели Пољске замењен је руско-пољским заједничким интересом у подели Немачке. Иако је то остало у основи тако, седамдесетих година се совјетска тактика променила, углавном зато што јој је била потребна привредна сарадња са Западном Немачком. Тако је совјетска влада одлучила да престане са својом антинемачком кампањом мржње и натерала пољску владу да учини исто. Влада Западне Немачке је са своје стране заузела много помирљивији став и према Совјетском Савезу и

⁵ Узан појас територије Источне Пруске, укључујући и Кенигсберг, Совјетски Савез је непосредно анектирао, а Кенигсберг је преименован у Калињинград, у част почасног председника СССР-а.

према Пољској. Нова *Ostpolitik* канцелара Вилија Бранта довела је, не само до признавања западне границе Пољске на рекама Одри и Западној Ниси већ и до успостављања званичних односа између две Немачке 1972. године.

Превласт Совјетског Савеза у остатку Источне Европе први пут је у питање довела Југославија када се 1948. успешно успротивила Стаљиновој вољи. Избацивање Југославије из совјетског блока (или „социјалистичког тора“) довело је до увођења много строжих тоталитарних метода власти у осталим комунистичким земљама. После Стаљинове смрти 1953. оне су знатно ублажене. Још већа „либерализација“ уследила је после Двадесетог конгреса КПСС у фебруару 1956. године. Међутим, покрет је избијањем револуције у Мађарској у октобру 1956. измакао контроли. Комунистичка партија збачена је са власти, а да би поново била наметнута, морало је доћи до совјетске војне интервенције широких размера. У следеће две године дошло је до својеврсног учвршћивања совјетске власти у Источној Европи. Међутим, све израженији сукоб Совјетског Савеза и Кине шездесетих година ојачао је преговарачки положај влада Источне Европе. Као цену за своју подршку Совјетском Савезу у овом сукобу, захтевали су већу независност у сопственим земљама. У другом положају била је Румунија, која је од 1962. надаље водила зачуђујуће независну политику, не само задржавајући неутралан став према Москви и Пекингу већ и успостављајући све блискије привредне и културне везе са земљама Западне Европе. Совјетске вође толерисале су нове захтеве румунске владе за независношћу румунске националне културе, као и став да национални интереси земље треба да одређују њену привредну политику. Могли су се утешити тиме да је предност румунске владе била та што кроз Комунистичку партију одржава јаку унутрашњу контролу. То није био случај у Чехословачкој 1968. године; Антоњин Новотни, дугогодишњи неоспорни вођа Комунистичке партије Чехословачке, смењен је са свог положаја и у партији и у влади. Под новим вођством, Комунистичка партија је дозволила незабележен степен грађанских и политичких слобода. Слоган је гласио: „Социјализам са људским ликом“. Партијски огранци широм земље изабрали су нове вође. Изгледало је као да се Комунистичка партија убр-

зано претвара у социјалдемократску партију западног типа. Цензура је укинута, жртве чистки од 1942. до 1952. су ослобођене, а јавно се захтевало кажњавање одговорних за судска убиства и мучења. Било је то више него што су совјетске вође могле да допусте: они сами су тридесетих година дошли на власт масовним потказивањем невиних људи чија су места заузели. Могуће ширење „заразе“ из Чехословачке није смело да се толерише. Неколико стотина хиљада совјетских војника је, праћено малим бројем трупа из Пољске, Источне Немачке, Мађарске и Бугарске, напало Чехословачку 21. августа 1968. Гледајући уназад, Брежњев је овај потез оправдао доктрином о „ограниченом суверенитету“. Ако је „социјализам“ угрожен у било којој „социјалистичкој држави“, онда су остале „социјалистичке државе“ дужне да пошаљу „помоћ“, било да је влада те државе затражи или не. Да ли је или није постојала опасност за социјализам, то је требало да одлуче вође „социјалистичког тabora“, односно вође Совјетског Савеза.

Један од аргумената који се користио у одбрани овог совјетског потеза гласио је да је нарочито опасно дозволити веће политичке слободе у Чехословачкој која се налази на граници са Западном Немачком. Совјетски или просовјетски пропагандисти тврдили су чак да су се иза целокупног покрета у Чехословачкој крили „реваншисти“ из Западне Немачке. Могло се, стога, очекивати да ће после поновног освајања Чехословачке уследити појачавање антинемачке пропаганде мржње. Међутим, ово очекивање се, у светлу нових догађаја, показало као нетачно. Совјетска влада је, као што смо већ поменули, пристала да потпише споразум са Вилијем Брантом, којим је призната и граница на Одри и Ниси. Услед тога, неизбежно је пољуљан положај Гомулке као највећег немцoмрсца. Крајем године дошло је до масовних штрајкова у пољским лукама на Балтику, и пошто полиција ни пуцњавом није успела да угуши раднички покрет, Гомулка је поднео оставку, а вођа Комунистичке партије постао је човек помирења – Едвард Гјерек. У априлу 1971. још један догађај симболично је означио крај једног доба: Валтер Улбрихт, који је преко двадесет година био вођа комуниста Источне Немачке, повукао се са положаја због старости и здравствених проблема. Међутим, у наступајућим годинама није било знакова да његови наследници намеравају

значајније да мењају његову политику, или да су под притиском Совјетског Савеза да то учине.

Средњи исток

Област која се последњих година означава као Средњи исток налази се јужно од Русије, иза Црног мора, Кавказа и Каспијског језера. Пре 1914. ова област је за велике силе имала двојак значај. За Велику Британију, Француску и Немачку она је представљала копнени мост између Европе и Индије, подручје жестоких супарништава на врхунцу колонијалног ширења. За Русију је она представљала копнену препреку која јој одсеца излаз на топлија мора. Два кључна положаја били су мореузи у Црном мору, под контролом Турске, и Персијски залив, на чијем врху су се налазиле Персија и Турска, касније Ирак. Између два светска рата совјетска влада била је заинтересована за обе ове области, али у вези са тим није могла ништа да учини. Године 1940. оне су биле предмет сукоба између нациста и Совјета. Немци су Совјетима понудили своју подршку за ширење СССР-а ка Персијском заливу. Руси нису одбили ову понуду, али су тражили више – пре свега, контролу над турским мореузима. За Хитлера је било незамисливо да ово прихвати: ако је до тада оклевао да нападне Русију, овај дрски захтев Совјета распршио је све његове сумње.

После Другог светског рата Стаљин је покушао да застраши Турке не би ли му дозволили да успостави базе на мореузима, а изгледа и да се поигравао могућношћу да анектира неке турске области у источној Малој Азији.⁶ Међутим, Турска је одбила да попусти, па је од 1947. добијала привредну и војну помоћ САД-а. Совјетска војска је 1941, у договору са британском владом, заузела северни Иран, а када је после рата дошло време да се Руси повуку из Ирана, совјетска влада је то одложила. Неко време је изгледало као да намерава да анектира персијски Азербејџан. Међутим, због политичког притиска

⁶ Ово није био званичан захтев совјетске владе. Изражен је у „незваничном“ облику преко чланака грузијских и јерменских интелектуалаца у совјетској штампи. Наравно, њих је морала да одобри совјетска влада.

САД-а, као и због обећања – касније неиспуњених – иранске владе, Совјети су се 1946. повукли. До краја Стаљиновог живота политика СССР-а на Средњем истоку остала је прилично непредузимљива.

Средњи исток је већ између два рата стекао нов значај за светску политику, као највећи светски извор снабдевања нафтом. Јачање арапског национализма после Другог светског рата и нестабилност појединачних арапских држава начинили су од Средњег истока једну од главних области међународне напетости. Значај Египта увећали су режим пуковника Насера успостављен после 1952. и неуспех енглеско-француског похода на Порт Саид 1956. године. Иза Египта лежала је тропска Африка, у којој су шездесетих година убрзано ницали националистички покрети, и са којом је Египат имао сопствене империјалне намере.

Ове нове снаге биле су изазов за совјетску политику. Стаљин се понашао као да арапски свет и Африка не постоје. Није чак покушао ни да искористи унутрашњу кризу у Ирану под Мосадековом националистичком владом, нити је подстакao иранске комунисте на деловање. Међутим, његови наследници били су спремнији да прихвате изазов. Совјетска влада је 1955. понудила Египту оружје: ово је био један од узрока енглеско-француско-египатске кризе следеће године. После кризе уследила је совјетска новчана помоћ за пројект изградње Асуанске бране, што је имало пресудан значај за планове Египта за привредни развој. У следећих десет година односи између Совјетског Савеза и Египта су ојачали, па је совјетска влада одлучила не само да пружи подршку арапским земљама против западњачког „империјализма“ већ и да у сукобу с Израелом у потпуности стане на страну Арапа. У рату на Синају 1967. Израелци су за кратко време поразили Египћане које је опремио СССР. Међутим, совјетске вође одлучиле су да Египат поново наоружају и да широм арапског света подстакну мржњу према Израелу. Почетком седамдесетих година изгледало је као да су се совјетске вође помало уплашиле од страсти које су пробудиле, и било је назнака да би могле бити вољне на сарадњу са САД-ом да би се постигло мирно решење. До противречне ситуације дошло се у тренутку када је могућа блокада Суецког канала представљала претњу, не за Запад већ за ин-

тересе Совјетског Савеза, јер када би канал једном био отворен, могло се очекивати да би од њега имао користи Совјетски Савез, који је заменио Британско царство на месту господара Египта. Египатски председник Садат успео је да издејствује да 1972. многи његови совјетски саветници напусте земљу. То је довело до извесног захлађења у совјетско-египатским односима, што је, ипак, делимично надокнађено порастом совјетског утицаја у Ираку. Египатска војска је и даље од Совјетског Савеза добијала драгоцену опрему, па је у октобру 1973, заједно са својим савезником Сиријом, покренула нови напад на Израел. Предмет расправе коментатора оног времена било је питање у којој мери је Совјетски Савез био унапред обавештен о нападу. Док је ратна срећа била на страни Египта и Сирије, Совјетски Савез није ништа предузимао, али чим је израелска противофанзива показала прве успехе, Москва је затражила од Уједињених нација да позову на прекид ватре. Почетком 1975. изгледило да се поново отвори Суецки канал, или постигне арапско-израелски мир, и даље нису били повољни – а није био јасан ни став Совјета о овим изгледима.

И совјетска политика према новим афричким државама имала је своје успоне и падове. У Конгу 1960. превише тога је покушано за сувише кратко време, што се завршило поразом. Испољено је слагање с алжирским побуњеницима, али Хрушчов је пазио да заувек не отуђи генерала Де Гола, чије је неслагање са Сједињеним Америчким Државама желео да искористи. Совјетски утицај у Гани и Гвинеји имао је своје успехе и неуспехе. Међутим, независне афричке државе су током шездесетих година почеле на Совјетски Савез да гледају као на значајан могући извор економске помоћи и дипломатске подршке. Присуство Совјетског Савеза у Африци било је неоспорно.

Почетком шездесетих година односи између Совјетског Савеза и Ирана били су изузетно лоши, а унутрашњи револуционарни притисци, произашли из друштвеног и политичког незадовољства, направили су од Ирана једно од најопаснијих места у међународној политици. Међутим, ирански шах је опстао захваљујући економској помоћи САД-а, полицијској репресији и друштвеним реформама. Године 1965. променила се политика СССР-а и према Турској и Ирану: пропагандне кампање и претње заамењене су изразима пријатељства и понудама економ-

ске помоћи. Један од узрока ове промене било је разочарање Турске у Запад у вези са Кипром. Други је био пораст опредељења за неутралност у круговима иранске владе. Изгледа да је неутралност била корисна и за Авганистан и за Индију, али Пакистан, чини се, није добио ништа од свог чланства у СЕТО и SEATO савезима, који су имали помоћ Америке. Међутим, став Совјетског Савеза према Пакистану и Индији мора се разматрати у светлу односа Совјетског Савеза и Кине.

Кина и Далеки исток

Пре револуције Русија је међу империјалистичким силама највише учествовала у политичким догађањима у Кини. Русија је Пекиншким уговором 1860. анектирала од Кине дуг појас пацифичке обале између Кореје и ушћа реке Амур. Крајем века је у Манџурији изградила својеврсно царство, засновано на контроли железнице. Пораз од Јапана 1905. натерао је руску владу да јужну Манџурију препусти победнику, али продор Руса у Кину наставља се, са непротивљењем Јапана, 1912, стварањем руског протектората над Спољном Монголијом. У време руског грађанског рата јапанске трупе су заузеле руске области на Пацифику, али су 1922. повучене. Руски протекторат над Спољном Монголијом обновљен је двадесетих година у новом облику, успостављањем Народне Републике Монголије, која је била под надзором комуниста. Совјетска влада и Коминтерна су двадесетих година подржавале покрет кинеских националиста са базом у Кантону, а Комунистичка партија Кине је деловала у складу с тим. Међутим, националисти, који су проширили своју власт на централну Кину, 1927. су раскинули са комунистима и многе од њих сурово побили у Шангају. Сматрало се да је ова пропаст кинеских комуниста последица лошег савета из Москве и Стаљина лично.

У почетку су односи између совјетске и кинеске националистичке владе били лоши. Године 1929. је на граници с Манџуријом дошло до великих борби између совјетске и кинеске војске. Када су 1931. Јапанци заузели Манџурију, совјетска влада је прихватила новонасталу ситуацију. Године 1935. она је јапанској влади продала свој део кинеске источне желе-

знице кроз Манџурију, једини преостали посед из времена руске власти над северном Кином пре револуције. Кинески комунисти су 1937, као део светске стратегије комунистичког Народног фронта, усвојили политику сарадње са националистима, па су заједничким снагама одбили јапански напад на Кину. Совјетски Савез је подржавао њихову борбу, али им није пружио материјалну помоћ. У априлу 1941. совјетска влада је са Јапаном потписала договор о ненападању, који је требало да осигура Совјетски Савез на истоку, у случају да буде нападнут у Европи, као и да скрене напад Јапана на југ и исток, према британским и холандским колонијама у Азији и према Сједињеним Америчким Државама. Овај договор је онемогућио совјетску помоћ Кини, а, у сваком случају, од јуна 1941, совјетска влада је у потпуности била заузета одбраном од немачког напада. Током Другог светског рата сарадња између комуниста и националиста у Кини је обустављена, па је, после победе над Јапаном, избио грађански рат, који се 1949. завршио победом комуниста. Изгледа да за време грађанског рата совјетска влада није много помогла комунистима. Кинеским комунистима је дозвољено да задрже залихе оружја добијеног предајом јапанске војске, али, с друге стране, и совјетске власти су масовно узимале индустријску опрему из манџуријских фабрика. Првих година после рата Совјети су признавали владу Чанг Кај Шека. Године 1945. су са њом потписали споразум према коме се Совјетском Савезу дају права на манџуријску железницу и на базу у Порт Артуру. У суштини, Кина је била приморана да Совјетском Савезу врати све привилегије које је имало Руско царство пре него што је претрпело пораз од Јапана. Ово је био осветнички потез против пораженог Јапана, али је жртва, као и у 19. веку, била Кина.

Дешавања у току ових двадесет година неизбежно су међу кинеским комунистима створила огорчење према совјетским вођама. Када је Мао Цедунг дошао на власт, он није заборавио, нити опростио, лош савет из 1927. и потоњу пропаст кинеског комунизма, као ни предност коју су вође Коминтерне, у оквиру Кинеске комунистичке партије, давале Маовим противницима. Кинеска комунистичка пропаганда је већ четрдесетих година стварала од Маоа једног од великих визионара комунизма, истог нивоа са Марксом и Лењином, али изнад Стаљина.

Када је Стаљин умро и када су га заменили мање значајни политичари, Маов захтев да буде прихваћен као највећи мислилац и вођа светског комунизма постао је још наглашенији.

Још једна веома важна тема у совјетско-кинеским односима је питање економске помоћи. Као што је познато, Совјетски Савез је из рата изашао страховито разорен, па је био приморан да своје ресурсе користи за сопствену обнову. Међутим, Кини је помоћ била још потребнија. Не само да су године ратовања опустошиле земљу већ је и читава привреда била заосталија од руске, и било јој је потребно огромно улагање новца и радне снаге да би кренула путем модернизације. Совјетски Савез је дао веома мале доприносе. Манџурске железнице се лишио тек 1952, а Порт Артура 1955. године. Огорченост Кинеза увећала се средином педесетих година, када је совјетска влада почела да дели сразмерно велике количине новца као економску помоћ разним земљама Азије и Африке, које су, како су сматрали Кинези, имале много мање права од „социјалистичке“ Кине на помоћ „другова“. Докази о економским преговорима између Совјетског Савеза и Кине су веома малобројни, али је оправдана претпоставка да су разочарања у овој области утицала на односе двеју влада већ за Стаљинова живота.

Крајем педесетих година више није било могуће скривати постојање затегнутости између Совјетског Савеза и Кине. Она се најпре исказала кроз теоријске чланке у кинеској штампи, чији је тон добијао све љући призив, а садржај идеолошки облик. Крајем 1958, упоредо с обзном „великог корака унапред“ за кинеску индустријализацију и успостављањем „народних комуна“, објављена је запањујућа тврдња да се Кина (у којој су комунисти дошли на власт тридесет година касније него у Русији) ближи стадијуму „потпуног комунизма“. Ова изјава је касније преформулисана, али су је Кинези замислили, а Руси разумели, као увреду за Совјетски Савез. Такође, постојале су теоријске расправе о „исправном“ ставу који комунистичке партије и социјалистичке државе треба да заузму према националистичким покретима и „националној буржоазији“ у Азији и Африци, које су несумњиво представљале критику совјетске политике. Нема сумње да су за кинеске и совјетске комунисте ова идеолошка питања имала велики значај, као и да су Руси с неодобравањем гледали на Маову тежњу да постане

врховни поглавар. Међутим, како се сукоб настављао, постајало је све јасније да се он претвара у дубоко опште непријатељство између два система моћи, између две велике државе. Чиниоци идеолошког, политичког, економског и стратешког сукоба стопили су се у један узајамно непријатељски менталитет који је постао важнији од својих првобитних узрока. Овде кратко треба поменути две стране овог проблема.

Прва од њих је међусобна повезаност совјетско-кинеских и совјетско-америчких односа. Кинески комунисти су од 1940. с посебним негодовањем гледали на чињеницу да Формозом (Тајван), која је за њих била саставни део Кине, влада Чанг Кај Шек и да ужива заштиту америчке морнарице и ваздухопловства. Међутим, совјетска влада је одбила да им пружи било какву подршку у њиховим покушајима да поново заузму Формозу, па чак ни посебна острва која су била под контролом формозанске владе. Кина је и даље задржала став да су САД „тигар од папира“ и да ће се, пред увећањем војне претње, националисти кад-тад предати. Совјетска влада не само да је одбила да помогне већ и да запрети САД-у нуклеарним оружјем. Поврх тога, Хрушчов је 1959. скренуо са свог пута не би ли са САД-ом успоставио боље односе. Совјетска влада је, штавише, одбила да своје нуклеарно наоружање подели са Кином. Шездесетих година совјетске и кинеске вође су се, уз реторику која се обредно понављала, међусобно оптуживале за издају Вијетнама у корист Сједињених Америчких Држава.

Друга страна проблема је све већи сукоб између совјетских и кинеских циљева у Азији. Иако је шездесетих година Совјетски Савез Индонезији пружио економску помоћ, а индонежанској војсци велике залихе оружја, Комунистичка партија Индонезије стала је на страну Кине у њеном сукобу са Совјетским Савезом. Године 1965. се лоше изабран тренутак за побуну индонежанских комуниста, на коју су их можда подстакли Кинези, завршио њиховим поразом и потпуним покољем. Под новим режимом опао је и утицај Кине и утицај Совјетског Савеза.

Још је мање по укусу Кине била подршка Совјета Индији. Она је подразумевала не само економску помоћ већ и политичку подршку у време непријатељства између Индије и Кине 1962. године. Кинези су покушали да предупреду совјетску

политику приближавањем Пакистану. У време рата између Индије и Пакистана, у јесен 1965, Кина је јавно исказала своју подршку Пакистану. Ова ситуација је за совјетску владу крила двојаку опасност. Не само да је за њих било опасно да на јужној граници имају стање које је лако могло да прерасте у ратно већ је, поврх тога, савез Кине и Пакистана представљао могућу претњу за совјетски положај у централној Азији. Све док је Пакистан био савезник западних сила, совјетска влада се према њему опходила с презиром. Званични став гласио је да је Пакистан вештачка творевина британских империјалиста, која је постала оруђе Американаца. Међутим, нешто много опасније представљала је муслиманска држава на ободима совјетске централне Азије, насељена народом исте расе као што је онај на суседном совјетском тлу, којим манипулише кинеска комунистичка влада, искусна у политици подривања међу националним мањинама. Совјетски став према Пакистану нагло се променио. Уместо да се према њему опходи као према сателитској држави Запада, совјетска влада га је прихватила као независну државу, једнаку с Индијом. На Ташкентском договору у јануару 1966. Косигин је избегао да покаже пристрасност према било којој страни. Међутим, сама чињеница да је за совјетску владу Пакистан држава једнака Индији, у неку руку је представљала пораз за политику Индије.

Ипак, индијска влада на изглед није замерила Совјетима ову промену става. То се видело када је Индира Ганди постала премијер и обасула совјетске вође хвалоспевима. Индија је наставила да, пре свега од САД-а, прима економску помоћ, док је реком придика и погрда обасипала грехе Америке, што је отпочело још за владе оца Индире Ганди, Џавахарлала Нехруа. Једну занимљивост на простору Индије представљала је својеврсна негативна сарадња између Сједињених Америчких Држава и Совјетског Савеза. За историји склоног посматрача, ово је неминовно подсећало на стање у Персији у 19. веку, када је шахиншах био препуштен на милост и немилост британских и руских амбасадора, који су се час међусобно такмичили за његову наклоност, а час међусобно сарађивали на његов рачун. Године 1971, мање од четврт века после поносне објаве индијске независности, владар Индије, морална савест јавног мњења читавог света, делилац похвала и оптужби за це-

ло човечанство, био је у сличном положају, изложен на милост и немилост америчких и руских амбасадора.

Сукоб између Западног Пакистана и Бенгала, као и рат који је уследио крајем 1971. између Индије и Пакистана, узроковао је велике проблеме за САД и СССР, а можда понајвише за Кину. Ако би Кинези подржали Источни Бенгал, отуђили би своје пријатеље у Западном Пакистану, који су им били неопходни за стварање неприлика у совјетској централној Азији. Ако би, међутим, подржали вође Западног Пакистана, изгубили би прилику да створе поново уједињени Бенгал, са око осамдесет милиона становника, као сопствену сателитску државу на граници с Индијом. На крају, САД су од себе отуђиле Индију тако што су у потпуности одбиле да осуде Пакистан; односи између Индије и Совјетског Савеза, већ ојачани међусобним уговором о пријатељству, постали су још ближи. Кина је дала своју подршку држави која је преостала од Пакистана. Било је сасвим неизвесно шта ће се десити. Односи Бангладеша према Индији зависиле од унутрашњег стања у Бангладешу. Сиромаштво сељака, револуционарне тежње интелигенције, осећање бенгалског национализма заједничког многим људима у индијском Западном Бенгалу и Бангладешу, као и сумњичавост према политичарима из Делхија са неоимперијалистичким циљевима – све то заједно пружало је велике могућности Кинезима да остваре политички утицај међу сто милиона Бенгалаца. Совјетска политика остварила је међународно признање учвршћивањем свог званичног пријатељства с Индијом. Још остаје да се види хоће ли то навести совјетску владу да Индију, то буре без дна, почне да засипа ресурсима и специјализованом радном снагом не би ли задовољила њене потребе.

Још један узнемирујући и далек проблем биле су покрајине Совјетског Савеза на обали Пацифика. Оне су седамдесетих година, после више од једног века руске колонизације, наравно, имале руско становништво. Међутим, из кинеских изјава било је јасно да Пекиншки споразум из 1860. сматрају једним од оних „неправедних споразума“ које су европске силе наметнуле Кини и у чију је правоснажност Кина сумњала. Захтев Кинеза да се и Совјети, са своје стране, сложе да је природа споразума таква (мада не и да им се области врате), у Москви је дочекан леденом тишином.

Сређином шездесетих година СССР је постао светска сила у пуном значењу те речи. Теоријски, бољшевичка револуција га је начинила светском силом, утолико што је постао средиште светског комунистичког покрета. Међутим, у следеће три деценије његова материјална снага није била довољна да му омогући положај велесиле. Раст индустрије, нуклеарно наоружање и ракете, као и даље сужавање светских комуникационих веза, омогућили су Совјетском Савезу да седамдесетих година заузме тај положај. То се десило у време када су, парадоксално, његове раније тврдње да полаже право на светски утицај слабиле осипањем комунистичког покрета у свету.

Као велесила, СССР је седамдесетих година имао два велика непријатеља – САД и Кину. Да ли је себи смео да дозволи да буде непријатељ обеју земаља истовремено? Која од њих представља опаснијег непријатељ? Да ли је политика давања подршке сваком антизападњачки усмереном покрету у целом свету, или узимања удела у свакој кризи национализма у Африци, или арапском свету, или Латинској Америци, вредна оног ризика које је собом носило доба нуклеарног наоружања? Да ли је и даље било извесно да је важнији сукоб између „капиталистичких“ и „социјалистичких“ земаља од заједничког интереса светских сила у одржавању мира и суочавања са проблемима целог света, као што су економска „неразвијеност“, сиромаштво и пренасељеност?

Ова питања су вероватно већ шездесетих година била постављана у Москви, али одговор ни на једно од њих није био пронађен. Све до 1972. она су могла да се заснивају на претпоставци да само Совјетски Савез треба да одлучи да ли ће затражити помирење са САД-ом: подразумевало се да Сједињене Државе нису у добрим односима са Кином. Ова претпоставка је после 1972. постала неодржива. Совјетски Савез више није могао да бира између САД-а и Кине, јер је Кина била његов непомирљиви непријатељ. Међутим, Сједињене Државе су могле да бирају између Совјетског Савеза и Кине, као и да користе једне против других. На Далеком истоку у игри чак више није била само Кина: Јапан је, такође, постајао велесила. Совјетска политика у Европи није могла да буде агресивна, ако је ситуација на Далеком истоку била тако нестабилна. Хоће ли настати нова „сфера заједничког напретка шире источне Азије“, овог

пута са Кином и Јапаном као једнаким силама? Хоће ли овакав савез добити америчку подршку? Или, хоће ли совјетска дипломатија моћи да одвоји САД и Јапан од Кине, а да истовремено обогати совјетску привреду подстичући америчка и јапанска предузећа да озбиљно улажу у сибирску нафту? Или, хоће ли инфлација, грађанска неслога и све већи губитак храбрости политичара у Западној Европи и Северној Америци довести до краха капиталистичког Запада, што су совјетски пророци предвиђали још од 1917. године.

Совјетска Русија остала је економски слабија од Запада и Јапана, војно једнака Сједињеним Америчким Државама, али у нечему је била јача од обе земље: у вољи за моћ њених владара и њиховој непоколебљивој одлучности да пре или касније униште све такмаце. Међутим, у овом погледу кинеске вође су им биле једнаке. Постало је бар јасно да, у овом новом, опасном и непознатом светском поретку, Русија више не може да избегава одговорности једне светске велесиле, као и да се из старих слогана ништа не може научити.

Прейоручена литература

Прво поглавље

Опширна литература о овој теми постоји на руском језику, и она се сваким даном увећава. Поред књига и атласа, постоје четири национална географска часописа која излазе шест пута годишње, као и регионални и делимично регионални часописи. После 1960. избор из периодике је превођен у месечнику *Soviet Geography: Review and Translation*, који објављује Америчко географско друштво, а уређује Theodore Shabad. Уредник, такође, саставља „Новине“ о географском развоју и, све у свему, овај часопис је најкорисније средство за стицање увида у особеност руских географских дела и ажурирање података из овог поглавља.

Атласи

R. C. Kingsbury и R. N. Taaffe, *An Atlas of Soviet Affairs* (New York 1965) маштовит је и језгровит атлас, у меком повезу, који покрива већину географских питања о СССР-у, текстом као и мапама. G. Kish, *An Economic Atlas of the Soviet Union*, Chicago 1960. издељен је по регијама, и постоје језгровити текстуални сажетци насупрот регионалним мапама; мапе садрже много симболичних података али су иначе прилично оскудне. *The Oxford Regional Economic Atlas of the USSR and Eastern Europe*, Oxford, 1960. организован је по темама и изгледа привлачно, са корисним пропратним текстом, мада је данас помало застарео. Од многих одличних атласа на руском, најбољи, најсавременији и најлакши за коришћење за општу и регионалну географију СССР-а су: А. Н. Баранов и други, *Атлас СССР*, друго издање, Москва 1969, који садржи све врсте физичких, економских и регионалних карата; А. Н. Вознесенский и други, *Атлас развития хозяйства и культуры СССР*, Москва, 1967, са широким распном тематских и регионалних карата о економским и друштвеним темама; *Атлас сельског хозяйства СССР*, Москва 1960, атлас совјетске пољопривреде веома лак за разумевање;

Физикогеографический атлас мира, Москва 1964, најсвеобухватнији је атлас физичке географије који тренутно постоји.

Општи прегледи

C. A. D'Almeida, *États de la Baltique, Russie*, 5. том *Géographie Universelle*, P. Vidal de la Blache и L. Gallois, ур., Paris 1932. разумљив је, читао и прелепо илустрован опис Совјетског Савеза на крају првог петогодишњег плана. D. J. M. Hooson, *The Soviet Union: A Systematic Regional Geography*, London 1968. углавном се састоји од детаљних обласних анализа десет регија, по подели приказаној у другом делу овог поглавља, чему претходи тематски увод. P. E. Lydolph, *Geography of the USSR*, друго издање, New York 1970. богато је илустрован и нов уџбеник, који почиње са званичним регијама; има неколико добрих мапа, укључујући и много њих из величанственог *Soviet Atlas of Agriculture*. R. E. H. Mellor, *Geography of the USSR*, London 1965. свеобухватан је и на чињеницама заснован преглед, организован пре тематски него по регијама.

Природно станиште

Темељан преглед међусобно испреплетаних појава у свакој „природној регији“ дао је истакнути научник, како царске тако и совјетске географије, Л. С. Берг, *Natural Regions of the USSR*, издање на енглеском језику, J. A. Morrison и С. С. Nikiforoff, ур., New York 1950. Најауторитативнији подробен приручник о клими је А. А. Борисов, *Climates of the USSR*, издање на енглеском језику, С. А. Halstead, ур., Chicago 1965. Ризница података о важној и мало схваћеној теми је P. R. Pryde, *Conservation in the Soviet Union*, Cambridge 1972. С. П. Суслов, *Physical Geography of Asiatic Russia*, издање на енглеском језику, J. E. Williams, ур., London 1961. детаљан је и у целини добро повезан опис природних услова у овој регији, као и добар пример приступа који су Руси увек гајили према овом проблему.

Раст и насељавање државе

J. R. Gibson, *Feeding of the Russian Fur Trade*, Madison 1969. подробна је и занимљива анализа специфичне етапе насељавања Далског истока. С. D. Harris, *Cities of the Soviet Union. Studies in their Function, Size, Density and Growth*, Chicago 1970. најобухватнија је анализа совјетских процеса урбанизације. W. H. Parker, *An Historical Geography of Russia*, London 1968. читка је и добро илустрована студија са великим бројем одломака из дела савремених посматрача, како страних тако и домаћих, из различитих раздобља.

Размештај привредних делатности

S. S. Balzak, V. F. Vasyutin, Ya. G. Feigin, *Economic Geography of the USSR*, изд. на енглеском, С. D. Harris, ур., New York 1949. и даље се може сматрати темељитим приказом размештаја економских активности уочи Другог светског рата, иако је реч о доктринарном делу које је данас очигледно превазиђено из много разлога. N. N. Baransky, *Economic Growth of the USSR*, Moscow 1956. превод је брижљиво написаног, уопште узевши објективног, и првенствено регионално организованог приказа; реч је о последњем издању најзаступљенијег средњошколског уџбеника у последњих неколико деценија. Подстицајан и тачан приказ, са нагласком на економским аспектима, и с ажурираном статистичком анализом јесте J. P. Cole, F. C. Germap, *A Geography of the USSR: The Background to a planned Economy*, 2. изд., London 1970. A. Lavrishchev, *Economic Geography of USSR*, Moscow 1969. превод је новијег совјетског стандардног текста. T. Shabad, *Basic Industrial Resources of the USSR*, London 1969. подробен је и темељан, ажурирани приказ, углавном према регионалној подели, развоја овог сектора који има непроцењив значај. L. Symons, *Russian Agriculture. A Geographic Survey*, London 1972. најмеродавнији је и најажуриранији приказ ове теме.

Поједине регије

T. E. Armstrong, *Russian Settlement in North*, Cambridge 1965. доноси обиље материјала, како историјског и етнографског тако и географског, који се лако чита. V. Connolly, *Beyond the Urals. Economic Development in Soviet Asia*, London 1967. свеобухватан је, добро написан приказ, који говори углавном о развоју Сибира. W. A. D. Jackson, *The Russo-Chinese Borderlands*, Princeton 1962. добар је приказ развоја ове области која би могла бити извор трвења. D. J. M. Hooson, *A New Soviet Heartland?*, Princeton 1964. детаљно разматра значај зоне Волга-Байкал онако како је она дефинисана у овом поглављу. A. Nove, J. A. Newth, *The Soviet Middle East*, London 1966. проницљива је студија изразито неруских јужних република СССР-а, а садржи и поређења са суседним несовјетским земљама.

Друго поглавље

Библиографије

P. A. Crowther, *A Bibliography of Works in English on Early Russian History to 1800*, Oxford 1969, вредна је, савремена, разумљива и добро сређена библиографија дела на енглеском језику о овом добу.

Оригинални извори

В. П. Адрианова-Перетс, ур., *Повесть временных лет*, два тома, Москва-Ленинград 1950, најзначајнији је посебан извор; ово издање садржи оригинални текст, савремен превод на руски, подробне коментаре и студију о *Повести* коју је написао Д. С. Лихачов. Превод на енглески S. H. Cross-a и O. P. Sherbowitz-Wetzor-a, *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, Cambridge, Mass. 1953 има недостатака. За период после 1117, в. наставак *Повести* у Лаврентијевском и Ипатјевском препису: *Полное собрание русских летописей*, 1. том, 2. део, 2. изд., Ленинград 1927, поновљено издање Москва 1962, као и 2. том, Санкт Петербург 1908, поновљено издање Москва 1962. Константин Порфирогенит, *De Administrando Imperio*, приредили и на енглески превели Gy. Moravcsik и R. J. H. Jenkins (2 тома, Washington 1966. и London 1962). Посебан значај придаје се 9. поглављу, које садржи извештај о трговачком путу од Кијева до Цариграда и које покреће многа контроверзна питања – нпр. идентитет појма *Рус*. О овоме је подробно расправљао и дао изврсне коментаре Д. Оболенски у 2. тому, а претходи им и обимна библиографија.

Општа дела

G. Vernadsky, *Ancient Russia*, New Haven 1943, и његова *Kievan Russia*, New Haven 1948, обе у потпуности обрађују ово доба на енглеском. Драгоцене су јер доносе чињенице из извора са више језика, због подробне расправе о бројним контроверзним темама, као и због истраживања значаја веза које је Русија имала с Азијом; али аутор је склон да превиди разлику између претпоставке и чињенице. Б. Д. Греков, *Киевская Русь*, у 2. тому *Избранные труды*, Москва 1959, стандардна совјетска историја, с друштвено-економског становишта, а читаоце којима није близак овај период упутили бисмо прво на преглед политичке историје који се налази у последњем поглављу књиге. Не препоручује се енглески превод *Kiev Rus*. За марксистички приступ најстаријем периоду в. П. Н. Третьяков, *Восточнославянские племена*, 2. изд., Москва 1953. В. О. Ключевски, *Курс русской истории*, Сочинения, I, Москва 1956, дело је великог историчара 19. века, превазиђено у много чему, али и даље вредно читања. Енглески превод, *A History of Russia*, прев. С. J. Hogarth, New York 1960, пуно је грешака.

Почеди Кијевске Русије

A. Vucinich, „The First Russian State: an Appraisal of Soviet Theory“, *Speculum*, 28 (1953) расправља о претпоставкама водећих совјетских научника и премисама на којима се заснивају, уз основну библио-

графију која се налази у напоменама. В. П. Шушарин, *Современная буржуазная историография Древней Руси*, Москва 1964, пружа супротно становиште, али обухвата већи број тема. За уравнотежено, али антинорманско тумачење, в. Д. М. Одинец, *Возникновение государственного строя у восточных славян*, Paris 1935. Ниједно озбиљно дело о овом периоду не може да избегне расправу о значају Варјага, али в. нарочито, за антинормански случај, В. А. Рязановски, *Обзор русской культуры*, New York 1947; као и, за норманско становиште, В. Мошин, „Начало Руси. Нормани в восточной Европе“, *Byzantinoslavica*, III (1931); од истог аутора „Варяго-русский вопрос“, *Slavia*, X (1931); Ad. Stender-Petersen, *Varangica*, Aarhus 1953; и „Varangian Problems“, *Scando-Slavica*, Supplementum I, Copenhagen 1970.

Односи Русије са спољним светом

За веома добар преглед руско-византијских односа у периоду до 1018, в. D. Obolensky, „The Empire and Its Northern Neighbours“, *The Cambridge Medieval History*, 4 том, 1. део, 2. изд., Cambridge 1966, 11. погл. В., такође, од истог аутора, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, London 1971. Потпунију расправу за цео период даје М. В. Левченко, *Очерки по истории русско-византийских отношений*, Москва 1956. Везе Кијевске Русије са свим осталим земљама обрађује В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968.

Хришћанство у Кијевској Русији

А. Р. Vlasto, *The Entry of the Slavs into Christendom*, Cambridge 1970, 5. поглавље, даје кратак преглед целог предмета и сумира супротна мишљења о многим контроверзним питањима. Подробије излагање ставова самог аутора о првобитном положају Руске цркве може се наћи код А. D. Stokes, „The Status of the Russian Church, 988-1037“, *Slavonic and East European Review*, XXXVII (1958-1959).

Друштвена и економска историја

Ове теме привлаче посебну пажњу совјетских историчара: в. А. Vucinich, „The Soviet Theory of Social Development in the Early Middle Ages“, *Speculum*, 26 (1951). Стандардна совјетска дела су Грековљева *Киевская Русь*, као и од истог аутора *Крестыяне на Руси с древнейших времен до 17 века*, Москва 1952. За другачија мишљења, в. G. Vernadsky, „On Feudalism in Kievan Russia“, *American Slavic and East European Review*, VII (1948) и J. Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century*, Princeton 1961. Веома је значајна моно-

графија о кијевској пољопривреди, која открива слабости сувише шематизованог марксистичког приступа, R. E. F. Smith, *The Origins of Farming in Russia*, Paris-The Hague 1959.

Кијевска култура и цивилизација

Види Б. Д. Греков и М. И. Артамонов, ур., *История культуры Древней Руси*, 2 тома, Москва-Ленинград 1951; Б. А. Рыбаков, *Ремесло Древней Руси*, Москва 1948; N. Andreyev, „Pagan and Christian Elements in Old Russia“, *Slavic Review*, XXI (1962); G. Florovsky, „The Problem of Old Russian Culture“, *Slavic Review*, XXI (1962); D. S. Likhachev, „Further Remarks on the Problem of Old Russian Culture“, *Slavic Review*, XXII (1963); као и В. D. Grekov, *The Culture of Kiev Rus*, Moscow 1947.

Систем наслеђивања, 1054-1113.

Излагање општеприхваћеног става може се наћи у Ключевски, *Курс русской истории*, I, 169-189. Примедбе на то в. у А. D. Stokes, „The System of Succession to the Thrones of Russia“, 1054-1113, у R. Auty, L. R. Lewitter и А. Р. Vlasto, ур., *Gorski vijenac: A Garland of Essays Offered To Professor E. M. Hill*, Cambridge 1970.

Треће поглавље

Речници

Dictionary of Russian Historical Terms, from Eleventh Century to 1917, саст. S. G. Pushkarev, G. Vernadsky и R. T. Fisher, jun., ур., New Haven 1970; R. A. French и R. E. F. Smith, *The Terminology of Settlements and their Lands in Late Medieval Russia*, series no. 7, Centre for Russian and East European Studies, Birmingham 1970; И. И. Срезневский, *Материалы для Словаря древнерусского языка* (3 тома, Санкт-Петербург 1893-1912, репр. Москва 1958; Г. Е. Кочин, *Материалы для терминологического Словаря Древней России*, Москва-Ленинград 1937.

Библиографије

Библиография русского летописания, прир. Р. П. Димитријева, Москва-Ленинград 1962. Премда има одређене празнине, бар када је реч о Русији из доба Московске кнежевине, *A Bibliography of Works in English on Early Russian History to 1800*, прир. Р. А. Crowther,

Oxford 1969, ипак је користан приручник. В. и J. S. G. Simmons, *Russian Bibliography, Libraries and Archives*, Twickenham 1973.

Оригинални извори

Немогуће је навести све, али они који следе су, сасвим сигурно, корисни. В. С. Икоников, *Опыт русской историографии*, 2 тома у 4 дела, Киев 1891–1908; М. Н. Тихомиров, *Источниковедение истории СССР с древнейших времён до конца XVIII в.*, Москва 1962. Д. С. Лихачев, *Русские летописи*, Москва–Ленинград 1947, објашњава развој летописа у Руси, који су изузетно значајни за разумевање историјских догађаја из тог раздобља; стр. 173 и даље важне су за ово поглавље. Текстови самих летописа могу се наћи у досад објављеном тридесет једном тому значајног дела *Полное собрание русских летописей*. Државни и правни списи обично се не разматрају у оквиру универзитетских курсева, али су и ти извори доступни, а целокупна литература о њима може се наћи и у Икониковим и Тихомировим књигама. Текстови руских закона, које је на енглески језик превео Х. В. Дјуи, могу се наћи у књизи *Muscovite Judicial Texts, 1488–1556*, Ann Arbor 1966; оригинални текстови (од 13. до 17. века) налазе се у *Памятники русского права*, томови II–VII, Москва 1955–1959. Корисни коментари могу се наћи у следећим радовима: М. Szeftel, „The Sudebnik of 1497”, у *For Roman Jakobson*, The Hague 1956, 547–552, рад истог аутора „Le 'Justicier' (Sudebnik) du Grand Prince Ivan III”, *Revue Historique du droit français et étranger*, 4, Paris 1956, 531–568; као и Н. W. Dewey, „The 1497 Sudebnik”, *ASEER*, 15 (1956). Дело С. И. Штамма, *Судебник 1497 г.*, Москва 1955, садржи корисну библиографију и нуди објашњења одређених савремених правних термина. Иако је можда мало изнад досега обичних студената, дело Л. В. Черепина, *Русские феодальные архивы XIV–XV веков*, Москва–Ленинград, том I, 1948, том II, 1951, осветљава многе правне и политичке проблеме из тог раздобља.

У делу И. П. Ерёмин, ур., *Послания Иосифа Волоцкого*, Москва–Ленинград 1959, разматрају се проблеми са којима је суочена Руска црква. Корисно је једно поглавље, „Источники по истории еретических движений XIV – начала XVI века”, 227–523, из дела Н. А. Казакова и И. С. Лурье, *Антифеодальные движения на Руси*, Москва–Ленинград 1955. В. и *Le Stoglav ou Les Cent Chapitres*, прев. Е. Duchesne, Paris 1920, или *Stoglav* (на руском, Казань 1862, и Д. Е. Кожанчиков, ур., Санкт-Петербург 1863). Најбоље анализе в. у Д. Стефанович, *О Стоглаве*, Санкт Петербург 1909; W. Palmer, *The Patriarch and the Tsar*, 6 томова, London 1871–1876; Я. А. Барсков, ур., *Памятники истории старообрядчества XVII века*, том I, фаци, Ленинград 1927; „Памятники первых лет русского старообрядчества”, у Я. А. Барсков, ур., *Летопись занятий Археологической комиссии*,

том 24, Санкт-Петербург 1911; и *Patriarch Nikon on Church and State, Nikon's Refutation Text*, прир. увод и напомене написали G. V. Vernadsky и V. A. Tumins, The Hague 1974.

Може бити занимљиво видети и како су Русију видели странци у 16. и 17. веку; в. Siegmund von Herberstein, *Description of Moscow and Moscow*, В. Picard, ур., London 1969; Heinrich von Staden, *Aufzeichnungen über den Moskauer Staat*, 2. изд., F. T. Epstein, ур., Hamburg 1964; Giles Fletcher, *Of the Rus Commonwealth*, A. J. Schmidt, ур., New York 1966; L. E. Berry, ур., *The English Works of Giles Fletcher the Elder*, Madison 1964; *The Travels of Olearius in 17th century Russia*, прев. и прир. S. H. Baron, Stanford 1967; А. Г. Мањков, ур., *Записки иностранцев о восстании Степана Разина*, Ленинград 1968.

Антологије

Далеко је најбоља *A Source Book for Russian History from Early Times to 1917*, том I, London 1972, чији су уредници и састављачи G. V. Vernadsky, R. T. Fisher, A. D. Ferguson, A. Lossky и S. Pushkarev. Поглавља 3 и даље садрже изузетно користан избор докумената о 13. и 14. веку. В. и М. Н. Тихомиров, ур., *Хрестоматия по истории СССР с древнейших времён до конца XV в.*, Москва 1952; А. А. Зимин, ур., *Хрестоматия по истории СССР XVI–XVII века*, Москва 1962.

Опште историје

Међу њима је, без сумње, најбоља и најобјективнија G. V. Vernadsky, *A History of Russia*, New Haven; на ово раздобље односе се 3. том, *The Mongols and Russia*, 1953; 4. том, *Russia at the Dawn of the Modern Age*, 1959, и 1. и 2. део 5. тома, *The Tsardom of Moscow*, 1969. *История СССР*, 1. серија, 2. и 3. том, Б. А. Рыбаков, ур., Москва 1966, најновији је пример совјетског виђења Русије из доба Московске кнежевине. *Очерки истории СССР*, Москва, садржи мноштво чињеница и много занимљивих карата, а значајни су следећи делови: Б. Д. Греков, ур., *Период феодализма, IX–XV вв.*, 2 дела, 1953; А. Н. Насонов, Л. В. Черепин и А. А. Зимин, ур., *Период феодализма, конец XV в. – начало XVII в.*, 1955; и А. А. Новосельски и Н. В. Устюгов, ур., *Период феодализма, XVII в.*, 1955. А. Е. Пресняков у делу *Лекции по русской истории*, 2. том, 1. део, *Западная Русь и Литовско-Русское государство*, Москва 1939, даје изузетно јасан и чињеницама поткрепљен преглед често веома сложених историјских догађаја. А. И. Копанев, А. Г. Мањков и Н. Е. Носов, *Очерки истории СССР (конец XV – начало XVII в.)*, Ленинград 1957, садржи мноштво детаља.

Од крајних општих историја следеће би могле да буду корисне: С. Ф. Платонов, *Лекции по русской истории*, 7. прер. изд.,

Санкт-Петербург 1910, или, од истог аутора, *Учебник русской истории*, разна издања, а то исто дело постоји и на енглеском језику – F. A. Golder, ур., *A History of Russia*, прев. E. Aronsberg, New York 1925. Најбољи приказ овог периода у општим прегледима на енглеском језику је N. V. Risanovsky, *A History of Russia*, New York 1963, 3. део, „Appanage Russia“, 69–156, и 4. део, „Moscovite Russia“, 157–231.

Сеобе Словена у Московској држави

С. М. Середонин, *Русская историческая география*, Петроград 1916; П. Н. Милуков, *Очерки по истории русской культуры*, 1. том, 2. део, Н. Андреев, ур., The Hague 1964, пружа нову слику кретања становништва; М. К. Любавски, *Образование основной государственной территории Великорусской народности, заселение и объединение центра*, Ленинград 1929; Д. И. Багалев, *Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства*, Москва 1887; Д. М. Лебедев, *Очерки по истории географии в России XV и XVII вв.*, Москва 1956; од истог аутора *География в России XVII века (допетровской эпохи)*, Москва–Ленинград 1949; М. П. Алексеев, *Сибирь в известиях западноевропейских путешественников и писателей XIII–XVIII вв.*, 2. изд., Иркутск 1941; А. И. Андреев, *Очерки по источниковедению Сибири*, 1. том, Москва–Ленинград 1960; и G. V. Lantzeff, *Siberia in the Seventeenth Century*, Berkeley–Los Angeles 1943.

Културни развој за време Московске кнежевине

П. М. Милуков, *Очерки по истории русской культуры*, јубиларно издање, Парис, 2. том, 1. и 2. део 1931, 3. део 1930; ово издање писац је прерадио и њега треба користити. Изузетно је користан сажети преглед у поглављу 3–6 у В. А. Риасановски, *Обзор русской культуры*, 1. део, New York 1947, а посебно је занимљиво поглавље „Вопрос о Монгольском влиянии на русскую культуру“, 381–411. Изузетно је драгоцено дело Д. С. Лихачева, *Культура Русского Народа, X–XVII вв.*, Москва–Ленинград 1961. В. А. Арциховски, ур., *Очерки русской культуры XIII–XV веков*, 1. том, *Материальная культура*, 2. том, *Духовная культура*, Москва 1970, садржи мноштво нових чињеница. Занимљиви чланци који се односе на ово раздобље могу се наћи у М. Н. Тихомиров, *Русская культура X–XVIII вв.*, Москва 1968. Историју Руске цркве најбоље је обрадио А. В. Карташов у *Очерки по истории русской церкви*, 2. тома, Paris 1959, а то дело употпуњено је и библиографијом.

Историја руске уметности

И. Е. Грабарь, В. С. Кеменов, В. Н. Лазарев, ур., *История русского искусства*, Москва, 2. том 1954, 3. том 1955, 4. том 1959; М. В. Алпатов, *Русское искусство с древнейших времён до начала XVIII века*, 3. том у серији *Всеобщая история искусств*, Москва 1955; N. P. Kondakov, *The Russian Icon*, прев. и ур. E. H. Minns, Oxford 1927; G. H. Hamilton, *The Art and Architecture of Russia*, у серији *Pelican History of Art*, Harmondsworth 1954, посебно 2. и 3. део; М. Алпатов, *Андрей Рублёв*, Москва 1959; и В. Н. Лазарев, *Андрей Рублёв и его школа*, Москва 1966. М. Н. Тихомиров описује културни развој у том раздобљу у „Андрей Рублёв и его эпоха“ у *Вопросы истории*, бр. 1, Москва 1961, 3–17. Занимљиву процену даје Д. С. Лихачев, *Культура Руси времени Андрея Рублёва и Епифания Премудрого*, Москва–Ленинград 1962. Дело В. Д. Лихачева и Д. С. Лихачева, *Художественное наследие Древней Руси и современность*, Ленинград 1971, садржи подстицајна разматрања. О. И. Подобедова даје јасну слику трендова у руском сликарству у 16. веку у свом делу *Московская школа живописи при Иване IV*, Москва 1972. N. Andreuev у „Nikon and Avvakum on Icon Painting“, *Revue des Études Slaves*, XXXVIII, 37–44, у *Mélanges Pierre Pascal*, Paris 1961, издаваја, веома сажето, неке од важнијих особина руског седамнаестовековног сликарства. Л. В. Черепнин, *Русская палеография*, Москва 1956, корисно је излагање о тој теми, а његова књига је добар приручник. Литература о питању западног утицаја на руску уметност садржана је у В. Н. Лазарев, *Искусство средневековой Руси и Запад в XI–XV вв.*, Москва 1970; ово и дело С. Ф. Платонова, *Москва и Запад в XVI–XVII вв.*, Ленинград 1925, две су веома корисне књиге о тој страни руске културне историје. (В. и „Препоручену литературу“ у 3. тому овог дела, *Introduction to Russian Art and Architecture*.)

Специфични проблеми историје Московске кнежевине

Многа од питања обрађена су у општим историјама тог раздобља, међутим, у следећим књигама ти проблеми потанко су размотрени. В. Т. Пашуто, *Героическая борьба русского народа за независимость, XIII век*, Москва 1956, нарочито 3. део, 199–259. Аутор истиче улоге Александра Невског и Данила Халичког на војном и организационом пољу. У В. Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва 1950, мноштво материјала обрађено је са строго марксистичким приступом. Другачије виђење догађаја из 13. века нуди Н. А. Клепинин, *Святой и благоверный князь Александр Невский*, Paris, без датума, који истиче религиозни значај кнежеве владавине.

Догађаји из 14. века подробније су осветљени у J. L. I. Fennell, *The Emergence of Moscow, 1304-1359*, London 1968; дело Л. В. Черепнина, *Образование Русского централизованного государства в XIV-XV веках*, Москва 1960, није баш лако за читање, али садржи мноштво економских и друштвених података, мада треба имати на уму да аутор неправедно оцрњује улогу Руске цркве; најбољи приказ тог раздобља на руском језику дат је у Б. Д. Греков и А. Ю. Якубовский, *Золотая Орда и её падение*, Москва 1950. Најподробнији приказ политичких догађаја из доба владавине Ивана III налази се у J. L. I. Fennell, *Ivan the Great of Moscow*, London 1961. Због опште слике догађаја коју пружа корисно је прочитати Ian Grey, *Ivan III and the Unification of Russia*, London 1964. К. В. Базилевич подробно анализира политичке догађаје из 15. века у *Внешняя политика Русского централизованного государства, вторая половина XV в.*, Москва 1952. Најпотпунији приказ владавине Василија III може се наћи у А. А. Зимин, *Россия на пороге нового времени (Очерки политической истории России первой трети XVI в.)*, Москва 1972. Дело И. И. Смирнова, *Очерки политической истории Русского государства 30х-50х годов XVI века*, Москва-Ленинград 1968, збирка је монографија које се баве делатношћу разних људи у педесетим годинама 16. века. Иста тема обрађена је у А. А. Зимин, *Реформы Ивана Грозного*, Москва 1960. У делу Иван Грозный (1530-84), Петроград, С. Ф. Платонов даје најтачнији и најпрецизнији приказ владавине и личности тог цара. Следеће четири књиге су истраживања намењена првенствено научницима: С. Б. Веселовски, *Исследования по истории опричнины*, Москва 1963; А. А. Зимин, *Опричнина Ивана Грозного*, Москва 1964; Р. Г. Скринников, *Начало опричнины*, Ленинград 1966; као и дело истог аутора *Опричный террор*, Ленинград 1969. За нешто општију слику довољно је дело П. А. Садикова, *Очерки по истории опричнины*, Москва-Ленинград 1950.

Посебно је занимљиво 4. поглавље о ливонском рату дела W. Kirschner-a, *The Rise of the Baltic Question*, Newark, Del. 1954. Користан приказ историјских догађаја може се наћи у В. Д. Королюк, *Ливонская война*, Москва 1954. Нарочито је важно дело В. Nolde-a, *La Formation de l'Empire Russe*, 2 тома, Paris 1952-1953; аутор сматра да почеци Руског царства сежу из доба владавине Ивана IV. Књига С. Ф. Платонова, *Борис Годунов*, Петроград 1921, може бити од велике помоћи јер даје најбољи приказ владавине цара Бориса. G. V. Vernadsky у „The Death of the Tsarevich Dimitry“, *Oxford Slavonic Papers*, v (1954), 1-19, нуди јасан приказ тог чудног догађаја. Најбоља анализа „смутног времена“ може се наћи у С. Ф. Платонов, *Смутное время*, Праг 1924. и Ю. В. Готье, *Смутное время. Очерки истории революционных движений начала XVII столетия*, Москва 1921. Важна студија која објашњава догађаје око ступања на престо династије Романов је П. Г. Любомиров, *Очерк истории Нижегородского ополчения 1611-1613 гг.*, 1917, репр.

Москва 1939. Два дела књиге J. Blum-a, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth century*, Princeton 1961, заслужују посебну пажњу: „The Mongol Era“ и одељак о 16. и 17. веку. Б. Д. Греков пружа најпотпунији приказ те теме у *Крестьяне на Руси с древнейших времён до XVIII в.*, Москва, 1. том 1952, 2. том 1954. А. А. Введенский појашњава многе економске недаће из тог раздобља у делу *Дом Строгановых в XVI-XVII веках*, Москва 1962.

Јасан приказ напора предузиманих да би се одбраниле руске пограничне области даје А. А. Новосельски у *Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в.*, Москва-Ленинград 1948. Дело W. E. D. Allen-a, *The Ukraine*, Cambridge 1940, објективан је и драгоцен преглед. Н. Андреев је у „Переяславский договор“, прешт. у његовом делу *Studies in Muscovy*, London 1970, дао преглед различитих мишљења историчара о питању присаједињења Украјине Московској држави. Најбољи приказ те теме налази се у В. Н. Латкин, *Земские Соборы Древней Руси*, Санкт-Петербург 1885. Нека занимљива запажања могу се наћи у J. L. H. Keep, „The Decline of the Zemsky Sobor“, *Slavonic and East European Review*, XXXVI, 86 (1957), 100-122. А. В. Черепнин даје совјетско виђење тог проблема у „Земские Соборы и утверждение абсолютизма в России“ у *Абсолютизм в России XVII-XVIII вв.*, Москва 1964, 92-133.

Четврто поглавље

Овај списак одабране литературе замишљен је као допуна главних тема у тексту, са нагласком на савременим радовима, посебно оним на западноевропским језицима. У највећем броју случајева наведене одреднице садрже детаљна библиографска упутства за даље проучавање.

Библиографије

Најсвеобухватнији и најсавременији библиографски увод у тему који се данас може наћи јесте J. S. Simmons, ур., *Russian Bibliography, Libraries and Archives (A Selective List of Bibliographical References for Students of Russian History, Literature, Political, Social and Philosophical Thought, Theology and Linguistics)*, Oxford 1973. В. и P. L. Horecky, ур., *Basic Russian Publications - An Annotated Bibliography on Russia and the Soviet Union*, Chicago 1962; D. Shapiro, *A Select Bibliography of Works in English on Russian History 1801-1917*, Oxford 1962; P. A. Crowther, ур., *A Bibliography of Works in English on Early Russian History to 1800*, Oxford 1969; M. Hellmann, ур., *Osteuropa in der historischen Forschung der D. D. R.*, 2 тома, Düsseldorf 1972; K. Meyer, *Bibliographie der Arbeiten zur osteuropäischen Geschichte aus den deutschsprachigen Fachzeitschriften*

1858–1964, Wiesbaden 1966; од истог аутора *Bibliographie zur osteuropäischen Geschichte (Verzeichnis der zwischen 1939 und 1964 veröffentlichten Literatur in westeuropäischen Sprachen zur osteuropäischen Geschichte bis 1945)*, Wiesbaden 1972. Корисни су и Е. М. Жуков, ур., *Советская историческая энциклопедия*, Москва 1961. (од најављених 16 томова досад је објављено 14); *История СССР – Аннотированный перечень Русских библиографий, изданных до 1965 года*, 2. изд., Москва 1966; *Библиография Русской библиографии по истории СССР (Аннотированный перечень библиографических указателей изданных до 1917 года)*, Москва 1957; *История СССР – Указатель Советской литературы за 1917–1952 гг.* (2 тома и 2 тома регистара), Москва 1956–1958; К. Д. Муратова, ур., *История Русской литературы XX века – Библиографический указатель*, Москва 1962; И. В. Владиславлев, *Русские писатели XIX–XX ст.*, 2. изд., Москва 1913; *История исторической науки в СССР – Дооктябрьский период – Библиография*, Москва 1965; М. Н. Тихомиров, *Источниковедение истории СССР*, 2 тома, Москва 1940, 2. изд., само 1. том, Москва 1962; С. Н. Валак, *Советская археография*, Москва–Ленинград, 1948.

Специјализованија али изузетно вредна библиографска помагала јесу П. А. Зајничковски, ур., *Справочники по истории дореволюционной России – Библиография*, Москва 1971. и Р. К. Grimsted, *Archives and Manuscript Repositories in the USSR – Moscow and Leningrad*, Princeton 1972. Од опште вредности за студенте и научнике јесте G. Vernadsky и R. T. Fisher, jun., ур., *Dictionary of Russian Historical Terms from the Eleventh Century to 1917*, саст. S. G. Pushkarev, New Haven 1970.

Опште историје

H. Seton-Watson, *The Russian Empire, 1801–1917*, Oxford 1967; A. Kornilov, *Modern Russian History*, New York 1943; P. Milioukov, C. Siegnobos, L. Eisenmann, *Histoire de Russie*, 3 тома, Paris 1935, енглески превод: C. L. Markmann, 3 тома, New York 1968; M. Raëff, *Imperial Russia 1662–1825: The Coming of Age of Imperial Russia*, New York 1970, где се налази и опсежна библиографска студија; K. Stählin, *Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart*, 4 тома, Berlin 1930–1939; В. О. Ключевски, *Курс Русской истории* (више издања, последње у томовима 1–5 Сабраних дела, Москва, од 1956) – постоји и врло лош енглески превод: С. Ј. Hogarth, *A History of Russia*, 5 томова, London 1911–1931; *Очерки истории СССР*, 3 тома, Москва 1954–1956, бави се 18. веком; С. М. Соловјев, *История России с древнейших времён*, Санкт-Петербург, без године издања (ново совјетско издање у 15 томова, Москва 1959–1966), томови од 14. до 29. обухватају период који се односи на ово поглавље, до почетка владавине Катарине II; *История России в XIX веке*, 9 томова, Санкт-Петербург 1907–1911; M. Cherni-

avsky, ур., *The Structure of Russian History – Interpretative Essays*, New York 1970, са прештампаним важним чланцима објављеним у стручној периодици. *Canadian-American Slavic Studies* (некадашње *Canadian Slavic Studies*) посветиле су посебне бројеве Катарине II (IV, 3, јесен 1970) и Павлу I (VII, 1, пролеће 1973), где се могу наћи и резултати неких новијих монографских истраживања у облику чланака; слични посебни бројеви посвећени владавини Петра I и Александра I налазе се у штампи или су у припреми. Важнији подаци о животу и владавини Катарине II осветљени су у чланцима прикупљеним у M. Raëff, *Catherine the Great – A Profile*, London 1972, са историјско-библиографском студијом. Однедавно су совјетски научници наставили рад на објављивању *Festschriften* у којима се налазе веома важне студије и исцрпни историјски и библиографски подаци; намећу осталог, могу се као посебно корисни навести бројеви посвећени следећим научницима: Б. Д. Грекову (1952), Н. М. Дружинину (1961, 1971), Б. Б. Кафенгаузу (1964), Н. В. Устјугову (1966), И. И. Смирнову (1967), Л. Г. Бескровном (1969), В. В. Мавродину (1971), М. В. Нечкиној (1971), Б. А. Романову (1971) и Л. В. Черепњину (1972). О руским политичким и културним везама са страним земљама читалац може наћи корисне податке у збиркама објављеним у Совјетском Савезу под разним сличним насловима, као што су: „Русско-француске везе”. В. *Русская периодическая печать (1702–1894) – Справочник*, Москва 1959; Н. Смирнов-Сокольски, *Русские литературные альманахи и сборники XVIII–XIX вв.*, Москва 1965.

Владавина Петра Великог

Видети С. Ф. Платонов, *Лекции по Русской истории*, Санкт-Петербург 1904; V. Klyuchevsky, *Peter the Great*, преи. L. Archibald, New York 1961; *Россия в период реформ Петра I*, Москва 1973; M. Raëff, ур. *Peter the Great – Reformer or Revolutionary?*, Boston 1963; 2. изм. изд., *Peter the Great Changes Russia*, Boston 1972.

Петар Велики и ширење Русије

Општи прегледи

За опште разматрање политичких и војних веза Русије са другим силама, в. следећа стандардна дела: P. Renouvin, ур., *Histoire des Relations Internationales* (неколико томова), Paris 1953. и даље; *История Дипломатии*, Москва 1941–1962; E. Bourgeois, *Manuel Historique de Politique Étrangère*, 4 тома, Paris 1897–1926; такође одговарајуће томове приручника *Cambridge Modern History*; и *Peuples et Civilisations*, Paris 1926. и даље. В. и N. E. Saul, *Russia and the Mediterra-*

nean, 1797–1807, Chicago 1970, и Р. К. Grimsted, *The Foreign Ministers of Alexander I – Political Attitudes and the Conduct of Russian Diplomacy 1801–1825*, Berkeley 1969.

Петрова дипломатија и спољна политика

Најсвеобухватнија и најсавременија обрада читаве владавине, посебно у вези са питањима спољне политике, јесте R. Wittram, *Peter I – Czar und Kaiser (Peter der Grosse in Seiner Zeit)*, 2 тома, Göttingen 1964; изврстан кратки преглед је В. Н. Summer, *Peter the Great and the Emergence of Russia*, London 1950, и, од истог аутора, *Peter the Great and the Ottoman Empire*, Oxford 1950. Подробнија разматрања посебних аспеката Петрове дипломатије могу се наћи у следећим радовима: С. А. Фейгина, *Аландский Конгресс (Внешняя политика России в конце Северной войны)*, Москва 1959; Л. А. Никифоров, *Русско-английские отношения при Петре I*, Москва 1950, од истог аутора *Внешняя политика России в последние годы Северной войны и Ништадтский мир*, Москва 1959; W. Mediger, *Moskaus Weg nach Europa*, Braunschweig 1952, која излази изван оквира Петрове владавине. За општу карактеризацију руске царске политике в. М. Raeff, „Patterns of Russian Imperial Policy Towards the Nationalities“ у E. Allworth, ур., *Soviet Nationality Problems*, New York 1971, посебно стр. 22–24. и библиографију.

Ширење дрема Балтику

Поред општих радова који су већ наведени, корисне су студије: И. Зутис, *Остзейский вопрос в XVIII веке*, Рига 1946; R. Wittram, *Baltische Geschichte – Grundzüge und Durchblicke*, Darmstadt 1973; G. von Rauch, *Russland – Staatliche Einheit und nationale Vielfalt*, München 1953.

Ширење у Украјини

W. E. D. Allen, *The Ukraine: A History*, Cambridge 1940; M. Hrushevatsky, *A History of the Ukraine*, New Haven 1941; о совјетском гледишту: *История Украинской ССР*, 2 тома, Киев 1956. Најбоље разматрање друштвених кретања јесте В. А. Мякотин, *Очерки социальной истории Украины XVII–XVIII вв.*, 3 тома, Праг 1926. О пољопривредном насељавању ове области у 18. веку в. Полоньска-Васыленко, „The Settlement of the Southern Ukraine“, *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, IV, V (лето-јесен 1955); H. Auerbach, *Die Besiedelung der Südukraine in den Jahren 1774–1787*, Wiesbaden 1965.

Ширење дрема Криму и Црном мору

M. Raeff, „The Style of Russia's Imperial Policy and Prince G. A. Potemkin“, у G. N. Grob, ур., *Statesmen and Statescraft of the Modern West*, Barrie, Mass. 1967, 1–51, који наводи одговарајућу литературу. В. и Т.

Adamczyk, *Fürst G. A. Potemkin (Untersuchungen zu seiner Lebensgeschichte)*, Emsdetten 1936. О припајању јужне Русије в. врло значајан, мада непотпун, магистарски рад В. Nolde, *La Formation de l'Empire Russe – Études, Notes, Documents*, 2 тома, Paris 1952–1953 – у овом контексту важан је други том; в. и Е. И. Дружинина, *Северное Причерноморье в 1775–1800 гг.*, Москва 1959, и *Южная Украина в 1800–1825 гг.*, Москва 1970. О политичкој позадини овог припајања в. Е. И. Дружинина, *Кючук-Кайнарджийский мир 1774 (его подготовка и заключение)*, Москва 1955. За исцрпну историју донских козака в. С. Г. Сватиков, *Россия и Дон. 1549–1917*, Београд 1924; привредну и друштвену слику наглашава В. А. Голобутский, *Запорожское казачество*, Киев 1957, као и у *Черноморское казачество*, Киев 1956. Исцрпно разматрање може се наћи у А. W. Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea, 1772–1783*, Cambridge 1970.

Руско мешање на Балкану

За библиографију и општи увод у ову област в. L. S. Stavrianos, *The Balkans Since 1453*, New York 1958; и старији рад E. Driault, *La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours*, Paris 1914; краће обраде могу се наћи у стандардним радовима који су наведени под рубриком „Општи прегледи“ у овом одељку.

Продирање на Кавказ

Добар увод у историју овог периода је D. M. Lang, *The Last Years of the Georgian Monarchy, 1658–1832*, New York 1857; војна страна добро је описана у J. F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, London 1908; привредну и друштвену страну наглашава А. В. Фадеев, *Россия и Кавказ в первой трети XIX в.*, Москва 1960.

Ширење дрема Сибиру и Далеком истоку

Библиографске смернице даје R. J. Kerner, *North-Eastern Asia: A Selected Bibliography*, Berkeley 1939; општи, мада застарели, преглед јесте F. A. Golder, *Russian Expansion in the Pacific, 1641–1850*, Cleveland 1914; за историју руских географских истраживања на северноисточном Пацифику в. корисну уводну скицу А. В. Ефимов, *Из истории Русских экспедиций на Тихом океане*, Москва 1948. и врло сугестивну расправу, која у себи садржи више грађе него што наговештава њен наслов, J. R. Gibson, *Feeding the Russian Fur Trade – Provisionment of the Okhotsk Seaboard and the Kamchatka Peninsula 1639–1856*, Madison 1969; такође, дела историјског географа Л. С. Берга. Стандардна историја Руско-америчке компаније доступна је на енглеском: S. Okun', *The American-Russian Company*, Cambridge, Mass. 1951; званична биографија И. Барсукова *Граф Николай Николаевич Муравьев-Амурский*, 2 тома, Москва 1891. још је незаменљива и садржи доста документарне

грађе. Изградњу управне структуре у овој области разматра M. Raeff, *Siberia and the Reforms of 1822*, Seattle 1956. За мање групе народа на источном ободу Сибира в. совјетске историје одговарајућих совјетских република и аутономних области, нпр. *Казахско-русске одношенија в XVIII-XIX веках*, Алма Ата 1964; *История Якутской АССР*, Москва 1957-1963; *Материалы по истории Башкирской АССР*, Москва 1955-1956; томови едиције *Сибирь периода феодализма - Материалы по истории Сибири*, Новосибирск 1962. и даље.

Русија и Пољска

Најбољи општи увод у све проблеме пољске историје јесте *Cambridge History of Poland*, 2 тома, Cambridge 1941-1950; в. и А. Gieysztor, S. Kieniewicz, E. Rostworowski, J. Tazbir, H. Wereszycki, *History of Poland*, Warsaw 1968. Дипломатија везана за поделе најбоље је описана у Н. Kaplan, *The first Partition of Poland*, New York 1961. и R. H. Lord, *The Second Partition of Poland*, Cambridge, Mass. 1915.

Финска

Основни документ доступан је на француском: *La Constitution du Grand Duché de Finlande*, Paris 1900, разматра га Wol'f von der Osten Sacken, *The Legal Position of the Grand Duchy of Finland in the Russian Empire*, London 1912, и P. Scheibert, „Die Anfänge der finnischen Staatswerdung unter Alexander I“, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, IV, 3-4, 1939. Најбољи сажети преглед историје Финске под руском управом јесте M. G. Schybergson, *Politische Geschichte Finnlands 1809-1919*, Göttingen-Stuttgart 1925.

Модернизација војске и њена улога у спољној политици

Општа историја установљавања војске у 18. веку добро је приказана у Л. Г. Бескровниј, *Русская армия и флот в XVIII веке (очерки)*, Москва 1958. и *Русская армия и флот в XIX веке*, Москва 1973; даље смернице за литературу о војним питањима могу се наћи у Л. Г. Бескровниј, *Очерки по источниковедению военной истории России*, Москва 1957, његовим *Очерки военной историографии России*, Москва 1962; в. и *Русская военная периодическая печать (1702-1916) - Библиографический указатель*, Москва 1959; M. Lyons, *The Russian Imperial Army - A Bibliography of Regimental Histories and Related Works*, у *Hoover Institution Bibliographical Series*, XXXV, Stanford 1968. Главне војне личности 18. и с почетка 19. века биле су последњих година предмет вишетомих збирки докумената. За рат из 1812, чија је годишњица била повод за више вредних научних прилога

(с позивањем на претходне изворе и студије), в. M. Raeff, „The 150th Anniversary of the Campaign of 1812 in Soviet Historical Writing“, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, XII, 2, 1964. За војску као „рационалну“ установу, в. M. Raeff, „L'État, le gouvernement et la tradition politique en Russie impériale avant 1861“, *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, октобар-децембар 1962, и, од истог аутора, *Origins of the Russian Intelligentsia: The 18th Century Nobility*, New York 1966.

Петар Велики и модернизација власти

В. И. Сыромятников, *„Регуларно“ государство Петра Великого и его идеология*, 1. том, Москва-Ленинград 1943, најпотпотпунији је приказ страних интелектуалних утицаја. Најбоље опште излагање може се наћи у првом одељку првог поглавља књиге М. Богуславский, *Областная реформа Петра Великого провинция 1719-1727 года*, Москва 1902; површинији преглед са совјетског становишта: Н. Ф. Демидова, *Бюрократизация государственного аппарата абсолютизма в XVII-XVIII вв., у Абсолютизм в России (XVII-XVIII вв.)*, Москва 1964. В. и Wittram, *Peter I - Czar und Kaiser* и V. Klyuchevsky, *Peter the Great*, New York 1961. За последице по привредни живот и донекле опречно мишљење, в. П. Н. Милаюков, *Государственное хозяйство в России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого*, 2. изд., Санкт-Петербург 1905. Документација за историју неколико првобитних аката добро је оцртана у Н. Воскресенский, ур., *Законодательные акты Петра I*, 1. том, *Акты о высших государственных установлениях*, Москва-Ленинград 1945; такође К. А. Софроненко, ур., *Памятники Русского права*, 8. том, Москва 1961. Приручник за преглед развоја главних управних институција у 18. веку даје А. В. Чернов, ур., *Государственные учреждения России в XVIII веке (законодательные материалы) - Справочное пособие*, Москва 1960; в. и E. Apthurger, *Geschichte der Behördenorganisation Russlands von Peter dem Grossen bis 1917*, 10. том, *Studien zur Geschichte Osteuropas*, Leiden 1966. Историјска обрада може се наћи у најважнијим и најбољим историјама руског државног права: Н. М. Коркунов, *Русское государственное право*, 4. изд., 2 тома, Санкт-Петербург 1901; Г. В. Вернадский, *Очерк истории права Русского государства XVIII-XIX вв.*, Праг 1924; совјетски приступ у С. В. Юшков, *История государства и права СССР*, 1. том, Москва 1950; Н. Ерошкин, *История государственных учреждений до-революционной России*, Москва 1968. Сажети резиме може се наћи у S. Blanc, „La Pratique de l'administration russe dans le première moitié du XVIIIe siècle“, *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, 1961.

Сенат је био предмет опсежне историје објављене поводом двестогодишњице његовог постојања: С. Ф. Платонов, ур., *История Правительствующего Сената за двести лет*, Санкт-Петербург 1901.

За судбину Сената непосредно после Петрове смрти, в. А. Н. Филиппов, *Правительствующий Сенат при Петре Великом и его ближайших преемниках 1711-1741*, Санкт-Петербург 1911. За детаље о политичкој полицији коју је установио Петар, в. Н. Б. Голикова, „Органы политического сыска и их развития в XXVII-XVIII вв.“, у *Абсолютизм в России*, Москва 1964, која се позива на већи део раније објављене литературе. За Треће одељење Николаја I, в. S. Monas, *The Third Section: Police and Society in Russia under Nicholas I*, Cambridge, Mass. 1961; такође P. Squire, *The Third Department*, Cambridge 1968; L. Luig, *Zur Geschichte des russischen Innenministeriums unter Nikolaus I*, *Veröffentl. des Osteuropa-Instituts-München*, бр. 32, Wiesbaden 1968. Историја дворских удара најбоље је резимирана у K. Stählin, *Geschichte Russlands*, 2 тома, Berlin 1930.

Администрација и политика после смрти Петра Великог

Историју Крунског савета резимирао је тематски В. Л. Вяземский, *Верховный Тайный Совет*, Санкт-Петербург 1909, а детаљи са његових седница објављени су у *Сборник Императорского Русского Исторического Общества*, томови 55, 56, 63, 69, 69, 79, 84, 94, 101. В. и W. Slany, „Russian Central Government Institutions, 1725-41“ (необј. докт. дисертација, Cornell Univ. 1958). Аниња владавине је донекле „рехабилитована“ у A. Lipski, „A Re-examination of the 'Dark Era' of Anna Ioannovna“, *American Slavic and East European Review*, XV (децембар 1956); темељнија расправа о овој владавини и њеним установама може се наћи у В. Строев, *Бироновицина и кабинет министров*, Санкт-Петербург 1909-1910, а детаљи у вези с кабинетом налазе се у *Сборник Императорского Русского Исторического Общества*, томови 104, 106, 108, 11, 114, 117, 120, 124, 126, 130, 138, 146. Надзорне функције генералног прокуратора разматрају се у неколико радова: класичан је А. Д. Градовский, „Высшая администрация России XVIII столетия и Генерал Прокуроры“, у *Собрание сочинений А. Д. Градовского*, 1. том, Санкт-Петербург 1899. Савременији је приказ у В. И. Веретенников, *Очерки истории Генерал Прокуратуры в России до Екатеринского времени*, Харьков 1915. С уско правног становишта читаво питање разматра С. А. Корф, *Административная юстиция в России*, 1. књ., Санкт-Петербург 1910. Користан увод, са добром библиографијом, јесте Friedhelm V. Kaiser, *Die russische Justizreform von 1864*, 14. том *Studien zur Geschichte Osteuropas*, Leiden 1972; и сасвим особна интерпретација G. L. Yaney, *The Systematization of Russian Government - Social Evolution in the Domestic Administration of Imperial Russia, 1711-1905*, Urbana 1973.

Институционалне реформе и развој бирократије

Користан увод у питање царског савета може се наћи у S. O. Schmidt, „La politique du tsarisme au milieu du XVIIIe siècle“, *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations*, XXI, I (јануар-фебруар 1966). Панинов пројекат (и опште разматрање проблема комуникација у царској администрацији) разматра M. Raeff, *Plans for Political Reforms in Imperial Russia 1730-1905*, Englewood Cliffs 1966. О позитивној оцени Павлове владавине, в. М. В. Ключков, *Очерки правительственной деятельности времени Павла I*, Петроград 1916. и посебан рад о Павлу I, *Canadian-American Slavic Studies*, VII, 1 (пролеће 1973). О променама у административној политици, в. M. Raeff, „Le Climat politique et les projets de réforme dans les premières années du règne d'Alexander Ier“, *Cahiers du Monde russe et soviétique*, II (октобар-децембар 1961). За општи интерпретативни преглед владавине Александра I, в. A. McCoppell, *Tsar Alexander I - Paternalistic Reformer*, New York 1970, с одличном критичком биографијом. Укидање колегија и оснивање монархистских министарстава детаљније разматра M. Raeff, *M. M. Speransky - Statesman of Imperial Russia*, 2. изд., Den Haag 1968, где се могу наћи даља библиографска упутства. За многа министарства постоје историје њихових активности, објављене поводом стогодишњице оснивања 1902. Текст реформског плана Сперанског из 1809. укључен је у С. Н. Валк, ур., *М. М. Сперанский - Проекты и записки*, Москва-Ленинград 1961; анализа предлога може се наћи у M. Raeff, *M. M. Speransky*, Den Haag 1968.

Владавина Николаја

Владавина Николаја I била је предмет неколиких расправа у новије време. Види N. V. Riasanovsky, *Nicholas I and Official Nationality in Russia 1825-55*, Berkeley 1959; C. de Grünwald, *Tsar Nicholas I*, London 1954, који даје портрет цара као човека; S. Monas, *The Third Section: Police and Society in Russia under Nicholas I*, Cambridge, Mass. 1961; најбољи кратак приказ још је M. Полизвктв, *Николай I - Биография и обзор царствования*, Москва 1918; в. и P. Squire, *The Third Department*, Cambridge 1968.

Црква и држава

Најсвеобухватнији приказ Руске цркве после Петра Великог јесте I. Smolitsch, *Geschichte der russischen Kirche*, 1. том, Leiden 1964 (више није објављивано), који садржи најсвеобухватнију и најкориснију библиографију о овом питању. Краћи преглед који обухвата читаву историју Руске цркве јесте A. M. Ammann, *Abriss der ostslawischen Kirchengeschichte*, Wien 1950. Оригиналану интерпретацију даје A. B. Кар-

ташов, *Очерки по истории Русской церкви*, 2 тома, Paris 1959, која, међутим, обухвата само период до 1800. Петрове административне новине описане су и резимирани у James Cracraft, *The Church Reform of Peter the Great*, Stanford 1971, а текст Духовног правила сада је доступан на енглеском: A. V. Muller, *The Spiritual Regulation of Peter the Great, Publications on Russia and Eastern Europe of the Institute for Comparative and Foreign Area Studies*, бр. 3, Seattle 1972.

Провинцијска и локална управа и администрација

Мало је шта доступно, осим следеће две обимне монографије, о развојним токовима у 18. веку: М. Богословский, *Областная реформа Петра Великого* *Провинция 1712-1727 года*, Москва 1902; Ю. В. Готье, *История областного управления от Петра I до Екатерины II*, 2 тома, Москва 1913, 1941. Реформе Катарине II обрадио је у главним потезима В. А. Григорьев, *Реформы областного управления при Екатерине II*, Санкт-Петербург 1910. Службу губернатора разматра И. Блинов, *Губернаторы - Историко-юридический очерк*, Санкт-Петербург 1905. Најважнији допринос историји руске локалне администрације је расправа S. F. Starr, *Decentralization and Self-Government in Russia, 1830-1870*, Princeton 1972. Yanev, *Systematization of Russian Government*, даје неке корисне и сугестивне напомене. Монографија С. А. Корф, *Дворянство и его сословное управление за столетие 1762-1855*, Санкт-Петербург 1906, детаљно разматра институције племства и његове изабране службенике у провинцији. Са становишта племства као класе, предмет на законодавној основи детаљно разматра А. Романович-Славатинский, *Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права*, 2. изд., Киев 1912; а о последицама статута из 1775. и 1785. за племство в. R. E. Jones, *The Emancipation of the Russian Nobility 1762-1785*, Princeton 1973. В. и одговарајуће одељке у P. Dukes, *Catherine the Great and the Russian Nobility*, Cambridge 1967. Предлоге административне реформе из времена Александра I разматра M. Raeff, *Plans for Political Reform in Imperial Russia 1730-1905*, Englewood Cliffs 1966. и G. Vernadsky, *La charte constitutionnelle de l'empire russe de l'an 1820*, Paris 1933.

Опсежано разматрање бирократије у првој половини 19. века, које баца светло и на претходни период, може се наћи у Н.-J. Torke, *Das russische Beamtentum in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, 13. том: *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, Berlin 1967, 7-345. В. и интерпретативну студију M. Raeff, „The Russian Autocracy and its Officials“, *Harvard Slavic Studies*, IV (1957). Сажето тумачење са становишта соvjетске науке може се наћи у Н. Ф. Демидова, „Бюрократизация государственного аппарата абсолютизма в XVIII-XVIII вв.“, у *Абсолютизм в России (XVII-XVIII вв.)*, Москва 1964. Покушаје унапређења бирокра-

тије почетком 19. века обрађују Н.-J. Torke, *Das russische Beamtentum*, и B. Lincoln, „N. Miliutin and the Reform of the Municipal Government of St Petersburg“ (необј. докт. дисертација, Univ. Chicago 1966).

Кодификација закона

О комисијама за кодификацију у 18. веку, в. В. Н. Латкин, *Законодательные комиссии в России в XVIII в.*, Санкт-Петербург 1887. Катаринина комисија разматра се са становишта градског становништва у значајној малој студији Fr.-X. Coquin, *La Grande Commission législative (1767-1768) - les cahiers de doléances urbains (Province de Moscou)*, Publications de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Paris-Sorbonne, série „Recherches“, бр. 67, Paris-Louvain 1972. Потпунија библиографија о овој теми може се наћи у M. Raeff, *M. M. Speransky - Statesman of Imperial Russia*, Den Haag 1968; в. и P. Dukes, *Catherine the Great and the Russian Nobility*, Cambridge 1967.

Привредне реформе

Стандардно разматрање о овом предмету је П. И. Лященко, *История народного хозяйства СССР*, 2 тома, Москва 1947-1948, доступно и на енглеском: *History of the National Economy of Russia to the 1917 Revolution*, New York 1949; А. И. Пашков, ур., *История Русской экономической мысли*, 2 тома у 4 дела, Москва 1955-1959, доступно и на енглеском: *A History of Russian Economic Thought: Ninth through Eighteenth Centuries*, Berkeley 1964. В. и чланке обухваћене у С. Г. Струмилин, *Очерки экономической истории России и СССР*, Москва 1966, и врло подесну књижицу W. L. Blackwell, ур., *Russian Economic Development from Peter the Great to Stalin*, New York 1974. Врло добар резиме Петрове политике и његових идеја може се наћи у S. Blanc, „La politique économique de Pierre le Grand“, *Cahiers du Monde russe et soviétique*, III (јануар-март 1962), где је наведена најновија одговарајућа соvjетска литература. Такође, разуме се, П. Н. Милуков, *Государственное хозяйство в России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого*, Санкт-Петербург 1905. Државне иницијативе у привредном развоју разматра М. Туган-Барановский, *Русская фабрика в прошлом и настоящем*, 1. том, 7. изд., Москва 1938, доступно и у немачком преводу; П. Любомиров, *Очерки по истории русской промышленности*, Москва 1947; А. Kahan, „Continuity in Economic Activity and Policy during the Post Petrine Period in Russia“, *Journal of Economic History*, XXV (1965), 61-85. A. Gerschenkron, *Europe in the Russian Mirror. Four Lectures in Economic History*, Cambridge 1970. Стимулативна је и информативна расправа о улози меркантилистичке државне политике у развоју и модернизацији руске привреде. Руска поли-

тика охрабривања приватног предузетништва и преузимања вођства у најновијим пројектима разматра се у W. M. Pintner, „Government and Industry during the Ministry of Count Kankrin, 1823-44“, *American Quarterly of Soviet and East European Studies* XXIII, 1 (март 1964). За ову тему значајне су и необјављене докторске дисертације Р. Хејвуда (R. Haywood, о изградњи железнице) и Х. Репчука (H. Repczuk, о грофу Мордвинову), одбрањене на Колумбијском универзитету. В. и W. L. Blackwell, *The Beginnings of Russian Industrialization, 1800-1860*, Princeton 1968. Опadaње индустрије гвожђа анализира се у R. Portal, *L'Oural au XVIIIe siècle*, Paris 1950.

Сеока привреда и друштво

За општи увод в. J. Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century*, Princeton 1961. Најпроницљивију анализу спахијско-кметског односа, као и металитета руског спахије, даје M. Confino, *Domaines et seigneurs en Russie vers la fin du XVIIIe siècle*, Paris 1963, где ће читалац бити упућен на чланке истог аутора о посебним аспектима ове теме. Руско класично дело јесте В. Семевский, *Крестьяне в царствование Императрицы Екатерины II*, 2 тома, Санкт-Петербург 1901-1903, док је најновија и најбоља совјетска студија Н. Л. Рубинштейн, *Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в.*, Москва 1957. Преглед новијих расправа и литературе обухвата M. Lagan, „Nobles et paysans en Russie, de l'age d'or du servage à son abolition 1762-1861“, *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations*, XXI, 1 (јануар-февруар 1966); такође И. Д. Ковальченко, *Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в.*, Москва 1967. Доста вредног материјала и много сугестивних запажања о селаштву уопште може се прикупити из импресивне монографије Fr.-X. Coquin, *La Sibirie - Peuplement et immigration paysanne au XIXe siècle*, Paris 1969. Утицај односа господар-кмет на ондашњи став према привредној делотворности и напретку разматра се у A. Gerschenkron, *The Problem of Economic Development in Russian Intellectual History of the 19th Century*, у E. J. Simons, ур., *Continuity and Change in Russian and Soviet Thought*, Cambridge, Mass. 1955. M. Confino, *Systèmes agraires et progrès agricole. L'assolement triennal en Russie aux XVIIIe-XIXe siècles*, 14. том *Études sur l'histoire, l'économie et la sociologie des pays slaves*, Paris-Den Haag 1969. разматра утицај пољопривредних метода на обликовање друштвених група и отпор према модернизацији привреде. О селаштву као друштвеној класи, в. П. К. Алефиренко, *Крестьянское движение и крестьянский вопрос в России в 30-50х годах XVIII века*, Москва 1958. Н. М. Дружинин, *Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва*, 2 тома, Москва-Ленинград 1946-1958; в. и врло упутно дело G. T. Robinson, *Rural Russia under the Old Regime*, New York 1949, које, мада је

усредсређено на други период, баца важно светло и на период који се овде разматра.

Фискална политика и трговина

Литература о овом питању донекле је застарела: в. И. С. Блех, *Финансы России XIX столетия*, Санкт-Петербург 1899; Н. Бржеский, *Государственные долги России*, Санкт-Петербург 1884. Извесна корисна обавештења налазе се у П. А. Хромов, *Экономическое развитие России в XIX-XX веках*, Москва 1956; П. И. Лященко, *История народного хозяйства СССР*, Москва 1947-1948; С. М. Троицкий, *Финансовая политика Русского абсолютизма в XVIII веке*, Москва 1966; W. M. Pintner, *Russian Economic Policy under Nicholas I*, Ithaca 1967. Порезе примењиване на градски сектор недавно је укратко изложио Ю. Р. Клокман, „Город в законодательстве Русского абсолютизма во второй половине XVII-XVIII вв.“, у *Абсолютизм в России*, Москва 1964. Стандардна монографија је А. А. Кизеветтер, *Посадская община в России XVIII ст.*, Москва 1903; в. и W. L. Blackwell, *The Beginnings of Russia Industrialization 1800-1860*, Princeton 1968.

За општи преглед историје руске трговине в. И. М. Кулишер, *История Русской торговли до девятнадцатого века включительно*, Санкт-Петербург 1923; и класично дело Н. Н. Фирсов, *Правительство и общество в их отношениях к внешней торговле России в царствование императрицы Екатерины II. Очерки из истории торговой политики*, Казань 1902, обн. изд. Cambridge 1972. Доста корисне грађе о овом предмету налази се у С. Foust, *Russians and Manchurians*, Durham, N. C. 1972. О покушајима стабилизације курса в. W. M. Pintner, *Russian Economic Policy under Nicholas I*, Ithaca 1967. Промена начина трговине као чињоца у дипломатским односима између Русије и европских сила најупечатљивије је обрађена у D. Gerhard, *England und der Aufstieg Russlands*, München-Berlin 1933. С упућивањем на посебне развојне процесе на Црном мору, в. три рада: Н. Halm, *Donauschiffahrt und -Handel nach dem Südosten*, Breslau 1943; *Habsburgischer Osthandel im 18. Jahrh.*, München 1954; *Gründung und erstes Jahrzehnt von Festung und Stadt Cherson*, Wiesbaden 1961.

Друштвене класе

Порасиј сџановништва и друштвене класе

За опште обавештење о демографским приликама у овом периоду в. В. Е. Ден, *Население России по пятой ревизии. Подушная подать в XVIII в. и статистика населения в конце XVIII в.*, Москва 1902; В. М. Кабузан, *Народонаселение России в XVIII - первой по-*

ловине XIX в. (по материалам ревизии), Москва 1963, и, од истог аутора, рад од суштинског значаја, *Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. (по материалам ревизии)*, Москва 1971.

Градске класе

Општи преглед даје П. Г. Рындинский, *Городское гражданство дореформенной России*, Москва 1958; А. А. Кизеветтер, *Посадская община в России XVIII ст.*, Москва 1903. овде је такође значајан, као и Coquin, *La Grande Commission législative*. Карту градова исцрпно је анализирао и изворе назначио А. А. Кизеветтер, *Городовое положение Екатерины II 1785 года*, Москва 1909. О популарнијим, општим прегледима в. П. А. Берлин, *Русская буржуазия в старое и новое время*, Москва 1922. и V. Bill, *The Forgotten Class: The Russian Bourgeoisie from the Earliest Beginnings to 1900*, New York 1959. С демографске стране, сложености (као и сведочанства) тумачи В. М. Кабузан, *Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в.*, Москва 1963, и новији рад *Изменения в размещении населения России*, Москва 1971.

Црква као друштвена класа

Дефиницију разночицаца и њихов развој добро излаже С. Becker, „*Raznochintsy: The Development of the Word and of the Concept*“, *American Slavic and East European Review*, XVIII, I (фебруар 1959). В. и оригиналну анализу свештенства као друштвене класе G. L. Freeze, „*The Russian Parish Clergy: Vladimir Province in the 18th Century*“ (необј. докт. дисертација, Columbia Univ. 1972).

Друштвена класа између мањинских етничких група

За опште оцене в. B. Nolde, *La Formation de l'empire russe*, Paris 1952–1953; M. Raeff, *Siberia and the Reforms of 1882*, Seattle 1856. и данас врло бројне совјетске историје о савезним републикама и њиховим народима.

Образовање – западњачење руског племства

Опште историје о руском образовању писане на енглеском треба користити обазриво: N. Hans, *History of Russian Educational Policy*, London 1931; W. H. E. Johnson, *Russia's Educational Heritage*, Pittsburgh 1950. Најпотпунија монографска обрада је С. Рождественский, *Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII-XIX вв.*, Санкт-Петербург 1912; за разматрање у ширем културном и друштвеном оквиру, в. П. Милоков, *Очерки по истории Русской культуры*, 3 тома, Paris 1937, посебно 2. том, 2. део и 3. том. Подробнији приказ

теме обрађене у тексту може се наћи у M. Raeff, *Origins of the Russian Intelligentsia*, New York 1966; такође M. Raeff, „*Les slaves, les allemands et les 'lumières'*“, *Revue Canadienne d'Études Slaves*, I, 4 (зима 1967). Петрови планови западњачења културног живота у Русији добили су најсавременију обраду на енглеском у A. Vucinich, *Science in Russian Culture – A History to 1860*, Stanford 1963. В., такође, специфичније, *История Академии наук СССР*, 3 тома, Москва–Ленинград 1958–1964 (3. том о совјетском периоду још се није појавио); М. Н. Тихомиров, ур., *История Московского университета*, Москва 1955; М. J. Okenfuss, „*The Jesuit Origins of Petrine Education*“ и „*Russian Students in Europe in the Age of Peter the Great*“, у J. Garrard, ур., *The Eighteenth Century in Russia*, Oxford 1973; J. T. Flynn, „*The Universities in the Russia of Alexander I*“ (необј. докт. дисертација, Clark Univ. 1964). О укључивању Цркве у процес културног западњачења, в. I. Smolitsch, *Geschichte der russischen Kirche*, Leiden 1964, који наводи сву значајну библиографију; краћи списак обухваћен је у Raeff, *M. M. Speransky*. Модернизацију црквеног система образовања обрађује G. Bissonnette, „*Pufendorf and the Church Reforms of Peter the Great*“ (необј. докт. дисертација, Columbia Univ. 1962). За питања у вези с тим, в. и J. Cohen Zacek, „*The Russian Bible Society*“ (необј. докт. дисертација, Columbia Univ. 1964).

Сукоб између државе и племства

Е. Ф. Шмурло, *Пётр Великий в оценке современников и потомства*, Санкт-Петербург 1912. наводи примере, као и библиографију литературе у 18. веку. Wittram, *Peter I – Czar und Kaiser* даје промишљено и уравнотежено разматрање случаја царевих Алексеја. Захтеви племства из 1730, заједно са грађом и потпуном библиографијом, обухваћени су у M. Raeff, *Plans for Political Reform in Imperial Russia 1730–1905*, Englewood Cliffs 1966. Затегнути односи између племства и државе у 19. веку детаљно су размотрени у Raeff, *Plans for Political Reform* и у „*Le Climat politique et les projets de réforme dans les premières années du règne d'Alexandre Ier*“, као и у M. M. Speransky истог аутора. На енглеском постоји сажета историја декабристичке епизоде у *The First Russian Revolution 1825 – The Decembrist Movement, its Origins, Development and Significance*, Berkeley 1937 (обн. изд. 1962. и 1966). О изводима из грађе и даљим библиографским подацима, в. M. Raeff, *The Decembrist Movement*, Englewood Cliffs 1966; а о културном и психолошком оквиру опозиционе настројености племства в. M. Raeff, „*Russian Youth on the Eve of Romanticism: Andrei I. Turgenev and His Circle*“, у A. и J. Rabinowitch, ур., *Revolution and Politics in Russia – Essays in Memory of B. I. Nicolaevsky*, Bloomington 1972.

Држава и селаштво

Види П. К. Алефиренко, *Крестьянское движение и крестьянские вопросы в России в 30-50х годах XVIII века*, Москва 1958; грађа о Булавинској буни налазе се у *Булавинское восстание 1707-1708*, Москва 1935; Пугачовљева буна предмет је монументалне монографије М. М. Мавродин, *Крестьянская война в России в 1773-75 годах – Восстание Пугачёва*, 3. том, Ленинград 1961-1970; D. Peters, *Politische und gesellschaftliche Vorstellungen in der Aufstandsbewegung unter Pugachev (1773-1775)*, Wiesbaden 1973; J. T. Alexander, *Autocratic Politics in a National Crisis. The Imperial Russian Government and Pugachev's Revolt 1773-1775*, Russian and East European Series, бр. 38, Bloomington 1969; M. Raeff, „Pugachev's Rebellion“, R. Foster и J. P. Greene, ур., *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe*, Baltimore 1970; грађу и календар селачких немира садржи Н. М. Дружинин, ур., *Крестьянское движение в России в XIX – начале XX века*, Москва 1961.

О бризи држави за положај селаштва, в. класичну монографију В. И. Семевский, *Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века*, 2. том, Санкт-Петербург 1888. Користан резиме налази се у 1. тому *Великая реформа*, Москва 1911. О позитивној ревизији владавине Павла I, в. М. В. Клочков, *Очерки правительственной деятельности времени Павла I*, Петроград 1916.

Стварањем војних колонија у време владавине Александра I бави се R. Pipes, „The Russian Military Colonies, 1810-31“, *Journal of Modern History*, XXII, 3 (септембар 1950); A. D. Ferguson, „The Russian Military Settlements 1810-1866“ (необј. докт. дисертација, Yale Univ. 1954). Реформе у управи над државним селацима најсвеобухватније су обрађене у Н. М. Дружинин, *Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва*, Москва-Ленинград 1945-1958.

Држава и верско расколнштво

Везу између друштвених напетости унутар селаштва и верског расколнштва разматра П. Милоков, *Очерки по истории Русской культуры*, Paris 1937, посебно 1. том, 1. део; Е. Ф. Шмурло, *Пётр Великий в оценке современников и потомства*, Санкт-Петербург 1912. Најсавременије историје о расколнштву и секташтву даје А. И. Клибанов, *История религиозного сектанства в России*, Москва 1965, и R. O. Crummeу, *The Old Believers and the World of Anti-Christ. The Vyg Community and the Russian State*, Madison 1970. A. M. Ammann, *Abriss der ostslawischen Kirchengeschichte*, Wien 1950. даје корисну библиографску смерницу. За интересантну и проницљиву слику католичког утицаја у време владавине Александра I, в. М. J. Rouët de Journel, *Un collège de Jésuites à Saint-Petersbourg 1800-1816*, 2. изд., Paris 1922; *Une Russe catholique – la*

vie de Madame Swetchine 1782-1857, Paris 1953. Класичан извештај о Јеврејима даје S. M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland*, 3 тома, Phila. 1920, нарочито 1. том и први део 2. тома.

Сукоби између државе и мањинских група

За детаље о башкирским побунама, в. R. Portal, „Les Bachkirs et le gouvernement russe au XVIIIe siècle“, *Revue des Études Slaves*, XXII (1946); B. Nolde, *La Formation de l'empire russe – études, notes, documents*, Paris 1952-1953; и Н. В. Устюгов, *Башкирское Восстание 1737-1739 гг.*, Москва-Ленинград 1950; и совјетске историје савезних и аутономних република, као и – за шири контекст и библиографију – књигу коју је приредио E. Allworth, *Soviet Nationality Problems*, New York 1971.

Пејшо поглавље

Скраћенице

AHR	<i>American Historical Review</i> , Washington
ASEER	<i>American Slavic and East European Review</i> (сада SR), Seattle
CMRS	<i>Cahiers du monde russe et soviétique</i> , Paris
CSP	<i>Canadian Slavonic Papers</i> , Ottawa
CSS	<i>Canadian Slavic Studies</i> , Montreal (сада <i>Canadian-American Slavic Studies</i> , Philadelphia)
CSSH	<i>Comparative Studies in Society and History</i> , The Hague
EHR	<i>Economic History Review</i> , London
FOEG	<i>Forschungen zur osteuropäischen Geschichte</i> , Berlin
IRSH	<i>International Review of Social History</i> , Amsterdam
JCEA	<i>Journal of Central European Affairs</i> , Boulder
JEH	<i>Journal of Economic History</i> , New York
JGOE	<i>Jahrbücher für Geschichte Osteuropas</i> , Stuttgart, etc.
JMH	<i>Journal of Modern History</i> , Chicago
RR	<i>Russian Review</i> , Stanford
SEER	<i>Slavonic and East European Review</i> , London
SR	<i>Slavic Review</i> , Seattle
SS	<i>Soviet Studies</i> , Glasgow

1. Општи приручници

Библиографије

Подесан приручник је *A Select Bibliography of Works in English on Russian History*, D. Shapiro, comp., Oxford 1962. Уп. и одговарајуће

одељке у К. Meyer, *Bibliographie zur osteuropäischen Geschichte*, Berlin 1972, која садржи радове на западноевропским језицима објављене између 1939. и 1964.

Прегледи

Стандардна историја је Н. Seton-Watson, *The Russian Empire, 1801–1917*, Oxford 1967; уп., од истог аутора, *The Decline of Imperial Russia, 1855–1914*, London 1952, обн. изд. 1966. Остали корисни радови сличног обима јесу: S. Harsave, *Years of Golden Cockerel: The Last Romanov Tsars, 1814–1817*, New York 1968. и S. Pushkarev, *The Emergence of Modern Russia, 1801–1917* (прев.), London 1963. Читалац може имати користи и од одговарајућих поглавља у таквим општим историјама као што су: М. Т. Florinsky, *Russia: a History and an Interpretation*, 2 тома, London 1953 (8. изд. 1963) и N. V. Riasanovsky, *A History of Russia*, New York 1963 (2. изд. 1969).

Посебни периоди

Добар увод у владавину Александра II, са нагласком на његовим реформама, јесте W. E. Mosse, *Alexander II and the Modernization of Russia*, London 1958. Преглед владавине Николаја II даје R. Charques, *The Twilight of Imperial Russia*, London 1958. Потпуније је, али сада већ прилично застарело, S. S. Oldenburg, *Царствование Императора Николая II*, 2 тома, Belgrad-München 1939, 1949. Постоје две корисне новије збирке есеја о овом периоду: G. Katkov и др., уп., *Russia Enters the Twentieth Century, 1894–1917*, London 1971. и T. G. Stavrou, уп., *Russia under the Last Tsar*, Minneapolis 1969. О последње две године владавине Николаја II в. и М. Т. Florinsky, *The End of the Russian Empire*, New Haven 1931, обн. изд. New York 1961. За владавину Александра III нема сличне опште обраде на енглеском. R. Hare, *Portraits of Russian Personalities between Reform and Revolution*, London 1959. даје петнаест биографских скица о личностима које су биле активне у политичком и интелектуалном животу; прилог о грофу С. Ј. Витеу треба допунити радом Т. Н. von Laue, *Sergei Witte and the Industrialization of Russia*, New York 1963; а прилог о Победоносцеву радом R. Burnes, *Pobedonostsev: His Life and Thought*, Bloomington 1968. Интересантна расправа С. Е. Black-а и др. о „природи руског друштва у царизму“ у SR, 20 (1961), 565–600 репринтована је у D. W. Treadgold, уп., *The Development of the USSR: an Exchange of Views*, Seattle 1964, 173–210. О савременим утисцима општоумног страног посматрача, в. D. M. Wallace, *Russia*, 2 тома, London 1877 (прешт. у скраћеном издању с предговором С. Е. Black-а, New York 1961).

2. Империјализам и национализам

G. von Rauch, *Russland: staatliche Einheit und nationale Vielfalt*, München 1953; уп. и L. I. Strakhovsky, „Constitutional Aspects of the Im-

perial Russian Government's Policy towards National Minorities“, *JMH*, 13 (1941), 467–192. Користан преглед проблема у вези с националностима налази се у 1. погл. R. Pipes, *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–23*, 2. изд., London 1964 (обн. изд. New York 1968). Још је подстицајно предавање В. Н. Summer, *Tsardom and Imperialism in the Far East and Middle East, 1880–1914*, London 1942.

3. Спољна политика

Уводну скицу даје В. Jelavich, *St Petersburg and Moscow: Tsarist and Soviet Foreign Policy, 1814–1974*, Bloomington 1974, која може послужити као замена за *Russian Foreign Policy, 1814–1914*, Philadelphia-New York 1964. истог аутора; в. и G. H. Bolsover, „Aspects of Russian Foreign Policy, 1815–1914“, у R. Pares и A. J. P. Taylor, уп., *Essays Presented to Sir Lewis Namier*, London 1956, 320–356. Од већег броја студија о историји европске дипломатије у овом периоду посебну пажњу Русији посвећује А. Ј. П. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848–1918*, London 1954. О руско-немачким односима под Александром II в. посебно W. E. Mosse, *The European Powers and the German Question, 1848–1871*, Cambridge 1958, а о совјетском ставу Л. И. Нарочницкая, *Россия и войны Пруссии в 60х гг. XIX в. борьба за объединение Германии „сверху“*, Москва 1960. Став руског јавног мњења према спољнополитичким питањима у периоду Думе разматра Н. Jablonski, „Die Stellungnahme der russischen Parteien zur Aussenpolitik der Regierung von der russisch-englischen Verständigung bis zum I. Weltkrieg“, *FOEG*, 5 (1957), 60–92, а у ширем обиму M. Wolters, *Aussenpolitische Fragen vor der IV. Duma. ...*, Hamburg 1969; на енглеском в. J. F. Hutchinson, „The Octobrists and the Future of Imperial Russia as a Great“, *SEER*, 50 (1972), 220–237.

4. Званични национализам; панславизам; конзервативизам

E. C. Thaden, *Conservative Nationalism in the 19th-Century Russia*, Seattle 1964. даје општу оцену; в. и H. Rogger, „Reflections on Russian Conservatism, 1861–1905“, *JGOE*, 14 (1966), 195–212. О панславистима в. H. Kohn, *Panslavism: its History and Ideology*, Notre Dame, Ind. 1953 (2. прегл. изд. New York 1960) и M. B. Petrovich, *The Emergence of Russian Panslavism, 1856–1870*, New York 1956, што се може упоредити са совјетском оценом: А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1958–1976 гг.*, Москва 1960. А. Ulam, „Nationalism, Panslavism, Communism“, у I. J. Lederer, уп., *Russian Foreign Policy: Essays in Historical Perspective*, London 1962, 39–68. пружа обухватан и жив приказ. Међу новијим биографијама о конзервативним и националистичким мислици-

ма налазе се S. Lukashovich, *Konstantin Leontyev, 1831–1891: a Study in Russian „Heroic Vitalism“*, New York 1967 и, од истог аутора, *Ivan Aksakov, 1823–1886: a Study in Russian Thought and Politics*, London 1965 – овај други рад је бољи; R. E., MacMaster, *Danilevsky: a Russian Totalitarian Philosopher*, London 1967; M. Katz, *M. N. Katkov: a Political Biography*, Den Haag–Paris 1966 – ниједан није у потпуности задовољавајући. О Самарину в. G. Huckle, *Yu. F. Samarin: seine geistesgeschichtliche Position und politische Bedeutung*, München 1970. Каријеру утицајног десничарског новинара разматра E. Ambler, *Russian Journalism and Politics, 1861–1881: the Career of A. S. Suvorin*, Detroit 1972. Спис Данилевског *Россия и Европа* поново је прештампан са кратким предговором (на руском) Г. Иваска (G. Ivask, New York 1965), а исти приређивач начинио је и избор из Леонтејевих дела под насловом *Against the Current*, New York 1969. Корисни су чланци о појединим мислиоцима: J. D. Morrison, „Katkov and Pan-Slavism“, *SEER*, 107 (1868), 422–441; H. Kohn, „Dostoyevsky and Danilevsky: National Messianism“, у E. G. Simmons, ур., *Continuity and Change in Russian and Soviet Thought*, Cambridge, Mass. 1955, 500–515; H. Kohn, „Dostoyevsky’s Nationalism“, *Journal of the History of Ideas*, 6 (1945), 385–414; и H. H. Cloutier, „Leontyev on Nationalism“, *Review of Politics*, 17 (1955), 262–272.

5. Мореузи

В. одговарајућа поглавља у M. S. Anderson, *The Eastern Question, 1774–1923: a Study in International Relations*, London 1966, уместо ранијег класика Sir J. A. R. Marriot, *The Eastern Question...1917*, 4. изд., Oxford 1940. J. Hoffmann, „Das Problem einer Seeblockade Kaukasiens nach dem Pariser Frieden von 1856“, *FOEG*, 11 (1966), 130–175 бави се педесетим годинама 19. века; B. Jelavich, *The Ottoman Empire, the Great Powers and the Straits Question, 1870–1887*, Bloomington 1973. испитује најкритичније године у развоју овог проблема; а E. C. Thaden, „Charykov and Russian Foreign Policy at Constantinople in 1911“, *JCEA*, 16 (1956), 25–44 разматра последњи период; в. од истог аутора и *Russia and the Balkan Alliance* [в. 6. одељак]. О развојним процесима у дипломатији током Првог светског рата, в. W. A. Renzi, „Great Britain, Russia and the Straits, 1914–1915“, *JMH*, 42 (1970), 1–20.

6. Руски утицај на Балкану

Класична студија B. H. Sumner, *Russia and the Balkans, 1870–1880*, London 1937, може се допунити извесним бројем монографија и чланака из пера B. Jelavich, *Russia and the Rumanian National Cause, 1858–1859*, Bloomington 1959; C. Jelavich, ур., *Russia in the East, 1876–1880*, Leiden 1959; C. Jelavich, *Tsarist Russia and the Balkan*

nationalism: Russian Influence in the Internal Affairs of Bulgaria and Serbia, 1879–1886, Berkeley–Los Angeles 1958. О повољној оцени Игњатије-вљевих активности, в. G. Hünigen, *N. P. Ignat’ev und die russische Balkanpolitik, 1875–1878*, Göttingen 1968. Водећи совјетски стручњак у овој области, С. А. Никитин, главни уредник зборника радова *Освобождение Болгарии от турецкого иго*, 3 тома, Москва 1961–), прикупио је извештај број својих чланака у *Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70х гг. XIX в.*, Москва 1970. О улози Срба, в. и D. Mackenzie, *The Serbs and Russian Pan-Slavism, 1875–1878*, London 1967. и W. S. Vucinich, *Serbia between East and West: the Events of 1903–1908*, Stanford 1954. Последње фазе руског мешања на Балкану оцртавају E. C. Thaden, *Russia and the Balkan Alliance of 1912*, University Park, Pa. 1965 и неки аутори у зборнику *Russian Diplomacy in Eastern Europe, 1914–1917*, с уводом H. L. Roberts-а, New York 1963. Међу најкориснијим чланцима ваља истаћи I. J. Lederer, „Russia and the Balkans“, у Lederer, ур., *Russian Foreign Policy* [в. 4. одељак], 417–452; C. E. Black, „Russia and the Modernization of the Balkans“, у C. и B. Jelavich, ур., *The Balkans in Transition: Essays...* Berkeley–Los Angeles 1963, 145–183; C. и B. Jelavich, „The Danubian Principalities and Bulgaria under Russian Protectorship“, *JGOE*, 9 (1861), 349–366; C. Jelavich, „Russo-Bulgarian Relations, 1892–6...“, *JMH*, 24 (1952), 341–351; M. D. Strudza, „La Russie et la désunion des Principautés roumaines, 1864–1866“, *CMRS*, 12 (1971), 247–285.

7. Пољска

R. F. Leslic, *Reform and Insurrection in Russian Poland, 1856–1865*, London 1963, стандардно је дело о овом предмету; в. и I. M. Roseveare, „Wielopolski’s Reforms and their Failure before the Uprising of 1863“, *Antemurale* (Rome), 15 (1971), 87–215; S. Kieniewicz „Polish Society and the Insurrection of 1863“, *Past and Present*, бр. 37 (јул 1967), 130–148; S. J. Zyzniewski, „The Futile Compromise Reconsidered: Wielopolski and Russian Policy in the Congress Kingdom, 1861–1863“, *AHR*, 70 (1965), 395–412. Две совјетске збирке докумената у којима су наглашене симпатије које је руско друштво гајило према побуњеницима јесу В. А. Дьяков и др., ур., *Русско-польские революционные связи 60их годов восстание 1863 года*, Москва 1962. и В. Д. Королюк и J. С. Миллер, ур., *Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи 60х гг.*, Москва 1960. О сеоској реформи у руском делу Пољске в. погл. 11–14 и 17–18 у S. Kieniewicz, *The Emancipation of the Polish Peasantry*, London 1969; о совјетском гледишту уп. И. И. Костюшко, *Крестьянская реформа 1864 г. в царстве Польском*, Москва 1962.

О еволуцији политичких идеја после 1863. одговарајућа поглавља у раној студији J. Feldman, *Geschichte der politischen Ideen in Po-*

len seit dessen Teilungen (прев. с пољског), München 1917. и данас још може бити од користи. Из скоријег времена потичу U. Haubein, „Sozialismus und nationale Frage in Kongresspolen“, . . . JGOE, 10 (1962), 513–562. и L. Blit, *The Origins of Polish Socialism, 1878–1886*, Cambridge 1971. О грађи уп. G. W. Strobel, *Quellen zur Geschichte des Kommunismus in Polen 1878–1918: Programme und Statuten*, Köln 1968. Корисна су и прва поглавља у М. К. Dziewanowski, *The Communist Party of Poland: an Outline of History*, Cambridge, Mass. 1959; уп., од истог аутора, „The Making of a Federalist [Pilsudski]“, JGOE, 11 (1963), 543–560. О пољском питању у последњим годинама царизма: E. Chmielewski, *The Polish Question in the Russian State Duma*, Knoxville Tenn. 1970.

8. Финска

E. Jutikkala, *A History of Finland*, London 1962. поузданији је преглед него донекле националистички настројен J. H. Wuorinen, *A History of Finland*, London 1965; старија (али још употребљива) студија јесте M. G. Schybergson, *Politische Geschichte Finnlands* (прев.), Halle 1925. Два корисна чланка су: J. H. Hodgson, „Finland's Position in the Russian Empire, 1905–1910“, JCEA, 20 (1960), 158–173. и L. Krusius-Ahrenberg, „Finnischer Separatismus und russischer Imperialismus im vorigen Jahrhundert“, *Historische Zeitschrift*, 187 (1959), 249–288. Привредне аспекте „финског питања“ разматра Г. Д. Корнилов, *Русско-финляндские таможенные отношения в конце XIX – начале XX в.*, Ленинград 1971.

9. Балтичке провинције

Три незадовољавајућа популарна рада о Естонији јесу: E. Nodel, *Estonia: Nation on the Anvil*, New York 1964; E. Uustalu, *A History of the Estonian People*, London 1952; E. Uustalu, уп., *Aspects of Estonian Culture*, London 1961. Први се усредсређује на немачку мањину, други и трећи на Естонце. Од следеће две историје Летоније, прву треба претпоставити другој: A. Bilmanis, *A History of Latvia*, Princeton 1951; A. Spekke, *A History of Latvia*, Stockholm 1951. Уп. и A. Schwabe, *Grundriss der Agrargeschichte Letlands*, Riga 1928. О балтичким Немцима, в. E. C. Thaden, „N. A. Manaseins Senatorenrevision in Livland und Kurland während der Zeit von 1882 bis 1883“, JGOE, 17 (1969), 45–58. и G. H. Schlingensiepen, *Der Strukturwandel des baltischen Adels in der Zeit vor dem ersten Weltkrieg*, Marburg 1959; на енглеском, в. C. L. Lundin, „The Road from Tsar to Kaiser: Changing Loyalties of the Baltic Germans, 1905–1914“, JCEA, 10 (1950), 223–255.

10. Литванија и Белорусија

A. E. Senn, *The Emergence of Modern Lithuania*, New York 1959. стандардан је рад, који треба претпоставити новијем J. J. Stukas, *Awakening Lithuania*, Madison, N. J. 1966; в. и M. Hellmann, *Grundzüge der Geschichte Litauens und des litauischen Volkes*, Darmstadt 1966, и, о времену Првог светског рата, A. E. Senn, „Garlawa: a Study in Emigré Intrigue, 1915–1917“, SEER, 45 (1967), 411–424. О Белорусији, в. N. P. Vakar, *Belorussia: the Making of a Nation: a Case Study*, Cambridge, Mass. 1956; В. Н. Перцев и др., уп., *История Белорусской ССР*, 1. том, Минск 1954. која се може допунити Т. Н. Фёдорова, *Общественно-политическая мысль в Белоруссии и „Минский Листок“*, 1886–1902 гг., Минск 1966. О руској политици у регији после 1907, в. E. Chmielewski, „Stolypin's Last Crisis“, *California Slavic Studies*, 3 (1964), 95–126.

11. Украјина

Прегледи обухватају M. Hrushevsky, *A History of Ukraine* (прев.), New Haven 1941. и B. Krupnycky, *Geschichte der Ukraine von den Anfängen bis zum Jahre 1917*, 3. прегл. изд., Wiesbaden 1963. В. и I. L. Rudnytsky, „The Role of the Ukraine in Modern History“, са расправом, у SR, 22 (1963), 199–262, обн. изд., у D. W. Treadgold, уп., *The Development of the USSR: an Exchange of Views*, Seattle 1964, 211–274. О развојним процесима у политици в. прва поглавља J. S. Reshetar, *The Ukrainian Revolution, 1917–1920*, Princeton 1952. Избор из списка И. Франка (I. Franko) приредили су E. Winter и P. Kirchner, *Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. Ausgewählte deutsche Schriften des revolutionären Demokraten, 1882–1915*, (Ost) Berlin 1963.

12. Јевреји, антисемитизам

Стандардна историја (иако недовршена) је L. S. Greenberg, *The Jews in Russia*, 2 тома, New Haven 1944–1951, обн. изд. 1966, што допуњује раније класично дело S. M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland* (прев.), 3 тома, Philadelphia 1916–1920, обн. изд. 1946. J. Frumkin и др. приредили су књигу есеја под насловом *Russian Jewry, 1860–1917*, London 1966. О антисемитизму, в. H. Rogger, „Was there a Russian Fascism? The Union of Russian People“, JMH, 36 (1964), 398–415; од истог аутора „The Formation of the Russian Right, 1900–1906“, *California Slavic Studies*, 3 (1964), 66–94; H. Jablonowski, „Die russischen Rechtsparteien, 1905–1917“, у *Russland-Studien: Gedenkschrift für Otto Hötzsch*, Stuttgart 1957, 43–55; и литература наведена у 4. одељку. N. Cohen, *Warrant for Genocide*, London 1967, садржи поглавље о руском антисемитизму. О чувеном процесу против Бейлиса, в. H. Rogger, „The Beilis

Case: Anti-Semitism and Politics in the Reign of Nicholas II", *SR*, 25 (1966), 615-629; подробнији је M. Samuel, *Blood Accusation: the Strange History of the Beiliss Case*, New York 1966. И. Л. Рудницки испитује проблем из другог угла у „M. Drahomanov and the Problem of Ukrainian-Jewish Relations", *CSP*, 11 (1969), 182-198. Једну фазу борбе против антисемитизма коју су започели руски либерали разматра укратко M. F. Hamm, „Liberalism and the Jewish Question: the Progressive Bloc", *RR* 31 (1972), 163-174; аутор припрема монографију под насловом *Liberals and Urban Russia, 1906-1917*. О општем питању политичке делатности руских Јевреја, в. L. B. Schapiro, „The Role of the Jews in the Russian Revolutionary Movement", *SEER*, 40 (1961-1962), 148-167. Настанак „Бунда" разматра се у два рада, од којих први има више социолошки, а други више политички приступ. E. Mendelsohn, *Class Struggle in the Pale: the Formative Years of the Jewish Workers' Movement in Tsarist Russia*, Cambridge 1970. и H. J. Tobias, *The Jewish Bund in Russia from its Origins to 1905*, Stanford 1972; они су замена за A. L. Patkin, *The Origins of the Russian-Jewish Labour Movement*, Melbourne-New York 1947. В. и S. Harcave, „The Jews and the First Russian National Election" [1906], *ASEER*, 9 (1950), 33-41.

13. Закавказје

Не постоје разматрања о регији у целини, али в. J. P. Le Donne, „La Réforme de 1883 au Caucase", *CMRS*, 8 (1967), 21-35, који наглашава значај ове мере за развој централизације управе. Изврстан увод о Грузији даје D. M. Lang, *A Modern History of Georgia*, London 1962, чему као допуна могу послужити два тома мемоара објављена под покровитељством *Inter-University Project on the History of the Menshevik Movement*, први је информативнији: G. Uratadze, *Reminiscences of a Georgian Democrat* и N. Zhordania, *My Life*, оба: Stanford 1968. R. G. Hovannisian, историчар јерменске револуције, даје преглед западне и совјетске литературе о претходном периоду у „Russian Armenia: a Century of Tsarist Rule", *JGOE*, 19 (1971), 31-48; најбоља монографија је L. Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley-Los Angeles 1963.

14. Муслимански народи

Корисна библиографија је A. Bennigsen и C. Lemerrier-Quelquejay, „Musulmans et Missions Orthodoxes en Russie Orientale avant 1917. Essai de bibliographie critique", *CMRS*, 13 (1972), 57-113. Они су и аутори две студије посвећене буђењу национализма међу муслиманским народима: *Les Mouvements nationaux chez les musulmans de Russie*, Paris-Den Haag 1960. и *La Presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920*, Paris-Den Haag 1964. Уп. и J. Saussay, „Ilmsky et la politique de russification des Tatars, 1865-1891", *CMRS*, 8 (1967), 404-426. На енглеском в. S. A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Cambridge, Mass. 1960.

15. Централна Азија

M. Beard, „European Travellers in the Trans-Caspian before 1917", *CMRS*, 13 (1972), 590-596. Извештаји двојице савремених путника који нису изгубили од занимљивости јесу G. N. [каснији лорд] Curzon, *Russia in Central Asia in 1889.... 1889*, обн. изд. London 1967. и E. Schuyler, *Turkestan: Notes of a Journey.... 1873*, обн. изд. Лондон 1966 (уп. G. Wheeler). Критички осврт на остала обновљена издања, као и на новије монографије, даје D. MacKenzie, „Russian Expansion in Central Asia, 1864-1885: Brutal Conquest or Voluntary Incorporation?" *CSS*, 4 (1970), 721-735. MacKenzie се бавио и почетним периодом руске владавине у „Kaufman of Turkestan: an Assessment of his Administration, 1867-1881", *SR*, 26 (1967), 265-285. О совјетској оцени овог освајања в. N. A. Khalifin, *Russia's Policy in Central Asia, 1857-1868* (прев.), London 1964. Важан извор је K. K. Pahlen, *Mission to Turkestan*, уп. и прев. R. A. Pierce, London 1964, јер је реч о мемоарима службеника који је изнео своју оцену делатности колонијалне управе у годинама 1908-1909. Pierce је аутор извршне студије о колонијалној власти: *Russian Central Asia, 1867-1917: a Study in Colonial Rule*, Berkeley-Los Angeles 1960. Сажетији је G. Wheeler, *The Modern History of Soviet Central Asia*, London 1964, који обухвата и период после 1917; исто чини и E. Allworth, уп., *Central Asia: a Century of Russian Rule*, New York 1967. Посебно за област степе погледати G. J. Demko, *The Russian Colonization of Kazakhstan, 1896-1916*, Den Haag 1969. Уп. и D. S. M. Williams, „Land Reform in Turkestan", *SEER*, 51 (1973), 428-438. Изразити су националистички обојени радови В. Hayit-a, који обухватају *Turkestan im XX. Jahrhundert*, Darmstadt 1956. и *Turkestan zwischen Russland und China*, Amsterdam 1971.

О културној политици, в. H. Carrère d'Encausse, „La Politique culturelle du pouvoir tsariste au Turkestan, 1867-1917", *CMRS*, 3 (1962), 374-407. Утицај руских делатности у централној Азији на односе с Кином разматра I. C. Hsü, *The Ili Crisis: a Study of Sino-Russian Diplomacy, 1971-1881*, London 1965. О побуни из 1916. в. E. D. Sokol, *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*, Baltimore 1954; у међувремену је, међутим, постало доступно више нових података. В. посебно A. В. Пясковский и др., уп., *Восстание 1916 г. в Средней Азии и Казахстане сборник документов*, Москва 1960. Два рада која се нарочито баве руским протекторатима јесу: S. Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, Cambridge, Mass. 1968. и H. Carrère d'Encausse, *Réforme et révolution chez les musulmans de l'empire russe: Bukhara, 1867-1924*, Paris 1966.

16. Сибир и Далеки исток

О руском насељавању Сибира, в. радове наведене у 40. одељку. О кажњеничкој страни проблема чувени савремени приказ је

G. Kennan, *Siberia and the Exile System*, 2 тома, London 1891, обновљено – али скраћено – издање Chicago 1958. Општи извештај о руском ширењу је D. J. Dallin, *The Rise of Russia in Asia*, London 1950; уп. и A. Lobanov-Rostovsky, *Russia and Asia*, New York 1933, обн. изд. Ann Arbor 1951. и D. W. Treadgold, „Russia and the Far East“, у Lederer, ур., *Russian Foreign Policy* [в. 4. одељак], 531–574. О почетним освајањима в. R. K. I. Quested, *The Expansion of Russia in East Asia, 1857–1860*, Kuala Lumpur 1968. Стандардно дело о руско-јапанским односима је G. A. Lensen, *The Russian Push towards Japan: Russo-Japanese Relations, 1697–1875*, Princeton 1959; уп. за каснији период, од истог аутора, „Japan and Tsarist Russia: Changing Relationships, 1875–1917“, *JGOE*, 10 (1962), 337–348.

Меродавна студија о предмету је J. A. White, *The Diplomacy of the Russo-Japanese War*, London 1964. О ревизионистичком ставу јапанске политике в. S. Okamoto, *The Japanese Oligarchy and Russo-Japanese War*, London 1970. Дипломатске акције које су претходиле рату исцрпно су разматране у неколико ранијих радова, посебно: В. А. Романов, *Russia in Manchuria, 1892–1906* (прев.), Ann Arbor 1952, од совјетског историчара старије генерације; A. Malozemoff, *Russian Far Eastern Policy, 1881–1904...*, Berkeley–Los Angeles 1858; E. H. Zabrikskie, *American-Russian Rivalry in the Far East...*, 1895–1914, Philadelphia 1946. Гледиште савременика може се наћи у G. A. Lensen, ур., *Korea and Manchuria between Russia and Japan, 1895–1904. The Observations of Sir Ernest Satow, British Minister Plenipotentiary to Japan (1895–1900) and China (1900–1906)*, Tallahassee, Fla. 1966. О Монголији в. P. S. H. Tang, *Russia and Soviet Policy in Manchuria and Outer Mongolia, 1911–1931*, Durham, N. C. 1959; E. V. Price, *The Russo-Japanese Treaties of 1907–1916 Concerning Manchuria and Mongolia*, Baltimore 1933. Општи рад о односима Русије с Кином у овом периоду је M. N. Pavlovsky, *Chinese-Russian Relations* (прев.), New York 1949; уп. и Hsü, *The Ili Crisis* [в. 15. одељак].

17. Средња Азија; Персија

O. Lattimore, *The Inner Asian Frontiers of China*, 2. изд., New York 1951. F. Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia, 1864–1914: a Study in Imperialism*, London 1968, где је обухваћена суштина неколико ранијих члавака; уп. и *Tsardom and Imperialism* [в. 2. одељак]. Шире међународне последице руског ширења у овој регији испитује R. P. Churchill, *The Anglo-Russian Convention of 1907*, Cedar Rapids, Iowa 1939; W. Habberton, *Anglo-Russian Relations Concerning Afghanistan, 1837–1907*, Urbana 1937; E. W. Edwards, „The Far Eastern Agreement of 1907“, *JMH*, 26 (1954), 340–355.

18. Култура (уопште)

Међу општим приручницима [в. и 1. одељак], они из пера Харкејва (Harcave) и Пушкарева (Pushkarev) посвећују највише пажње овој страни руске историје. В. и старији рад П. Н. Миљукова, доступан у врло скраћеном енглеском преводу: *Outlines of Russian Culture*, 3. тома, Philadelphia 1942 (цело дело поново је издато у једној књизи). Подстицајан је општи преглед W. Weidlé, *Russia Absent and Present* (прев.), London 1952, обн. изд. New York 1961.

19. Уметности

О лепим уметностима в. С. Gray, *The Great Experiment: Russian Art, 1863–1922*, London 1962. и одговарајуће одељке у таквим општим историјама какве су G. H. Hamilton, *The Art and Architecture of Russia*, London 1949. A. N. Venois је дао сопствени приказ групе *Мир искуства* у *Возникновение „Мира искусства“*, Ленинград 1928; в. и С. Маковский, *На парнасе „серебряного века“*, München 1962. Стандардно дело о позоришту је С. С. Данилов, *Очерки по истории русского драматического театра*, Москва–Ленинград 1948. Радови на енглеском обухватају S. Lifar, *A History of the Russian Ballet from its Origins to the Present Day*, London 1954; S. C. Grigoriev, *The Diaghilev Ballet, 1909–1929* (прев.), London 1953; F. I. Shalyapin, *Pages from My Life: an Autobiography* (прев.), London 1927; V. I. Nemirovich-Danchenko, *My Life in the Russian Theatre*, London 1937. [В. и 2. поглавље (*Увод у руску језик и књижевност*) и 3. поглавље (*Увод у руску уметност и архитектуру*) у овој књизи.]

20. Ученост

Крајње запостављена област. Видети Д. Н. Анучин, *О людях русской науки и культуры*, Москва 1952; Г. А. Князев, *Краткий очерк истории Академии наук СССР*, Москва–Ленинград 1945. Судбина руских научника који су емигрирали разматра се у R. C. Williams, *Culture in Exile: Russian Emigrés in Germany, 1881–1941*, Ithaca, N. Y. 1972.

21. Историографија

Преглед се може наћи у одговарајућим поглављима A. G. Mazouz, *Modern Russian Historiography*, Princeton 1958. Каријери С. М. Соловјова разматра К.-D. Grothusen, *Die historische Rechtsschule Russlands*, Giessen 1962; уп., од истог аутора, и „Die russische Geschichtswissenschaft des 19. Jhd. als Forschungsaufgabe“, *JGOE*, 8 (1960), 32–61. Либерални историчар Кључевски био је у новије време предмет великог инте-

ресовања међу совјетским научницима. В. посебно В. О. Ключевский, *Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории*, Москва 1968; Р. А. Киреева, *В. О. Ключевский как историк русской исторической науки*, Москва 1966; Е. Г. Чумаченко, *В. О. Ключевский — историк-ковед*, Москва 1970; М. В. Нечкина, *Василий Осипович Ключевский история жизни и творчества*, Москва 1974. О социологу и историчару Ковалевском, в. В. Г. Сафронов, *М. М. Ковалевский как социолог*, Москва 1960.

22. Географија, антропологија

А. Б. Берг, *Очерки истории русской географической науки*, Ленинград 1929; *Всесоюзное Географическое Общество за 100 лет*, Москва-Ленинград 1946; С. А. Токарев, *История русской этнографии дооктябрьский период*, Москва 1966. О арктичкој експедицији в. Т. Е. Armstrong, *Russian Settlement in the North*, Cambridge 1965.

23. Наука

Темељно дело на енглеском је А. Vucinich, *Science in Russian Culture, 1861-1917*, Stanford 1970. В. и Н. А. Фигуровский и др., ур., *История естествознания в России*, 2. том, Москва 1960. Популарна биографија Менделеева је В. Станкевич, *Д. И. Менделеев: великий русский химик*, Праг 1928; уп. и П. П. Иониди, *Мировоззрение Д. И. Менделеева*, Москва 1959.

24. Медицина

Читава област хуманитарних активности неоправдано је заостављена. О Боткину в. Н. А. Белоголовий, *Воспоминания и другие статьи*, 3. изд., Москва 1898; В. Б. Фарбер, *С. П. Боткин*, Ленинград 1948.

25. Просвета

Темељни рад је Р. L. Alston, *Education and the State in Tsarist Russia*, Stanford 1969. Корисни су још W. H. E. Johnson, *Russia's Educational Heritage*, Pittsburgh 1950, обн. изд. New York 1969. и N. A. Hans, *The Russian Tradition in Education*, London 1963; овај други аутор има донекле застарели приступ. Старији званични приказ је С. В. Рождественский, *Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения, 1802-1902*, Санкт-Петербург 1902. Кратку скицу о школској политици даје О. Anweiler у Katkov и др., *Russia Enters* [1. одељак], 287-313. Други корисни новији чланци о школама јесу: А. Sinel, „Educa-

ting the Russian Peasantry: the Elementary School Reforms of Count D. Tolstoy“, *SR*, 27 (1968), 49-70; J. Saussay, „La Vie scolaire des campagnes à l'époque des réformes d'Alexandre II“, *CMRS*, 10 (1969), 392-413. О совјетској оцени в. Н. А. Константинов и В. Я. Струминский, *Очерки по истории начального образования в России*, 2. изд., Москва 1953.

Петроградски политехнички институт разматра укратко G. Guroff, „The Legacy of Pre-Revolutionary Economic Education: St Petersburg Polytechnic Institute“, *RR*, 31 (1972), 272-281. Реформу универзитета из шездесетих година 19. века разматра (на енглеском) W. L. Mathes, „N. I. Pirogov and the Reform of University Government, 1856-1866“, *SR*, 31 (1972), 29-51; уп. и чланке Р. Г. Ејмонтове (Р. Г. Эймонтова) и Г. И. Шчетиньине (Г. И. Шетинина) у 70, одн. 84. тому *Исторические записки*, Москва 1961, 1969. О утицајима догађаја из 1905. на више школство погледати А. Е. Иванов, „Университеты России в 1905 г.“, *Исторические записки*, 88 (1971), 114-149. О универзитетској политици у последњим годинама Царства в. D. M. Odinetz и P. J. Novgorodtsev, *Russian Schools and Universities in the World War*, New Haven 1929, што се може допунити чланком L. I. Strakhovsky, „Count P. N. Ignatyev: Reformer of Russian Education“, *SEER*, 36 (1957-1958), 1-26.

26. Црква

Незаобилазни приручник је I. Smolitsch, *Geschichte der russischen Kirche, 1700-1917*, 1. том (више није објављено), Leiden 1964, који предмету приступа више тематски него хронолошки. G. Simon, *K. P. Pobedonostsev und die Kirchenpolitik des Heiligen Sinod, 1880-1905*, Göttingen 1969. даје широку слику црквеног живота током овог периода. О покушајима реформе 1906. в. I. Smolitsch, „Der Konzilsvorbereitungsausschuss des Jahres 1906...“, *Kirche im Osten*, 7 (1964), 53-93. J. S. Curtiss, *Church and State in Russia: the Last Years of Empire, 1900-1917*, New York 1940. има критичан став према „институцији“; о супротном гледишту, в. митрополит Евлогий, *Путь моей жизни*, Paris 1947. [В. и „Препоручену литературу“ уз 7. погл. ове књиге.]

27. Верски раскол

Е. Amburger, *Geschichte des Protestantismus in Russland*, Stuttgart 1961. у приличној мери успева да замени старији рад F. C. Conybeare, *Russian Dissenters*, Cambridge, Mass. 1921. В. и Е. Heier, *Religious Schism in the Russian Aristocracy: Radstockism and Pashkovism*, Den Haag 1970. Студија А. И. Клибанов, *История религиозного сектантства в России: 60-е годы XIX в. - 1917 г.*, Москва 1965. садржи доста корисне грађе, али је оптерећена антирелигиозном тенденциозношћу. О толстојевцима в. Е. Oberländer, *Tolstoj und die revolutionäre Bewegung*,

München-Salzburg 1965; а о духовборцима G. Woodcock и I. Avakumovic, *The Doukhobors*, Toronto-New York 1968.

28. Атеизам; духовна криза

E. T. Weiant, *Sources of Modern Mass Atheism in Russia*, Newark, Ohio 1953. N. Zernov, *The Russian Religious Renaissance of the Twentieth Century*, London 1963. обухвата тему која је досад била мало обрађивана на енглеском. P. Scheibert, „Die Petersburger religiös-philosophischen Zusammenkünfte von 1902 und 1903“, *JGOE*, 12 (1964), 513-560 сада је потиснут радом J. Scherer, „Die Petersburger religiös-philosophischen Vereinigungen. Die Entwicklung des religiösen Selbstverständnisses ihrer Intelligencija-Mitglieder (1901-17)“, *FOEG*, 19 (1973), од неких 400 страна, сажетим у *FOEG*, 20 (1973), 57-75. Занимљив је извештај једног од учесника у овом покрету Ф. Степун, *Бывшее и небывшее*, 1. том, New York 1956. О филозофском оснивачу покрета, в. W. G. Moss, *Vladimir Soloviev and the Russophiles*, Georgetown 1968. *Вехи* сборник *статей о русской интеллигенции*, 2. изд., Москва 1909, темељно дело, сада је преведено на енглески: *CSS*, 2-4 (1968-1970). О овом спору в. L. V. Schapiro, „The Vekhi Dispute and the Mystique of Revolution“, *SEER*, 34 (1955), 56-76. и N. P. Poltoratzky, „The Vekhi Dispute and the Significance of Vekhi“, *CSP*, 9 (1967), 86-106. Потоњи аутор разматра и Берђајевљеве идеје у „N. Berdyaev's Interpretation of Russia's Historical Mission“, *SEER*, 45 (1967), 193-207; уп. и G. Putnam, „Russian Liberalism Challenged from Within: Bulgakov and Berdyaev in 1904-1905“, *SEER*, 43 (1964-1965), 335-353. Постоји и биографија овог мислиоца: M. A. Valion, *An Apostle of Freedom: Life and Teachings of N. Berdyaev*, London 1960.

О Розанову в. кратак чланак H. A. Stammeler, „Conservatism and Dissent: V. V. Rozanov's Political Philosophy“, *RR*, 32 (1973), 241-253; за продубљење разматрање в. студију R. Roggioli, *Rozanov*, New York 1962; избор из Розановљевих списа, у преводу H. Stammelera, доступан је на немачком: *Ausgewählte Schriften*, München 1963. Донекле некритичну биографију Гипијусове саставио је T. Pachmuss, *Zinaida Hippisus*, Carbondale, Ill. 1971; о Мерешковском постоји опсежна литература, из које издвајамо рад C. H. Bedford, „Dmitry Merezhkovsky, the Intelligentsia, and the Revolution of 1905“, *CSP*, 3 (1958), 27-42. Струвеова биографија R. Pipes, *Struve: Liberal on the Left, 1870-1905*, Cambridge, Mass. 1970, чија су два тома већ објављена, обећава да ће постати класично дело. [В. и 52. одељак.]

29. Економија, опште карактеристике

Стандардни совјетски уџбеник општег карактера је P. I. Lyashchenko, *History of the National Economy of Russia to the 1917 Revolution* (прев.), New York 1949. Модерније су, посебно кад је реч о статистичким подацима, две монографије П. А. Хромов: *Економика Русије периода промишленог капитализма* (тј. око 1860-1900), Москва 1963. и *Очерки економики Русије периода монополистичког капитализма* (тј. око 1900-1917), Москва 1960. Дobar западни општи преглед, крајње усредсређен, даје В. Gille, *Histoire économique et sociale de la Russie*, Paris 1949. Другачији приступ нуди В. Brutkus, „The Historical Peculiarities of the Social and Economic Development of Russia“ у R. Bendix и S. M. Lipset, ур., *Class, Status and Power*, London 1954, 517-540. Оба ова рада требало би, међутим, допунити савременијим аналитичким студијама [наведеним у 30. одељку]. О насељавању в. А. Г. Рашин, *Население Русије за 100 лет*, Москва 1956; W. W. Eason, „Population Changes“, у С. Е. Black, ур., *The transformation of Russian Society. Aspects of Social Change since 1861*, Cambridge, Mass. 1960, 72-90; Л. С. Гапоненко и др., „О численности и составе населения России накануне великой октябрьской революции“, *Исторический архив*, бр. 5 (1962), 57-82. А. Kahan, „Natural Calamities and their Effect upon the Food Supply in Russia...“, *JGOE*, 16 (1916), 353-377 доноси нове увиде.

30. Индустијализација

О стопана раста, R. W. Goldsmith, „The Economic Growth of Tsarist Russia, 1860-1913“, *Economic Development and Cultural Change*, (Chicago), 9 (1960-1961), 441-475 допуна је чланку А. Gerschenkron, „The Rate of Industrial Growth in Russia since 1885“ *JEH*, 7 (1947), Додатак, 144-147; в. и P. Gregory, „Economic Growth and Structural Change in Tsarist Russia: a Case of Modern Economic Growth“, *SS*, 23 (1972), 418-434. О општем проблему индустријализације, в. значајне студије А. Gerschenkron, „Economic Backwardness in Historical Perspective“, 1952; обн. изд. у књизи под истим насловом, Cambridge, Mass. 1962, 5-30. и „Problems and Patterns of Russian Economic Development“, у Black, ур., *Transformation of Russian Society* [в. 29. одељак], 42-71; в. и Gerschenkron, „Agrarian Policies“ [в. 36. одељак]. О другачијем приступу овом питању, в. А. Kahan, „Government Policies and the Industrialization of Russia“, *JEH*, 27 (1967), 460-477. и R. Portal, „The Industrialization of Russia“, у *Cambridge Economic History of Europe*, 6. том, 2. део, Cambridge 1965, 801-872; уп. и H. J. Ellison, „Economic Modernization in Imperial Russia. Purposes and Achievements“, *JEH*, 25 (1965), 523-540. и ранија студија M. Miller, *The Economic Development of Russia, 1905-1914*, London 1926 (обн. изд. 1967).

Т. Н. von Laue-ове студије о индустријализацији Русије навеле су њиховог аутора да формулише оригиналну и подстицајну теорију о историјском процесу у модерној Русији схваћеном као целина; уз његову биографију Витеа [в. 1. одељак], в. нарочито „Die Revolution von aus-

sen als erste Phase der russischen Revolution 1917", *JGOE*, 4 (1956), 138–158, и његов рад *Why Lenin, why Stalin?: a Reappraisal of the Russian Revolution, 1900–1930*, London 1965; од истог аутора „The State and the Economy“, у Black, ур., *Transformation of Russian Society* [в. 29. одељак], 209–225; „Imperial Russia at the turn of the Century: the Cultural Slope and the Revolution from Without“, *CSSH*, 3 (1961), 353–367. и „Of the Crises in the Russian Polity“, у J. S. Curtiss, ур., *Essays in Honor of G. T. Robinson*, New York 1963, 303–322. Још један оригиналан приступ суштинским питањима индустријализације и економског прогреса јесте J. Nötzold, *Wirtschaftspolitische Alternativen der Entwicklung Russlands in der Ära Witte und Stolypin*, Berlin 1966.

31. Саобраћај

Сразмерно запостављена област. Популара студија J. N. Westwood, *A History of Russian Railways*, London 1964, садржи библиографију; уп. и чланак истог аутора о владијавкаској железници у *SR*, 25 (1966), 669–675.

32. Финансије, банкарство

Водећи совјетски ауторитет је И. Ф. Гиндин: в. његов рад *Банки и промышленность в России*, Москва 1927; *Государственный Банк и экономическая политика царского правительства, 1861–1892 гг.*, Москва 1960; *Русские коммерческие банки*, Москва 1948; „К вопросу об экономической политике царского правительства в 60-х – 80-х годах XIX в.“, *Вопросы истории*, бр. 5 (1959), 63–82; „Государственный капитализм в России домонополистического периода“, *иссо*, бр. 9, (1964), 72–95. Водећи западни ауторитет је О. Crisp: в. њен рад „Russia, 1860–1914“ у R. Cameron, ур., *Banking in the Early Stages of Industrialization*, New York 1967, 183–238; „Russian Financial Policy and the Gold Standard at the End of the Nineteenth Century“, *EHR*, 6 (1953), 156–157 [и радови наведени у 33. одељку]. Уп. и Н. Barkai, „The Macro-Economics of Tsarist Russia in the Industrialization Era: Monetary Developments, the Balance of Payments and the Gold Standard“, *JEH*, 33 (1973), 339–371.

33. Страни кредити и улагања

Пионирска студија је J. P. McKay, *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913*, London 1970; она је махом заснована на француској и белгијској грађи. Сличног профила је R. Girault, *Emprunts russes et investissements français en Russie, 1887–1914*, Paris 1973. Ранији радови обухватају L. Pasvolksy и H. G. Moulton, *Russian Debts and Russian Reconstruction*, London 1924. и A.

Crihan, *Le Capital étranger en Russie*, Paris 1934. Три корисне студије О. Crisp-а су: „Some Problems of French Investment in Russian Joint-Stock Companies“, *SEER*, 35 (1956–1957), 223–240; „French Investment in Russian Joint-Stock Companies“, *Business History* (Liverpool), 2 (1960), 75–90; „The Russian Liberals and the 1906 Anglo-French Loan to Russia“, *SEER*, 39 (1960–1961), 497–512; о овој другој теми в. J. W. Long, „Organized Protest against the 1906 Russian Loan“, *CMRS*, 13 (1972), 24–39. Две нове совјетске студије, обе богатије чињеничном грађом него оригиналношћу обраде, јесу Б. В. Ананџич, *Россия и международный капитал, 1897–1914: очерк истории финансовых отношений*, Ленинград 1970. и В. С. Дякин, *Германские капиталы в России: электроиндустрия и электрический транспорт*, Ленинград 1971. Један други старији совјетски историчар економије, А. Л. Сидоров, у својој темељној студији *Финансовая политика России в годы I-ой мировой войны*, Москва 1960, доказује да су руски спољни дугови одиграли главну улогу у пропасти царског режима.

34. Трговина, тарифе

Запостављена област; в. радове наведене у 29. и 44. одељку. Постоји једна стара студија М. Н. Соболев, *Таможенная политика России во второй половине XIX в.*, Томск 1911. О спољнотрговинској политици после 1900. в. J. P. Sontag, „Tsarist Debts and Tsarist Foreign Policy“, *SR*, 27 (1968), 529–541.

35. Радничко питање

Користан рад о демографским аспектима А. Г. Рашин, *Формирование рабочего класса России*, Москва 1958. треба допунити првим поглављима Л. С. Гапоненко, *Рабочий класс в России в 1917 г.*, Москва 1970, која су, међутим, писана у догматскијем маниру. Сразмерно истањачије тумачење владине политике нуди В. Я. Лаверьев, *Царизм и рабочий вопрос*, Москва 1972. Две старе студије које ни до данас нису изгубиле значај јесу G. von Schulze-Gävernitz, *Volkswirtschaftliche Studien aus Russland*, Leipzig 1899. и М. И. Туган-Барановский, *Русская фабрика в прошлом и настоящем* (1898), 7. изд., Москва 1938; овај други рад превели су на енглески А. и С. S. Levin под насловом *The Russian Factory in the Nineteenth Century*, Homewood, Ill. 1970.

Водећи западни стручњаци за радничко питање су G. V. Rimlinger и T. H. von Laue. Међу чланцима овог потоњег налазе се „The Expansion of the Labor Market in Capitalist Russia, 1861–1917“, *JEH*, 21 (1961), 208–215; „The Management of Labor Protest in Tsarist Russia, 1870–1905“, *IRSH*, 5 (1960), 226–248; „Autocracy and the Factory Order in Early Russian Industrialization“, *JEH*, 20 (1960), 67–92; „Herrschaft und Fa-

briksordnung in der russischen Industrialisierung", у W. Fischer и G. Bajor, ур., *Die soziale Frage*, Stuttgart 1967, 253–283. Међу von Laue-овим чланцима налазе се „Russian Peasants in the Factory, 1892–1904“, *JEH*, 21 (1961), 61–80; „Factory Inspection under the ‚Witte System‘, 1892–1903“, *ASEER*, 19 (1960), 347–362. и „Tsarist Labor Policy, 1895–1903“, *JMH*, 34 (1962), 135–145. Темељна студија о најранијој фази „радничког питања“ је R. E. Zelnik, *Labor and Society in Tsarist Russia: the Factory Workers of St Petersburg, 1855–1870*, Stanford 1971. О каснијим фазама, поред већ неведених радова, в. два чланка о фабричком надзорништву: F. C. Giffin у *SR*, 25 (1966), 641–650. и *SEER*, 49 (1971), 80–91; а за период револуције из 1905. G. E. Snow, „The Kokovtsov Commission: an Abortive Attempt at Labor Reform in Russia in 1905“, *SR*, 31 (1972), 780–796. О епизоди са Зубатовом из 1902–1903. в. сада D. Pospelovsky, *Russian Police Trade Unionism: Experiment or Provocation?*, London 1971.

36. Пољопривреда, опште карактеристике

Корисни су следећи прегледи: A. Gerschenkron, „Agrarian Policies and Industrialization: Russia, 1861–1917“, у *Cambridge Economic History of Europe*, 6. том, 2 део, Cambridge 1965, 706–800; прва поглавља L. Volin, *A Century of Russian Agriculture: from Alexander II to Khrushchev*, Cambridge, Mass. 1970; H. Willets, „The Agrarian Question“ у Katkov и др., *Russia Enters* [в. 1 одељак], 111–137. Две вредне раније студије општег карактера су: G. T. Robinson, *Rural Russia under the Old Régime* (1932), 3. изд., New York 1957. и G. Pavlovsky, *Agricultural Russia on the Eve of Revolution*, London 1930, обн. изд. New York 1968; први аутор има више социолошки, а други више економски приступ. Од радова из предреволюционарног доба, за модерног истраживача најкориснији је A. A. Кауфман, *Аграрный вопрос в России*, Москва 1908; В. опсежну библиографију код Robinson-а.

37. Сеоска општина

Обликовање система обраде земље на „три поља“ испорно разматра M. Confino, *L'assolement triennal en Russie au XVIIIe-XIXe siècles*, Den Haag 1969. О сеоским мануфактурама в. П. Г. Рьпдзюнский, *Крестьянская промышленность в пореформенной России*, Москва 1966. Два рада из пера савременика: A. A. Качоровский, *Русская община*, 2. изд., Москва 1906; A. A. Кауфман, *Русская община в процессе её зарождения и роста*, Москва 1908. На енглеском M. M. Kovalevsky, *Modern Customs and Ancient Laws of Russia*, London 1912 баца светлост на патријархално газдинство. Од новије литературе, в. посебно D. Atkinson, „The Statistics on the Russian Land Commune, 1905–1917“, *SR*, 32 (1973), 773–787, који истиче виталност сеоске општине, и W. T.

Shinn, „The Law of the Russian Peasant Household“, *ASEER*, 20 (1961), 601–621, који обухвата и постреволуционарни период. О ставу интелигенције према сеоској општини, в. C. Goehrke, *Die Theorien über die Entstehung und Entwicklung des „Mir“*, Wiesbaden 1964.

38. Укидање кметства и потоњи догађаји

О расправама које су претходиле укидању кметства в. T. Emmons, *The Russian Landed Gentry and the Peasant Emancipation of 1861*, Cambridge 1968. и A. A. Skerpan „The Russian National and Emancipation“, у A. D. Ferguson и A. Levin, ур., *Essays in Russian History: a Collection Dedicated to George Vernadsky*, Hamden, Conn. 1964, 161–229. Поновне оцене са стогодишње дистанце нуде R. Portal, ур., *Le Statut des paysans libérés du servage, 1861–1961: Recueil d'articles et de documents...*, Paris–Den Haag 1963. и S. A. Zenkovsky, „The Emancipation of the Serfs in Retrospect“, *RR*, 20 (1961), 280–293; ур. и S. Pushkarev, „The Russian Peasants' Reaction to the Emancipation of 1861“, *RR*, 27 (1968), 199–214. Колебања у државној политици пре реформе износи C. A. Ruud, „Censorship and the Peasant Question: the Contingencies of Reform under Alexander II, 1855–1859“, *California Slavic Studies*, 5 (1970), 137–167; док W. B. Lincoln, у „The Karlovka Reform“, *SR*, 28 (1969), 463–470. и „The Circle of the Grand Duchess Yelena Pavlovna, 1847–1861“, *SEER*, 48 (1970), 373–387. наглашава улогу либералних елемената на двору. Избор текстова о овој теми (из секундарних извора) припремио је T. Emmons, *Emancipation of the Russian Serfs*, New York 1970.

Водећи совјетски стручњак је П. А. Зајничковский, чије две монографије *Отмена крепостного права в России*, Москва 1954. и *Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г.*, Москва 1958. представљају штито од суштинског значаја за специјалисту. Овај аутор разматра совјетску литературу о овој теми у „Советская историография реформы 1861 г.“, *Вопросы истории*, бр. 2 (1961), 85–104. У едицији *Крестьянское движение в России в XIX – начале XX в.*, Москва 1959–1968, С. В. Окуњ је објавио избор из архивске грађе о селачким немирима у овом периоду: 2. том, *1857 – май 1861 гг.* (1963), и 3. том, *1861 – 9 гг.* (1964). Совјетски историчари наглашавају значај ових немира. О новијем разматрању овог питања, в. A. M. Анфимов, „Крестьянское движение в России во второй половине XIX в.“, *Вопросы истории*, бр. 5 (1973), 15–31. Два новија совјетска чланка о државној политици према селаштву у периоду после укидања кметства јесу Н. М. Дружинин, „Ликвидация феодальной системы в русской помещицкой деревне, 1862–1882 гг.“, *истто.*, бр. 12 (1968), 3–34; и E. M. Брусникин, „Крестьянский вопрос в России в период политической реакции“ [тј. осамдесетих година 19. в.], *истто.*, бр. 2 (1970), 34–47.

39. Столипинова реформа

Опсежна књига С. Дубровскиј, *Столыпинская земельная реформа*, Москва 1963, ревидирано издање дела објављеног 1925, докле је разочарење, али садржи вредне статистичке табеле. Као допуњу уз Pavlovsky, *Agricultural Russia* и Robinson, *Rural Russia* [в. 36. одељак], в. следеће чланке: D. W. Treadgold, „Was Stolypin in Favor of Kulaks?“ *ASEER*, 14 (1955), 1–14; W. E. Mosse, „Stolypin's Villages“, *SEER*, 43 (1964–1965), 257–274; G. L. Yaney „The Concept of the Stolypin Land Reform“, *SR*, 23 (1964), 257–293; G. Tokmakoff, „Stolypin's Agrarian Reform: an Appraisal“, *RR*, 30 (1971), 124–138. Све ове студије, изузев друге, долазе до позитивног закључка.

40. Сеоба и поновно насељавање

О питању сеоба у Столипиновој реформи, в. D. W. Treadgold, *The Great Siberian Migration: Government and Peasant in Resettlement...*, Princeton 1957. и Fr.-X Coquin, *La Sibérie. Peuplement et immigration paysanne au XIXe siècle*, Paris 1969. Овај други аутор разматра насељавање сељака у Украјини у „Faim et migrations paysannes en Russie au XIXe siècle“, *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, II (1964), 127–144; о истој теми, уп. J. W. Leasure и R. A. Lewis, „Internal Migration in Russia in the Late Nineteenth Century“, *SR*, 27 (1968), 375–394. О сељачкој побуни из 1905 (и 1917–1918) в. L. A. Owen, *The Russian Peasant Movement, 1906–1917*, London 1937, обн. изд. New York 1963; овом делу, међутим, треба прићи обазриво.

41. Сељаштво: социолошка дела

Види T. Shanin, *The Awkward Class. Political Sociology of Peasantry in a Developing Society: Russia 1910–1925*, London 1972; такође L. Volin, *Century of Russian Agriculture* [в. 36. одељак], и његов рад „The Russian Peasant from Emancipation to Kolkhoz“, у Black, ур., *Transformation of Russian Society* [в. 29. одељак], 293–311. Вредна збирка есеја је W. S. Vucinich, ур., *The Peasant in Nineteenth-Century Russia*, Stanford 1968; посебно узети у обзир M. Matissian, „The Peasant Way of Life“, 1–40. Антрополошки приступ може се такође срести код аутора прилога у В. А. Александрова и др., ур., *Русские историко-этнографический атлас. Земледелие. Крестьянская одежда. Середина XIX в. – начало XX в.*, Москва 1967. О стамбеном смештају сељака, в. В. Kerblay, „L'Evolution de l'isba aux XIXe et XXe siècles...“, *CMRS*, 13 (1972), 114–139. Сукоб марксиста и популиста око сељаштва вешто је размотрен у Mendel, *Dilemmas*, и у Baron, *Plekhanov* [в. 55. одељак]. В. и подстицајан рад D. Mitranу, *Marx against the Peasant: a Study in Social Dogmatism*, London 1951.

42. Индустрјјски радници

Рашин, у *Формирование рабочего* [в. 35 одељак] процењује број запослених у индустрији, грађевинарству, транспорту и снабдевању на 1,3 милиона у 1860. и 5,3 милиона у 1913. години. Овде треба поменути две западне студије: J. G. Gliksman, „The Russian Urban Worker: from Serf to Proletarian“, у Black, ур., *Transformation* [в. 29. одељак], 311–323; L. A. Haimson, „The Problem of Social Stability in Urban Russia, 1905–1917“, *SR*, 23 (1964), 619–642; 24 (1965), 1–22; и расправе, *исто.*, 23–56, 561–567. и 25 (1966), 149–154.

43. „Службенички staleж“

Испитивање пораста професионализма у руском друштву још је повоју, али в. чланке R. A. Feldmesser, „Social Classes and Political Structure“, и R. L. Garthoff, „The Military as a Social Force“ у Black, ур., *Transformation* [в. 29. одељак], 235–252 и 323–338. J. A. Armstrong је начинио статистичку студију о неких 1.400 виших чиновника у „Old Régime Governors: Bureaucratic and Patrimonial Attributes“, *CSSH*, 14 (1972), 2–29; в. и његово поређење са њиховим совјетским еквивалентима у *SR*, 31 (1972), 1–28. D. K. Rowney чини сличан покушај у „Higher Civil Servants in the Russian Ministry of Internal Affairs: Some Demographic and Career Characteristics, 1905–1916“, *SR*, 31 (1972), 101–110. E. Amburger је саставио меродаван регистар бирократских служби и одговарајућих чиновника: *Geschichte der Behördenorganisation Russlands von Peter dem Grossen bis 1917*, Leiden 1966, који садржи додаток о „владајућој елити“, 502–519. Он даје и кратку белешку о друштвеној покретљивости унутар бирократије у „Behördendienst und sozialer Aufstieg in Russland um 1900“, *JGOE*, 18 (1970), 127–134. О војсци као друштвеној снази, погледати Н.-Р. Stein, „Der Offizier des russischen Heeres...zwischen Reform und Revolution, 1861–1905“, *FOEG*, 13 (1967), 346–597; а на енглеском чланак P. Kenez, „Changes in the Social Composition of the Officer Corps during World War I“, *RR*, 31 (1972), 369–375, који је у вези са књигом овог аутора о добровољачкој војсци из 1918.

Више података о обичајима који су владали у чиновничком свету може се наћи у мемоарској литератури, од чега је овде наведено само најважније: С. Ю. Витте, *Воспоминания*, 3 тома, Москва 1960 – треба га претпоставити скраћеном издању на енглеском, *The Memoirs of Count Witte*, Garden City, N. Y. 1921; П. А. Валуев, *Дневник*, П. А. Заенчковский, ур., 1. том, 1861–1864, 2. том, 1865–1876, Москва 1961; Д. А. Милютин, *Дневник. 1873–1882 гг.*, П. А. Заенчковский, ур., 4 тома, Москва 1947–1950; А. А. Половцев, *Дневник государственного секретаря...[1883–1892]*, 2 тома, Москва 1966; V. I. Gurko, *Features and Figures of the Past: Government and Opinion in the Reign of*

Nicholas II (прев.), Stanford 1939; V. N. Kokovtsov, *Out of My Past: the Memoirs...* (прев.), Stanford 1935; В. Н. Чичерин, *Воспоминания*, 4 тома у 2 дела, Москва 1929-1934, обн. изд. Cambridge 1973 (са предговором D. P. Hammer-a); А. А. Поливанов, *Из дневников и воспоминаний по должности военного министра...1907-1916 гг.*, Москва 1924; А. И. Деникин, *Путь русского офицера*, New York 1953.

44. Трговци и „буржоазија“

Тешка тема, коју су на незадовољавајући начин обрадили П. А. Берлин, *Русская буржуазия в старое и новое время*, Москва 1922. и V. T. Bill, *The Forgotten Class: the Russian Bourgeoisie from the Earliest Beginnings to 1900*, New York 1959. Кориснији, мада обухвата краћи период, јесте приказ R. A. Roosa, „Russian Industrialists Look to the Future: Thoughts on Economic Development, 1906-1917“, у Curtiss, ур., *Essays* [в. 30 одељак], 198-220; ур., од истог аутора, „Russian Industrialists and ‚State Socialism‘, 1906-1917“, *SS*, 23 (1971-1972), 395-417. R. Portal испитује један конститутивни чинилац у 'Industriels moscovites: le secteur cotonnier (1861-1914)' *CMRS*, 4 (1963), 5-47; A. Gerschenkron нуди два подстицајна предавања о предузетништву међу староверцима (махом из периода који претходи овоме) у *Europe in the Russian Mirror. Four Lectures in Economic History*, London 1970. Односима између предузетника и државе поклонили су доста пажње совјетски историчари. В. посебно А. П. Погребинский, *Государственно-монополистический капитализм в России очерк истории*, Москва 1959. и В. С. Дякин, *Русская буржуазия и царизм в годы I-ой мировой войны, 1914-1917*, Ленинград 1967; потоњи обухвата и политичку историју ових година. Један од многих функционера са трговачким интересовањима био је А. А. Половцов [в. његов *Дневник...*, 43. одељак]; везе ове две области испитивао је E. Amburger „Der Reichssekretär A. A. Polovtsov als Privatunternehmer“, *JGOE*, 18 (1970), 426-438. Унутрашња трговина мало је испитивана. Види P. Herliby, „Odessa: Staple Trade and Urbanization in New Russia“, *JGOE*, 21 (1973), 184-195. Стара студија о још једном важном аспекту трговачке сцене јесте И. Канделаки, *Роль ярмарок в русской торговле*, Санкт-Петербург 1914.

45. Плењство

Ова доминантна група у руском друштву тек треба да постане предмет дужије пажње научног света. О совјетском гледишту, в. А. П. Корелиш, „Дворянство в пореформенной России (1861-1904 гг.)“, *Исторические записки*, 87 (1971), 91-173. О томе како један земљопоседник описује своје проблеме, в. Н. А. Павлов, *Записки землевладельца*, Петроград 1915. В. и Pavlovsky, *Agricultural Russia* [в. 36. оде-

љак] и А. М. Анфимов, *Российская деревня в годы I-ой мировой войны, 1914 - февраль 1917*, Москва 1962, који је, међутим, оптерећен тенденциозношћу.

46. Интелигенција

Темељан рад о социологији интелигенције јесте O. W. Muller, *Intelligencija: Untersuchungen zur Geschichte eines politischen Schlagwortes*, Frankfurt 1971; на енглеском в. *The Russian Intelligentsia*, New York 1961, обн. изд. из *Daedalus: Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, 89. том, бр. 3 (1960), 437-690, са предговором R. Pipes-a; C. Becker, „Raznochintsy: the Development of the Word and the Concept“, *ASEER*, 18 (1959), 63-74; A. P. Pollard, „The Russian Intelligentsia...“, *California Slavic Studies*, 3 (1964), 1-32; D. R. Brower, „The Problem of the Russian Intelligentsia“, *SR*, 26 (1967), 638-647; и, од истог аутора, „Fathers, Sons and Grandfathers: Social Origins of Radical Intellectuals in Nineteenth-Century Russia“, *Journal of Social History*, 2 (1969), 333-355.

47. Централна власт

G. L. Yaney, *The Systematization of Russian Government*, London 1973. пружа обиље чињеничне грађе, али тумачење је крајње особено; ур., од истог аутора, и „Some Aspects of the Imperial Russian Government on the Eve of the First World War“, *SEER*, 43 (1964-1965), 68-90. Г. Б. Слюозберг, *Дореволюционный строй России*, Paris 1933. поуздан је увод у руске државне институције уопште. За старије радове, в. изврсну библиографију Yaney-ја. Треба поменути четири чланка M. Szeftel-a: „The Form of Government of the Russian Empire prior to the Constitutional Reforms of 1905-1906“, у Curtiss, ур., *Essays* [в. 30. одељак], 105-119; „Personal Inviolability in the Legislation of the Russian Absolute Monarchy“, *ASEER*, 17 (1958), 1-24; „The Legislative Reform of August 6, 1905“ у A. Marongiu, ур., *Mélanges: Études présentées à la Commission Internationale pour l'Histoire des Assemblées d'États*, Palermo 1967; „Nicholas II's Constitutional Decisions of October 17-19, 1905 and Sergius Witte's Role“, у *Album J. Balon*, Namur 1968. За исцрпно разматрање одговора централне државне власти на догађаје из 1905, в. H. D. Mehlinger и J. M. Thompson, *Count Witte and the Tsarist Government in the 1905 Revolution*, London 1972. О влади у последњим годинама Царства, в. 53. и 56. одељак.

48. Министарство унутрашњих послова; полиција

Први корак у модерном научном испитивању ове области је R. J. Abbott, „Police Reform in the Province of Yaroslavl“, 1856-1876“, *SR*, 32 (1973), 292-302. Стари службени извештај, *Министерство Внутрен-*

них *Дел исторический очерк, 1802-1905*, 3 тома, Санкт-Петербург 1902. не нуди, разуме се, превише података кад је реч о безбедносним аспектима рада Министарства. Види S. Monas, „The Political Police: the Dream of a Beautiful Autocracy“, у Black, ур., *Transformation* [в. 29. одељак], 164-190. и мемоаре Gurko, *Features and Figures*, и Witte, *Memoirs* [в. 43. одељак]. Нека подстицајна запажања читалац ће наћи у А. А. Лопухин, *Отрывки из воспоминаний*, Москва-Петроград 1923; П. П. Заварзин, *Работа тайной полиции*, Paris 1924; А. Т. Vasilev, *The Ochhrana*, London 1930; В. Nikolaevsky, *Aseff [Azev]: the Russian Judas* (прев.), London 1934. и поред мелодраматичног наслова (наслов америчког издања: *Azeff the Spy*). О штампи и цензури, в. *Из истории русской журналистики II-ой половины XIX в.: статьи, материалы и библиография*, Москва 1964; D. Balmuth, „Origins of the Russian Press Reform of 1865“, *SEER*, 47 (1969), 369-388; С. А. Ruud, „A. V. Golovin and Liberal Russian Censorship, January-June 1862“, *SEER*, 50 (1972) [в. и 38. одељак]; и три чланка В. Rigberg-а који се баве каснијим периодом, у *JGOE*, 13 (1965), 331-343; 14 (1966), 327-346; 17 (1969), 59-76.

49. Правосуђе

Исцрпан извештај о реформи из 1864. је F. V. Kaiser, *Die russische Justizreform von 1864: zur Geschichte der russischen Justiz von Katharina II bis 1917*, Leiden 1972. Прво велико совјетско дело о овој теми је Б. В. Виленский, *Судебная реформа и контрреформа в России*, Саратов 1969, које обухвата и потоње развојне процесе. На енглеском в. S. Kucherov, *Courts, Lawyers and Trials under the Last Three Tsars*, New York 1953, добар популаран приказ; а за област коју су реформатори у великој мери запоставили, P. Szap, „Peasant-Class Courts and Peasant Customary Justice in Russia, 1861-1912“, *Journal of Social History*, 1 (1967), 149-178. Говори либералног адвоката А. Ф. Конија поново су објављени у његовим *Избранные произведения*, 2 тома, Москва 1959; в. и В. А. Маклаков, *Речи*, Paris 1949. О двосмисленом ставу интелектуалаца према закону, в. L. B. Schapiro, „The Intelligentsia and the Legal Order“ у *The Russian Intelligentsia* [в. 46. одељак], 459-471.

50. Локална управа

О аутономним институцијама уопште, в. популарно дело J. Walkin, *The Rise of Democracy in Pre-Revolutionary Russia...*, New York 1962. Рад који је темељнији, али обухвата ранију фазу, јесте S. F. Start, *Decentralization and Self-Government in Russia, 1830-1870*, Princeton 1972. Важан извор за институцију и праксу земстава представља С. Б. Веселовский, *История земства за 40 лет*, 4 тома, Санкт-Петербург 1911. Постоје две совјетске студије: В. В. Гармиза, *Подготовка земской ре-*

формы 1864 г., Москва 1957. и Л. Г. Захарова, *Земская контрреформа 1890 г.*, Москва 1968. Приређивач друге је П. А. Заичковский, који је написао и монографију о односима између државе и „друштва“ за време владавине Александра III: *Российское самодержавие в конце XIX столетия: политическая реакция 80-х - начала 90-х гг.*, Москва 1970. Судбину земстава после 1907. разматра M. S. Conroy, „Stolypin's Attitude towards Local Self-Government“, *SEER*, 46 (1968), 446-462. О њиховој улози после 1914, в. T. Polner и др., *Russian Local Government during the War and the Union of Zemstvos*, New Haven 1930.

51. Либерализам: до 1881.

Увод, неуједначеног квалитета, даје G. Fischer, *Russian Liberalism: from Gentry to Intelligentsia*, Cambridge, Mass. 1958; треба га читати заједно са V. Leontovitsch, *Geschichte des Liberalismus in Russland*, Frankfurt 1957, који више пажње посвећује либералним реформама у званичним круговима. В. и P. Scheibert, „Über den Liberalismus in Russland“, *JGOE*, 7 (1959), 34-48. и M. Raeff, „Some Reflections on Russian Liberalism“, *RR*, 18 (1959), 218-230. Старо класично дело о епоси „великих реформи“ је А. А. Корнилов, *Общественное движение при Александре II*, Москва 1909. Свеже скептичко гледиште о „либерализму“ државне власти током овог периода нуди А. J. Rieber, „Alexander II: Revisionist View“, *JMH*, 43 (1971), 42-58; уп. његов рад *The Policies of Autocracy. Letters of Alexander II to Prince A. I. Varyatinsky, 1857-1864*, Paris-Den Haag 1966, који садржи значајан дужи увод (стр. 15-93). О либерализму плењства у расправама које су претходиле укидању кметства, в. Emmons, *Russian Landed Gentry* [в. 38. одељак] и И. П. Попов, „Либеральное движение провинциального дворянства в период подготовки и проведения реформы 1861 г.“, *Вопросы истории*, бр. 3 (1973), 36-50 - у суштини, одговор Emmons-у. В. и H. Neubauer, „Die Bauernreform Alexanders II. als Ausgangspunkt adeliger Konstitutionsbestrebungen“, *JGOE*, 4 (1956), 105-137. Једну важну рану епизоду у односима између државе и друштва испитује J. A. Malloy, jun., „Russian Liberalism and the Closing of the 1867 St Petersburg Zemstvo“ *CSS*, 4 (1970), 653-670.

О К. Д. Кавелину, в. D. Field, „Kavelin and Russian Liberalism“, *SR*, 32 (1973), 59-78; о А. И. Кошелоу, в. M. Raeff, „Russia after the Emancipation: Views of a Gentleman Farmer“, *SEER*, 29 (1950-1951), 470-486; о једном од првих емиграната-либерала, в. B. Hollingsworth, „The 'Republican Prince', the Reform Projects of Prince P. V. Dolgorukov“, *SEER*, 47 (1969), 447-468; о Градовском, в. B. Dilger, „Die politischen Anschauungen A. D. Gradovskijs“, *FOEG*, 15 (1970), 145-306. О Милютину постоји биографија F. A. Miller, *Dmitry Milyutin and the Reform Era in Russia*, Nashville, Tenn. 1968, али се она усредсређује на војничку страну његове каријере; уп., од истог аутора, „Dmitry

Milyutin: Liberal or Conservative?" *JGOE*, 13 (1965), 192-198. О тексту Миљутиновог уставног пројекта, в. П. А. Зајничковский, *Кризис самодержавия на рубеже 1870-1880х гг.*, Москва 1964, 138 и д.; текст Валујевљевог пројекта доступан је на енглеском у М. Raeff, *Plans for Political Reform in Imperial Russia, 1730-1905*, London 1966, 121-131. О кризи из 1878-1881. в. и Миљутинов *Дневник* [в. 43. одељак], и Е. А. Переттс, *Дневник*, А. Е. Пресняков, ур., Москва 1927. Текст Лорис-Меликовљевог пројекта превео је Raeff у *Plans* [в. овај одељак], 132-140; в. и Н. Heilbronner, „Alexander III and the Reform Plan of Loris-Melikov“, *JMH*, 33 (1961), 384-397. Нека подстицајна гледишта о уставним проблемима из овог периода истиче L. B. Schapiro, *Rationalism and Nationalism in Russian Nineteenth-Century Political Thought*, London 1969.

52. Либерализам после 1881, рађање уставне државе

Збирка материјала са седница, коју је издао С. Timberlake, *Essays on Russian Liberalism*, Columbia, Miss. 1972, обухвата приређивачев есеј о И. И. Петрункевичу, оснивачу радикалног крила међу поборницима устава; в. и Петрункевичеве мемоаре *Из записок общественного деятеля воспоминания*, А. А. Кизеветтер, ур., Berlin 1934. Мемоари самог Кизеветера, *На рубеже двух столетий*, Праг 1929, бацају светлост на последње две деценије 19. века, док је Д. Н. Шипов, *Воспоминания и думы*, Москва 1918, важан извор за наредне године. Шиповљево умерене ставове брани L. B. Schapiro, *Rationalism and Nationalism* [в. 51. одељак]. О другом умерењаку, В. А. Макакову, в. М. Карпович, „Two Types of Russian Revolution: Maklakov and Milyukov“, у Simons, ур., *Continuity and Change* [в. 4. одељак], 129-143; есеј D. A. Davies-а у Timberlake ур., *Essays* [в. овај одељак], 78-89; и Макаковљево полуаутобиографске студије: *Власть и общественность на закате старой России*, Paris 1936; *Первая Государственная Дума*, Paris 1939 – неодређено преведене као *The First State Duma* (Bloomington 1964) и *Вторая Государственная Дума*, Paris 1946.

Све досад нејасну групу, у којој се многи од ових људи први пут срећу, подробно је испитао Т. Emmons, „The Beseda Circle, 1899-1905“, *SR*, 32 (1973), 461-490; ун., од истог аутора, и „The Statutes of the Union of Liberation“ *RR*, 33 (1974), 80-85. Сам „Ослободилачки савез“ предмет је монографије S. Galai, *The Liberation Movement in Russia, 1900-1905*, Cambridge 1973. Ун. и G. L. Freeze, „A National Liberation Movement and the Shift in Russian Liberalism, 1901-1903“, *SR*, 28 (1969), 81-91, и биографију Pipes, *Struve* [в. 28. одељак]. Мемоари П. Н. Миљукова *Воспоминания*, 2 тома, New York 1955, представљају *tour de force* кад се имају у виду тешке околности под којима су били написани; они су преведени (али и скраћени) као *Political Memoirs, 1905-1917*, А. Р. Mendel, ур., Ann Arbor 1967. О његовој биографији в.

Т. Riha, *A Russian Europaen: Paul Milyukov in Russian Politics*, London 1969, где је обухваћена грађа која је претходно била објављена у *JMH*, 32 (1960), 16-24. Ун. и R. L. Tuck, „P. Milyukov and the Negotiations for a Duma Ministry, 1906“, *ASEER*, 10 (1951), 117-129.

О Думи као институцији, в. W. B. Walsh, „Political Parties in the Russian Dumas“, *JMH*, 22 (1950), 144-150; S. L. Levitsky, „Legislative Initiative in the Russian Duma“, *ASEER*, 15 (1956), 313-324 – и доста исцрпније као „Interpellation und Verfahrensfragen in der russischen Duma“, *FOEG*, 6 (1958), 170-207; M. Szeftel, „The Representatives and their Powers in The Russian Legislative Chambers“, у *Liber Memorialis Sir Maurice Povicke...*, Louvain-Paris 1965, 221-257; M. Szeftel, „The Reform of the Electoral Law to the State Duma on 3rd June 1907“, у *Liber Memorialis G. de Lagarde*, London 1968, 321-367. Неки од важних уставних докумената прикладно су репродуковани у Ф. И. Калиничев, ур., *Государственная Дума России в документах и материалах*, Москва 1957.

53. Уставна политика, 1907-1914.

G. A. Hosking, *The Russian Constitutional Experiment. Government and Duma 1907-1914*, London 1973, показале се, изгледа, као стандардно дело. Има доста секундарне литературе о Столипину. В., нарочито, А. Levin, „P. A. Stolypin: a Political Appraisal“, *JMH*, 37 (1965), 445-463. и „Russian Bureaucratic Opinion in the Wake of the 1905 Revolution“, *JGOE*, 11 (1963), 1-12; L. I. Strakhovskiy, „Statesmanship of Peter Stolypin: a Reappraisal“, *SEER*, 37 (1958-1959), 348-370, и, од истог аутора, „Stolypin and the Second Duma“, *CSP*, 6 (1964), 3-17; G. Tokmakoff, „P. A. Stolypin and the Second Duma“, *SEER*, 50 (1972), 49-62; E. Chmielewski, „Stolypin and the Russian Ministerial Crisis of 1909“, *California Slavic Studies*, 4 (1967), 1-38. А. Levin, *The Second Duma: a Study of the Social-Democratic Party and the Russian Constitutional Experiment*, New Haven 1940, обн. изд. New York 1960, темељан је рад о ограниченом периоду; ун., од истог аутора, „The Russian Voter in the Elections to the Third Duma“, *SR*, 21 (1962), 660-677. Оцена коју даје совјетски историчар А. Я. Аврех, *Столыпин и третья Дума*, Москва 1968, вредна је у многим тачкама, мада јој недостаје средишња идеја. О партијама десног крила, в. Jablonowski, „Die russischen Rechtsparteien“ [в. 12. одељак], а в. и 4. одељак. О кадетској полицији пре и после 1907, в. чланке J. E. Zimmerman и W. G. Rosenberg у Timberlake ур., *Essays* [в. 52. одељак], 119-163; о Уставно-демократској партији в. W. G. Rosenberg, *Liberals in the Russian Revolution: the Constitutional Democratic Party, 1917-1921*, Princeton 1974.

54. Радикализам до 1881.

За популарни општи приказ в. А. Yarmolinsky, *The Road to Revolution: a Century of Radicalism*, New York 1959. F. Venturi, *Roots of Revolution...* (прев.), London 1960, целно изд. New York 1968. опсежна је студија о народњаштву до 1881. Биографску скицу о Чернишевском у R. Hare, *Pioneers of Russian Social Thought*, London 1951. треба допунити радом W. F. Woehrlin, *Chernyshevsky, the Man and the Journalist*, Cambridge, Mass. 1971. Бакућин, Михајловски и Лавров размотрени су у Hare, *Portraits* [в. 1. одељак], чему треба додати и следеће биографије: Е. Н. Carr, *Michael Bakunin*, London 1917, прегл. изд. London 1961 – в. и нову грађу у A. Lehning, ур., *Archives Bakounine*, 4 тома, Leyden 1961–1971; J. H. Billington, *Mikhailovsky and Russian Populism*, Oxford 1958; P. Pomper, *Peter Lavrov and the Russian Revolutionary Movement*, London 1972. Постоји и осредња биографија „јакобинца“ Ткачова: A. L. Weeks, *The First Bolshevik: a Political Biography of Peter Tkachev*, New York 1968. Лавровљеви *Historical Essays* [1869] објављени су са уводом J. P. Scanlan-a (London 1967). R. Wortman, *The Crisis of Russian Populism*, Cambridge 1967. отвара ново поље истраживања проучавајући психолошке дилеме три мање познате личности: В. П. Воронцова, Г. И. Успенског и Н. Н. Златовратског. Лакшим и много пријатнијим стилем писана је биографија терористичког лидера А. И. Жељабова: D. Footman, *Red Prelude...*, London 1944, 2. изд. London 1968. Неки изводи из списка ових људи доступни су у 2. тому J. M. Edie и др., ур., *Russian Philosophy*, London 1965.

Обимна западна периодика не може се разматрати на овом месту. Од совјетских писаца, Б. П. Козьмин је најплоднији; в. посебно његов рад *Нечаев и нечаевци, сборник материалов*, Москва–Ленинград 1931. и (са Б. Горевом), *Революционерное движение 60х гг.*, Москва 1932; у новије време објављени су његови есеји под насловом *Из истории революционной мысли в России избранные труды*, Москва 1961. Последња студија о покрету „враћања у народ“, Б. С. Итенберг, *Движение революционного народничества...*, Москва 1965. заснива се на изворној грађи широког распона, као и С. С. Волк, *Народная Воля, 1879–1882*, Москва 1966.

55. Радикализам, 1881–1900.

S. H. Baron, *Plekhanov. Father of Russian Marxism*, London 1963. представља изврсну биографију. Каријеру Плехановљевог најближег сарадника обрађује A. Ascher, *Pavel Axelrod and the Development of Menshevism*, Cambridge, Mass. 1972. A. P. Mendel, *Dilemmas of Progress in Tsarist Russia...*, Cambridge, Mass. 1962. оштроумна је студија о спору између народњака и марксиста у последњој деценији 19. века. О „леgitимним марксистима“, в. R. Kindersley, *The First Russian Revisionists: a*

Study of „Legal Marxism“ in Russia, Oxford 1962. Једна од бољих совјетских студија о овом периоду је Ю. З. Полевой, *Зарождение марксизма в России, 1883–94 гг.*, Москва 1959.

56. Револуционарна политика, 1901–1917.

О револуционарима социјалистима в. одговарајућа поглавља у D. W. Treadgold, *Lenin and his Rivals: the Struggle for Russia's Future, 1898–1906*, London 1955. и прва поглавља књиге О. Н. Radkey, *The Agrarian Foes of Bolshevism...*, New York 1958. О социјалдемократима, в. J. L. Keep, *The Rise of Social Democracy in Russia*, Oxford 1963, где се разматра историја ове партије до 1907, као и (са меншевичког становишта) F. I. Dan, *The Origines of Bolshevism* (прев.), London 1964. О првим револуционарним кружоцима, в. R. Pipes, *Social Democracy and the St. Petersburg Labor Movement, 1885–1897*, Cambridge, Mass. 1963. и A. K. Wildman, *The Making of a Workers' Revolution...*, London 1967. О биографијама социјалдемократских партијских вођа новог нараштаја, в. I. Getzler, *Martov: a Political Biography*, London 1967; I. Deutscher, *The Prophet Armed: Trotsky, 1879–1921*, Oxford 1954, обн. изд. New York 1965. Најбоља биографија Лењина сада је A. V. Ulam, *Lenin and the Bolsheviks...*, London 1966 – наслов америчког издања: *The Bolsheviks...*, New York 1965. N. Valentinov, *Encounters with Lenin* (прев.), London 1968, чији је аутор један од раних критичара большевичког вође.

A. Fischer је проучавао искуство социјалдемократа из 1905. у *Russische Sozialdemokratie und bewaffneter Aufstand im Jahre 1905*, Wiesbaden 1967. О револуцији из 1905. уопште, в. скицу O. Anweiler, „Die russische Revolution von 1905“, *JGOE*, 3 (1955), 161–193. Популарни приказ на енглеском S. Hargrave, *First Blood...*, New York 1964. потпунији је али мање поуздан. О совјетима, в. O. Anweiler, *The Soviets...1905–1921* (прев.), New York 1974. О одговору државе на револуцију, в. 47. одељак. О анархистичкој тенденцији у руском радикализму, в. P. H. Avrich, *The Russian Anarchists*, London 1967. Кропоткинови *Memoirs of a Revolutionist* објављени су са уводом N. Walter-a, New York 1971. Уп. и Кропоткинове *Selected Writings on Anarchism and Revolution*, M. A. Miller, ур., Cambridge, Mass. 1971. О револуционарном покрету за време рата, в. A. E. Senn, *The Russian Revolution in Switzerland, 1914–1917*, London 1971. Рад A. Badayev-a *The Bolsheviks in the Tsarist Duma* (прев.) London 1932. изузетно је страначки пристрасан. O. H. Gankin и H. H. Fisher, ур., *The Bolsheviks and the World War*, Stanford 1940. обухвата доста документарне грађе.

Позадина пада монархије 1917. може се проучавати у томовима припреманим под окриљем *Carnegie History of the Economic and Social Consequences of the War (Russian Series)*, који *inter alia* обухватају Florinsky, *Russia* [в. 1. одељак]; Odincts и Novgorodtsev, *Russian Schools* [в.

25. одељак]; Polner и др., *Russian Local Government* [в. 50. одељак]; P. Gronsky и N. J. Astrov, *The War and the Russian Government...*, New Haven 1929. Два општа приказа су B. Pares, *The Fall of the Russian Monarchy*, London 1939. и G. Katkov, *Russia, 1917: the February Revolution*, London 1967: први се превише ослања на оновремене политичке гласине, али је зато тумачење прихватљивије од онога које је понуђено у другом делу. Совјетска литература о овом предмету, уопште узев, непоуздана је, али в. Дякин, *Русская буржуазия и царизм* [в. 44. одељак]. Записнике са кључног састанка Министарског комитета из 1915. превео је и приредио М. Cherniavsky под насловом *Prologue to Revolution*, London 1967. О унутрашњим приликама у Русији 1914. и о изгледима за реформу наспрот револуцији, в. Haimson-ов рад „Problem of Social Stability“ и дискусије поводом њега, наведене у 42. одељку; и H. Rogger, „Russia in 1914“, *Journal of Contemporary History*, 1 (1966), 95–119.

Шесто поглавље

Опште историје

Совјетске опште историје о овом периоду саме су по себи значајне као политички документи, али ретко су упечатљиве као научна дела. Оне парафразирају и обазриво дотерују тренутно важећу званичну историју КПСС-а. *История Коммунистической партии Советского Союза (большевиков) – краткий курс*, коју је одобрио Централни комитет 1938, и која је, у складу с тим, писана с позиције култа Стаљинове личности, била је главно штиво све до његове смрти. Ову историју заменила је 1959. такође једнотомна *История Коммунистической партии Советского Союза* (редактура Б. Н. Пономарјев) чија су се прерађена издања појавила 1962. и 1971. године. Објављивање шестомног дела истог наслова, у издању Института за марксизам-ленинизам, почело је 1964. и још је у току. Ово дело се одликује обиљем безначајних детаља, као и обазривим избегавањем неугодних тема.

Објављени совјетски документарни материјал је много потпунији и разноврснији за раздобље 1917–1930. него онај који се односи на наредне деценије. На овој литератури заснована је најамбициознија општа историја Совјетског Савеза која говори о периоду његовог стварања, Е. Н. Carr-ова *History of Soviet Russia*, од које су се појавили следећи томови: *The Bolshevik Revolution, 1917–1923*, 3 тома, London 1952–1954; *The Interregnum, 1923–1924*, London 1954; *Socialism in One Country, 1924–1926*, 3 тома, London 1958–1964; *Foundations of a Planned Economy, 1926–1929*, 2 тома, први том у сарадњи са R. W. Davies-ом, London 1969–1971. Иако местимично заслужује замерке да се сувише бави владарима, док на неки начин занемарује оне којима се влада, ово је ипак

дело од највише вредности због стручно сређене и анализираних званичних докуменација, савршене јасноће и читљивости. Погодљива о совјетским односима са спољним светом су врхунски организована и написана.

Још два дела на енглеском језику имају фундаменталан значај. L. Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union*, 2. издање, London 1970, без премца је као приказ идеолошке, политичке и организационе историје Партије од њених почетака до 1969. године. Као студија о владајућој Партији она, наравно, даје и сажету историју совјетске државе и њене политике. M. Fainsod, *How Russia is Ruled*, 2. издање, London 1963, најпоузданије је дело о развоју совјетског политичког и административног система. Треба погледати и V. i. G. von Rauch, *A History of Soviet Russia*, 5. издање, превод са немачког P. и A. Jacobsohn, New York 1957. и D. W. Treadgold, *Twentieth Century Russia*, Chicago 1964.

Револуције 1917.

Основне документарне публикације су *Архив русской революции*, 22 тома, Berlin 1921–1937; *Красный архив*, 106 томова, Москва 1922–1941; М. Н. Покровский, И. А. Яковлев, ур., *Архив октябрьской революции 1917*, 10 томова, Москва 1925–1939; *Падение царского режима*, 7 томова, Ленинград 1924–1927. В. и J. Вупуан и Н. Н. Fisher, *The Bolshevik Revolution 1917–1918 – Documents and Materials*, Stanford 1934.

У нарочито занимљива дела чији су аутори учесници или очевици спадају V. Chernov, *The Great Russian Revolution*, New Haven 1936; A. F. Kerensky, *The Catastrophe*, New York 1927; П. Н. Милюков, *История второй революции*, 3 тома, София 1921; J. Reed, *Ten Days that Shook the World*, 3. издање, London 1934; J. Sadoul, *Notes sur la révolution bolchévique*, Paris 1919; А. Шляпников, *Семнадцатый год*, 3 тома, Москва 1923–1927; Н. Суканов, *Записки о революции*, 7 томова, Berlin 1920 – одломке на енглеском в. *The Russian Revolution, 1917 – A Personal Record by N. N. Sukhanov*, ур., избор и прев. J. Carmichael, London 1955; L. Trotsky, *History of the Russian Revolution*, прев. M. Eastman, 3 тома, London 1932–1933, поново објављено у једном тому 1934, 1965. и И. Церетели, *Воспоминания о русской революции*, Paris 1963–1964. Највреднија од наведених су дела Суканова (некада есер, а касније меншевик), Троцког (који је писао у егзилу) и Церетелија (меншевик).

Међу обиљем секундарне литературе, као класик и најбољи увод за изучаваоце, издваја се W. H. Chamberlin, *The Russian Revolution 1917–1921*, 2 тома, New York 1952. В. и Carr, *Bolshevik Revolution*. G. Katkov, *Russia 1917: the February Revolution*, London 1967, које је еloquentан и учен, смишљено контроверзан приказ свега што је стајало у позадини оснивања привремене владе. Е. Н. Бурджалов, *Вторая русская революция*, Москва 1967. је најученији преглед исте тематике са

совјетског гледишта. Marc Ferro, *La révolution de 1917 – la chute du tsarisme et les origines d'octobre*, Paris 1967. веома је корисна и детаљна обрада раздобља између фебруара и јуна. G. Walter, *Historie de la révolution russe*, Paris 1953. има изврсну библиографију. У корисне монографије о појединим аспектима спадају O. Anweiler, *Die Rätebewegung in Russland 1905–1921*, Leiden 1958, о пореклу и развоју совјета; E. H. Бурджалов, „Тактика большевиков в буржуазно-демократической революции“, у *Вопросы истории*, бројеви 4 и 8, 1956, о разликама између Лењина и Стаљина у априлу 1917; К. Гусев, *Крах партии левых эсеров*, Москва 1963, о настанку и краху савеза большевика и левих есера; A. Rabino-witch, *Prelude to Revolution: the Petrograd Bolsheviks and the July 1917 Uprising*, Bloomington 1968. и O. Radkey, *The Election to the Russian Constituent Assembly of 1917*, Cambridge, Mass., 1950.

Грађански рат и интервенција

Најкорисније совјетске публикације датирају из двадесетих година. В., нарочито, *Гражданская война 1918–1921*, 3 тома, Москва 1928–1930. и *Борьба за Урал и Сибирь*, Москва – Ленинград 1926. *История гражданской войны в СССР*, 5 томова, Москва 1936–1960. амбициознија је, али в. G. F. Kennan-ова запажања у *American Historical Review*, јануар 1960. В. и J. Bunyan, ур., *Intervention, Civil War and Communism in Russia, April–December 1918, Documents and Materials*, Baltimore 1936. и G. Varneck и H. H. Fisher, *The Testimony of Kolchak and other Siberian Materials*, Stanford 1935.

Посебно су значајна следећа дела чији су аутори большевички војни заповедници: В. А. Антонов-Овсеевко, *Записки о гражданской войне*, 4 тома, Москва 1924–1933; М. В. Фрунзе, *Избранные произведения*, 2 тома, Москва 1957; А. Троцкий, *Как вооружалась революция*, Москва 1924. и М. Н. Тухачевский, *Война классов*, Москва 1921. Најобимније дело које је написао један белогардејски генерал у емиграцији је А. И. Деникин, *Очерки русской смуты*, 5 томова, Paris 1921–1926. Треба консултовати и Покровский и Яковлев, *Архив русской революции*, као и *Белое дело – Летопись белой борьбы*, томови 1–7, Berlin 1926–1933. и *Белый архив*, томови 1–3, Paris 1926–1928.

Chamberlin, *Russian Revolution* је најбитније штиво, а D. J. Footman, *Civil War in Russia*, London 1961. даје изузетан приказ појединих важних догађаја. О савезничкој интервенцији у Русији в. посебно G. F. Kennan, *Soviet-American Relations 1917–20*, други том, *The Decision to Intervene*, Princeton 1958. и R. H. Ullman, *Anglo-Soviet Relations 1917–21*, први том, *Intervention and the War*, Princeton 1961. и други том, *Britain and the Russian Civil War*, Princeton 1968.

Лењин, Троцки, Стаљин

V. Wolfe, *Three who Made a Revolution*, New York 1948, о Лењину, Троцком и Стаљину, обавезно је штиво за оне који проучавају политичку позадину Октобарске револуције.

Лењинова сабрана дела, *Полное собрание сочинений*, 5. издање, 55 томова, Москва 1958–1965. дају живописан аутопортрет Лењина као политичара, али приметно оскудевају подацима из приватног живота. Најбоља биографија је A. Ulam, *Lenin and the Bolsheviks*, London 1966. A. G. Meyer, *Leninism*, Cambridge, Mass. 1957. корисна је анализа његове политичке филозофије. Занимљиве утиске из прве руке дају Л. А. Фотиева, *Из воспоминаний о Ленине*, Москва 1964. и *Из жизни В. И. Ленина*, Москва 1967; M. Gorky, *Days with Lenin*, London 1931; N. K. Крупская (његова супруга), *Memories of Lenin*, London 1942; A. Луначарский, *Революционные силуэты*, Москва 1923. и Н. Валентинов (критички расположен меньшевички новинар), *Встречи с Ленином*, New York 1953.

За разлику од Лењина, Троцки је написао аутобиографију, *Моя жизнь*, 2 тома, Berlin 1930. I. Deutscher-ова три тома, *The Prophet Armed: Trotsky 1879–1921*, London 1954, *The Prophet Unarmed: Trotsky 1921–1929*, London 1959. и *The Prophet Outcast: Trotsky 1929–1940*, London 1963. изванредно су читљива и уопштено поуздана, мада обојена ауторовим сопственим револуционарним романтизмом. Две студије о Троцком из раних двадесетих и даље су занимљиве – поглавље о Троцком у делу Луначарског *Революционные силуэты* и Г. А. Зинјева, *Троцкий, характеристика по личным воспоминаниям*, New York 1921.

Оно што је Стаљин лично написао и његове повремене изјаве могу се наћи у *Вопросы ленинизма*, 11. издање, Москва 1945, као и у његовом *Сочинения*, 13 томова, Москва 1946–1951, уз додатак R. H. McNeal, ур., *Stalin: Sochineniya*, томови 11–16 (1–3), Stanford 1967. Од старијих биографија В. Souvarine, *Stalin: a Critical Survey of Bolshevism*, прев. C. R. L. James, London 1939. полемичко је дело изражене проицљивости. I. Deutscher, *Stalin: A Political Biography*, London 1949. сјајан је критички одбрамбени спис који Стаљина смешта међу „велике револуционарне силнике“, заједно са „Кромвелом, Робеспјером и Наполеоном“. R. Hingley, *Joseph Stalin: Man and Legend*, London 1974; R. C. Tucker, *Stalin as Revolutionary, 1879–1929*, New York 1973. и A. Ulam, *Stalin: the Man and his Era*, New York 1973, садрже податке који су били недоступни Deutscher-у. Сва три дела настала су као резултат озбиљног научног рада.

Развој совјетског политичког поретка и привреде, 1917–1953.

Главне опште историје су већ поменуће. У погледу развоја Партије и совјетског система читаоци би требало да консултују и J. L. Arm-

strong, *The Politics of Totalitarianism*, London 1961; P. Avrich, *Kronstadt 1921*, Princeton 1970; W. Batsell, *Soviet Rule in Russia*, New York 1929; R. V. Daniels, *The Conscience of the Revolution – Communist Opposition in Soviet Russia*, Cambridge, Mass. 1960; R. Pipes, *The Formation of the Soviet Union – Communism and Nationalism*, Cambridge, Mass. 1954; N. N. Popov, *Outline History of the Communist Party of the Soviet Union*, New York 1934; L. Schapiro, *The Origin of the Communist Autocracy*, London 1955; J. Towster, *Political Power in the USSR, 1917–1947*, New York 1948. и Е. Ярославский, ур., *История ВКП(б)*, 4 тома, Москва–Ленинград, 1926–1930.

Оно што се налазило у позадини „револуције одозго“ касних двадесетих најприкладније је проучено у Carr и Davies, *Foundations of a Planned Economy*; A. Erlich, *The Soviet Industrialisation Debate, 1924–1928*, Cambridge, Mass. 1960; N. Jasny, *The Socialised Agriculture of the USSR, Stanford 1949* (тмуран приказ, када је писан ослањао се на вешто изведене статистичке претпоставке, али умногоме су га потврдили совјетски подаци после Стаљинове смрти); N. Jasny, *Soviet Industrialisation 1928–1952*, Chicago 1961; М. П. Ким, главни ур., *История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР*, Москва 1963, и M. Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power*, London 1968.

У корисна општа дела о развоју совјетске привреде спадају M. Dobb, *Soviet Economic Development since 1917*, London 1948; П. И. Ляшченко, *История народного хозяйства СССР*, 3. том, Москва 1956; H. Schwartz, *Russia's Soviet Economy*, 2. издање, New York 1954; S. N. Prokopovich, *Historie économique de l'URSS*, Paris 1952.

M. Fainsod, *Smolensk under Soviet Rule*, Cambridge, Mass. 1958. користи се архивом једне партијске организације из унутрашњости, коју су запленили Немци, и јединствен је извор података о локалним условима и ставовима. Међу мноштвом књига о тајној полицији, великој чистици и радним логорима, следеће су посебно битне: P. Barton, *L'Institution concentrationnaire en Russie, 1930–1957*, Paris 1959; Z. K. Brzezinski, *The Permanent Purge: Politics in Soviet Totalitarianism*, Cambridge, Mass. 1956; R. Conquest, *The Great Terror – Stalin's Purge of the Thirties*, London 1968; Dewey Commission, *Not Guilty – the Case of Leon Trotsky*, London 1937; D. J. Dallin и B. I. Nicolaevsky, *Forced Labour in Soviet Russia*, New Haven 1947; B. Lewytzkij, *Die rote Inquisition; die Geschichte der sowjetischen Sicherheitsdienste*, Frankfurt 1967; R. C. Tucker и S. F. Cohen, уредници, *The Great Purge Trial* (документи; New York 1965); S. Swianiewicz, *Forced Labour and Economic Development*, London 1965; S. Wolin и R. M. Slusser, *The Soviet Secret Police*, New York, 1957. О политичкој контроли оружаних снага писали су R. Kolkowicz, *Army-Party Relations in the Soviet Union*, Chicago 1967. и Ю. П. Петров, *Партийное строительство в советской армии и флоте*, Москва 1964. J. Erickson, *The Soviet High Command*, London 1962. подједнако је значајна и за политичког и за војног историчара.

Други светски рат

Званичну совјетску историју писала је комисија коју је водио П. Н. Поспелов, *История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941–1945*, Москва 1960–1965. Неколико старијих совјетских војсковођа објавило је своје мемоаре. Најзанимљивији су преведени на енглески: V. I. Chuikov, *The End of the Third Reich*, London 1967. и G. Zhukov, *The Memoirs of Marshal Zhukov*, London 1971.

Albert Seaton, *The Russo-German War, 1941–1945*, London 1971. јасан је и учен преглед војних операција. B. и A. Guillaume, *La Guerre germano-soviétique*, Paris 1949. A. Werth, *Russia at War, 1941–1945*, London 1965. живописан је импресионистички приказ новинара који је провео ратне године у Совјетском Савезу. Односе између совјетског становништва и немачких окупатора у окупираним подручјима испитује A. Dallin, *German Rule in Russia, 1941–45*, London 1957. О дипломатској историји рата в. посебно H. Feis, *Churchill-Roosevelt-Stalin*, Princeton 1957; G. Hilger и A. G. Meyer, *The Incompatible Allies – a Memoir-History of German-Soviet Relations 1918–1941*, New York, 1953. и B. A. Израелин, *Дипломатическая история Великой Отечественной войны*, Москва 1959.

Спољна политика

Званична историја сталинистичког периода била је B. П. Потемкин, ур., *История дипломатии*, 3. том, Москва 1945, а пошто је ово најслабији сектор совјетске историографије, само неколико судова је касније измењено. Подједнако званично, али далеко ученије, дело о послератном периоду је И. И. Иноземцев, главни ур., *Международные отношения после второй мировой войны*, 3 тома, Москва 1962–1965, која садржи обимну библиографију западне, као и совјетске литературе о овој теми.

МишINSTарство спољних послова је 1957. почело полако, али систематично, да објављује списе који се односе на спољну политику од новембра 1917. Најзначајније догађаје изузетно добро покрива J. Degras, ур., *Soviet Documents on Foreign Policy*, 1. том, 1917–1924, 2. том, 1924–1932, 3. том, 1933–1941, London, 1951–1953. B. од истог уредника и *The Communist International 1919–1943, Documents*, 3 тома, Oxford, 1956–1965. Остали корисни документарни прегледи су X. J. Eudin и R. C. North, *Soviet Russia and the East, 1920–1927*, Stanford 1957; X. J. Eudin и H. H. Fisher, *Soviet Russia and the West, 1920*, Stanford 1957. и A. Z. Rubinstein, *The Foreign Policy of the Soviet Union*, New York 1960. Стандардна историја раног периода совјетске спољне политике је L. Fischer, *The Soviets in World Affairs, 1917–29*, 2 тома, London 1930, 2. издање Princeton 1951. За изузетно јасан и прецизан преглед спољне политике од „великог преокрета“ до немачке инвазије в. M. Beloff, *The Foreign*

Policy of Soviet Russia, 1. том, Oxford 1929–1936 (1947), 2. том, 1936–1941 (1949).

Откад је СССР достигао статус „суперсиле“, његови интереси постали су толико разноврсни, а совјетска политика толико замршена и променљива, да не постоји, нити можда може постојати, тако детаљан и поуздан општи преглед било које послератне деценије као што је то Белофов преглед ранијег раздобља. Проучавалац који би желео да открије све нужне исправке у западној литератури у вези с одређеним темама могао би да, као полазну тачку, корисно употреби дело Иноземцев, *Международные отношения*. У корисна општа дела убрајају се М. Е. Эрапетян и Г. А. Деборин, *Этапы внешней политики СССР*, Москва 1961; V. Aspaturian, *Process and Power in Soviet Foreign Policy*, Boston, 1971; D. J. Dallin, *Soviet Foreign Policy after Stalin*, London 1962; H. L. Dinerstein, *War and the Soviet Union – Nuclear War and the Revolution in Soviet Military and Political Thinking*, London 1959; R. L. Garthoff, *Soviet Strategy in the Nuclear Age*, New York 1958; H. Kissinger, *The Troubled Partnership*, New York 1966; J. A. Lukács, *A New History of the Cold War*, 3. издање New York 1966; J. M. Mackintosh, *Strategy and Tactics of Soviet Foreign Policy*, London 1962; P. Moseley, *The Kremlin and World Politics*, New York 1960; H. Seton-Watson, *Neither War nor Peace*, London 1961; M. D. Shulman, *Stalin's Foreign Policy Reappraised*, Cambridge, Mass. 1963. и A. Ulam, *Expansion and Coexistence – a History of Soviet Foreign Policy, 1917–1967*, Cambridge, Mass. 1968.

О совјетским односима са другим комунистичким земљама и партијама, в. посебно G. Altman и други, *Moscow au tournant*, Paris 1957; G. Bolfa, *Inside the Khrushchev Era*, New York 1959; H. L. Boorman и други, *The Moscow-Peking Axis*, New York 1957; F. Borkenau, *The Communist International*, London 1938. и *European Communism*, London 1953; J. F. Brown, *The New Eastern Europe*, London 1967; Z. Brzezinski, *The Soviet Block – Unity and Conflict*, Cambridge, Mass. 1960; V. Dedijer, *Tito*, New York 1953; W. E. Griffiths, *The Sino-Soviet Rift*, Cambridge, Mass. 1964. и *The Sino-Soviet Relations*, Cambridge, Mass. 1967; G. Ionescu, *The Break-up of the Soviet Empire in Eastern Europe*, Harmondsworth 1965; L. Labeledz, ур., *International Communism after Khrushchev*, London 1965; M. J. Lasky, ур., *The Hungarian Revolution*, London 1957; H. G. Skilling, *Communism National and International*, New York 1964; M. Tatu, *L'hérésie impossible – chronique du drame tchécoslovaque*, Paris 1968; P. Windsor и A. Roberts, *Czechoslovakia 1968 – Reform, Repression and Resistance*, London 1969; P. E. Zinner, ур., *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe*, New York 1956. и, од истог аутора, *Revolution in Hungary*, New York 1962.

Совјетска политика после Стаљинове смрти

Велики број битних дела већ је наведен. Онај ко проучава најновија историјска дешавања мора се у великој мери ослонити на периодичне

публикације. У вези с тим, *Current Digest of the Soviet Press*, који објављује Америчко удружење за унапређење славистичких студија, има непроцењиву вредност. Битни часописи који излазе на Западу, а посвећени су дешавањима у Совјетском Савезу, јесу *Osteuropa* (Stuttgart), *Problems of Communism* (Washington), *Soviet Studies* (Glasgow), *Survey* (London).

Хрушчов образлаже своје политичке принципе у *Строительство коммунизма и развитие сельского хозяйства*, 8 томова, Москва 1962–1964. Текст Хрушчовљевог „тајног говора“ са напоменама и објашњењима може се наћи у B. Wolfe, *Khrushchev and Stalin's Ghost*, New York 1957. B. Meissner, у *Russland unter Chruschtschow*, München 1960. износи много важних докумената у вези са периодом од 1956. до 1959. који он сматра пресудним у послератном развоју болшевизма. Други по реду (хрушчовљевски) програм КПСС-а анализиран је у L. Schapiro, *The USSR and the Future*, London 1962. У „кремљинолошкој“ литератури о Хрушчовљевој ери добри су M. Rush, *Rise of Khrushchev*, Washington 1958. и, од истог аутора, *Political Succession in the USSR*, New York 1965. B. и A. Dallin и T. B. Larson, ур., *Soviet Politics since Khrushchev* (посебно текст C. Linden-а „Khrushchev and the Soviet Leadership 1957–64“) и J. W. Strong, ур., *The Soviet Union under Brezhnev and Kosygin – the Transitional Years*, New York 1971. Од сабрањих говора Брежњева појавили су се први и други том 1970. и трећи том 1972, под опоминљивим насловом *Ленинским курсом*. Најкориснија општа дела о економском развоју су M. Kasce, *Soviet Economics*, London 1970. и A. Nove, *The Soviet Economy*, 3. издање, London 1969.

Најутицајнија дела совјетских дисидената која су објављена у иностранству су A. Amalrik, „Will the USSR Survive to 1984?“, *Survey*, јесен 1969; R. A. Medvedev, *Let History Judge – the Origins and Consequences of Stalinism*, London 1971; Z. A. Medvedev, *The Medvedev Papers*, London 1971; A. D. Sakharov, *Progress, Coexistence and Intellectual Freedom*, London 1969. и A. Солженицин, *Архипелаг Гулаг* – енглески превод првог и другог тома је *Gulag Archipelago*, London 1974–1975. B. и P. Reddaway, *Uncensored Russia: the Human Rights Movement in the Soviet Union*, London 1972. Међу новинарима који су писали о Совјетском Савезу изузетно су добри R. Conquest, E. Crankshaw, W. Leonhard, H. Salisbury и M. Tatu. Leonhard, *The Kremlin since Stalin*, New York 1962. и Tatu, *Power in the Kremlin*, London 1969. садрже обиле података и добрих запажања.

Неколицина научника је у последњих неколико година покушала да примени методе и категорије западних политичких наука у проучавању савременог совјетског друштва. На вредност њихових дела неизбежно је утицао недостатак података, као и отежано истраживање на терену, али остварени су неки занимљиви резултати. A. H. Brown, *Soviet Politics and Political Science*, London 1974. је изванредан критички преглед свега што је до сада написано о овој теми. Корисни су и A. Inkeles, ур., *Social Change in the Soviet Union*, Cambridge, Mass. 1968; B.

Meissner, ур., *Social Change in the Soviet Union*, Notre Dame 1972; M. Matthews, *Class and Society in Soviet Russia*, London 1972; H. G. Skilling и F. Griffiths, *Interest Groups in Soviet Politics*, Princeton 1971.

Седмо поглавље

Историја

Историја Руске православне цркве дата је детаљно у класичном делу митрополита Макарија, *История Русской церкви*, 3. издање, 12 томова, Санкт-Петербург 1889. и у Е. Голубински, *История Русской церкви*, 4 тома, с атласом, Москва 1901–1904. Међутим, ниједно од ова два капитална дела није свеобухватно: Макарије своју историју завршава средином 17. века, а Голубински у 16. веку. Од новијих, А. В. Карташов објавио је *Очерки по истории Русской церкви*, два тома, Paris 1959, која покрива, осим средњег века, целокупан 18. век. Карташовљево дело посебно је значајно због његовог сјајног тумачења раскола и Петрових реформи. Добро поткрепљену студију последња два века хришћанства у Русији написао је Игор Смолич, *Geschichte der russischen Kirche, 1700–1917*, 1. том, Lieden 1964.

За став Римокатоличке цркве о историји Руске цркве, в. А. М. Ammann, *Abriss der ostslawischen Kirchengeschichte*, Vienna 1950. За енглеске читаоце користан општи увод биће А. N. Mouravieff, *A History of the Church of Russia*, у преводу R. W. Blackmore, Oxford 1842. и N. Zernov, *The Russians and their Church*, London 1964. За приказ улоге религије у друштвеној и интелектуалној историји Русије, пун добрих запажања, в. и J. H. Billington, *The Icon and the Axe, An Interpretive History of Russian Culture*, New York 1966.

Доктрина, служба, духовност и мисије

Да би се историја религије у Русији разумела у потпуности, неопходно је познавање учења и традиције Православне цркве. Постоје неколико општих увода у православље на енглеском језику. Препоручујемо следеће: S. Bulgakov, *The Orthodox Church*, ревидирано издање, New York 1963; J. Meyendorff, *The Orthodox Church*, London 1965; T. Ware, *The Orthodox Church*, London 1964. За ближе упознавање са православљем, в. V. Lossky, *The Mystical Theology of the Eastern Church*, Naperville, Illinois 1957. и, од истог аутора, *Vision of God*, London 1964; о руском монаштву, в. I. Smolitsch, *Russisches Mönchtum, Entstehung, Entwicklung und Wesen*, Würzburg 1953. За став Православне цркве у односу на западно хришћанство, в. J. Meyendorff, N. Afanassieff, A. Schmemmann и N. Koulomzine, *The Primacy of Peter in the Orthodox Church*,

London 1963; J. Meyendorff, *Orthodoxy and Catholicity*, New York 1965. За општи преглед историје источног хришћанског, в. A. Schmemmann, *The Historical Road of Eastern Orthodoxy*, London 1965.

Најбољи општи увод у духовност у Русији на енглеском језику је G. Fedotov, *The Russian Religious Mind*, 2 тома, Cambridge, Mass. 1966; исти аутор прикупио је и изузетно корисну *Treasury of Russian Spirituality*, New York 1961, која садржи избор из важних извора, како средњовековних тако и савремених. За енглески превод класичне збирке патристичких списа о молитви, в. K. Kadloubovsky и G. E. H. Palmer, *Early Fathers from the Philokalia*, London б.д. О појединачним руским свецима, в. N. Zernov, *St Sergius, Builder of Russia*, London б.д., и N. Gorodetzky, *St Tikhon Zadonsky, Inspirer of Dostoyevsky*, London 1951; в. и E. Behr-Siegel, *Prière et sainteté dans l'Eglise russe*, Paris 1950; за везе између руске и византијске духовне традиције, в. J. Meyendorff, *A Study on Gregory Palamas*, London 1963. и *St Gregory Palamas and Orthodox Spirituality*, New York 1974. Бројни су преводи православне ехаристије на енглески; други литургијски текстови (светих тајни, гозби, посебних служби), преведени са црквенословенског, могу се наћи у *Service Book of the Holy Orthodox Catholic, Apostolic Church*, 3. издање, сакупио, превео и приредио I. F. Harwood, Brooklyn 1965; в. и N. Cabasilas, *A Commentary on the Divine Liturgy*, превод J. M. Hussey и P. A. McNulty, London 1960. и *The Festal Menaion*, превод Mother Mary и K. Ware, London 1969.

Многе књиге баве се религиозном уметношћу у Русији; одличан увод у ову област и њен духовни значај може се наћи у L. Ouspensky и V. Lossky, *The Meaning of Icons*, Olten 1952. О мисионарској делатности Византије међу Словенима и о пореклу хришћанства међу Словенима, в. Ф. Дворник, *Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Prague 1933. и његову *Byzantine Missions of the Slavs*, New Brunswick 1970; и F. Grivec, *Konstantin und Method, Lehrer der Slaven*, Wiesbaden 1962. Дobar преглед на енглеском језику мисије Тирила и Методија и њеног значаја налази се у специјалном издању *St Vladimir's Seminary Quarterly*, свеска 7, бр. 1, New York 1963, са чланцима Д. Оболенског, Р. Јакобсона, Ф. Дворника и Н. Струва. О савременим руским мисијама, студије J. Glazik, *Die russisch-orthodoxe Heidenmission seit Peter der Grosse*, Münster, Westphalia 1954. и *Die Islammission der russisch-orthodoxen Kirche*, Münster, Westphalia 1959. користе се веома богатом руском литературом о овом питању; за кратак преглед руских мисија на енглеском језику, в. E. Smimoff, *Russian Orthodox Missions*, London 1903. и S. Bolshakoff, *The Foreign Missions of the Russian Orthodox Church*, London 1943.

Интелектуална кретања

Најутицајнија студија историје верске мисли у Русији је Г. Флоровскиј, *Пути русского богословия*, Београд 1973; она предста-

вља рудник библиографских одредница. Бројна је стручна литература о дебати између поседника и прековолшких старада; основна монографија о Нилу Сорском је А. С. Архангелскиј, *Нил Сорский и Вассиан Патрикејев, их литературне труде и идеи в Древней Руси*, Санкт-Петербург 1882. Расправа је изазвала интересовање и у иностранству и у Русији: в. J. Meyendorff, „Une controverse sur le rôle social de l'Eglise“, *Irénikon*, XXVIII–XXIX, 1955–1956; F. von Lilienfeld, *Nil Sorskij und seine Schriften*, Berlin 1963. Док истичу друштвену страну проблема, савремени совјетски стручњаци дају много нових радова: в. посебно Н. А. Казакова и Я. С. Лурье, *Антифеодальные иеретические движения на Руси XIV – начала XVI века*, Москва–Ленинград 1955; ново издање писама Јосифа Волоцког, ур. А. А. Зимин и Я. С. Лурье, *Послания Иосифа Волоцкого*, Москва–Ленинград 1959, открило је његову повезаност са племством. О развоју и значају учења да је Москва „Трећи Рим“, в. В. Малинин, *Старетс Елеазарова манастиря Филофей и его сочинения*, Киев 1901; W. K. Medlin, *Moscow and East Rome, A Political Study of the Relations of Church and State in Muscovite Russia*, Geneva 1952; H. Schaefer, *Moskau das dritte Rom*, 2. издање, Darmstadt 1957. О савременом руском верском мишљењу, које је потпуно занемарено у совјетском издаваштву, в. кључно дело V. Zenkovsky, *A History of Russian Philosophy*, 2 тома, New York 1953; N. O. Lossky, *History of Russian Philosophy*, London 1951; N. Gorodetzky, *The Humiliated Christ in Modern Russian Thought*, London 1938; N. Zernov, *The Russian Religious Renaissance*, London 1963. Дела неких аутора, посебно В. Соловјева, Н. Берђајева и С. Л. Франка, лако су доступна на енглеском језику. Корисну антологију мање познатих одломака неколицине руских верских мислilаца недавно је издао А. Schmemmann, *Ultimate Questions*, New York 1965.

Расколи и секте

О узроцима и историјату раскола, в., пре свега, P. Pascal, *Avvakum et les débuts du Raskol*, 2. издање, Paris 1963. W. Palmer, *The Patriarch and the Tsar*, 7 томова, London 1871–1876. и даље је значајно дело. О историји модерних руских секти, в. S. Bolshakov, *Russian Non-Conformity*, Philadelphia б.д.; F. C. Conybeare, *Russian Dissenters*, New York 1962; P. N. Milyukov, „Religion and the Church“, прво поглавље његове књиге *Outlines of Russian Culture*, 3 тома, Philadelphia 1943.

Руска црква и Совјетски Савез

Постоји велики број књига о овој теми; овде наводимо само најважнија издања на енглеском језику. Миљуков је у свом делу *Outlines of Russian Culture* сјајно и стручно изнео погледе руског либерала

који Цркву не подржава; међу другим књигама о истој теми најзначајније су W. S. Emhardt, *Religion in Soviet Russia*, London 1929, која обухвата енглески превод веома значајног „Essay on the Living Church“ S. Troitsky; P. A. Anderson, *People, Church, and State in Modern Russia*, New York 1944; J. S. Curtiss, *The Russian Church and the Soviet State, 1917–1950*, Boston 1953. За оцену кључне улоге *locumtenensa* Сргија, в. посебно W. S. Fletcher, *A Study in Survival: The Church in Russia, 1927–1943*, New York 1965.

Велики број докумената који се тичу верске политике совјетске владе и питања унутар Цркве објавио је, у преводу на енглески, B. Szczesniak: *The Russian Revolution and Religion*, Notre Dame, Indianapolis 1959. За анализу пуну добрих запажања о кампањи против религије под Хрушчовом, в. N. Struve, *Christians in Contemporary Russia*, New York 1967; и антологију скорашњих текстова, који одражавају реаговање руских хришћана, M. Bordeaux, *Patriarch and Prophets: Persecution of the Russian Orthodox Church Today*, London 1969; в. и, од истог аутора, *Religious Ferment in Russia*, New York 1968. За општи преглед различитих верских група у СССР-у, в. R. H. Marshall, jun., ур., *Aspects of Religion in the Soviet Union, 1917–1967*, London 1971.

Осмо поглавље

Овај списак одабраних књига за даље проучавање односи се углавном на владине институције и на Комунистичку партију Совјетског Савеза. Треба погледати и „Препоручену литературу“ за пето поглавље, као и за шесто поглавље, посебно за дела која говоре о идеолошком пореклу болшевизма и револуционарних покрета.

Збирке документације

M. Matthews, ур., *Soviet Government: A Selection of Official Documents on Internal Policies*, London 1974. веома је добро уређена збирка. Први део говори о „влади и администрацији“, а други о „Партији“. Они који озбиљно изучавају ову тематику мораће да прегледају бројне совјетске збирке владине и КПСС-ове документације објављене после 1917, којих има превише да би овде биле наведене. R. H. McNeal, ур., *Guide to the Decisions of the Communist Party of the Soviet Union 1917–1967*, на руском, Toronto 1972. веома је користан списак књига са званичним одлукама КПСС-а које су доступне у многим совјетским издањима.

Часописи

Следи списак часописа у којима се најчешће објављују чланци чије су теме совјетска партија и влада: *Problems of Communism*, Was-

hington, излази двомесечно; *Soviet Studies*, Glasgow, излази четворомесечно; *Survey*, раније *Soviet Survey*, London, излази четворомесечно; недељник *Current Digest of the Soviet Press*, који излази у Њујорку.

Уибеници о совјетској влади

J. Armstrong, *Ideology, Politics, and Government in the Soviet Union*, прерађено издање, New York 1968. изузетан је, веома кратак увод у ову тематику; F. C. Barghoorn, *Politics in the Soviet Union*, 2. издање, Boston 1972. добар је увод, са социолошким приступом; L. G. Churchward, *Contemporary Soviet Government*, London 1968. много подробније него што је то иначе случај обрађује совјетску локалну управу; M. Fainsod, *How Russia is Ruled*, 2. издање, Cambridge, Mass. 1964. далеко је најбоља студија совјетске власти до 1963; D. Lane, *Politics and Society in the USSR*, London 1970. социолошка је студија совјетске власти; L. Schapiro, *The Government and Politics of the Soviet Union*, 5. издање, London 1974. кратка је студија и с историјским и с описним приступом; D. J. R. Scott, *Russian Political Institutions*, 4. издање, London 1969. детаљнија је студија од претходне, али углавном описна.

Комунистичка партија Совјетског Савеза (КПСС)

J. Armstrong, *The Politics of Totalitarianism*, New York 1961. исцрпна је студија историје КПСС-а од 1934. до 1960; P. Broué, *Le Parti bolchévique*, Paris 1963. прилично је исцрпна и документарна историја КПСС-а; R. Conquest, *The Great Terror*, London 1968. исцрпна је и документарна студија Стаљинових насртања на Партију и земљу 1934–1938; M. Fainsod, *Smolensk under Soviet Rule*, Cambridge, Mass. 1958. сажет је преглед архива партијске организације у Смоленску који је запленао током Другог светског рата – јединствен изворни материјал, веома добро уређен; J. F. Hough, *The Soviet Prefects*, Cambridge, Mass. 1969. вредна је студија о раду локалних партијских органа на пољу индустрије; J. S. Reshetar, млађи, *A Concise History of the Communist Party*, New York 1960. много је краћа од осталих наведених општих историја; T. H. Rigby, *Communist Party Membership in the USSR, 1917–1967*, Princeton 1968. најисцрпнија је студија свих аспеката састава КПСС-а; L. Schapiro, *The Origin of the Communist Autocracy*, London 1955. И, од истог аутора, *The Communist Party of the Soviet Union*, 2. издање, London 1970. исцрпне су студије историје КПСС-а.

На руском су доступне и сажете и опширне историје КПСС-а, које су значајније зато што одражавају званично призната тумачења прошлости него због научног приступа. Сажета верзија носи наслов *История Коммунистической Партии Советского Союза*. Од 1959. изашло је неколико издања, од којих је свако наредно прерађено да би било у

складу са тренутно званичном верзијом прошлости КПСС-а. Опширнија верзија има исти наслов, али је изашла у шест томова, од којих је неколико у два дела. Уреднички одбор чине водећи партијски званичници, а председник одбора је П. Н. Поспелов. Обе верзије објављене су у Москви.

Монографије о појединим темама

КГБ

Види R. Hingley, *The Russian Secret Police*, London 1970. и S. Wolin и R. Slusser, уредници, *The Soviet Secret Police*, New York 1957.

Интересне групе

H. G. Skilling и F. Griffiths, уредници, *Interest Groups in Soviet Politics*, Princeton 1971. збирка је чланака, са сажетима закључака које су написали уредници.

Односи

Види Z. Brzezinski и S. P. Huntington, *Political Power: USA/USSR*, London 1964.

Одлучивање

W. J. Conyngham, *Industrial Management in the Soviet Union*, Stanford 1973. описује улогу КПСС-а у индустријском одлучивању 1917–1970.

Друштвена структура

M. Matthews, *Class and Society in Soviet Russia*, London 1972. трезвена је и учена анализа совјетског друштва, добро поткрепљена доказима.

Неке изабране биографије совјетских вођа

Лењин

L. Fisher, *The Life of Lenin*, New York 1964. добро је написана и учена општеприхваћена биографија; L. Schapiro и P. V. Reddaway, уредници, *Lenin: the Man, the Theorist, the Leader*, London 1967. збирка је чланака о различитим аспектима Лењинове личности; R. H. W. Thoen, *Lenin*, Philadelphia – New York 1973. најбоља је кратка студија о Лењину која обухвата и резултате најновијих истраживања; A. V. Ulam, *The Bolsheviks*, London 1966, без обзира на наслов, углавном је посвећена Лењину.

Стаљин

Постоје бројне Стаљинове биографије. Далеко најбоља је В. Souvarine, *Stalin: a Critical Survey of Bolshevism*, London 1939. Савремене биографије су следеће: I. Deutscher, *Stalin: a Political Biography*, 2. издање, London 1967, која се веома лако чита, али није сасвим научно поуздана; R. Hingley, *Joseph Stalin: Man and Legend*, London 1974, која је веома читљива и поуздана; A. В. Ulam, *Stalin: the Man and his Era*, New York 1973, која је веома исцрпна и поуздана, мада тек повремено документована.

Бухарин

S. F. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution*, New York 1973. изузетно је научно дело.

Троцки

I. Deutscher, *The Prophet Armed: Trotsky 1879-1921*, London 1954; *The Prophet Unarmed: Trotsky 1921-1929*, London 1959. и *The Prophet Outcast: Trotsky 1929-1940*, London 1963. неопходна су штива о Троцком. Међутим, ова дела нису поуздана у погледу историјске позадине нити су олобођена политичких предрасуда.

Девећо поглавље

Совјетска привреда

Следећа дела дају опширан увод у тему: A. Nove, *The Soviet Economy: An Introduction*, 2. прерађено издање, London 1969; M. Kaser, *Soviet Economics*, London 1970; P. Wiles, *The Political Economy of Communism*, Oxford 1968; G. Garvy, *Money, Banking and Credit in Eastern Europe*, New York 1967; E. Strauss, *Soviet Agriculture in Perspective: A Study of its Successes and Failures*, London 1969; M. Ellman, *Soviet Planning Today: Proposals for an Optimally Functioning Economic System*, University of Cambridge Department of Applied Economics, *Occasional Papers*, бр. 25, Cambridge 1971; W. Brus, *The Market in a Socialist Economy*, London 1972; B. Ward, *The Socialist Economy: A Study in Organizational Alternatives*, New York 1967; P. Hanson, *The Consumer in the Soviet Economy*, London 1968.

В. и М. I. Goldman, *Soviet Marketing*, New York 1963; P. J. D. Wiles, *Communist International Economics*, Oxford 1968; E. Ames, *Soviet Economic Processes*, London 1967; A. Bergson, *The Economics of Soviet Planning*, New Haven 1964; R. W. Campbell, *Soviet-type Economies*, London 1974; P. Gregory и R. C. Stewart, *Soviet Economic Structure and Performance*, New York 1974.

Постреволуционарни систем

У вези с економском историјом овог раздобља корисна су следећа дела: A. Nove, *Economic History of the USSR*, London 1968; E. H. Carr, *A History of Soviet Russia: Socialism in one country*, 1. том, London 1958; M. Dobb, *Soviet Economic Development since 1917*, 3. издање, London 1966; A. Boykov, *The Development of the Soviet Economic System*, Cambridge 1947; H. Schwartz, *Russia's Soviet Economy*, London 1966; N. Spulber, *Soviet Strategy of Economic Growth*, Bloomington 1964; E. Zaleski, *La Planification de la croissance économique*, Paris 1962.

О односу између марксизма и економске теорије у Совјетском Савезу, в. H. Chambre, *Le Marxisme en Union Soviétique*, Paris 1955; T. J. Hoff, *Economic Calculation in the Socialist Society*, London 1949; O. Lange, *On the Economic Theory of Socialism*, The Hague 1938. и, од истог аутора, *Political Economy*, Warsaw 1963; J. Robinson, *An Essay on Marxist Economics*, London 1942; J. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, London 1943; P. J. D. Wiles, „Scarcity, Marxism and Gosplan“, *Oxford Economic Papers*, септембар 1953.

Стаљинистички систем

О расправама о привреди током раздобља Стаљинове власти в. N. Jasny, *Soviet Industrialization 1928-1952*, Chicago 1961. и, од истог аутора, *Socialized Agriculture in the USSR*, Stanford 1949; A. Nove, *Was Stalin Really Necessary?*, London 1964; A. Erlich, *The Soviet Industrialization Debate*, Cambridge, Mass. 1960; N. A. Voznesensky, *The Economy of the USSR During World War Two*, Washington 1948; R. Moorsteen, *Prices and Production of Machinery in the Soviet Union, 1928-1958*, Cambridge, Mass. 1962; M. Levin, *Russian Peasants and Soviet Power*, London 1968.

Централизована, диригована привреда

У вези са неким проблемима које поставља совјетска привреда, корисни су следећи чланци: J. M. Montias, „Planning with Material Balances in Soviet-type Economies“, *American Economic Review*, децембар 1959. и G. Grossman, „Notes for a Theory of a Command Economy“, *Soviet Studies*, октобар 1963. Најбољи чланак о набавци материјала је G. Schroeder, „The Reform of the supply in Soviet industry“, *Soviet Studies*, том XXIV, број 1, јул 1972.

О државном предузетништву и управи в. J. Berliner, *Factory and Manager in the USSR*, Cambridge, Mass. 1957; D. Granick, *Management of the Industrial Firm in the USSR*, New York 1954; J. Kornai, *Overcentralization in Economic Administration*, London 1959. О совјетској радној снази, в. S. Schwartz, *Labour in the Soviet Union*, London 1953; E.

C. Brown, *Soviet Trade Unions and Labour Relations*, Cambridge, Mass. 1966; M. McAuley, *Labour Disputes in Soviet Russia*, Oxford 1969.

О ценама у совјетској привреди в. М. Bornstein, „The Soviet Price System“, *American Economic Review*, март 1967; М. Dobb, „Soviet Price Policy“, *Soviet Studies*, јул 1960; G. Grossman, „Industrial Prices in the USSR“, *American Economic Review*, мај 1959; А. Nove, „The Changing Role of Soviet Prices“, *Economics of Planning*, број 3, Oslo 1963; N. Jasný, *The Soviet Price System*, Stanford 1951.

О темама у вези с различитим секторима привредног система в. М. Goldman, *Soviet Marketing*, London 1963; Н. Hunter, *Soviet Transportation Policy*, Cambridge, Mass. 1957; М. Kaser, *Comecon*, 2. издање, London 1967; F. Pryor, *The Communist Foreign Trade System*, London 1963; А. G. Korol, *Soviet Education for Science and Technology*, New York 1957; N. de Witt, *Soviet Professional Manpower*, Washington 1955.

Хрушчовљев период

Следеће књиге и чланци баве се совјетском привредом током година Хрушчовљеве власти: Н. R. Swearer, „Agricultural Administration under Khrushchev“, у R. D. Laird, ур., *Soviet Agriculture and Peasant Affairs*, Lawrence 1964; K. Bush, „Agricultural Reforms Since Khrushchev“, у *New Direction in the Soviet Economy*, U. S. Congress 1967; J. Karcz, „The New Soviet Agricultural Programme“, *Soviet Studies*, октобар 1965; А. Balinsky, А. Bergson, J. N. Hazard и P. Wiles, *Planning and the Market in the USSR – the 1960s*, New Brunswick, N. J. 1967.

Десећо поглавље

Односи Русије и суседних народа

Следећи радови разјашњавају историју односа између Руса и суседних народа, у неким случајевима све до наших дана.

Добар увод у односе Финске и Совјетског Савеза, а посредно и за односе Русије са Скандинавијом, је J. H. Wuorinen, *Nationalism in Finland*, New York 1931. За односе Пољске и Русије може се препоручити R. H. Lord, *The Second Partition of Poland*, Cambridge, Mass. 1915. В. и: R. F. Leslie, *Polish Politics and the Revolution of November 1930*, London 1956; R. F. Leslie, *Reform and Insurrection in Russian Poland, 1856–1865*, London 1963; W. Lednicki, *Russia, Poland and the West: Essays in Literary and Cultural History*, 1954; J. Feldman, *Geschichte der politischen Ideen in Polen seit dessen Teilungen*, Munich 1917. Предмети изучавања прве две студије јасно се виде из наслова. Леслијева друга књига бави се догађајима између 1855. и 1865. Рад Ледњицког је инте-

лектуална историја, али има нека проницљива објашњења односа Пољске и Русије: ово је дело сјајног научника. Фелдманов преглед политичких кретања умногоме објашњава став Пољске према Русији.

О питању Украјине најбољи увод у проблем с украјинског гледишта је М. Hrushevsky, *A History of the Ukraine*, New Haven 1941. О револуцији и грађанском рату у Украјини, в. J. Reshetar, *The Ukrainian Revolution*, Princeton 1952. За каснију историју в. Ya. Bilinski, *The Second Soviet Republic: the Ukraine after World War II*, Rutgers 1964. О односима са муслиманским народима Руског царства, следећи прегледи су одлични: А. Benningsen и С. Quelquejay, *La presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920*, Paris – The Hague 1964; од истих аутора, *Les mouvements nationaux chez les musulmans de Russie: le „Sultangalievisme“ au Tatarstan*, Paris – The Hague 1960; као и S. A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Cambridge, Mass. 1960. За руске контакте са Далеким истоком, топло се препоручује G. A. Lensen, *The Russian Push Towards Japan 1697–1875*, Princeton 1959. Ово није само дипломатски и војни приказ већ показује и истанчано разумевање руских и јапанских ставова. Најбоље једнотомно дело о тежњама неруских народа некадашње Руске царевине током револуције и грађанског рата је R. E. Pipes, *The Formation of the Soviet Union*, Cambridge, Mass. 1954.

О појединачним проблемима спољних послова Русије у периоду пре 1917. треба поменути следеће радове. О Балкану: Н. Я. Данилевский, *Россия и Европа*, Санкт-Петербург 1869; S. Goriainow, *Le Bosphore et les Dardanelles*, Paris 1910; К. Н. Леонтьев, *Византизм и славянство*, Москва 1876; М. В. Petrovich, *The Emergence of Russian Pan-Slavism*, New York 1956; В. Н. Sumner, *Russia and the Balkans 1870–1880*, Oxford 1937. О ширењу Русије на Далеки исток, најбољи једнотомни секундарни извор је А. Malozemoff, *Russian Far Eastern Policy 1881–1894*, Berkeley 1958. Две незамењиве руске студије су Б. Б. Глинский, *Пролог русско-японской войны*, Санкт-Петербург 1906, заснована на белешкама грофа Ви-теа; Б. Д. Романов, *Россия в Маньчжурии*, Ленинград 1928.

Међународни односи Совјетског Савеза

Одређен број одличних збирки докумената постоји у преводу на енглески: Jane Degras, ур., *Soviet Documents on Foreign Policy*, 3 тома, London 1951–1953; Jane Degras, ур., *The Communist International 1919–1943: Documents*, 3 тома, London 1956–1965; Н. Hanak, ур., *Soviet Foreign Policy since the Death of Stalin*, London 1972; S. Clissold, ур., *Soviet Relations with Latin America 1918–1968: A Documentary Survey*, London 1970.

Најбољи извор за ставове Совјета су следећи часописи. Треба погледати одговарајући број за сваки значајан догађај у међународној политици. *Правда* (дневне новине КПСС); *Большевик* (до 1952), затим *Коммунист* (од 1952), теоријски месечник КПСС-а; *Мировое*

хозяйство и мировая политика; *Мировая экономика и международные отношения*; *Проблемы востоковедения*; *Народы Азии и Африки*; *World Marxist Review*. Треба погледати и одговарајуће одломке из дела Ленина (бројна совјетска издања, са занимљивим међусобним разликама) и Стаљина.

Западни прегледи совјетске спољне политике, који полазе са веома различитих гледишта, али који су веома квалитетни, су: Е. Н. Сегг, *The Bolshevik Revolution, 1917-23*, London 1953; М. Mackintosh, *Juggernaut: A History of the Soviet Armed Forces*, London 1967; А. Улам, *The Rivals: America and Russia Since World War II*, New York 1967. и, од истих аутора, *Expansion and Coexistence: The History of Soviet Foreign Policy, 1917-67*, London 1968.

О совјетским односима с Источном Европом, в.: *The Soviet-Yugoslav Dispute* (објавила РИА, 1948, садржи преписку између совјетске и југословенске партије до раскида 1948); Р. Ауту, *Tito: A Biography*, London 1970; Ј. Ф. Браун, *The New Eastern Europe*, New York 1966; В. Дејјер, *Tito Speaks*, London 1953; Г. Голан, *The Czechoslovak Reform Movement*, London 1971; Н. Л. Робертс, *Rumania The Politics of an Agrarian State*, New Haven 1951; Н. Сетон-Ватсон, *The East European Revolution*, London 1950; Н. Л. Стеhle, *The Independent Satellite: Society and Politics in Poland since 1945*, London 1965; А. Бромке, *The Communist States at the Cross-Roads*, New York 1965; С. Фишер-Галати, *The New Rumania*, Cambridge, Mass. 1967; Н. Гордон Скилинг, *The Governments of Communist East Europe*, New York 1970. Датуми издања указују на то који су тренуци у историји односа Совјетског Савеза и Источне Европе истакнути.

О Немачкој и „немачком питању“ у европској политици, в. следеће: Е. Н. Сегг, *German-Soviet Relations Between the Two World Wars 1919-1939*, London 1953; Г. Кеннан, *Russia and the West under Lenin and Stalin*, London 1961; В. Лакеур, *Russia and Germany: A Century of Conflict*, London 1965; В. Леонхард, *Die Revolution entlässt ihre Kinder*, Cologne 1950; Р. Лудз, *Parteielite im Wandel: Funktionsaufbau, Sozialstruktur und Ideologie der SED-Führung*, Cologne 1970; Р. Виндзор, *City on Leave: A History of Berlin 1945-1962*, London 1963; Е. Вискеманн, *Germany's Eastern Neighbours*, London 1956. О совјетским односима са муслиманским народима, в.: А. Беннингсен и С. Куелкејај, *Islam in the Soviet Union*, London 1967; В. Лакеур, *Communism and Nationalism in the Middle East*, London 1956; Г. Вхелер, *The Modern History of Soviet Central Asia*, London 1964. О односима Совјетског Савеза и Кине, корисни су следећи радови: С. Брандт, *Stalin's Failure in China 1924-1927*, Cambridge, Mass. 1958; В. Е. Гриффит, *The Sino-Soviet Rift*, London 1964; Н. Исаакс, *The Tragedy of the Chinese Revolution*, London 1938; В. Шварц, *Chinese Communism and the Rise of Mao*, Cambridge, Mass. 1950; Л. Троцки, „Summary and Perspectives of the Chinese Revolution“ (1928), у *Selected Works of Trotsky*, New York 1936; Д. С. Загорја, *The Sino-Soviet Conflict 1956-1961*, Princeton 1962.

Родословне табеле руских владара

књиге, Димитри Оболенски и Роберт Оти, били су професори на Оксфорду. Први је историчар, професор историје Балкана и Русије, стручњак за византијске теме (умро је 2001), а други професор компаративне словенске филологије, писац приручника за старословенски језик и један од уредника вишетомног Лексикона средњег века објављеног у Минхену на немачком језику (умро је 1978). За писање ове књиге они су ангажовали више стручњака за руску историју с универзитета у Оксфорду и Кембриџу, Лондонског универзитета, Колумбија универзитета у Њујорку, универзитета у Торонту, Берклија у Калифорнији итд.

Замишљена да буде приступачне садржине, књига *Историја Русије* је разумљиво и једноставно написана. Њени приређивачи учинили су знатан напор да успоставе везе међу текстовима чији су аутори имали различит приступ материји. У књизи се уочавају две веће целине, руски и совјетски период, иако подела није учињена формално, при чему су у првом, састављеном из неколико делова проблемско-хронолошки заокружених, груписања вршена према крупним унутрашњим променама насталим најчешће иницијативама појединих владара. Док су, међутим, ранија раздобља руске историје – Кијевска Русија, Московска кнежевина и Царевина, као и први Романови до Петра Великог – урађена згуснуто, а у настојању да се што уравнотеженије и с одговарајућим чињеницама истакну разлози настанка, снажења и раста руске државе, дотле су аутори каснијих периода, 18. и 19. века, више инсистирали на испицању друштвених и економских особености земље, а у спољној политици се ограничили само на приказивање њеног територијалног ширења. Зато можда неће у потпуности бити задовољени они читаоци који би хтели да се обавесте о улози Русије у светским збивањима 18. и 19. века, о њеним ондашњим међународним споразумима, учешћима у великим политичким кризама, присуствима на међународним конференцијама и о активностима везаним за блоковске поделе. Међутим, други део књиге који се бави совјетским периодом у целини је подробније урађен. Дате су оцене и објашњења улоге главних чинилаца у развоју совјетске државе, анализиран систем владавине, изнето тумачење о начинима привређивања, указано на могућности даљег развоја земље, а у спољној политици детаљније су објашњени односи Русије са другим земљама и дата су извесна предвиђања будућих догађања. Штавише, и сам уводни део књиге, иако предвиђен да објасни простор и географске одлике совјетске државе као наследника руског царства, написан је са намером да покаже какве су привредне и материјалне могућности совјетске државе. Аутор уводног дела Д. Ц. И. Хусон, професор на Берклију у Калифорнији, стручњак за географију Совјетског Савеза, предвиђа даљи успон ове државе, али уз одређене реформе институција како би се боље користили огромни потенцијали земље.

Наши читаоци су овом књигом добили користан приручник за упознавање историје Русије од њених почетака до седамдесетих година 20. века, када је књига написана. Из ње се пуно може сазнати, ако не увек новог у наведеним основним подацима, али свакако се на основу нових тумачења и оцена, изложених на јасан начин, могу створити извесне нове представе о историји државног простора Русије и о својеврсним променама које су се на њему дешавале. У њој се, међутим, довољно не виде балкански простори нити српски народ као значајни чиниоци у руској спољној политици. Тај недостатак неће сасвим надокнадити ни исцрпан попис препоручене литературе за руску историју на крају књиге, урађен не као подлога за написане делове, него као помоћ свима онима који би желели да се детаљније обавесте о прошлости Русије и Совјетског Савеза. У попису је, наиме, препоручено да се о балканској и српској компоненти руске спољне политике користе, у првом реду, дела америчких историчара Чарлса и Барбаре Јелавић, Вејна Вучинића, Мајкла Боре Петровића, Дејвида Мекензија и др. Наши читаоци би, међутим, поред тих дела, могли да употпуне своја сазнања и делима српске историографије. Она се није исцрпније бавила руском политиком на Балкану нити руско-српским односима, али је обрадила поједине теме из новије историје у којима се могу наћи подаци и оцене о тим односима и уопште о руској балканској политици. Уз то, од првобитног објављивања ове књиге 1976. године појавило се у разним земљама доста нових студија из руске историје и совјетског периода. Код нас је, поред осталих, 2000. године преведено дело професора на париској Сорбони Михаила Гелера (коаутор Александар Некрич) *Ушорбија на власици – Историја Совјетског Савеза* (друго издање Лондон, 1986). На српском језику појавило се одлично дело Саве Живанова *Русија на њрелому векова – њоследње деценије Руског царства* (2002), у коме се обрађује период руске историје од Кримског до Првог светског рата. Нешто раније у нас су објављене и књига Николе Б. Поповића *Србија и царска Русија* (1994) и друге, као и разноврзне расправе у часописима а које се дотичу нас и Русије. Све то заједно може на најбољи начин да послужи обогаћивању сазнања наших читалаца, што само по себи још више указује на значај објављивања, и код нас, *Историје Русије*, у редакцији Димитрија Оболенског и Роберта Отија.

Михаило Војводић

Индекс

- Авакум, протопоп 344
Авари, народ 63–64
Авганистан 234, 394, 408
Адашев, Алексеј 118, 121
Адријан, патријарх 172
Азев, Е. Ф. 273
Азербејџан 68, 393, 397, 405
Азија и Русија 5, 10, 26, 92,
260, 393–395, 411–412; руско
ширење 151, 219, 231–235
Азов: тврђава 130, 151; Азовско
море 68, 92, 104
Аксаков, И. С. 222
Александар I, цар 160, 173,
198–199, 203, 213–215;
административне реформе 143,
169, 176, 186, 192, 208–209,
211, 346; државно веће
169–170; оснивање
министарстава 169–170;
анексија Грузије 157; и
привреда 146, 180, 184; и
Пољска 160–161; уједињење
државе 145
Александар II, цар 179, 249,
272, 278; и балитички народи
227; реформе правосудног
система 179; и образовање
240; и ослобађање кметова
254–256; и Финска 226;
империјализам 231–232; и
Јевреји 230; либералне
политичке одлуке 222, 224,
270, 277; реформе 244,
274–277
Александар III, цар 256, 265;
спољна политика 222, 226,
227; влада 270, 278, 284;
погроми 230
Александар, велики кнез Литве
110
Александар, Невски, велики кнез
94–95, 98, 320
Александра Фјодоровна, царица
270
Алексеј, митрополит 101
Алексеј, патријарх 350
Алексеј, цар 132–137, 139
Алексеј, царевич 205–206
Алеутска острва 158
Аљаска 10, 158, 340
Амур 26–27, 29, 136, 190, 408
Ана, византијска принцеза 78
Ана, царица 167, 213
Анастасија, царица 117, 121, 130
Андреј Богољубски, велики кнез
Владимира и Суздаља 91
Андреј Јарославич, велики кнез
98
Андреј Полоцки, кнез 102

Андрушово, мировни уговор 136
Анти, народ 63
апанажни систем 95, 100, 102,
105–106, 115, 121; укидање
109
Аракчејев, А. А., гроф 170, 211
Арапи 64, 406
Архангелск 25, 133, 299–300
Асколд, рани владар Русије,
Варјаг 67, 71–72
Астрахан 106, 120
Аустрија (Аустроугарска) 225,
392, 394, 401; као супарник
222; окупирана од Совјетског
Савеза 319;
аутократска владавина 113, 121,
132, 141, 170, 208, 213–215,
224–225, 268–271, 277–283,
289
Ахмед, кан 106, 109–110
Баку 35, 37, 57, 246, 319
Бакуњин, М. А. 283
Балашов, А. Д., генерал 144, 176
Балкан: руско ширење 74,
154–157; руски утицај
220–223, 395–396, 399–400
балтичка обала: значај за Русију
54, 110, 120; Петрово ширење
државе 26, 151–154;
балтичке државе 46, 216,
318–319, 391–392, 394, 397;
независност 227–229, 297,
300
банкарство: и развој индустрије
246, 248–250, 266; Селачка
банка 257, 260; Државна
банка 366, 370, 375, 383;
државни монопол 248, 303
Батори, Стефан, краљ Пољске
120, 123
Бату-кан 93
Башкири, народ 194, 216
Белорусија 54, 137, 228, 297,
300, 304, 319
Бељски, породица 117, 123
Берђајев, Н. А. 243, 342
Берија, Л. П. 324
Берингов мореуз 136, 158
Бесарабија 29; руска управа 160,
162, 301, 392, 393
Бечки конгрес 160–161
Бизмарк, Ото фон, кнез 220
бирографија 264–265; појава 168,
176–178, 207–209
Бирон, Ернст 167
богумили 342
бојари: кијевски 76, 86, 91;
московски 97–99, 107–109,
111, 114–119, 124, 125–129,
132; и власт 163–165, 205; в.
и власт, Дума
бољшевици 243, 285–287,
291–302, 313, 317, 321,
353–356, 395; вође 273, 373;
в. и Комунистичка партија;
совјетска Русија
Борецки, Марта 109
Борис, син Владимира I 80
Босна и Херцеговина 222
Боткин, др С. П. 238
Брежњев, Л. И. 333, 335–336,
358, 388, 404
Брест-Литовски мировни уговор
294, 296–297, 316
Бугарска 63, 67, 70, 72–75, 78,
221–223, 394, 401, 404;
окупација Совјетског Савеза
319
Булавин, Ц. 210
Булгаков, С. Н. 243, 342
Булгањин, Н. А. 326, 328, 367
Бунге, Н. 256

бурјатски Монголи 216
Бухара, канат 232
Бухарин, Н. И. 305–309,
311–312, 314
Варјази 23, 67, 69, 76, 88;
норманско питање 64–66
Василије I, велики кнез 102–105
Василије II, велики кнез 105–108,
112
Василије II, византијски цар
77–78
Василије III, велики кнез 113–115,
116–117
Васиљево 78
Васиљко, кнез Тереховоља 85
Велика Британија, супарништво
са Русијом 219–221, 234, 252;
и совјетска Русија 299,
316–319, 331, 382, 385, 397
Венеди, народ 63
Венијамин, митрополит 348
Вернадски, Г. В. 66
веће (градска скупштина) 85–86,
88–90, 99–100, 108, 114
Византија 63; и хришћанство
71–73, 77–79, 81, 112,
337–340, 343; превласт
74–79; пад 107, 124; трговина
са Русијом 64, 68, 71–72
Виљна (Виљно) 203
Виљно, в. Виљна
Вите, С. Ј., гроф 234, 258, 265;
и привреда 244, 247,
250–251, 253; и влада 265,
270, 275, 279
Витолд, велики кнез Литваније
104–105
Вишински, А. Ј. 313–314
Вишњаков, И. 97
Вјатка, град 109

влада 268–273; централизација
141, 163, 170–171, 208, 213,
223, 239, 362, 366–368, 383
колегијуми 164–165, 167–169,
175; уставотворна скупштина
291–293, 296, 354;
Министарски комитет
269–270; Совјет 323–324,
365–366, 370, 382; Дума 111,
123, 127, 163–165, 176, 273,
280–281, 287; Царска дума
279–280; рани облици 71–72,
76; трошкови 142, 249–251,
269; министарства 169–170,
176, 234, 332–333; опозиција
268–273, 275, 276, умерена
276–281, радикална 282–288,
парламентарна 280–282, 286,
296; под Петром Великим
141, 164–165, 167, 212;
врховни прокуратор 165, 168;
Сенат 165–170, 172, 175–176,
208; Совјетска држава
353–390; Државно веће 269,
277, 280; в. и Комунистичка
партија; национализам;
полицијски системи; совјетска
Русија; и *појединачни*
владари
Владивосток 15, 27, 233, 301, 394
Владимир I, кијевски кнез, свети
61, 73, 75–79, 80, 86, 89, 338
Владимир Мономах, кијевски
кнез 61, 84, 86–88, 90–91
Владимир Старицин, кнез 121
Владимир, кнежевина 91, 93, 95,
98, 100–103, 246
Владислав, син Зигмунта III,
кнез 127–130, 135
војна организација 115–116, 154,
183, 206–207, 211, 265; под
Борисом Годуновом 124; и

козади 154, 189–190; под Иваном IV 119–120; под Петром Великим 141, 162–163, 175; под Романовима 137; у Совјетском Савезу 298, 319–320

Волга 14, 21, 23, 35–37, 39, 41, 44, 46–47, 52–53, 55, 59, 64, 68, 92, 103, 106, 120, 127, 129, 133–135, 157, 188–189, 195, 210, 231, 319, 348, 391, 393

Волињ, кнежевина 85, 90–91, 93, 98; *в. и* Галиција, кнежевина

Врангел, П. Н., барон, генерал, 300–301

Врубел, Михаил 236

Всеволод III, велики кнез 91

Всеволод, Јарослављев син, кнез 81, 83–84, 86

Всеслав, полоцки кнез 85

Галиција 228–229, 291, 392
кнежевина 90–91, 93–94, 98–99, 103 *в. и* Волињ, кнежевина

Галич, град 100

гвојђе, ископавање руде 35, 39, 55, 181, 245

Гедмин, велики кнез Литве 104, 115

Глинска, Јелена 116

Глински, породица 114, 116–117

Глеб, син Владимира I 80

Гогољ, Н. В. 144, 342

Годунов, Борис, цар 123–126

Голицин, Василије, кнез 128, 137

Горки, Максим 243

Готи 63

Готланд 89

градови, раст 47, 55

Греков, Б. Д. 67, 69–70

Григоренко, П. Г., генерал 393

Григориј Отрепјев, претендент на престо 125

Грузија 111, 157, 254, 301, 305, 314, 393

Грчка 222, 400–401

Гучков, А. И. 280, 290

Данило, кнез Волиња и Галиције 93

Данило, кнез московски 98

Данило, митрополит 116, 117

Двина, Северна 103

декабристи 163, 199, 208;
устанак декабриста (1825) 148, 208

Дењикин, А. И., генерал 299, 301

Дерпт, *в.* Јурјев

Димитрије Брјански, кнез 102

Димитрије Донски, велики кнез 101–103, 105, 107, 117, 320

Димитрије, кнез тверски 99–100

Димитрије, син Ивана IV 121, 123, 125–126

Дир, рани владар Русије, Варјаг 67, 71–72

Дмовски, Р. 225

Дњепар 61, 63, 73, 78, 89, 91, 110, 135, 189

Дњестар 63

Дон 63, 64, 103, 122, 133, 155, 189, 190

Доњец 245

Достојевски, Фјодор 235, 243, 342

друштво 186–200, 204, 260–268;
свештенство 193, *в. и* Руска православна црква; у Московској држави 114,

117–120, 124; „староседелачки живаљ“ 193–196; на новим територијама 152–156, 158–161; племство 196–200, 201–204, 205–209, 264–267, 277, *в. и* Табела рангова; номади 194; под Петром Великим 141–142, 147, 152–153, 197, 201–202, 205–207, 216; сеоско становништво 147, 185–190, 204, 209–212, 254–260, 261–263, 274–276; напетости 142–143, 148, 194, 205–217, 218, 244, 258, 261, 275, 287; градско становништво 191–192, 263–264; *в. и* козади; земљопосед; кметови

Дунав 63, 70

Дурново, И. Н. 272

Европа; *и* Русија 5, 10, 26, 29, 47–53, 92, 141, 208, 395, 397–399, 400; *и* Петар Велики 152, 201

Едигеј, владар Златне хорде 104–105

Екатеринбург, убиство царске породице 297

Енглеска, односи са Русијом 122–123, 130–131, 150, 157, 181, 185, 234

енергија 36–41, 55, 58, 59; угаљ 36–41, 44, 56, 245, 311; гас 36–41, 44, 54, 57; нафта 36–41, 44, 55, 158, 246, 311, 319, 415; хидроенергија 36–41, 55–56

Естонија 54, 120, 227, 299, 318

Жданов, А. А. 323

жито 31–33, 54, 248, 329; извоз 133, 157, 185, 220, 310; увоз 89, 330; државни монопол 298, 303, 308

Жулкјевски, С., пољски атаман 127–128

задруге, колективна газдинства 307, 311, 364, 377, 380; *в. и* пољопривреда Совјетског Савеза

законици 81, 118, 175, 178–179, 271, 330; под Иваном III 111; под Николајем I 178, 200; под Романовима 132–133

Запад: утицај 137–138, 139–141, 148–150, 153, 162–163, 177, 266; под Петром Великим 201–205

заштитне царине 185, 252

земљиште 11, 17–19, 23, 31;
црница (черновѣм) 21, 26, 30;
лес (лѣсс) 14, 21, 27, 57;
йодвол 19, 30

земљопосед 70, 137, 258–260;
круне 121–122, 130; цркве 112, 118, 122, 133, 294;
секуларизација 172–173, 340, 346; ситног племства 116, 119, 124, 131, 260, 264, 266–267;
и сељаци 118, 122–124, 133–134, 186–187, 225, 254–260, 261–263;
колективизација 309–312;
реформа 291–295

Зигмунт III Пољски 125, 127–130, 135

Зиновјев, Г. 293, 305–306, 312–313

Зирјани (Коми) 340

Златна хорда 92, 99, 104–106, 109–110
Зосим, митрополит 107
Зубатов, С. В. 273

Иван III, велики кнез 107–111, 113–115, 120
Иван IV, цар 117–124, 127, 130; освајачка политика 120–121; организација војске 119; реформе 117–119, 121–123
Иван V, цар-савладар 137
Иван VI, цар 167, 206
Иван Калита, велики кнез 100–101
Иван, син Ивана IV 123
Игнатијев, Николај, гроф 221
Игор, кијевски кнез 67–68, 70–72
Изајаслав, кнез, Јарослављев син 83–86
Иларион, митрополит 81
Индија 26, 59, 114, 232, 234, 331–332, 394, 398, 405, 408, 411–413
индустрија: развој у Пољској 224; страном улагање 245, 249–251; развој 35–37, 52, 55, 146, 238, 244–254, 263, 383; тешка, развој 26, 40, 308, 383–384; у совјетској Русији 301, 307–308, 309–312, 316, 320–321, 329, 335; лака 303, 307, 325, 335; распоред 36–41, 58; рударство 245, 250; национализација 298, 373–376; и држава 245–249, 252, 256, 266, 367; у Украјини 26, 37, 40, 54, 55–56, 58, 245
индустријализација 34, 151, 185, 245–253, 256, 285, 354; под

Петром Великим 139, 180–181; под Стаљином 34–36, 396
интелигенција 161, 183, 220, 266, 334; стварање 148, 209, 267; и радикали 224, 243, 263, 282–283
Иран, в. Персија
Исидор, митрополит 112

Јавреји, положај 215, 228–230, 285
Јагјело, велики кнез Литваније и краљ Пољске 102–104
Јадвига, пољска краљица 104
Јапан 245, 314, 335, 340; односи с Русијом 27–29, 232–234, 286, 318–321, 394–397, 408–409, 415; рат против Русије (1904–1905) 27, 233–234, 265, 408
Јарополк II 87
Јарополк, кијевски кнез 73–75
Јарослав Мудри, кијевски кнез 61, 78–86, 89
Јаши, уговор 155
Једренски уговор 155
Јежов, Н. И. 313–314
Јелисавета, царица 154, 186, 207, 212; и привреда 184, 191; и влада 167, 180
Јеремија, патријарх 124
Јермак 123
Јерменија 393
Јермолов, А. П., генерал 158
Јефрем, митрополит 81
Јов, митрополит, касније патријарх 124
Јован Кронштатски 242
Јона, митрополит 112
Јосиф Волошки 113, 342

Југославија 322, 328, 371, 397, 400–401, 403
„Јудејствујушча“ јерес 113, 342
Јуденич, Н. Н., генерал 299
Јуриј Долгоруки, суздаљски кнез 91
Јуриј, московски кнез 98–100
Јурјев (Тарту, Дерпт) 110, 203

Кавказ 5, 37, 39, 56–57, 102, 195; освајање 26, 151, 156, 157, 214–215, 393; национализам 232, 299
Каганович, Л. М. 328
кадети 280–281
Казань 25, 106, 109, 114, 120, 203, 240, 340–341
Казаси, народ 216, 232
Казимир IV, краљ Пољске 108–109
Калињинград, в. Кенигзберг
Калка, река 92
Камењев, Л. Б. 293, 305–306, 309, 312–313
Камчатка 158–159
Канкрин, Е. Ф., гроф 185
капитализам, руски 244, 246–247, 251–252, 266, 285, 292, 303; финансијски капитализам 246; сеоски капитализам 307, 374
Каракозов, Д. В. 283
Карамзин, Н. М. 97
Карло Велики 63
Карло XII, краљ Шведске 189
Карпатска Украјина (Транскарпатија) 392
Карпатска Украјина, в. Транскарпатија
Касимов, град 106, 122
Каспијско море 14, 56, 68, 133

Катарина I, царица 166, 203, 206
Катарина II, царица 166, 186–187, 202, 206, 213; административне реформе 143, 168, 191; и привреда 146, 184–185, 191, 198–199, 212; и сталежи 147, 180; писање закона 179; територијално ширење 144, 159, на југ 154–156
Катков, М. Н. 222
Кенигзберг 29, 394, 402 (НАП)
Ксренски, А. Ф. 291–294
Кизеветер, А. А. 97
Кијев 40, 78–79, 300, 341; управа 70, 76, 85–90; опадање 87–91, 95, 101, 110; рани развој 23, 54, 61, 76–86; под Литванијом 101; упад Монгола 23, 92–93; под Москвом 136, 154; порекло 66–71; и Словени 63–67; в. и трговина с иностранством; *веће*
Кијево-печерска лавра 79
Кина 233; националистички покрет 317, 408; односи са Русијом 29, 57, 233; односи са Совјетским Савезом 332, 334, 394, 396, 398, 403, 409–414
Киргизи, народ 232
Кирило-Белоозерски, манастир 112
Киров, С. М. 313
Киселов, П. Д., гроф 187
клима II, 14, 22, 29, 52, 54; континентална 15; сушност 17; једиобразност 15
Кључевски, В. О. 68, 83, 88, 103, 237, 341
кметови 134, 147, 152–153, 171, 186–188, 192, 199; и привреда

146, 181–182, 254; ослобођење
27, 178, 186–187, 208–212,
244, 276–277; *в. и друштво*
књижевност 82, 144, 148
Ковалевски, Максим 236
козаџи 27, 122, 127–130, 133,
136; буне 125, 210; под
руском управом 152, 153, 189
колонијација 22, 26–27, 61–64,
231–232; и ширење 151, 158
Колчак, А. В., адмирал 299–300
комунизам, рат 299, 373
Комунистичка интернационала
(Коминтерна) 302, 316–318,
396, 408–409
Комунистичка партија 353–354,
355–361, 377, 380;
Централни комитет 306, 309,
323–324, 328, 333, 356–359,
370, 381; Конгрес 357–358;
Устав (1936) 315, 346,
362–368; Контролна комисија
306; Министарски савет 324,
333, 365–367, 370, 381; и
влада 355–357, 361, 367, 381;
Политбиро (Президијум) 305,
309, 323–325, 328, 333,
356–361, 363, 364–367;
Секретаријат 306, 328,
356–361, 367; Врховни совјет
363–365
Константин VII Порфирогенит,
византијски цар 65, 67, 72
Константин IX, византијски цар
81
Константин, велики војвода 224
Константинопољ (Цариград) 72,
73, 77, 78, 81, 89, 107, 338
Кореја 233, 322, 397–398, 408
Корнилов, Л. Г., генерал 292
Косигин, А. Н. 333, 335–336,
384, 388, 412
Крим 77, 102, 109, 114, 124, 155,
214, 231, 247; Кримски рат
142, 162, 177, 218, 249, 265
Кронштатска побуна 302
Крупска, Н. К. 305
Кубан 156, 189–190
„кулаџи“ 309–310, 317, 374
Куликово поље, битка 103
Курбски, Андреј, кнез 121
Курилска острва 29, 232, 394,
397
Кутузов, М. И., кнез, генерал
320
Кучук-Кајнарџи, мир 155
Лавров, П. Л. 283
Лена, рудник злата 287
Лењин, В. И. 287, 291–298,
300, 302–307, 309, 311, 315,
333, 409; долазак на власт
373; спољна политика
316–317, 326; влада 353–354,
356–357; индустријализација
34
Лесњинград 10, 15, 40, 47, 52, 55,
319, 379, 394; *в. и*
Петроград; Санкт Петербург
лесњинизам 306, 391
Летонија 54, 120, 227–228, 285,
318, 392
ливонски ред 110, 121
Литванија 25, 54, 81, 91, 120,
127, 228; супарништво са
Русијом 94, 101–105, 108–110,
114–115, 129, 160–161
Лопухин, А. А. 273
Лорис-Меликов, М. Т., гроф
270, 277–278
Луначарски, А. В. 243

Лвов, Г., кнез 290, 292
Љубавски, М. К. 97
Љубеч 84

Мађари 64, 90–91, 400
Мађарска (Угарска) 111, 390,
394–395, 398, 401, 404;
мађарска револуција 403;
односи са Русијом 80, 93,
319, 322, 328
Мазепа, Иван, атаман 189
Макарије, митрополит 117–118,
121
Максим Грк 343
Максим, митрополит 98
Маљенков, Г. М. 323–326, 328,
386
Мамај-кан 102–103
Манџурија, значај 27, 29,
233–234, 396–397, 408–409
Мао Џедунг 324, 332, 409
марксизам 63, 243, 262–263,
279, 284–285, 290, 295, 306,
342, 347, 350, 391; и Јевреји
230; пољски 225
Менгли-Гиреј, кримски кан 110
Мендовиг, кнез Литваније 93
мељшевици 285–287, 290–292,
294, 354
Мењшиков, А. Д., кнез 166–167
Мерешковски, Д. С. 243
Милер, Е., генерал 299–300
Милославска, Марија, царица
132, 136
Милославски, Иван, кнез
122–123, 128
Миљуков, П. Н. 97, 274–281,
290
Миљутин, Д. А., гроф 265, 270,
277
Миљутин, Николај 177, 192

Мињин, Кузма 129
Михаил Александрович, тверски
кнез 102
Михаил Борисович, тверски кнез
109
Михаил Јарославич, тверски кнез
98–100
Михаил Романов, цар 129–131,
136
Мишешек, Марина 126–127, 129
Молотов, В. М. 309, 318, 328
Монголи 46, 75, 91–106, 112,
394; крај владавине над
Русијом 110; напад на Русију
23, 61, 92–94; руски
протекторат 216; *в. и* Татари
Монголија 23, 27, 29, 92–93,
234, 395, 408
мореузи (Дарданели и Босфор)
157, 220–221, 405
Морозов, Борис, бојар 132
Москва: настанак државе 95–107,
163–164; географски положај
8–10, 97; раст 47–49,
103–105, 110–111, 114; као
индустријски центар 40, 44,
53, 246, 253; друштвена
структура 114, 117–119, 124;
превласт 14, 24–25, 106–107,
114–137; *в. и* Царство,
ширење
Мстислав, кнез Тмутаракань 80
Мстислав, син Владимира
Мономаха, кнез 87
Муравјов-Амурски, Н. Н., гроф
158 (1807–1880)
Мурманск 14, 248
Нагој, породица 123
Наполеон I, цар 26, 157,
184–185, 208

Нарипкина, Наталија, царица 136
Народна демократска странка, Пољска 225
народњаци 229, 243, 262, 283–285, 329
нафта 36–41, 44, 55, 158, 246, 311, 319, 379
национализам 161–162, 219–222, 223–230, 231, 267, 277, 286, 303, 316, 410–414; балтички 227–229; фински 226; великоруски 219, 227, 281; и Јевреји 228–230; пољски 145, 161, 214, 223–226, 277, 400–402; украјински 229, 299–301, 392; *в. и* панславизам
национални дуг 251
Нева 14, 94
Немачка 185, 220, 227, 291, 314, 399–404; Брест-Литовски мировни уговор 294–297, 316; Демократска Република Немачка 334, 400–404; Савезна Република Немачка 333–334, 401–402, 404; наде у револуцију 296–298, 316, 395; совјетско-немачки споразум 318, 396, 404; рат Совјетског Савеза са Немачком 37, 319, 400–401, 409
Нерчински уговор 136, 151
неслагање, перско 212–214, 242, 344–346; баптисти 346, 351; *в. и* „староверци“
Нижњи Новгород 98, 101–104, 129, 135, 266
Николај I, цар 139, 142, 193, 211; централизам 144–147, 192, 216; привреда 184–185; кодификација закона 178, 200; национализам 149; и Пољска 145; политичка власт 170–171, 203, 209; и религија 184, 213–215; Треће одељење 144, 147, 166, 171, 199, 272
Николај II, цар 222; и Црква 242; влада 270, 272, 278–280; империјализам 233–234; и Јевреји 230; и поморска моћ 221, 233; реформе у Финској 226–227
Никон, патријарх 134–135, 343–344
Нил Сорски 112, 343
Ништатски уговор 152
Нова економска политика (НЕП) 302–308, 373–374
Новгород: управа 90, 108; пораз од Москве 107–109, 122; рани развој 67, 70–71, 73, 75, 82, 84; независност 89–91, 94, 107–108; под Московском кнежевинном 130, 133; политички и привредни центар 23, 55, 98–101
Норвешка 14, 80
норманско питање 64–67; *в. и* Варјази
обала, као препрека 10, 14
Оболенски, Иван, кнез, *в.* Овчина-Телешев-Оболенски образовање 125, 137, 202–204, 235, 239–241, 276; академија наука 202; Црква 172–173, 204, 241, 341, 347–350; под Петром Великим 202–203, 341; у Совјетском Савезу 331
Овчина-Телешев-Оболенски, Иван, кнез 116

Одеса 17, 40, 54, 156, 230
Ока 23, 54, 98, 104, 110
октобристи 280–281
Олга, владарка Кијева, кнегиња 70–73
Олгерд, велики кнез Литве 101–102, 104
Олег, кијевски кнез 67–68, 70, 72, 88
Олег, рјазањски кнез 101–103
Олег, Свјатослављев син, кнез 73, 75, 88
ойричнина 121
општине (сеоске) 188, 255, 259, 261–263
Островски, Александар 266
Отон I, цар Светог Римског Царства 72–73
Охрид 78

Павле I, цар 166; и племство 168, 198, 206, 208, 210–211; и кметови 186, 210–211
Пајсије Величковски 341
Панин, Н. И. 168, 200, 207
панславизам 219, 221, 399
Париски уговор (1856) 151, 220
Пашков, В. А. 346
Перејаслављ 70, 78, 80, 84, 86, 88, 90–91, 94, 98
Персија: односи са III; суларништво 157, 393–394, 405, 412
Петар I, Велики 26, 35, 110, 137, 139–167, 178, 197, 205–206, 210, 331; централизација и једнообразност 141–147, 148–150, 164, 171, 212; Црква и држава 172, 340–341, 344–347; оснивање колегијума 164–165, 168–169; оснивање

Сената 165–168; привредна политика 165, 174, 179, 183, 186–187, 191; спољна политика 139–141, 148–149, 151–154, 164; организација војске 142, 162–164, 175; нова престоница 26, 152, 297; Преображенски ариказ (министарство) 166, 205; територијално ширење 144–145, 149, 151–154, 159; западњачење 139–142, 147–150, 164, 201–203; *в. и* управа; привреда; кметови; трговина с иностранством
Петар II, цар 166, 206
Петар III, цар 206
Петар, митрополит 99, 349
Петлура, Симон 300
Петроград 153, 174, 201, 227, 234, 289–295, 299, 301, 306, 348; *в. и* Лењинград; Санкт Петербург
Печенези, номади 70, 74–76, 78, 81
Пилсудски, Јозеф 225, 300
Пимен, патријарх 351
Плано Карпини, папски изасланик 93
Платонов, С. Ф. 97
Плеханов, Г. В. 243, 284
Плехве, В. К. 273
Победносцев, К. П. 241, 270
Погодин, М. П. 97
Пожарски, кнез Димитрије 129
Покровски, М. Н. 97
полицијски системи: царистички 121, 166, 209, 271–273, 274–276, 284, 287; совјетски 356; Чека 296, 301, 309; КГБ 369–371; МВД 369; НКВД 313–314, 324–325; ОГПУ

309, 313; в. и Николај I,
Треће одељење
Половци, номади 74, 84–91
Полоцк 80, 89, 120
Полтава, битка на реци 162
пољопривреда 30–34, 69, 131,
211; развој 229, 244–245,
254–260, 267, 280; недостаци
15, 17, 55; улагање 30–31, 34,
54, 182, 254, 259, 325, 386;
производне области 19, 21,
22–23, 31–34, 53, 58–59;
регије 31–34; совјетска
колективизација, задругарство
34, 307–312, 329, 332–333,
354, 375–380, 383, 386–388;
приватни сектор 376; државна
газдинства 377, 386–387; и
територијално ширење 151,
154–158, 160, 194, 216; в. и
жито, сточарство
Пољска 80, 90–91, 124,
297–298, 334; превласт 120,
122, 127–130, 135–136, 392;
национализам 145, 161,
213–214, 224–226, 277,
401–403; поделе 151, 160–161,
213–215, 318, 394, 400–401;
побуне: (1830) 216; (1863)
224, 277; односи са Русијом и
СССР 81, 94, 108–111, 114,
124, 394, 400, 404; руски
револуционарни покрет 285,
300–301, 395; руска
владавина 145, 160–161,
245–246, 319, 397–398,
401–402
Пољска социјалистичка странка
(ППС) 225, 229
Попов, А. С. 238
порези 183–184, 191, 255–257;
главарина 174, 182–183,
186–187, 198, 256; под
Иваном IV 119; под првим
Романовима 131–137;
Порт Артур 27, 233, 409, 410
Посевино, Антонио, папски легат
120
поседи: и привреда 181–183,
199–200, 261, 267; и влада
146, 152, 153–155, 175, 187,
210–212; в. и земљопосед;
кметови
Потемкин, Г. А., kneз 155–156,
168
права грађанска: под царевима
224, 270, 279–280; у
Совјетском Савезу 315, 330,
334, 368–369
Правда русская 82, 85–86, 89
Први руски летопис (*Повесть
временных лет*) 64–67, 73,
75, 77, 81, 86, 98, 338
Први светски рат 223, 229,
245–246, 254, 265; и
револуција 218, 282, 287,
289–292, 294–296
Преслав 68, 74–75
Пресњаков, А. Е. 97
Пржевалски, Н. М. 234
привреда 8, 145, 179–185, 206,
221, 234, 239; и централизам
143–146, 162, 380, 385;
развој нових територија 145,
155, 160, 162, 182, 216, 221;
страно улагање 250; слободно
предузетништво 252; под
Иваном IV 123; трговина 145,
179, 184–185, 191, 266;
модернизација 218, 244–249,
254; под Петром Великим
141, 152, 164, 179–180;
„планска“ 218, 247–248; под
Романовима 131–134; под

контролом државе 143–147,
250, 253; западни елементи
153
привреда Совјетског Савеза 298,
308, 311, 321, 325, 328, 331,
334–336, 371; пре 1928.
године 373–374; за време
Брежњева и Косигина
388–390; диригована
привреда 383–384, 387–388;
Совјет народне привреде 366,
373–375, 388; петогодишњи
планови (1928) 308, 312, 396,
(1946) 321, (1971) 390;
Госплан 367, 374–376, 381,
387, 388–390; за време
Хрушчова 328–332, 366,
386–387; под Стаљином
308–309, 374–385; в. и Нова
економска политика (НЕП)
Прокопович, Теофан 204, 341
пролетаријат 261–263, 284–285,
335; диктатура 303–305, 307,
329; сеоски 153, 211, 255
Псков 94, 99–100, 107–108, 110,
114, 120, 133
Псковско-печерски манастир 120
Пугачов, Е. 175, 210
радна снага: продуктивност 311;
недостатак 41, 58, 146, 180,
247, 253, 331; немири 287,
380
раднички синдикати (удружења)
263, 273–275, 286, 303–304,
311, 364, 380
Разин, Стењка 133–134
Рапалски мировни уговор 316,
399
Распућин, Григориј 242, 270, 281
Рахмањин, Сергеј 236
Ревел (Талин) 152
револуција 221, 239–241, 258,
269, 277, 284–288; (1905)
242, 273, 347; Фебруарска
(1917) 289–291; узроци 28,
261–263, 273, 280–282;
Октобарска револуција
293–295; светска револуција
302, 373, 391
регије, природне 8, 11, 17–22;
мере 35–37; специјализација
29, 31, 39–44, 52–57; в. и
степа, шумовита: тундра
ресурси, природни 29, 39–40, 52,
54, 57; коришћење 141, 145,
151, 247; руда гвожђа 39, 55
речни системи 11–14, 23, 25, 44,
53; и трговина 64, 247
Рига 40, 152–153, 245; мировни
уговор 300
Риков, А. И. 306, 309, 314
Рјазань 98, 103, 107
Рјурик, варјашки владар 65, 67,
115
Ројтерн, М. К., гроф 249, 270
Роман, волински kneз 91
Ростов 91, 98, 100, 107, 109
Рошков, Н. А. 97
Румунија 221, 301, 392–394,
397, 401, 403; совјетска
превласт 319
руска држава: култура 235–244;
настанак 25, 107, 110–111;
ширење 120, 124, 130, 135–136,
141, 144–145; империјализам
25–29, 151–162, 219–235,
392–393, 408; под Петром
Великим 139–143, 149–150; в.
и Москва, превласт: Руска
православна црква
Руска православна црква 78,
95–99, 112–113, 129, 133,

337–351; и католичанство 93, 110, 112, 127, 213–214, 337–338, 341–342; и образовање 204, 241; Свети синод 172–173, 241; Иван IV 117–119, 121–124; литургија 135, 338–340, 343; мисионарска делатност 231, 340; мистицизам 172, 338, 344; „поседници“ и „беземљашини“ 112–113, 340; и совјетска Русија 320, 346–351; и држава 149, 172–174, 204, 241, 268, 340–341, 344–351; в. и неслагање, верско; земљопосед; „староверци“

Сабурова, Соломонија 116
Салтиков-Шчедрин, М. Е. 144
Самарин, Ј. Ф. 227, 277
Самарканд 22, 247
самозванци: Григорије Отрепјев 125; Лажни Димитрије II 126, 128
Санкт Петербург (Петроград 1914–1924; Лењинград 1924–1992) 26, 55, 152, 159, 192, 222, 228, 238, 240, 243, 285, 341; в. и Лењинград, Петроград
Сарај 92, 103, 106
Сарајево 223
Сармати, народ 63
Сахалин 27, 232, 234, 394, 397
Свенелд, Варјан 70
Света Троица, манастир 129
Свето римско царство 105, 110, 131
Свјатополк I, кијевски кнез 79–80
Свјатополк II, кијевски кнез 83, 85–86, 89

Свјатослав I, кијевски кнез 67–68, 70–71, 73–75, 82
Свјатослав II, син Јарослава Мудрог 83–84
Севастополъ 156
сељаци, в. земљопосед; „кулаци“
Серафим Саровски, свети 339
Сергије Радонежски, свети 112
Сергије, митрополит, касније патријарх 349–350
Сибир 103, 106, 179; управа 145, 176, 196, 216; руско ширење 25–27, 30, 41–44, 136, 151, 158–160, 190, 233, 260; и индустрија 35–40, 56, 58, 184
Силвестар, свештеник 118, 121
Симеон Бекбулатович, татарски кнез 122
Симеон Горди 101
Синеус 65, 67
систем железнице 40, 44, 53, 180, 185, 276, 379, 408; значај за Москву 40, 53; и индустријски развој 247; транссибирска железница 27, 33, 233, 247–248
Сједињене Америчке Државе: супарништво 59, 386, 394; и совјетска Русија 59, 299, 301, 319, 321, 335, 362, 397–398, 405–407, 411–415
Скити, народ 63
Склавени, народ 63
Сковорода, Григорије 345
Скопин-Шујски, Михаил, кнез 127
Словени, Источни 23, 46, 61–66, 69, 71, 74–77; в. и Кијев; норманско питање; Варјани
словенофилство 149, 219, 227, 279
Смоленск 11, 88–89, 104–105, 110, 114, 127–128, 130

совјетска Русија 289–335; грађански рат 29, 228, 297–304, 348, 354, 373, 395, 408; култура 322; петогодишњи планови: (1928) 308, 311, 396; (1946) 321; (1971) 390; партијска контрола 303–306, 311–315, 324, 327–328, 330–333, 356–357, 361; Петроградски совјет 289–290, 293; привремена влада 289–293; чистке 312–315, 323, 334, 349, 354; „Црвена гарда“ 293–294; Црвена армија 298, 300, 301; Други светски рат 319–321; в. и пољопривреда; спољна политика; Хрушчов; Лењин; Нова економска политика; Стаљин
Солжењицин, Александар 354
Соловецки манастир 134
Соловјев, Владимир 342
Соловјев, С. М. 97, 237
Софија Палеолог 113–114
Социјалдемократска странка 273, 285, 317–318, 354, 396
социјализам 252, 273, 279, 284, 286; и марксизам 243; револуционарни 229–230, 262–263, 307, 309–311, 315, 373; успон 221, 225, 228–229, 282
Социјалреволуционарна странка 285–286, 290–297, 354
Сперански, М. М., гроф 204, 208, 211; управни апарат 160, 169–170, 176, 178–180, 196
спољна политика 107–111, 114, 120–121, 219, 290, 391–415; под Петром Великим 139, 149, 152–153, 164; Совјетског

Савеза 316–322, 326, 331, 334–336, 350, 395–399; на Блиском и Средњем истоку 334, 393, 405–408; в. и Хрушчов; Стаљин; и *појединачне државе*
Србија 221–223
сталежи, друштвени, в. друштво
Стаљин, Ј. В. 293, 325–327, 334, 346; долазак на власт 304–306, 308–309, 323, 396; колективизација 309–312; спољна политика 316–323, 371–400, 403, 405, 408–411; влада 354, 356, 359–361, 370; индустријски развој 35–36; чистке 312–315, 349
становништво 5, 45, 97; категорије 115–116; распоред 8, 11, 23–29, 30, 34, 45–52; пораст 53–54, 245, 254, 260, 310; сеоско/градско 45, 53–54, 58–59, 261; в. и друштво
„староверци“ 134, 180, 212–213, 242, 266, 344–345, 352
степа 11, 21, 26, 30, 54, 63, 155, 323; шумовита 19–21, 23, 26, 54
Стефан из Перма, свети 340
Столбово, мировни уговор 130
Столипин, П. А. 270, 273; реформа изборног система 226, 280–281; и Јевреји 230; аграрна реформа 258–261
сточарство 31, 54, 258, 310
стригољници, јерес 113
Строганов, породица 123
Струве, П. Б. 279, 342
Суворов, А. В., генерал 320
судски системи 271, 274, 365, 369–372; в. и законици

Суздаљ 89–91, 98, 101–103
Сулејман I Величанствени, султан
114

Табела рангова 147, 156, 191,
196–197, 200, 264

Таганрог 155

тајга, в. шуме, зимзелене

Талин, в. Ревел

Таненберг, битка (1410) 105

Татари 25, 92, 94, 100–102, 216,

391, 393; кримски 25–26,

106, 109, 114, 122, 155, 393;

национално осећање 231;

Русија плаћа данак 93,

99–100; в. и Монголи

Твер: значај 97, 99–103, 176;

супарништво са Москвом

101–103, 107, 109

тештинци, витезови 90–91, 94,
105

Теогност, митрополит 99, 101

Теопемт, митрополит 78, 81

Терек 156, 190

Тибет 234

Тимур (Тамерлан) 104

Тито (Јосип Броз), маршал 322,
331

Тихон Задонски, свети 341

Тихон, патријарх 347–349

Тмутаракань 68, 78

Толстој, Д. А., гроф 256–272

Толстој, Лав, гроф 235, 242, 345

Томски, М. П. 306, 309

Тохтамыш, кан Беле хорде
103–105

транспортни систем 44–45, 59,

185; и индустрија 39,

247–248; национализација

298, 366, 379; в. и систем

железнице; речни системи

трговина: 1) спољна 55, 64, 69,

89, 111, 185, 252; под

Борисом Годуновим 123; и

рани развој Кијева 66–70, 76,

81; под Иваном IV 123; под

Петром Великим 141; под

првим Романовима 131–133;

Совјетског Савеза 55, 303,

366, 373, 382; 2) унутрашња

22–23, 69–70, 180, 185, 191,

252, 266; под Иваном III 111;

Совјетског Савеза 376–377,

379–380;

Троцки, Лав 300, 305, 307–308,

313, 316; и револуција 290,

293, 297–298

Трувор 65, 67

Туган-Барановски, М. И. 237

Тула 103, 114

тундра 11, 19, 21, 58

Тургењев, Иван 144

Туркестан 5, 17, 27, 46; побуна
232

Турска 106, 111, 130, 136, 154,

214, 220, 223, 317, 393–394,

405, 407–408; ратови 155,

157; (1855) 247; (1877–1878)

222, 249, 277; (1914) 231

Тухачевски, М. Н., генерал 314

Тирило и Методије, свети 340

Уваров, Сергеј, гроф 149

угаљ 36–41, 44, 56, 245, 248,

311, 379

Углич 100, 123, 125–126

Угра, „стајање на Угри“ 110

Узбек, кан 99–100

Украјина 46, 122, 125, 135–136,

297, 304, 319, 341, 391–392;

пољопривреда 11–14, 17, 30,

54, 56, 154–155, 181–182, 188,

257; индустрија 26, 37, 40,

54, 55, 58, 245; национализам

229, 299–301, 392

Уљанов, В. И., в. Лењин

универзитети 193, 203, 236–237,

239–241, 272, 283, 340

управа 74, 91, 143–144, 174–178,

328, 331; под Александром I

144, 169–170, 176; под

Катарином II 144–147, 168,

191; централна 143–145, 163,

176–177, 227, 366–368; под

Иваном IV 119–120, 123–124;

у Кијеву 70, 76, 85–91;

локална 143–145, 152, 156,

175, 186, 195, 210, 274; у

Московској држави 100–101,

106–107, 111, 114, 117–119,

129–130; на новим

територијама 152–154, 157,

158, 161–163, 228; под

Петром Великим 141–145,

152–159, 174–175, 191; под

Романовима 131–134, 137,

153; градска 191–192; в. и

апатнажни систем;

Комунистичка партија; власт

Урал, планина 10, 25–26, 35–37,

39–41, 44, 52, 57, 59, 120,

123, 180–181, 189–190, 195,

210, 246, 260, 299, 393;

Уралска регија 40, 55–57

Ухтомски, Е. Е., кнез 234

Филарет (Дроздов), митрополит
341

Филарет (Фјодор Романов),
патријарх 127–131, 134–135

Филотеј, псковски монах 107, 109

Финска 301, 318, 394, 395, 397;

аутономија 29, 226–227;

Финци 46, 81, 226–227;

руска управа 145, 160–163,

215, 296, 393–395, 397;

Фиренца, сабор 112, 343

Фјодор I, цар 123–124

Фјодор II, цар 125

Фјодор III, цар 136–137

Фјодор Романов, в. Филарет

(Фјодор Романов)

Флоровски, Георгије 341

Фотије, митрополит 105, 112

Фотије, цариградски патријарх 71

Франк, С. Л. 243, 342

Француска, односи са Русијом 80,

185, 241, 250; и совјетска

Русија 299, 316, 318, 396, 405

Фридрих II Велики, пруски краљ
206

Хазарско царство 64, 68, 74

Харков 52, 203, 283, 345

Хермоген, патријарх 126,

128–129

Херсон 77–78

Хива 22, 232

Хитлер, Адолф 316, 318–319,

396–397, 400, 405

Хмельницки, Богдан, атаман 136

Хомјаков, А. С. 342

хришћанство у Русији, почеци

71–73, 74–79, 82; в. и Руска

православна црква

Хрушчов, Н. С. 60, 313–314,

323, 350; долазак на власт

324–332; пад 332–336, 357;

спољна политика 398, 407,

411; влада 355, 357–359, 361,

366–367, 386–387

Хули, народ 63

- Царско Село 203
 Царство, ширење 25–29, 120,
 151–163, 219–235, 392–393,
 408
 Црна Гора 222
 Црно море 11, 15, 17, 22, 25–26,
 30, 63, 74, 78, 104, 131, 154,
 156, 190, 220, 405
 Чанг Кај Шек 317, 396, 409–411
 Чернишевски, Н. Г. 283
 Чернов, В. М. 285, 291
 Черњигов 70, 80, 84, 88, 90, 98
 Чехословачка, односи са
 Совјетским Савезом 318, 322,
 335, 392, 394–397, 401,
 403–404
 Џингис-кан 92

- Шаљапин, Фјодор 236
 Шаљапин, Фјодор 236
 Шамил 158
 Шахматов, А. А. 65
 Шведска 25, 227, 245, 394; и
 рана историја Русије 66, 111;
 истакнута улога 120, 124,
 127–128, 130, 133; ратови 124,
 128, 130, 136, 179
 Шемјака, Димитрије 106
 Шепилов, Д. И. 328
 Шинкјанг (кинески Туркестан)
 234
 Шипов, Д. Н. 278–280
 Шувалов, Петар, гроф 272
 Шујски, Василије, kneз, касније
 цар 125–128
 шуме 11; зимзелене (тајга) 19, 21,
 58; „мешовите“ 19, 21, 23–24,
 30, 33

Садржај

1. ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ	5
Увод	5
Природно станиште	11
Насељавање и раст руске државе	22
Распоред привредних делатности	29
Размештај становништва	45
Регије	52
<i>(превео Владимир Манчић)</i>	
2. КИЈЕВСКА РУСИЈА	61
Рана историја	61
Норманско питање	64
Порекло Кијевске државе	66
Почетак руског хришћанства	71
Свјатослав	73
Јарополк	75
Владимир I и преобраћање Русије	76
Јарослав	79
Јарослављеви наследници	83
Владимир Мономах	86
Опадање Кијева	87
Продор Монгола	92
<i>(превела Ивана Пешић)</i>	
3. РУСИЈА У ДОБА АПАНАЖНОГ СИСТЕМА И МОСКОВСКЕ КНЕЖЕВИНЕ	92
Александар Невски	94
„Апанажни систем“	95
Успон Московске кнежевине	95

Москва, Литва и Твер	101
Василије II	105
Иван III и хегемонија Москве	107
Црква	112
Василије III	113
Руско друштво	115
Иван IV: Московско царство	117
„Смутно време“	125
Династија Романов	129
Цар Алексеј	132
<i>(превела Зорица Бертковић-Јоксимовић)</i>	
4. ЦАРСКА РУСИЈА	139
Увод	139
Царство	151
Управа	163
Привреда	179
Друштвени staleжи	186
Западњачење	201
Затегнути односи	205
<i>(превела Александра Тодоровић)</i>	
5. ЦАРСКА РУСИЈА	218
Проблеми Царства	219
Процват световне културе	235
Економске и друштвене промене	244
Државна власт и опозиција	268
<i>(превела Александра Тодоровић)</i>	
6. СОВЈЕТСКА РУСИЈА	289
Фебруарска револуција	289
Октобарска револуција	293
Грађански рат и страна интервенција	297
НЕП	302
Сталинов долазак на власт	308
Колективизација	309
Чистке	312
Совјетска спољна политика између два рата	316
Совјетски Савез у Другом светском рату	319
Стаљинове последње године	321

Власт Хрушчова	324
Пад Хрушчова	332
<i>(превела Најшаша Каранфиловић)</i>	
7. ЦРКВА	337
Доктрина, литургија, духовност и мисија	337
Интелектуална кретања	340
Расколи и секте	342
Руска црква и совјетска држава	346
<i>(превела Ивана Пешић)</i>	
8. УСТРОЈСТВО СОВЈЕТСКЕ ДРЖАВЕ	353
Историјски чиниоци	353
Комунистичка партија Совјетског Савеза	355
Устав из 1936.	362
Органи контроле	369
Закључак и предвиђања	370
<i>(превела Најшаша Каранфиловић)</i>	
9. УСТРОЈСТВО СОВЈЕТСКЕ ДРЖАВЕ	373
Систем пре 1928.	373
Стаљинистички систем	374
Централизована, диригована привреда	383
Раздобље Хрушчовљеве власти	386
Устројство привреде под Брежњевом и Косигином	388
<i>(превела Најшаша Каранфиловић)</i>	
10. СОВЈЕТСКИ САВЕЗ И ЊЕГОВИ СУСЕДИ	391
Руси и суседни народи	391
Раздобља у спољној политици Совјетског Савеза	395
Немачка и Источна Европа	399
Средњи исток	405
Кина и Далеки исток	408
<i>(превело Владимир Манчић)</i>	
Препоручена литература	416
Родословне табеле руских владара	491
Руска историја виђена из англосаксонског угла	495
<i>Михаило Војводић</i>	
Индекс	499

ИСТОРИЈА РУСИЈЕ

Приредили Димитрије Оболенски и Роберт Оти

*

Издавачко предузеће

CLIO

Змаја од Ноћаја 12

Београд

clioinfo@EUnet.yu

за издавача

Зоран Хамовић

рецензенти

проф. др Михаило Војводић

проф. др Татјана Суботин-Голубовић

сврхични редактор

проф. др Татјана Суботин-Голубовић

језички редактор

Зорица Берговић-Јоксимовић

лектура

Љубица Марјановић

коректура

Мирослава Бурић

Јелена Панић

индекс

Жарко Вујошевић

технички уредник

Дејан Тасић

штампа

Бакар, Бор

www.clio.co.yu